

GUPVI, GULÁG

MAGYAROK
A SZOVJET

LÁGERBIRODALOMBAN

1944/45 ★ 2019/20

**GUPVI, GULAG –
MAGYAROK A SZOVJET LÁGERBIRODALOMBAN
1944/45–2019/20**

A Gulág- és Gupvikutatók Nemzetközi Társasága
VIII. nemzetközi konferenciájának tanulmánykötete

**GUPVI, GULAG –
MAGYAROK A SZOVJET LÁGERBIRODALOMBAN
1944/45–2019/20**

A Gulág- és Gupvikutatók Nemzetközi Társasága
VIII. nemzetközi konferenciájának tanulmánykötete

Gulág- és Gupvikutatók Nemzetközi Társasága
Miskolc, 2021

A kötet megjelenését támogatta
a Nemzeti Kulturális Alap és a Magyar Nemzeti Levéltár.

Szerkesztette:
Bognár Zalán és Muskovics Andrea Anna

Lektorálta:
Bertalan Péter

Közreműködött:
Makra Mónika

Tördelte:
Mahmoudi-Komor Judit

A rezüméket fordította: Molnár Erzsébet
Anyanyelvi lektor: Colin Swatridge

A borítót Bielik István a Perm-36-os GULAG-táborról készített fotója felhasználásával
Radics Eszter tervezte.

ISBN 978-615-01-2333-2

© Gulág- és Gupvikutatók Nemzetközi Társasága, 2021
© Szerzők, 2021

Kiadja a Gulág- és Gupvikutatók Nemzetközi Társasága.
www.gulag.hu; info.gulag.gupvi@gmail.com
A kiadásért felel Majorszki András,
a Gulág- és Gupvikutatók Nemzetközi Társasága ügyvezető elnöke.

Nyomdai munka: OOK-Press Nyomda, Veszprém
Felelős vezető: Szathmáry Attila

TARTALOMJEGYZÉK

ELŐSZÓ	7
MEGNYITÓ BESZÉD	10
KÖSZÖNTŐ BESZÉD	14
GUPVI, GULÁG	17
SCHMIDT MÁRIA: Rabszolgasorsra kényszerítve	19
BOGNÁR ZALÁN: 1 milliónál több vagy kevesebb? A második világháború időszakában szovjet (hadi)fogságba vetett magyar állampolgárok – katonák és civilek – létszáma, összetétele és embervesztesége a magyar és a szovjet források tükrében	30
MÁTHÉ ÁRON: Policok, muszkavezetők és a deportáló bizottságok	64
HATÁRON TÚLI MAGYAROK A GUPVI LÁGEREIBEN	85
MURÁDIN JÁNOS KRISTÓF: „Ha a jóisten hazasegít, nehezen fognak megismerni.” Erdélyi magyarok és németek a GUPVI lágervilágában és hazatérésük körülményei	87
BENKŐ LEVENTE – PAPP ANNAMÁRIA: Állampolgárság vagy/és nemzetiség? Romániai magyarok és németek alattvalói/etnikai hovatartozásának értelmezése a második világháborús fogság és a hazatérés idején	104
MOLNÁR D. ERZSÉBET: Túlélve a túlélhetetlent. „Málenkij robotra” hurcoltak visszatérése Kárpátaljára	132
KÖTELES LÁSZLÓ: A „málenkij robotra” elhurcolt szlovákiai magyarság, 1944–1953	151
MAGYAROK A HATÁRON INNEN ÉS TÚLRÓL A GULAG TÁBORAIBAN	175
CSEH GERGŐ BENDEGÚZ: A magyarországi Szövetséges Ellenőrző Bizottság és az elhurcolt magyarok	177
BANK BARBARA: Az ellenségkép új szintre emelése, avagy a Kiss Szaléz-ügy – gondolatok	189
SZEKÉR NÓRA: A Szovjetunióba hurcolt Csomóss Miklós és társai története	205
MOLNÁR IMRE: Esterházy János sorsa és szenvedése	229

ÚJ KUTATÁSI LEHETŐSÉGEK, AZ ELHURCOLTAK EMLÉKEZETE	257
SZABÓ CSABA: Megkésétt főhajtás. A második világháború következtében Szovjetunióba hurcolt magyar állampolgárok nyilvántartó kartonjainak feldolgozása	259
MENCZER ERZSÉBET: A GULAG rabtelepei Kazahsztánban	283
HAVASI JÁNOS: A közmédia szerepe a szovjet önkényuralom áldozatai emlékének megőrzésében	288
DUPKA GYÖRGY: 30 éve indult el a GULAG-GUPVI tabudöntő kutatás és épült fel emlékezetpolitikánk epicentruma, a Szolyvai Emlékpark (1989–2019)	302
MAKRA MÓNIKA: Velünk élő történelem. Tapasztalatok a Magyar Nemzeti Múzeum Málenkij Robot Emlékhelyen	321
W. MÜLLER JUDIT: Több mint élettörténetek. Sorsok	347
FORRÁSKÖZLÉS	357
SZULOVSKY JÁNOS: „Mentek tik... az orosz szovjet paradicsomba, amit leromboltatok, majd felépítitek!” Élet és halál a dnyepropetrovszki lágerben egy parasztember visszaemlékezése tükrében (1945–1948)	359
A KÖTET SZERZŐI	415
GULÁG- ÉS GUPVIKUTATÓK NEMZETKÖZI TÁRSASÁGA	417
MELLÉKLETEK	419

ELŐSZÓ

A Gulág- és Gupvikutatók Nemzetközi Társasága (GKNT) az Országgyűlés Hivatalával együtt 2019. november 25-én – a Szovjetunióba hurcolt magyar politikai rabok és kényszermunkások emléknapján – *GUPVI, GULAG – Magyarok a szovjet lágerbirodalomban 1944/45–2019/20* címmel rendezett konferenciát az Országház Felsőházi üléstermében Kövér Lászlónak, az Országgyűlés elnökének fővédnöksége alatt.

A GKNT VIII. nemzetközi, tudományos konferenciájának ilyen kiemelkedő, az ország egészét szimbolizáló helyszínen történő megrendezésének kettős évforduló adott alkalmat. Először is, 75 éve kezdődött, 1944 őszén, hogy a hazánk földjére lépő szovjet fegyveres szervek, a Vörös Hadsereg és az NKVD emberei – a 650 000-700 000 katonán kívül – több mint 300 000 civil honfitársunkat vetette (hadi)fogságba a korabeli 172 000 négyzetkilométeres, 14,7 milliós Magyarországon a Székelyföldtől Vas vármegyéig, Kárpátaljától a Délvidékig. Az elhurcolt civilek között volt több mint 10 000 leány és asszony is. Többségüket sok éves szovjetunióbeli kényszermunkára vitték, míg mintegy 30 százalékuk el sem érte a szovjetunióbeli céltáborokat. Egy részük meghalt a Kárpát-medencei vagy a Kárpátokon túli hadifogolytáborokban, a gyalogmenetek során vagy a vasúti szállítás alatt, míg másik részüket ezekből a táborokból engedték szabadon betegségük, legyengült állapotuk vagy 18 év alatti, illetve 50 év feletti koruk miatt. A fogságba vetettek több mint egyharmada nem élte túl a megpróbáltatásokat.

Egyúttal arra is emlékeztünk, hogy tíz évvel ezelőtt, 2009-ben alakítottuk meg szakmai szervezetünket¹ azzal a céllal, hogy történelmünk e sokáig, méltatlanul elhallgatott traumáját feltárjuk és megismertessük nemcsak hazánk állampolgáraival, hanem a határon, sőt a tengeren túli világgal is.²

A konferencia címében szereplő „szovjet lágerbirodalom” a közhiedelemmel ellentétben nem korlátozódott a Szovjetunió területére, hanem kiterjedt a Vörös Hadsereg által megszállt területekre is. Így például csak hazánk mai területén 47 településen 56 hadifogolytábor, illetve hadifogoly-táborrészleg működött 1944 őszétől 1945 végéig, sőt a ceglédi hadifogolytábor 1946 nyaráig az NKVD GUPVI, vagyis a Belügyi Népbiztosság Hadifogoly- és Internáltügyi Főparancs-

¹ A Gulág- és Gupvikutatók Nemzetközi Társaságának tízéves tevékenységéről bővebben lásd a kötet végén!

² Egyik tengerentúli tagunk, a Kanadában élő, 84 éves Vladimir Rott is megtisztelte jelenlétével konferenciánkat.

nokságának a felügyelete alatt.³ Ugyanis a szovjet katonai-politikai vezetés minden általuk megszállt területre saját territóriumaként tekintett. Ebből adódott az is, hogy a Kelet-Közép- és Délkelet-Európából német származás indokával elhurcolt több mint 100 000 civilt, férfiakat, fiúkat, nőket és leányokat internáltként vitték el, mintha csak a saját országukon belüli lágerbehurcolás történt volna. Ezt a szemléletet tükrözi az is, amit Sztálin mondott Milovan Gyilasznak, a Jugoszláv Kommunista Párt egyik fő ideológusának: „*Ez a háború elűt a múlt háborúitól: most az elfoglalt területekre ki-ki rákényszeríti a maga társadalmi rendszerét. Mindenki a maga rendszerének szerez érvényt, amennyiben hadserege képes erre. Másképp nem volna lehetséges.*”⁴ Hiszen a társadalom erőszakos, a marxizmus-leninizmus ideológiáján alapuló átalakításához hozzátartozott a társadalom megfélemlítése, a tömeges, illetve a személyenkénti elhurcolás.

A konferencián elhangzott előadások elsősorban ezekről a tömeges, valamint személyenkénti civil elhurcolásokról, ezek ideológiai háttéréről, végrehajtásáról, létszámokról, a kollaboránsokról, az áldozatokról, utóbbiak emlékezetéről és e sokáig elhallgatott téma további szempontok alapján történt vizsgálatáról szóltak. A legkülönbözőbb határon inneni és határon túli kutató- és gyűjteményi intézet, egyetem, főiskola és egyéb szervezet történészeinek, kutatóinak a legújabb kutatásaival, írásaival ismerkedhet meg e kötetben az olvasó. Ezek közül hadd emeljem ki Szabó Csabának, a Magyar Nemzeti Levéltár főigazgatójának az előadását, illetve írását, amelyben a magyar levéltártörténet legnagyobb adat-, illetve iratátadásáról számolt be. Arról a közel 700 000 – a második világháború alatt és után a szovjet GUPVI- és GULAG-lágerekben regisztrált magyar személyekről készített – kartonról, amelyek digitalizált másolatát a Magyar Nemzeti Levéltár vásárolta meg a Magyar Kormány támogatásával az Oroszországi Állami Hadtörténeti Levéltártól (RGVA) 2019-ben.

Itt kell megemlíteni azt, hogy mivel a 2019-es konferencia és e kötet megjelenése közti két évben is előrehaladtak a kutatások, ezért az eltelt időszak eredményei is megjelennek egyik-másik előadás írott változatában, amelyeket természetesen a lábjegyzetekben jeleztünk.

A konferencia előadásai, illetve azok írott változatai mellett e kötetben helyet adtunk egy, a felvidéki elhurcolásokról szóló írásnak, valamint egy civil elhurcolt, Vincze Mihály memoárjának is, hogy az olvasó elé táruló kép minél teljesebb és hitelesebb legyen.

³ BOGNÁR Zalán 2017: *(Hadi)fogolytáborok és (hadi)fogolysors a Vörös Hadsereg által megszállt Magyarországon 1944–1946*. Budapest, Gulágkutatók Nemzetközi Társasága – Kairosz Kiadó.

⁴ GOSZTONYI Péter 1988: *1956. A magyar forradalom története*. Budapest, Áramlat Kiadó. 10.

Végezetül hadd említsem még meg azt a csodás egybeesést, hogy éppen a konferenciánk napján, 2019. november 25-én kapta meg első magyarként az Emmy-díjat a „málenkij robotról” szóló – egyik előadónk, Havasi János édesanyjának a történetén alapuló – *Örök tél* című film főszereplője, Gera Marina színművésznő.

Budapest, 2021. október 20.

Dr. Bognár Zalán
Gulág- és Gupvikutatók Nemzetközi Társasága,
elnök

MEGNYITÓ BESZÉD

„Akkor vesztettem el a reményt, amikor még éreztem magamban az élet iránti vágyat, és akkor nyertem vissza azt, amikor már a halál után sóvárogtam.”

A szovjet légerekről 1951-ben elsőként megjelent regény szerzőjének, a szovjet-kommunista fogságot megjárt lengyel Gustaw Herling-Grudzińskinak személyes, minden elhurcolt szenvedésének mélységét megidéző gondolatával köszöntöm Tisztelt Elnök urat, Elnök asszonyt, Főigazgató asszonyt, Államtitkár urat, egyházi és világi elöljárókat, kedves Vendégeinket.

Hölgyeim és Uraim!

Az orosz cári birodalom egyik fő sajátossága volt a politikai ellenségek száműzetésére, büntetésére és megfélemlítésére kialakított kényszermunka, a katorga rendszere, melyet így a kommunista hatalomátvételt követően lényegében kézen kaptak a bolsevikok.

Lenin, majd Sztálin hatalomátvételét követően a terror új szintre lépett, mely intézményi megoldásokat is követelt. 1930-ban létrejött a gulágnak nevezett büntető munkatáborok rendszere. A fogvatartottak száma is elképesztő ütemben növekedett, az 1931-es 20 000 főnyi létszám 1935-re 1 millióra emelkedett, s ez az 1937-es nagy tisztogatás során már 2 millióra növekedett, miközben az amúgy is rossz körülmények drasztikusan tovább romlottak. Egy kiragadott példa szerint 1933-ban sok ezer parasztot deportáltak a szibériai Ob folyó Nazino nevű lakatlan és sivár szigetére, élelmiszer és felszerelés nélkül. Néhány hónappal később egy hivatalos jelentés szerint már csak 2000-en voltak életben. A túlélők megették a halott sorstársaik tetemét!

A második világháború alatt a körülmények sok esetben még ennél is rosszabbak lettek, hiszen a szovjeteknek az is céljuk volt, hogy a megszállt területeken félelmet keltsenek a lakosság minden rétegében.

Alig több mint két héttel a második világháború kitörését követően Lavrentyij Berija belügyi népbiztos elrendelte a Hadifogoly- és Internáltügyi Főparancsnokság felállítását. Amikor 1943 őszén megkezdődött a németek kiszorítása a Szovjetunió sűrűn lakott nyugati területeiről, illetve Kelet-Európából, jelentősen megnövekedett az ebbe kerültek létszáma.

Az 1945-ös átszervezés után a táborhálózat 350 főtáborból és körülbelül 4000 melléktáborból állt.

A GULAG és GUPVI táborainak a célja a megtorlás, a kollektív bűnösség elvének a kiterjesztése volt. Ez utóbbit a németekre ki is mondták, a magya-

rokra nem, de mégis alkalmazták. Sztálin már 1943-ban kijelentette, hogy a magyarokat meg kell büntetni. Ez előrevetítette, hogy a polgári lakosságot is meg fogják hurcolni, s ezentúl Kárpátalján még az etnikai arányok megváltoztatása is céljá vált.

Kelet-Európa német lakosságának „jótételeként” való elhurcolása a GUPVI-lágerekbe szisztematikusan történt, ez hazánkban a magyar nemzetiségűek deportálásával szorosan összefonódott, hiszen azt, hogy ki számított németnek, mindig a helyi szovjet parancsnok határozta meg.

Jó példa erre az alábbi eset. Egy NKVD-s tiszt arra kérte az ónodi főszolgabíró, hogy írja össze a helyi németeket. A lista azonban üres maradt, mert Ónod szintiszta magyar falu volt. Nagy nehezen két lakost találtak, aki német származásúnak számíthatott, de akiknek már a nagyszülei sem beszéltek németül. Erre a szovjet tiszt úgy döntött, hogy akinek Hitlerhez hasonlóan „r” betűre végződik a vezetékneve, azokat mind elviszik. A parancsot ellentmondás nélkül végrehajtották.

Tisztelt Hölgyeim és Uraim!

Az ezekhez hasonló rémtörténetek, tragédiák legalább minden harmadik magyar családot érintik, de mégis alig tudunk róluk valamit, mert a második világháború alatt szovjet fogságba került honfitársainkról, az elhurcolt civilekről, a „málenkij robotra” kényszerítettekről nem volt szabad beszélni a diktatúra évtizedeiben, sem Magyarországon, sem a Szovjetunióban.

A hallgatásra kényszerítés, az elhallgatás és a hazugság a kommunista rendszerek sajátossága volt, de látnunk kell azt is, hogy a „szabad világ” sem akarta látni, hallani, legfőképpen pedig tudni, hogy mi zajlik a vasfüggöny túloldalán.

A hadifoglyok embertelen elhelyezéséről, a rájuk erőltetett kényszermunkáról, de még a több százezernyi magyar civil elhurcolásáról sem akartak tudomást venni Nyugaton, hiába tiltakozott Mindszenty József hercegprímás vagy éppen Hátszeghi Ottó vezérkari ezredes és Gábor Áron, a Magyar Vöröskereszt főtitkára, akiket 1945-ben az NKVD végül a gulágra hurcolt.

A Nyugat szándékos cselekvőképtelensége mögött nemcsak a jaltai megállapodás húzódott meg. Jaltában ugyanis Churchill Sztálinnal szemben még forszírozta a szabad választások és a demokratikus kormányok létrehozását Kelet- és Közép-Európában, azonban később ez sem gátolta meg abban, hogy a brit külügyminisztériumnak olyan tartalmú levelet küldjön, amiben megértést tanúsít a szovjet túlkapásokkal szemben.

A magyar politikai vezetés azonban tisztában volt a kérdés súlyával. „*Mai magyar társadalmunk egyik legégetőbb és legfájóbb kérdése a fogoly-ügy*” – fogalmazta meg Dálnoki Miklós Béla miniszterelnöknek írt levelében gróf Teleki

Géza. Az egykori vallás- és közoktatásügyi miniszter nem véletlen fogoly- és nem hadifogolyügyről írt, ezzel is utalva a már 1944 óta folyamatosan nagy számban elhurcolt civilekre.

A hazai kommunista vezetés látszólag foglalkozott ezzel a problémával, azonban valójában nem volt érdekelt az elhurcolt hadifoglyok hazatérésében. Számos fennmaradt levélváltásból és jegyzőkönyvből arra következtethetünk, hogy a magyar kommunista vezetők nem is akarták megoldani ezt a problémát, csupán kampányeszközként használták fel.

Tisztelt Hölgyeim és Uraim!

Az, hogy az iméntihez hasonló kardinális kérdésekben még mindig nem láthatunk teljesen tisztán, tökéletesen jelzi, hogy történelmi múltunk feltárásában még égető kötelezettségeink vannak. Nem csoda, hiszen a kutatások is csupán a rendszerváltást követően kezdődhettek meg, és alig egy hónapja volt szerencsém szimbolikusan átvenni közel 700 000, a második világháborúban szovjet táborokba került magyar hadifogoly azonosító kartonját.

Szembe kell néznünk azzal a ténnyel, hogy a gulágról, ahová politikai rabként, koholt vádak alapján hurcolták honfitársainkat, még csak-csak rendelkezik ismerettel a magyar társadalom, de a GUPVI-ról, a Hadifogoly- és Internáltügyi Főparancsnokság légereiről szinte semmit sem tudunk, pedig a témával foglalkozó történészek beclése szerint százezres létszámra tehető azok száma, akik ide kerülhettek. Az egyéni életutak feltárása ezért is létfontosságú.

Az Országgyűlés ezt a történelmi felelősséget ismerte fel 2012-ben, amikor a Szovjetunióba hurcolt magyar politikai rabok és kényszermunkások emléknapijává tette november 25-ét, majd ezt követően a magyar kormány a 2015-ös évet a Szovjetunióba hurcolt politikai foglyok és kényszermunkások emlékévének nyilvánította. Az emlékév keretében a kutatások új lendületet kaptak és számtalan program segítségével a kormány fontosnak tartotta a kutatókkal szoros együttműködésben a magyar társadalommal megismertetni történelmünk jó néhány évtizeden át titkolt és elhallgatott igazságait.

Az emlékév ugyan elmúlt, de az akkor megfogalmazott célkitűzések továbbra is aktuálisak. Babits Mihály írta egykoron, hogy „*az emberi öntudat alapja az emlékezet, a nemzeti öntudaté a történelmi emlékezet*”. Egy-egy elhurcolt szülő, nagyszülő gyerekeként, unokájaként kötelességünk gyermekeink és unokáink számára továbbadni a családi történeteket, a minket követő generációt megismertetni családunk múltjával. Legalább az emlékezés szintjén pótolnunk kell az elveszett éveket és törekednünk kell arra, hogy ezeket a nem mindennapi tragédiákat és emberi életutakat ne csak a szűkebb család-

ban, hanem a közoktatás révén nemzeti szinten is megismertethessük a jövő magyarságával.

Hát ehhez a feladathoz kívánok Kövér László házelnök úr nevében is mindannyiunknak erőt, elszántságot és töretlen akaratot!

Isten hozta valamennyiüket ide, az Ország Házába!

Latorcai János
az Országgyűlés alelnöke

KÖSZÖNTŐ BESZÉD

A XX. század két legpusztítóbb diktatúrája egyformán volt ember- és istenellenes. E diktatúrák túlélői megtapasztalták, hogy a legembertelenebb tettekre is képesek azok, akik istentelen világot akarnak teremteni. Ma mégis azt látjuk, hogy egyes nyugati és hazai, magát felelősnek és haladónak nevező politikus kettős mércét alkalmazva, szemérmetlen módon tesz különbséget diktatúra és diktatúra között.

A kommunista elnyomás politikai és gazdasági rendszerének legfőbb ideológusára, Karl Marxra emlékező '68-as nemzedék egyes tagjai folyamatosan és szenttelen cinizmussal ütik arcul azokat, akik el- és megszenvedői voltak az erőszakos egyenlősítés önkényuralmának.

A szabadságukra büszke, szuverenitásukért súlyos véráldozatokkal megküzdött közép- és kelet-európai nemzeteket ma azok akarják demokráciára, jogállamiságra tanítani, akik előbb Moszkvától, most pedig Brüsszeltől várják az erre vonatkozó direktívákat.

Abban a tekintetben is a kommunizmus szelleme kísért, immár 30 esztendővel a berlini fal leomlása, a közép- és kelet-európai nemzetek diktatúra alóli felszabadulása után, hogy minden eddiginél erőteljesebb kísérlet vette kezdetét: olyan európai birodalom építésére, amely nem tűri a nemzetek és népek önrendelkezését, vallási gyökereinek elpusztítására törekszik, mindamellert a kulturális önfeladás útjára léptetné a kontinenst, a szinte már népességcserével felérő, bevándorlást támogató tervek megvalósításával.

Ennek a birodalmi törekvésnek a képviselői, a szélsőségesen migrációpárti nemzetközi és hazai erők, mindehhez orwelli kommunikációs teret építettek fel és működtetnek, amelynek az lett az eredménye, hogy a politikailag korrektnek hazudott beszéd egyre inkább tétlenségbe, benutságba és tehetetlenségbe sodorja az európai zsidó–keresztény civilizációt.

Ezért még inkább fontos az, hogy a XX. század világégéseinek és diktatúráinak áldozatai előtt egyformán lerójuk kegyeletünket. A lelkekben is és úgy is, hogy örök mementóként, szerte a Kárpát-medencében jelezzük: egyszer és mindenkorra nemet mondunk az elnyomó rendszerekre, hivatkozzanak azok bármilyen eszmére, ideológiára.

Az emlékezetpolitika eszközével ugyanakkor jelentős mértékben hozzá tudunk járulni a magyar közösségek identitásának megerősítéséhez, egészséges önbecsülésének kimunkálásához, ezáltal lelki egészségének megőrzéséhez is.

Az igazságosság rendjének helyreállítását az is szolgálja, ha hasonló gyakorisággal és hasonló mértékű gyásszal emlékezünk az erőszakos halált, kínzást,

üldöztetést, kirekesztést és bármilyen egyéb sérelmet szenvedett ártatlan áldozatokra, valamint a velük szolidáris segítőkre és embermentőkre.

Éppen ezért szükséges, hogy az 1944–1945-ben a szovjet csapatok által megszállt országból és a történelmi Magyarországról elhurcolt, mintegy 800 000 magyar állampolgárra soha ne szűnjünk meg emlékezni.¹

A GULAG- és GUPVI-táborokban elpusztított magyar honpolgárok száma a legminimálisabban számítva is 300 000 fő volt. Akkor még nem beszéltünk mindazokról a honfitársainkról, akik a táborokból – Sztálin 1953. március 5-i halála után – szabadultak, de hazájukba, otthonaikba visszatérve soha nem beszélhettek a megaláztatásokról, szenvedésekről és belső száműzetésben, kirekesztve éltek mindennapjaikat. Akiknek elvették a legszebb éveiket: az ifúságukat.

A GULAG vagy a GUPVI a gonoszság szimbólumai éppúgy, mint ahogy Auschwitz-Birkenau vagy Mauthausen megsemmisítő táborai. Két, párhuzamosan egymás mellett élő diktatúra szimbólumai. Nincs és nem is lehet közöttük különbség. Ezért értelmetlen matematikai műveletté silányítani és az áldozatok számát napi politikai érdekek mentén értelmezni. A több-kevesebb szembeállítása méltatlan az emlékezéshez és a mártírokhoz.

Számunkra Mindszenty József, Oloffson Placid, Romzsa Tódor, Bendász István, Esterházy János, Gulácsy Lajos és a munkatáborokban elpusztított honfitársaink bátor helytállása az erkölcsi mérce. Sz szenvedésükben és halálukban is az életet szolgálták. Arra hívnak mindnyájunkat, hogy a jövőnket meghatározó döntések során az életet szolgáljuk, Hazánk és az egész kontinens szellemi és lelki megújulásának javára.

Ők adnak erőt ahhoz, hogy a XXI. század kihívásai közepette mi magyarok nemcsak újra magunkra találjunk, hanem végre betöltsük küldetésünket Közép-Európa – benne a Visegrádi Négyek országaival – népeivel közösen, együttműködve.

Dr. Latorcai Csaba

Emberi Erőforrások Minisztériuma,
közigazgatási államtitkár

¹ 41/2012. (V. 25.) OGY határozat a Szovjetunióba hurcolt magyar politikai rabok és kényszermunkások emléknepjéről. A határozatot az Országgyűlés 2012. május 21-i ülésnapján fogadta el.

GUPVI, GULÁG

SCHMIDT MÁRIA

RABSZOLGASORSRA KÉNYSZERÍTVE

„A hallgatás a legnagyobb bűn az emberiség ellen.”

(Nagyezsda Mandelstam)

*„Az osztály nélküli társadalom fennkölt eszméje a gulagon,
a nép közösség álmoképe Auschwitzban ért véget.”*

(Rainer Zitelmann)

Gulág alatt a szovjet rendszerek alatt működő munkatáborok rendszerét értjük, amelyekben különböző vélt vagy valós cselekedetekért elítélt kényszerszermunkásokat dolgoztattak.¹ Ezeket a táborokat Lenin honosította meg, és a bolsevikok hatalomra kerülésétől egészen az 1980-as évek végéig fennmaradtak. A Perm-36-os táborban még 1987-ben is voltak politikai foglyok, ahogy a pszichiátriák is tele voltak velük. Az átnevelő-, elkülönítő- és büntetőtáborokból az 1930-as évektől a szovjet birodalmat behálózó rabszolgamunkát hasznosító táborrendszert alakítottak ki, aminek termelőkapacitása a szovjet GDP három százalékát tette ki, és amellyel a tervgazdálkodás egészen az 1960-as évekig számolt. A szovjet GULAG táboraiiban mintegy 50 millió ember fordult meg. Egyes statisztikák szerint az áldozatok száma 10 és 20 millió körül lehet. A gulágban tömegessé tett kényszerszermunka előzményei a rabszolgatartó birodalmakig nyúlnak vissza. Azzal a különbséggel, hogy az ókori rabszolgák legtöbbször a hadifoglyok voltak, a leigázott népek hadizsákmányaiként kerültek ilyen sorba, míg a szovjet rabszolgatartó társadalom a saját, állítólag a kizsákmányolás alól felszabadított és egyenrangúsított parasztjait, munkásait és polgárait tette kényszerszermunkássá, süllyesztette rabszolgasorsba.

A leninizmusnak nevezett tudományos akcióelmélet lényege az osztályharc, a nép ellenségeinek a megsemmisítése volt. Ne felejtsük el tehát, hogy szó sem volt arról, hogy kiszűrjék és beazonosítsák a bűnelkövetőket, hiszen ők a burzsoáziát és a kulákságot, mint osztályt akarták megsemmisíteni. Ezért tehát a kommunizmus 100 millió áldozata a kommunizmus hívei és igazolói számára a történelmi haladás érdekében hozott szükségszerű áldozatok. Az osztályharc

¹ Az itt közölt szöveg a GUPVI, GULAG – *Magyarok a szovjet légerbirodalomban 1944/45–2019/20* című konferencián elhangzott előadás szerkesztett formában.

indokolja, és a történelem igazolja tehát elpusztításukat. Végül is Oroszországot a történelem választotta ki a szocializmus úttörőjének szerepére. 75 évig ő mutatta a világnak a jövő felé vezető utat. Magasba tartotta a forradalom lángját. Megtisztította a profithajszolástól a szovjet gazdaságot és ezzel bukása ellenére is erkölcsi győztes maradt. Az osztály és kizsákmányolás nélküli tökéletes társadalomért folytatott harc történelmi jelentőségét figyelembe véve, a több mint 100 millió osztályellenség halálra éheztetése, deportálása, legyilkolása jelentéktelen mellékkörülménnyé zsugorodik. Végül is miért kellene a Nyugat fejlettjeinek felülvizsgálniuk meggyőződésüket a Keleten, a „barbárok földjén”, vagy meszsze Ázsiában elpusztított milliók miatt. Különösen, hogy nagy részük polgár vagy zsíros paraszt volt, vagyis kizsákmányoló, illetve földműves, akik a hagyományokat, a vallást, a nemzetet, a családot és hasonló idejétmúlt, amúgy is pusztulásra ítélt világot jelenítették meg. Hogy tíz- és tízmilliókat gyilkoltak le, dolgoztattak, éhezettek halálra, pusztítottak el? Mindez a jövő szolgálatában hozott áldozat volt, sajnálatos, de szükséges és ezért elkerülhetetlen. Ahogy a jakobinusok által elpusztított több százezer halott is végtére a haladást szolgálta. A forradalom mítoszában az sem ejtett még csak egy karcot sem.

Barátaim!

Nehogy azt higgyük, hogy csak az 1920-as, 1930-as évek nyugati sznob értelmiség egyes tagjai váltak társutassá, hiszen nyomukban ott tolonganak '68-as gyökerű mai utódaik is. H. G. Wells, G. B. Shaw, Édouard Herriot rajongása Sztálin iránt számunkra ma már ciki. Ahogy az is, ahogy elhazudták azt a magyarországnyi mesterségesen halálra éheztetett ukrán parasztot, akiről nem akartak tudomást venni, mert vakká tette őket a hit, az hogy láthatták a jövőt, és az működött. Ők persze Mussolinin és Hitlert is csodálták, mert valójában a forradalomba voltak szerelmesek, és végtére ők is forradalmárok voltak.

Ezeknek a máig bálványozott megmondóembereknek a sznob lelkesedése adta meg az alaphangot. És ez a hang máig meghatározza a nyugati baloldali megmondók hozzáállását a kommunizmus 100 millió áldozatához, a gulágban elpusztítottak szenvedéstörténetéhez. Egy ideig a szovjet világbirodalomhoz fűződő reálpolitikai indokokkal magyarázták hallgatásukat, a szovjetek büntetteinek elhallgatását, cinikus együttműködésüket. Hogy ne tűnjenek részvétlennek, és biztosítsák helyüket a történelem jó oldalán, az enyhülés indoklására kitalálták maguknak, hogy a fasizmus az, ami ellen egyre fokozódó, szűnni nem akaró harcra van szükség, és ezt azóta is töretlen lelkesedéssel vívják. Ezért van az, hogy az antifasiszta küzdelem intenzitása mit sem lanyhul, pedig a nácizmusra és a fasizmusra már 1945-ben megsemmisítő vereséget mértek. Az antifasiszták aztán azokat, akik a kommunizmus bűneit fel merik emlegetni,

azonnal fasisztának minősítik, amit olyan bélyeggé tettek, aminek a mélyén Auschwitz borzalma rejtőzik, minden gonoszságok legnagyobbika.

Ebben a szüntelen antifasiszta harcban a kommunizmus bűneinek nincs helye, jelentőségük eltörpül, sőt eljelentéktelenedik. Ha a 100 millió áldozat mégis szóba kerül, a haladók rögtön mentőérvekkel jönnek elő arról, hogy a szocializmus, illetve a kommunizmus mégiscsak a boldogabb és igazságosabb társadalmat ígérő jövő irányába mutatott és mutat ma is. Végső érvük pedig az, hogy a kommunizmus áldozatainak és a gulágnak a pusztá felemlegetése el akarja terelni a figyelmet a holokausztról. És különben is, a kommunizmust tilos összehasonlítani a nácizmussal. Máig gondolatbűnnek számít a „felvilágosult Nyugaton” annak kimondása, hogy a két szocialista rendszer, a nemzeti és a nemzetközi, ahogy a fasizmus is, egy töről fakadnak. Mindhárom az első világháború gyermeke, egymásra épülnek, egymást termékenyítik meg. Mindhárom baloldali, szocialista forradalmi eszme. Rendszereik szocialista forradalmi rendszerek.

Pedig a kommunizmus áldozatai, a gulágon megkínzottak és elpusztítottak milliói nem teszik, tehetik és nem is akarják meg nem történtté tenni mindazt a szörnyűséget, amit a nácik elkövettek. Az egyik bűn nem oltja ki a másikat. Az egyik emlékezete nem lehetetleníti el, hogy emlékezzünk a másokra.

Akik a mai napig Marxot koszorúznak, védelmezik a kommunizmust, gondolatbűnnek tekintik az antikommunizmust, azok a nyugati limuzinkommunisták, egykori vagy mai trockisták, maoisták, akik miközben a kommunizmus bűneit eltagadják, de legalábbis bagatellizálják, semmibe veszik azt az alapvetést, hogy minden politikai eszmét, ideológiát a megvalósult gyakorlat alapján kell megítélni. A marxizmus megvalósult gyakorlata pedig bűnös, emberellenes, szabadságellenes totális diktatúrákat hozott létre és működtetett. Mindenhol. A kommunizmus mai mentegetői azonban, ahogy élharcosai, működtetői és híveinek nagy része polgárellenes volt és maradt, akik számára a haladás, idegen szóval a progresszió ma is a legfontosabb hívószó. Jelentése pedig, hogy a történelmi haladás által életre hívott és működtetett szocializmus számukra mindenek ellenére továbbra is a jövő ígérete maradt. Olyan öngyűlölők ők, akik élvezték és élvezik a polgári társadalmak nyújtotta szabadságot, jólétet, kényelmet, amit eközben lenéznek és a felszámolására törnek. Mert megvetik polgártársaikat és mindent, amit alkottak, létrehoztak, teremtettek. Tisztára megvakítja őket hitük a progresszióban, és a tudat, hogy ők a haladásban hisznek, erkölcsi fölényt biztosít a számukra. Ez az az erkölcsi fölény, aminek megnyilvánulásait napi szinten tapasztalhatjuk az úgynevezett nyugati haladók részéről. Ebből merítik felhatalmazásukat arra, hogy megvessék és megtagadják saját múltjukat, kultúrájukat, vallásukat. Azzal áztatják ugyanis magukat, hogy ők valami új minőséget képviselnek, miközben ők sem akarnak mást, mint hatalmat, amit arra

akarnak használni, hogy „új embert” hozzanak létre. Ezt akarta Mussolini is, amikor az olaszokból rómainak akart csinálni. Erre tettek kísérletet a kommunisták is, akik új típusú szovjet emberről vizionáltak és évtizedeken keresztül dolgoztak a „kitenyésztésén”. Hitler a felsőbbrendű és fajtiszt németsegről vizionált, ami igencsak hajaz azokra az elképzelésekre, amelyek ma a fajtisztaság ellentététől: a fajok kötelező érvényű keveredésétől várják annak az új minőségnek a megszületését, ami legyűri és kiiktatja végre a menthetetlenül polgárrá vált fehéreket. A mai forradalmi tettekre vágyó, és azokat meg is lépő haladók, a totális diktatúrák működtetőihez hasonlóan, hitekben és hitelvekben gondolkodnak, nem tűrik a vitát, az egyet nem értőkből üldözendő ellenséget kreálnak. Igaz, a maiak már nem igazi hívők, életüket és vérüket nem tennék kockára, beérik az éppen aktuális utópikus ígéretekkel, és nem adják oda magukat szívből egészen. Közösségi utópiára vágnak, valláspótlékra, ez a magyarázata annak, hogy most éppen a nyitott társadalomra és a klímaváltozásra esküsznek.

Hölgyeim és Uraim!

Az 1930-as évek óta minden Hitlerről szól. Az 1970-es évek óta a holokausztról. A holokauszt lett a mérce, hozzá képest semminek nincsen súlya. A gulág ebben az összefüggésrendszerben tehát a kisiklások, a hibák, a sajnálatos bukások sorában kap helyet. Ha egyáltalán megemlítik. Míg Auschwitz és a *shoa* beépült a mai nemzedékek tudatába, a gulágot hazugságlepellel fedik el, vagy még inkább: elhallgatják. A kommunizmus által elkövetett emberellenes bűntetteket amnézia veszi körül, ami annak a kéretlenül megadott amnesztiának a következménye, amit a kommunisták a Nyugattól egyszer és mindenkorra megkaptak. Soha ne felejtjük el, hogy míg a nácizmus partikuláris volt, addig a kommunizmus világrendszer, mely 80 országban rendelkezett kommunista pártokkal, amelyeket egy központból, egy célért mozgattak. A kommunista világrendszer egy ideológiát képviselt, terjesztett, igazolt. A nyugati haladók, vagyis a balliberális értelmiség pedig anélkül és úgy adott felmentést a kommunizmusnak, és benne a gulágnak, a több mint 100 millió áldozatnak, az évtizedeken keresztül tartó terrorista diktatúráknak, hogy előtte elítélte volna. Mert ez a haladó értelmiség cinkos volt, sőt tettestárs az elhallgatásban, a mentőkörülmények sorolásában, a népiirtó szándékok elbagatellizálásában, a kommunista rendszerek bűneinek mentegetésében. Tették ezt annak ellenére, hogy a kommunista bűntettek a kezdetektől fogva ismertek voltak. Könyvek tucatjai leplezték le a szovjetrendszer igazi természetét. Emigránsok tízezrei számoltak be tapasztalataikról, sőt 1956-ban Hruscsov hivatalosan is beismerte őket. 1953-ban Berlinben, 1956-ban Budapesten, 1968-ban Prágában taposták el a szovjet tankok a szabadságot. Szolzenyicin 1974-ben megjelentetett *A Gulág szigetcsoportja* széles körben ismertté

tette a kommunizmus bűnös rendszerének kegyeltem emberirtó rutinját. Aztán jött a szolidaritás, majd a szükségállapot Lengyelországban. A kommunizmus hulláhegyekre épülő hideg valóságát senki sem tagadhatta le. Nem is tagadták, csak elhallgatták, csak eljelentéktelenítették.

Amikor a Szovjetunió legyőzése után, 1997-ben, Párizsban megjelent *A kommunizmus fekete könyve*, a francia parlamentben egy jobboldali képviselő feltette a miniszterelnöknek a kérdést, hogy szándékában áll-e valamilyen gesztust tenni a kommunizmus áldozatainak? Lionel Jospin szocialista francia miniszterelnök (1997–2000) a kérdésre azt válaszolta: „*Nem lehet egyenlőséget tenni a náci és a kommunisták között. Mert a kommunisták soha nem emeltek kezét a szabadságra! És ezért – folytatta –, én örülök, hogy kommunista miniszterek is vannak a kormányban.*”

Pedig, ha egyenlőséget nem is lehet tenni a náciizmus és a kommunizmus között, azt sem lehet tagadni, hogy a deportálás, a munkatáborok, a tömeges rabszolgamunka, a bíróságok általi megsemmisítés, a koholt vádak, a mesterseges éhínségben elpusztított milliók, olyan kommunista újítások, aminek egy részét a náci lemasolták és tökélyre fejlesztették. Az az állítás, hogy a kommunisták soha nem emeltek kezét a szabadságra, olyan szégyenteljes, amiért nemcsak a franciáknak, de az egész szabad világnak szégyenkeznie illene! Hogy ez a kijelentés a francia miniszterelnök szájából a francia parlamentben következmények nélkül elhangozhatott, mindennél jobban rávilágít arra a bűnrészességre, ami a nyugati baloldalt jellemezte, és amely máig meghatározza a kommunizmushoz fűződő viszonyát!

Míg a zsidó emlékezet és nyomában a világ odafigyel az áldozatokra, a kommunizmus áldozatai a semmibe hullnak. A holokausztban meggyilkoltak neveit feljegyzik, újra és újra megemlékeznek róluk. „*Meséld el fiaidnak!*” – szól a tanács, vagy inkább a parancs. És ők újra és újra elmesélik. És mi? Mi miért nem teszünk többet? Miért nem mondjuk el mi is újra és újra, hogy a diktatúra még akkor is, amikor már nem akasztott minden nap, minden nap mérgezett, fertőzött és rohasztott. Miért nem emeljük hőseinket, büszkeségre okot adó tetteinket, a meghozott áldozatokat olyan magasra, hogy azt mindenki lássa? Nem csak itt, nemcsak a szomszédunkban, de New Yorkban, Berlinben, Párizsban is?

Danilo Kis magyar–szerb–zsidó–pravoszláv író már évtizedekkel ezelőtt leszögezte, hogy csak egyetlen lelkiismeret-vizsga létezik, amelynek mindössze két tárgya van, és amelyekből nem egy évre, hanem egy egész életre meg lehet bukni. Ez a két tárgy: a náciizmus és a kommunizmus. Aki ezekből megbukik, egyszer és mindenkorra erkölcsi szavazati jog nélkül marad. Tehát! Ne kérj erkölcsi felmentést azok számára, akik elárulták az erkölcsöt! Aki azt állítja, hogy Kolima más volt, mint Auschwitz, azt küldd a fenébe!

Tisztelt Hölgyeim és Uraim!

Minél többet foglalkozunk a magunk mögött hagyott száz esztendő történetével, annál több kérdésünk marad megválaszolhatatlan. Pedig nincs alaposabban dokumentált korszaka az emberiség történetének. Minden, ami történt, köztudott volt. Nincs és nem is maradt benne semmi titokban. Az információk széles körben hozzáférhetőek voltak, a tények nyilvánosságot kaptak. Aki akarta, tudta, hogy a szovjetek rabszolgamunkára viszik az osztályellenségeket, és mindazokat, akiket ilyen vagy olyan okokból veszélyesnek vagy feleslegesnek tartanak. Mint ahogy azt is, hogy egész népeket deportálnak. Csak akik a legszörnyűbb vakságban, az önként vállalt ideológiai vakságban szenvedtek, azok nem vettek tudomást a kommunizmus hideg valóságáról. Mi, magyarok nem tartoztunk közéjük. A mi szemünket kinyitotta a 133 napig tartó tanácsköztársaság, és mindaz, ami vele járt. A legrosszabbat is számításba vettük akkor, amikor hazánk 1944–1945-ben, a viláégés utolsó évében háborús színtérré, a két totális, emberellenes diktatúra összezapásának terepévé vált. De ami bekövetkezett, rosszabb volt minden elképzeltnél. Tavasszal előbb százezer számra hurcolták halál- és munkatáborokba zsidó honfitársainkat. Nőket és fiatalokat rendeltek ki erődítési munkákra. Fegyvertelen munkásszázadokat irányítottak a frontra. Súlyos veszteségeket szenvedtünk el a harcmezőkön és a hátszágban. Angolszászok bombázták a városainkat, az országot megszálló szovjetek pedig szabadrablást engedélyeztek katonáinknak. A Vörös Hadsereg elvitt mindent, ami mozdítható volt. Az elrejtett élelmiszertartalékokat, a bútorokat, kitépték és feltüzelték a kerítéseket, elkötötték az állatokat. A köznyelv ezt a gátlástalan fosztogatást az akkor használt orosz kifejezéssel zabrálásnak nevezte el, és a mai napig ebben az értelemben használja. Háborús jussuknak tekintettek asszonyt, lányt, jószágot, vagyont. Egy egész generációnyi nőt becstelenítettek meg.

Magyarország a második világháborúban is a vesztesek oldalára került. A találmokra összefogott munkaképes férfiakat és nőket a Szovjetunióba szállították. Mindezt nemcsak azért tették, mert szükségük volt a legyőzöttek munkaerejére a háborúban elpusztított országuk helyreállításához. Nem volt mellékes céljuk az sem, hogy a megszállt ország polgárainak tudatába minél inkább bevésődjön önnön bűnösségük. A gyűjtő-, majd munkatáborba hurcoltak páriasorsra kényszerítése a győzteseknek arra is alkalmat adott, hogy megtaníttassák a legyőzöttekkel, ki az új úr a házban. Ez magyarázza a megfélemlítést, a megaláztatást, a tömeges megerősokolást, az elszabadult terrort.

Kedves Barátaim!

A harcok során és azt követően a győztes szovjet csapatok mintegy 700 000 magyar állampolgárt hurcoltak el. A vonatok a Szovjetunió lágereibe tartottak,

ahol jó esetben napi 1200 kalória tápanyagot biztosítottak a legkeményebb rabszolgamunkára kényszerített százezreknek. A lágerekben tifusz és egyéb betegségek pusztítottak. A kínzások és kivégzések mindennaposak voltak és az orosz tél sem volt kegyes azokhoz, akik éhezve, legyengülve, betegen, több heti vonatút után megérkeztek. Az orosz tél nem egy korszerű hadsereggel is elbánt már, meg sem kottyant tehát neki a fűtetlen vagonokba és barakkokba zsúfolt több százezer rabszolgasorba kényszerített magyar!

A tőlünk elhurcoltak átlagéletkora 25 év volt. 700 000-1 000 000 magyar állampolgár tűnt el a GUPVI-táborokban, minimum 300 000 örökre. Ennyit a felszabadításról.

A rabszolgasorba kényszerített magyar foglyok abba, a már évtizedek óta működtetett szovjet táborrendszerbe érkeztek meg, amit épp a nagyobb szállítmányokban behurcolt új kényszermunkásokra való tekintettel bővítettek ki, és neveztek át GUPVI-nak, vagyis Hadifogoly- és Internáltügyi Főparancsnokságnak. 1945 februárjában ez a kibővített táborrendszer már több mint 350 főtáborból és közel 4000 melléktáborból állt. A szovjet adatok szerint a kényszermunkatáborokban nyilvántartott 4 126 964 idegen állampolgárságú fogoly 23 nemzetiséget képviselt. Túlnyomó részük (85 százalékuk) német, japán, illetve magyar volt. Tudnunk kell, hogy a második világháború utáni évtized minden jelentős nagyberuházásán dolgoztak a rabszolgasorsra kényszerítettek. Csatornát és metróalagutat ástak Moszkvában, dolgoztak a Dinamo stadion építésén, vasútvonalak helyreállításánál, vízierőművek létesítésénél. Munkaerejüket igénybe vették minden nagyobb út, gát és híd építésénél is, a háborúban lerombolt, lebombázott lakó- és középületek helyreállításánál. Fizikai erejükön és szakmai tudásukon kívül szellemi képességeiket és technikai felkészültségüket is kihasználták.

Kedves Barátaim!

A magyar nyelvben a robot szó kényszerből végzett ingyenmunkát jelent. Évszázadokon keresztül ezzel is adóztak földesuraiknak a jobbágyok. Azóta is ezt a kifejezést használjuk az örömtelen, kötelező munka végzésére. Az orosz *malenkaja rabota*, amelyet oly sokszor hallhattak a kényszermunkára összegyűjtött férfiak és nők, mint „málenkij robot” honosodott meg nálunk. Az emberek érteni vélték, hogy a *malenkaja* kicsit jelent, az pedig egyértelmű volt a számukra, hogy az összefogottakkal kényszermunkát, vagyis robotot fognak végeztenni. Csak azt nem tudták még, hogy mindez hosszú évekig fog tartani, és hogy a robotot szovjet munkatáborokban kell teljesíteniük.

Mivel hazánkban évtizedekig hallgatni kellett a Vörös Hadsereg kegyetlenkedéseiről, a meggyalázott nőkről, a „málenkij robotról”, vagyis a Szovjetuni-

oba hurcolt százezrekről, a szovjet táborrendszert megjártak történeteik csak családi körben éltek tovább és szájhagyomány útján terjedtek. Az emberek tudtak ezekről a szenvedésekről, de senki nem beszélt, nem beszélhetett róla, hiszen szovjetellenes izgatásért azonnal letartóztatták volna, és mert szenvedéstörténetük nem illett bele a szocialista rendszer önmagáról kialakított hivatalos történetébe.

Mindaz, ami a szovjet katonai megszállás alatt, a második világháború végén, illetve azt követően Magyarországon történt, szorosán illeszkedett ahhoz a szovjet gyakorlathoz, amelyet évtizedek óta a kollektív felelősségre vonás, az etnikai tisztogatás és a kényszermunka tömeges alkalmazásának politikája jellemezett, és a szovjetrendszer lényegéhez tartozott. Amint a Vörös Hadsereg átlépte a magyar határt, haladéktalanul hozzákezdett tehát a munkaképes civilek tömeges elhurcolásához. A lefogások rendszertelenül, illetve kész listák alapján egyaránt folytak. A listák állítólag a háborús bűnösök, a volksbundisták, a német nemzetiségűek nevét tartalmazták, a gyakorlatban azonban mindenfajta ellenőrzés nélkül, bemondásra készültek. A civilek összefogásában segítségükre voltak a helyi lakosságból kikerült muszkavezetők, illetve policájok, és a Vörös Hadsereg magyar származású politikai tisztjei, akik hely- és emberismeretüket az emberszerzés és honfitársaik terrorizálásának szolgálatába állították.

A magyar polgári lakosság elhurcolása két hullámban történt. A szovjetek a nagyobb települések elfoglalása után két-három nappal különféle munkák (romeltakarítás, krumplihámozás, vízfordás stb.), illetve a szükséges igazolások kiadása ürügyén összegyűjtötték, majd elszállították az embereket. A legnagyobb számú civilt Budapesten fogdosták össze. Ennek egyik oka az volt, hogy a főváros elfoglalása után Malinovszkij marsall azt jelentette Sztálinnak, hogy 138 000 hadifoglyot ejtett. A valóságban azonban a fogságba ejtettek száma a német katonákkal együtt sem haladta meg a 40 000-et, a hiányzó közel 100 000 főt ezért budapesti és Budapest környéki civilekkel pótolták.

A második deportálási hullám a német nemzetiségű magyar állampolgárokra vonatkozott. Az erre irányuló rendeletet Erdei Ferenc, a debreceni ideiglenes kormány kriptokommunista belügyminisztere adta ki, 1945. január 5-én. Erdei utasított a Magyarország területén tartózkodó német származásúak összeírására, és arra, hogy őket munkaszolgálatra vegyék igénybe. Ennek következtében kezdődött meg a németek összeszedése. A szovjet belügyi egységeknek területekre lebontott fogolykontingenst kellett a Szovjetunióba szállíttatniuk. Ha a keretszámot német nemzetiségű magyar állampolgárokkal nem tudták feltölteni, akkor jöttek a német nevére, illetve akárki, aki rosszkor volt rossz helyen. Előfordult, hogy ha a tervszámot már elérték, nem hurcolták el a még helyben lévő német nemzetiségűeket sem. A legkülönösebb transzportokat a

bodroközi Ónodon állították össze. Itt bevagóníroztak mindenkit, akinek a családnéve „r” betűvel végződött, mondván, Hitler nevének utolsó betűje is „r” volt. Így kerültek a „németként” elhurcoltak listájára olyan nevek viselői, mint Bodnár, Csíger, Gyüker, Molnár, Pásztor stb. Egyikük, Gavallér Imréné, született Sark Zsuzsanna évtizedekkel később így emlékezett: *„Nem voltunk mi ott emberek, csak géppótló, mozgó lények. Létszám, semmi több.”*

Magyarország területén mintegy 80 felvevőtábor alakítottak ki. Szovjet katonák és magyar policok kísérték a lefogottakat ezekbe a fronttól 25-30 kilométerre lévő koncentrációs táborokba. Hadifoglyok, átállt magyar katonák, begyűjtött civilek alkották a táborok összetételét. Az összefogottak általában egy-két hónapot töltöttek a többnyire laktanyaépületekben berendezett gyűjtőtáborokban, melyeket szovjet katonaság őrzött. Volt, hogy egy-egy őrt arannyal vagy alkohollal megvesztegettek, és így sikerült egy-egy foglyot kiváltani. Ilyenkor az örök a helyi lakosság soraiból taláalomra pótolták a hiányt.

A transzportok bevagónírozásánál és kiszállításánál magyar policok is segítettek. A szovjet őrokhöz hasonlóan ők is brutálisan viselkedtek. Egy vagonba 60 személyt préseltek össze. Indulás előtt egy kanna (21 liter) vizet kaptak. Az ajtókat lelakatolták. Útközben néha megálltak vizet venni. Ilyenkor adódott az utolsó alkalom a szökésre, amit többen meg is kíséreltek. A foglyok közül sokan meghaltak az út során. Őket egyszerűen kidobálták a vagonokból.

A magyarokat közel 2000 táborba szórták szét. Azerbajdzsánban 44, a Baltikumban 158, Belorussziában 131, a Kola-félsziget térségében 53, Grúziában 65, Kazahsztánban 39, Moldáviában 15, Észak-Oroszországban 119, Leninigrád térségében 53, Közép-Oroszországban 627, az Urálban 276, Szibériában 64 táborban voltak magyar foglyok. A rendelkezésre álló adatok alapján valószínűsíthető, hogy a koncentrációs táborokban, kiszállítás közben és a szovjet táborvilágban elhunyt magyarok száma megközelíti a 300 000 főt.

„Kemény három év után jöttem haza. Rokkant lettem, leamputálták mindkét lábamat, ágyhoz vagyok kötve. Senkinek sem kívánok ilyen életet” – a gávavencselői Zöldi Mihály szavait idéztem.

Zajác Antalné, született Dankó Magdolna, Tímárból így emlékezett: *„Álmomban sokszor még mindig a Szovjetunióban vagyok. Háromszáz év is kevés lenne a felejtéshez.”*

Hangozzanak el az ónodi Homoly Lászlóné, született Pásztor Piroska szavai: *„Büntetésként a meztelenre vetköztetett emberre zúdíttak ezerliternyi vizet, ami egy magasra állított hordóból ömlött rá. A víz alatt szenvedő embert közben korbáccsal verték. Ha nem vallott, verték, amíg el nem ájult. Volt, akit úgy hoztak be a kórházba, hogy cafatokban csüngött róla a bőr.”*

A Rakamazból elhurcolt Muszbek Frigyesné, született Szloboda Máriát 1945 októberében vitték ki: *„Tizenhárom kisgyermekes asszonnyal voltam együtt,*

akiket különböző légerekből szedtek össze. Útközben az asszonyok teje végképp elapadt, a gyermekek egymás után haltak meg. Mátészalkán még volt három gyerek a tizenháromból, de ott is meghalt egy.”

Bodrog-Kisfaludról Balák Andrásné, született Kocsis Mária számolt be arról, hogy *„Keresztútból elvittek egy tizennyolc éves, csípőficamos kislányt. Németh Margitkát. Egy beteg, sánta kislányt: bányamunkára! Ott halt meg szegényke a bányában, alighogy megérkeztünk.”*

Kenézlőről vitték el Szentesi Józsefné, született Takács Juliannát: *„Én Forgács Katikával dolgoztam együtt. Ennek a tizenhét éves mádi kislánynak a családjából három leányt hurcoltak el. Talán ötven centi magas lehetett az az alagút vagy furat, amin keresztül hason csúszva közelítettük meg a vágatot. Térden, hason fekvé lapátoltuk a szenet... Olyan lett a térdünk, mint az ökörnek. Mocsok, sár, víz, szénpor, fullasztó levegő. Ebben fetrengtünk minden nap.”*

És végül Berkes Miklós szavai: *„Télen sátorban lakunk, küszködünk a hideggel, éhséggel, nehéz emberfeletti munkával. Tizenkilenc évesen harminckét kiló vagyok.”*

Egykori deportáltak visszaemlékezéséből idéztem.

Barátaim!

Ha mi, utódok, nem igyekszünk számba venni veszteségeinket, nem törekszünk minden erőnkkel arra, hogy nevet adjunk az elpusztult névteleneknek, hogy sorsuk nemzeti közösségünk közös történetébe olvadva mindannyiunk okulására szolgáljon, akkor nem teljesítjük a kötelességünket. Ha nem teljesítjük ezt a kötelességünket, a XX. század foglyai maradunk: embertelen ideológiák fogságában vergődünk továbbra is és nem találunk vissza a normalitás világába. Még nagyon sok a tennivalónk.

FORCED INTO SLAVERY

In Hungary, any mention of the atrocities of the Soviet communist regime was strictly forbidden for 45 years – even privately. However, as in 1944, the huge armies of two totalitarian regimes clashed in Hungary, hundreds of thousands of its citizens fell victim to the Nazi regime first and the Soviet one later. Posterity faithfully cherishes the memory of the victims of the Holocaust, while the suffering of the victims of Soviet brutality is falling into oblivion. The first wave of Soviet troops brought horrendous suffering to Hungary's citizenry, then 700,000 Hungarian citizens were deported to Soviet concentration camps. 300,000 never made it back home. Hungarians will remain hostage to the 20th Century until they manage to unearth the history of the martyrdom of that generation.

1 MILLIÓNÁL TÖBB VAGY KEVESEBB? A második világháború időszakában szovjet (hadi)fogságba vetett magyar állampolgárok – katonák és civilek – létszáma, összetétele és embervesztesége a magyar és a szovjet források tükrében

Az utóbbi évtizedben végre ismét előtérbe került a szovjet fogságba került magyar állampolgárok létszáma. Azért végre, mert e sorok szerzője már egy 1999-ben a Hadtörténeti Intézet és Múzeumban megtartott konferencián is 900 000 főre tette a szovjet fogságba vetett magyar állampolgárok számát, amely meg is jelent a konferenciáról készült kötetben 2001-ben.¹ Mégis teljes némaság vette körül az akkori, logikusan levezetett 900 000 fős létszámadatot, és mindenféle cáfolat nélkül maradt a szakmai és a közéletbe beleégett 600 000 fős fogolylétszám. Ezt az állóvizet bolygatta kissé fel a Magyar Országgyűlés 41/2012. (V. 25.) OGY határozata, amely november 25-ét a Szovjetunióba hurcolt magyar politikai rabok és kényszermunkások emléknapjává nyilvánította. Ebben a rendeletben már mintegy 800 000 főre tették – Menczer Gusztáv számításai alapján² – azoknak a magyaroknak a számát, „*akiket 1944 őszétől kezdve hadifogolyként vagy internáltként a Szovjetunióba hurcoltak több éves kényszermunkára, vagy a II. világháborút követően a folyamatosan kiépülő kommunista diktatúrában a magyar hatóságok hathatós közreműködésével koholt vádak alapján 5–25 évre száműztek a Gulág rabtelepeire*”.³

Ezt követően a 2015-ben meghirdetett Gulág(-Gupvi) Emlékév kapcsán került ismét előtérbe és a szakmai berkeken belül vált ismét vita tárgyává a szovjet fogságba esett magyar állampolgárok száma.

A létszámkérdés megoldatlanságára és a 600 000 fős szovjet fogságba került magyar fogolylétszám tarthatatlanságára az a közel 700 000 személyi karton vitte rá ismét a figyelmet,⁴ amelyet a Magyar Nemzeti Levéltár vásárolt meg a Magyar Kormány anyagi támogatásával 2019-ben az Orosz Állami Katonai

¹ BOGNÁR 2001.

² MENCZER 2007: 138–150.

³ 41/2012. (V.25.) OGY HATÁROZAT 2012.

⁴ Időközben, 2021. február 25-én a Magyar Nemzeti Levéltár honlapján lehetővé vált a 681 955 személyi karton adataiban való kutatás, illetve személyek megkeresése. Az adatbázist lásd: SZOVJET TÁBOROK MAGYAR FOGLYAI é. n.

Levéltártól (Rosszijoszkij Goszudartszvennij Vojennij Arhiv – RGVA). Ugyanis ez a közel 700 000 karton alapvetően azoknak a magyar nemzetiségű személyeknek az adatait tartalmazza, akik eljutottak a szovjetunióbeli céltáborokba és megélték a regisztrálásukat. Tehát azok a honfitársaink, akik a Kárpát-medencei gyűjtő- és átmeneti- vagy a romániai elosztótáborokban, a gyalogmenetek vagy a vasúti kiszállítás alatt haltak meg, azok nincsenek benne ebben a közel 700 000 főben, valamint azok nagyobb része sem, akiket az említett táborokból szabadon bocsátottak. De először nézzük meg, hogyan alakult történetiségében a második világháborús (hadi)foglyok⁵ létszáma?

A második világháború következtében a Szövetséges Hatalmak (hadi)fogságába került magyar állampolgárok létszámáról többféle adat látott napvilágot, a 800 000-900 000 fő⁶től az 1,3-1,4 milliós létszámig.⁷ A szovjet fogságba kerültek létszámáról is többféle szovjet és magyar adat, számítás létezik a 477 000 fő⁸től a 600 000,⁹ a 700 000,¹⁰ illetve több mint 700 000¹¹ és a több mint 800 000-en¹² keresztül a 900 000,¹³ 1 millió főig.¹⁴ (1. táblázat)

Sőt indirekt módon Romsics Ignác is – aki ugyan a hadifogolykérdéssel nem foglalkozott, mégis aki alapos körültekintéssel szokott dolgozni – 600 000 főnél többre, mintegy 900 000 főre teszi a szovjet fogságba került magyarok létszámát. Ugyanis a *Magyarország története a XX. században* című kötetében a szovjet fogságba került magyar hadifoglyok hazatérésével kapcsolatban a következő meglepő adatokat írja: „1946 végéig összesen mintegy 300 ezren, 1947-ben 128 ezren, s 1948-ban 170 ezren térhettek haza a Szovjetunióból.”¹⁵

⁵ A (hadi)fogoly szó ilyen módon való írása azt fejezi ki, hogy a szovjetek a katonákon kívül civilek százezreit hurcolták el „hadifogolyként”. Másrészt a korabeli, a Vörös Hadsereg által megszállt Magyarországon a tömegesen fogságba vetett civilekről is csak mint „hadifoglyokról” lehetett beszélni.

⁶ STARK 1989a: 51.; FEHÉR KÖNYV 1950: 18.

⁷ FÜR 1984: 39.

⁸ VARGA 2009: 161.

⁹ STARK 1989a: 52.

¹⁰ FÜZES 1994: 32.

¹¹ Korom Mihály 700 000-720 000 szovjet fogságba esett magyar katonáról tesz említést. (KOROM 1984: 3.) „...a szovjet fogságba esettek és elhurcoltak teljes létszáma meghaladja a 700 ezer főt.” (STARK 1991: 40.)

¹² MENCZER 2007: 138–150.

¹³ BOGNÁR 2001.

¹⁴ BOGNÁR 2017a: 45–70.

¹⁵ ROMSICS 1999: 297. Romsics Ignác 1945–1946-ra vonatkozó adatahoz feltétlenül hozzá kell tenni, hogy az ott említettek nagyobb részét, minimum 180 000 embert nem a Szovjetunióból engedték haza, hanem még jóval azelőtt, hogy kiérkezhetek volna a szovjetunióbeli céltáborokba, vagyis többségüket a magyarországi, közép-európai, valamint a romániai gyűjtő-, átmeneti- és elosztótáborokból engedték szabadon még 1945-ben.

Név	Trianoni 9,3 milliós Magyarország területéről	Második világháborús, 14,7 milliós Magyarország területéről
Korom Mihály (1984)	550 000-570 000 katona	700 000-720 000 katona
Stark Tamás (1989, 2006)		600 000-700 000 katona + civil
Füzes Miklós (1994)	600 000 katona + minimum 100 000 civil	
Bognár Zalán (2001, 2017)	650 000-700 000 katona + civil	900 000-1 000 000 katona + civil
Menczer Gusztáv (2007)	760 000 < katona + civilek = 800 000 < fő	
Varga Éva Mária (2009)	555 000-565 000 katona + civil	

1. táblázat: A szovjet fogságba vetettek létszámának meghatározásai a magyar történészek, kutatók részéről

Tehát csak 1948-ig közel 600 000 főre teszi a hazatért magyar hadifoglyok létszámát. (Ugyanakkor ezek a számok csak abban az esetben lehetnek valóságok, ha a trianoni határon túlra visszatérő magyarok, illetve egykori magyar állampolgárok is benne foglaltatnak. Ugyanis a hivatalos magyarországi adatok, vagyis a Debreceni Hadifogoly Átvevő Bizottság nyilvántartó könyvei szerint 1947-ben 100 400 fő, míg 1948-ban 84 310 fő érkezett haza a szovjet fogságból.)¹⁶ Mivel abban már egyetértés alakult ki a téma kutatóinak többsége között, hogy a szovjet fogságba kerülteknek mintegy egyharmada nem élte túl a szovjet fogságot, tehát, ha 600 000 a túlélő kétharmad, akkor mintegy 900 000 főre tehető a szovjet fogságba került magyarok létszáma. (Sajnos Romsics Ignác azt nem jelölte meg, hogy honnan vette ezeket az adatokat.)

Mindezek jól mutatják a kérdés kutatásának buktatóit, nehézségeit, amelyek egyrészt az adatok hiányából, illetve a meglévők sokféleségéből, másrészt a téma rendkívüli bonyolultságából, szerteágazóságából adódnak. Jelen írásomban arra vállalkozom, hogy megvizsgáljam ezen adatoknak, számításoknak a hátterét és egy minél megalapozottabb, minél szélesebb forrásbázison alapuló létszámot alakítsak ki.

A második világháború jellegében egészen más volt, mint a korábbi, ebben – ellentétben az előzővel – a harcok az ellenség teljes, totális vereségig folytak, s a két egymással szembenálló, a totális háborút képviselő hatalom – a nemzeti szocialista Németország és a Szovjet Szocialista Köztársaságok Szövetsége – az ellenség polgári lakosságán is tömeges megtorló intézkedéseket hajtott végre,

¹⁶ GERHARDT 1993: 30.

sőt a saját lakosságán is. Utóbbiak megtorlásairól csak néhány példa: kulákok, Volga-menti németek, csecsenek, kalmükök, ingusok, krími tatárok és még számos népcsoport deportálása,¹⁷ vagy a sokmilliós áldozatot követelő népirtás, az 1932–1933-as ukrajnai holodomor.

Mindebből következően a második világháborúban – ellentétben a korábbi háborúkkal – több volt a polgári halálos áldozat, mint a harci cselekményekben elesett katonák száma. S az önmagát felszabadítónak aposztrofáló Szovjetunió által elfoglalt, úgymond „felszabadított” területeken százezrek és milliók számára nem a béke, a szabadság, hanem a szülőföldjükről való elűzetés és elhurcolás, a kényszermunka, a rabság, a megalázottság időszaka következett. A Szovjetunió a megszállásnak nemcsak az anyagi, de az emberi árát is megkövetelte már Lengyelország keleti részének az 1939-es lerohanásától kezdve. Az NKVD, vagyis a szovjet Belügyi Népbiztosság vezetője ekkor, 1939. szeptember 19-én – Lengyelország szovjetek általi megtámadásának a 3. napján – adta ki az utasítását az UPV, a Hadifogolyügyi Parancsnokság (Upravlenyje po gyelam Vojennoplennih) létrehozására, amit később kibővítve UPVI-nak, Hadifogoly- és Internáltügyi Parancsnokságnak (Upravlenyje po gyelam Vojennoplennih i Internyirovannih) neveztek el. Majd 1945 januárjától, amikor már millió feletti létszámban őriztek katonákat és civileket e parancsnokság vezetése alatt lévő lágerrendszerben, akkor a GULAG-gal (Glavnoje Upravlenyje Lagerej) egy szintre emelték, vagyis Főparancsnoksággá. Így lett a neve GUPVI, vagyis Hadifogoly- és Internáltügyi Főparancsnokság (Glavnoje Upravlenyje po gyelam Vojennoplennih i Internyirovannih).

Az előbbiekből adódóan a szovjet (hadi)fogságba került magyar állampolgárok létszáma hatalmas tömegű polgári, azaz civil lakosságot is magában foglal.

A kérdés alapos vizsgálatát először is nehezíti, hogy az erre vonatkozó iratok már a vizsgált korszak egyes időszakában, az 1944. október 15-ei sikertelen kiugrási kísérletet követő Szálasi-puccs után csak foghíjasan készültek, másrészt a háborús körülmények között megsemmisültek. Harmadrészt Magyarország szovjet megszállása alatt sem keletkezhetek, keletkeztek megfelelő részletességű információkat tartalmazó dokumentumok, s a már korábban meglévők jó részét is megsemmisítették vagy eltűnt. Így például a Magyar Vöröskereszt Kutató és Tudósító Irodája Hadifogoly Osztályának a teljes iratanyaga elveszett. Nemcsak a vöröskeresztes iratanyag tűnt el! Eltűnt a Népjóléti Minisztérium Elnöki és a Hadigondozási főosztályának az 1945-ös iratanyaga. Jól mutatja a hadifogolykérdés körüli titkolózást, hogy még a nyugati hadifoglyok hazahozatalával foglalkozó Hazahozatali Kormánybiztosság iratanyagából is csak

¹⁷ Bővebben e témáról lásd: POLIAN 2004.

0,01 iratfolyóméternyi, azaz egy centiméternyi irat van a kormány szerv másfél éves működéséről. Az is nyilvánvalóan az iratanyag eltüntetésekor nem volt a helyén, ezért maradhatott meg és csak később került elő.

Hála az 1990 után megindult változásoknak, a téma végre publikussá vált és a levéltárak ilyen irányú iratanyagai Magyarországon teljesen, Oroszországban részlegesen váltak kutathatóvá, így egyre több publikáció láthatott napvilágot ebben a tárgykörben. Mindezek ellenére a téma kutatása még mindig sok bizonytalan tényezőt rejt magában. Ugyanakkor az eddigi kutatási eredmények lehetővé teszik, hogy a szovjet fogságba került magyar állampolgárok létszámát kétféle módon is meghatározhassuk: 1. a magyar veszteségi adatokból; 2. a szovjet adatokból; 3. a szovjet és a magyar adatok együtteséből kiindulva.

LÉTSZÁM-MEGHATÁROZÁS A MAGYAR ADATOKBÓL KIINDULVA

Ezzel a mondattal jutottunk el a téma tárgyalásának egy újabb sarkkövéhez, méghozzá ahhoz, hogy mit fed jelen esetben a hazánk kifejezés. Annál is inkább lényeges ennek a tisztázása, mivel a témával kapcsolatos források és főként a publikációk nem kis része nem is jelöli meg, hogy a trianoni Magyarország 93 000 négyzetkilométeres, 9,3 milliós vagy az 1938–1941 közötti, területi visszacsatolásokkal 172 000 négyzetkilométerre és 14,7 millió főre növekedett Magyarország veszteségéről írnak, vagy éppen egy a trianoni Magyarországra vonatkozó adatot a megnagyobbodott területre vonatkoztatják vagy fordítva! A következőkben természetesen a korabeli, megnagyobbodott területű és lakosú Magyarországot vesszük alapul két alapvető oknál fogva. Először is, ez volt a korabeli, második világháborús Magyarország területe. Másodszor pedig, mivel a katonaság sorozása is a megnagyobbodott területű országból történt, beleértve a lakosság 20 százalékát kitevő különböző nemzetiségeket.

Mindezek előrebocsátása után, először is, a szovjet fogságba került katonák számát veszem számba – a szűk keretek miatt – csak többnyire a Stark Tamás által is a legmegbízhatóbbnak talált dokumentumok alapján.

A katona hadifoglyok létszáma

Magyarországnak a Szovjetunió elleni hadba lépésétől, azaz 1941. június 26-tól 1944. október végéig tartó időszakára vonatkozó katonai veszteségéről a legmegbízhatóbb összefoglaló adatokat a Honvédelmi Minisztérium által a

Szövetséges (szovjet) Ellenőrző Bizottság¹⁸ (SZEB) számára 1945. november 30-án kiadott táblázat tartalmazza. Ennek számadatai 1946-ban változatlanul kerültek bele a békeelőkészítő anyagba. Eszerint ennek az időszaknak a magyar katonai vesztesége 256 531 fő, akik közül 37 490 fő meghalt, 88 296 fő megsebesült, 124 890 fő eltűnt és 5755 fő hadifogságba esett. Az eltűntek közel 125 000-es száma természetesen nemcsak az elesettek, hanem a fogságba esettek számát is magában foglalja. Hogy mennyi az utóbbiak száma, az pontosan nem állapítható meg. A békeelőkészítő anyag 65 000 főre teszi a hadifoglyok arányát a 125 000 főből. Ugyanis tapasztalati tény, hogy az eltűnteknek általában körülbelül a fele kerül hadifogságba. Így az 5755 bizonyítottan hadifogságba kerülttel együtt, összesen mintegy 70 000 fő Magyarország hadifogoly-vesztése 1944. október végéig.¹⁹

Ebből az időszakból a legnagyobb veszteséget a Donhoz harcokban kijutott és ott az 1943. januári szovjet támadás következtében gyakorlatilag megsemmisült magyar 2. hadsereg szenvedte el. A több mint 200 000 fős hadsereg úgynevezett „véres vesztesége”, vagyis a meghaltak, sebesültek, eltűntek és a hadifogságba esettek száma 120 000 fő volt, melyből a szovjet hatóságok által regisztrált magyar hadifoglyok száma 31 299 fő. Ők azok, akik nem fagytak meg, haltak meg a hadifogoly-átvevőhelyek felé tartva.²⁰ Ugyanis Stomm Marcell, a 2. hadsereg III. hadtestének parancsnoka által írt visszaemlékezésében egy NKVD-s altábornagy a következőket mondta neki: „...*sajnos ők nem tudtak oly gondot fordítani a hadifoglyokra, mint talán kellett volna. Egy 5000 főből álló magyar hadifogolyoszlop, melyet szovjet őrség kísért, a rendkívüli hidegben eltévedt és őrségtől együtt utolsó emberig megfagyott, elpusztult.*”²¹ Valószínűleg ez az 5000 fős magyar hadifogoly-kontingens nem került bele a központi statisztikába, hogy ne rontsa azokat, legfeljebb megmaradtak a helyi szintű jelentésekben.

1944. november első napjaitól gyakorlatilag megszűnt a veszteségek központi számbavétele. A harcok közben legtöbbször csak egyszerű füzetlapra írt ezred, század vagy üteg szintű veszteségi jelentésekből egy bomlófélben lévő hadsereg képe rajzolódik ki. A veszteségek nagy részét, akárcsak 1943-ban, az eltűntek alkotják. Azonban amíg a Dontól való visszavonulás idején az eltűntek többsége meghalt vagy fogságba esett, addig az 1944. október 15-i kiugrási kísérlet után

¹⁸ A Szövetséges Ellenőrző Bizottság (SZEB) nevébe betoldott „(szovjet)” jelző azt fejezi ki, hogy bár a magyarországi SZEB-ben három nagyhatalom vett részt, valójában mindenben a szovjetek döntöttek, hiszen az ő hadseregük szállta meg az országot. A szovjetek az angolszász hatalmakat legtöbbször csak utólag értesítették a döntéseikről, intézkedéseikről. Ugyanakkor Olaszországban a szovjetek voltak hasonló helyzetre kárhóztatva.

¹⁹ STARK 1989b: 16–18.

²⁰ VARGA 2009: 142.

²¹ STOMM 1990: 146.

megindult a magyar honvédség tömeges lemorzsolódása, elkezdődött a tömeges átállások, megadások időszaka, s az eltűnés körülményeiről tudósító rubrikába elsősorban a „dezertálás”, illetve a „szabadságról való vissza nem térés” került.²²

Erről a folyamatról értesítette Sztálint Mehliusz vezérezredes, a 4. Ukrán Front politikai csoportfőnöke október 28-i táviratában a következőképpen: „A frontunkkal szemben álló 1. magyar hadsereg egységei a széthullás és a demoralizálódás állapotában vannak. Csapataink naponta 1000-1500-2000, néha még több foglyot ejtenek... A front megkerülő hadműveletei következtében sok magyar egység széthullott, és a katonák csapatokba verődve barangolnak az erdőkben, egy részük fegyverrel, más részük fegyver nélkül, sokan civil ruhába öltözve.”²³

A Magyar Királyi Honvédségnek a trianoni Magyarország területén 1944 novemberétől elszenvedett hadifogoly-veszteségének a meghatározása igen nehéz feladat, mivel a katonai veszteségekre vonatkozó levéltári forrásanyag rendkívül kevés és töredékes, és sokszor ellentmondásos. Ráadásul a témával foglalkozó szerzők írásaikban nem mindig tesznek különbséget a veszteségek különböző formái között. Nem egy tanulmányban az elesettek, sebesültek, eltűntek, hadifoglyok, internáltak száma összemosódik. Ezért az általam és Stark Tamás által is legmegbízhatóbbnak tartott, a Párizsba küldött Magyar Békedelegáció Katonai csoportja számára 1946-ban készített *Adatok a hadifoglyok körülbelüli létszámáról* című feljegyzés adatait vettem alapul.

E szerint 1944. október végén a honvédség létszáma a teljes mozgósításkor, a kiképző, a pót- és a békealakulatokkal együtt 1,1 millió fő volt. Ezzel szemben „1945. február 1-én mintegy 580 000 ember volt nyilvántartásban”.²⁴ Azaz több mint félmillió katona volt a magyar honvédség vesztesége 1944 októberétől 1945. február 1-ig. Erről a több mint félmillió, pontosabban 520 000 fős veszteségről, annak veszteségi nemenként való összetevőiről semmiféle konkrét összesítő adat nem áll a rendelkezésre. A feljegyzés készítői konkrét adatok híján a következő hipotézis alapján határozták meg a vizsgált időszak hadifogoly-veszteségét: „Ha ezeknek [mármint az 520 000-nek – B. Z.] mintegy a felét számítjuk, és körülbelül reálisan ezt számíthatjuk, mint akik a hadműveletek során fogságba estek, vagy mint volt katonák lakóhelyükről kerültek fogságba, ezek számát, mintegy 250 000-re tehetjük.”²⁵ A hipotézis hitelét növeli, hogy a becslés a világháború alatt is a Honvédelmi Minisztériumban dolgozó, tehát a kérdést jól ismerő, kompetens személyektől származik. Másrészt pedig katonai körökben általános tapasztalati tény, hogy az eltűnteknek körülbelül a fele kerül hadifogságba.

²² STARK 1989b: 47.

²³ TÓTH 1975b: 21.

²⁴ HLI HM Bée. cs. 2. doboz. A/I. 94/4766.

²⁵ HLI HM Bée. cs. 2. doboz. A/I. 94/4766.

Ugyanakkor, ha eltekintünk a katonák nagyvonalúságától, és nem kerekítjük az 520 000-et 500 000-re, akkor 260 000 hadifoglyot kapunk végeredményként. Ugyanakkor a 260 000 fős hadifogoly-veszteségnél nagyobb létszám mellett szól az, hogy az úgynevezett felezési elvet az országon kívüli hadművelési területeknél szokták alkalmazni, illetve olyan esetekben, amikor az ellenséges erők csak részlegesen nyomultak be az adott ország területére. Gondoljunk csak arra, hogy a Magyarországon kívüli, idegen területen kisebb volt a túlélés lehetősége. Ráadásul 1944. október 15-e után az eltűnés körülményeiről tudósító rubrikába elsősorban a „dezertálás”, illetve a „szabadságról való vissza nem térés” került, míg korábban az eltűntek többsége meghalt vagy fogságba esett. Ugyanakkor a dezertálók jelentős része is, ahogy az a már citált feljegyzésben olvasható, „*mint volt katonák lakóhelyükről kerültek fogságba*”.²⁶ Tehát Magyarországon 1944 novemberétől 1945. január végéig a 260 000-nél több, minimum 280 000 magyar katona került hadifogságba, igaz egy részük dezertáltként. Tehát megmaradt még 240 000 besorozott „eltűnt” katona, akiknek egy részét immár civilben, otthonról vitték el.

Azonban 1945 januárjával nem fejeződtek be a harcok Magyarország területén és a sorozások, a bevonulások is tovább folytak. Az 1945. február 13-ával befejeződött budapesti csatában a Hindy Iván parancsnoksága alatt harcoló 40 000 magyar védőből további, 15 000-25 000 fő esett szovjet fogságba.²⁷

1945. március 6-án a Német Birodalom hazánk területén és nem Berlin előterében indította – főként a zalai olajmező megtartása miatt – a második világháború utolsó nagy német offenzíváját, a Tavaszi ébredés hadműveletet, amelyben csak a nagymértékben lecsökkent létszámú és leharcolt állapotban lévő magyar 3. hadsereg néhány seregteste vett részt. Szovjet adatok szerint „*a németek március 6. és 15. között 45 ezer katonát*” vesztek.²⁸ Az idézet is azt bizonyítja, hogy magyar seregtestek alig vettek részt a hadműveletben, így veszteségük is minimális lehetett, s valószínűleg ezúttal mintegy 5000 fő adhatta meg magát, illetve került szovjet fogságba.

A szovjet csapatok március 16-án ellentámadásba mentek át, s megindították a Bécsi hadműveletet. A szovjet szakirodalom egyik állítása szerint a márciusi hadműveletekben az ellenséges német–magyar erők 40 000 katonát vesztek.²⁹ Itt valószínűleg a veszteség alatt csak a halottakat és esetleg a sebesültek számát adhatták meg a következőkben leírtak fényében. Ugyanis 1945 márciusára, a Vörös Hadsereg csapatainak Magyarország nyugati

²⁶ HLI HM Béc. cs. 2. doboz. A/I. 94/4766.

²⁷ SZABÓ 1994: 86.; UNGVÁRY 1998: 293.

²⁸ SZABÓ–SZÁMVÉBER é. n.: 178.

²⁹ GURKIN 1981.

határához való közeledésével a magyar katonák egy része úgy döntött, hogy nem hagyja el hazáját, hanem inkább megadja magát vagy megpróbál hazaszökni. Csak a 3. Ukrán Front főcsapásának a sávjában visszavonuló magyar katonák közül mintegy 45 000-en adták meg magukat harc nélkül az osztrák határ előtt 1945. március 28–30. között.³⁰ Ezen belül is a Sopron irányában előretörő 4. gárdahadsereg szakaszán több mint 24 000 magyar katona várta be ellenállás nélkül a szovjet csapatokat.³¹ Ha tehát csak a 3. Ukrán Front főcsapásának az irányában mindössze három nap alatt 45 000 magyar katona adta meg magát, akkor a teljes határszakasz előtt március 28-a előtt és március 30. és április 12. között még minimum 25 000-35 000 magyar katona adhatta meg magát, vagyis összesen 70 000-80 000-en kerültek szovjet hadifogságba. Tehát a februárban és március elején fogságba vetettekkel együtt további 90 000-110 000 hadifogoly adódik a november-től január végéig elfogott 280 000-hez. Azonban, ha a budapesti katlanba zártakat is beleszámították a február 1-jén számba vett veszteségbe, tehát azokat levonjuk a 90 000-110 000 főből, akkor is legalább 75 000-85 000 honvédségi hadifogollyal nő a magyarországi harcok során szovjet fogságba esett magyar katonák száma, vagyis kerekítve mintegy 80 000 fővel.

Összegezve az eddigieket, 355 000-365 000, kerekítve mintegy 360 000 főre tehető az 1944 novemberétől 1945. április 12-ig tartó magyarországi harcok során a Vörös Hadsereg és az alárendeltségében harcoló bolgár, román és jugoszláv hadifogságba került magyar katonák száma. A korábbi, 1941 júniusától 1944. október végéig hadifogságba került 70 000 fővel együtt tehát a magyarországi harcok végéig összesen 430 000 fő került szovjet hadifogságba. Óriási szám ez, de mégis csak egy része, mégpedig a kisebb része a második világháború folyamán összesen fogságba esett magyar katonáknak, mivel többesük a Német Birodalom területén került fogságba.

Az 1944. októberi német segítséggel végrehajtott nyilas puccs után a Vörös Hadsereg rohamos gyorsasággal foglalta el az ország egyre nagyobb részét. Világossá vált, hogy amennyiben az ország még nyilas-német uralom alatt álló része folytatni akarja a háborút, akkor a szétesőben lévő haderő átszervezésére és új hadosztályok szervezésére, kiképzésére csak német területen van lehetőség. Ezért a Szálasi-kormány november közepén megállapodást kötött a német kormánnyal a magyar haderő jelentős részének Németországban történő kiképzéséről és újjászervezéséről. Ennek lényegesebb pontjai a következők voltak: a magyar kormány az ország férfi lakosságából új katonai egységeket hoz létre,

³⁰ LIPTAI 1985: 434.; DOMBRÁDY-TÓTH 1987: 437.

³¹ ZAHAROV 1973: 333.

s e célból Németországba csoportosítja a tényleges katonai szolgálatra kötelezett 21–23 év közötti ifjakat; továbbá a 24–35 év közöttieket, akik még nincsenek kiképezve; 100 000 35 éven felüli férfit segédszolgálatra; a 18–20 éveseket kiképzésként csapatcélokra; valamint a 15–17 éves serdülőket, akik a Hitlerjugenddel együtt kapnak kiképzést és alkalmazást, elsősorban a légvédelmi és a légtalpi szolgálatban.³² A kitelepítettek számbavételére és a feladatok koordinálására a honvédelmi miniszter a honvédség németországi főfelügyelőjévé vitéz Major Jenő vezérezredest nevezte ki.³³

Mivel a kitelepített alakulatok katonái minimális kivételtől eltekintve mind hadifogságba estek, számuk meghatározása rendkívül fontos, ugyanakkor a korabeli anarchikus állapotok közt nem is volt lehetséges.³⁴ A kitelepített alakulatok létszámára vonatkozó adatok komoly szóródást mutatnak,³⁵ mégis a legtöbb adat, a Honvédelmi Minisztérium Békeelőkészítő anyagában is több helyen megtalálható 580 000 fős létszámadatot támasztja alá, s ez a szám, mint már említettem, minimális kivételtől eltekintve megegyezik a Német Birodalom területén fogságba esettekével.³⁶

Vagyis, a korábbi időszak mintegy 430 000-es hadifogolyszámával együtt több mint 1 millió főre tehető a 172 000 négyzetkilométeres, 14,7 millió lakosú Magyarország második világháborús hadifogoly-vesztesége, azaz a katonaként fogságba került magyar állampolgárok száma.

A békeelőkészítő anyag 1946-os feljegyzése szerint – a kiképző, a béke és a harcos alakulatoknak a különböző megszállási zónahatárokon való fogságba esésüknek az összegzése alapján – a kitelepült 580 000 katonából 300 000 fő a nyugati hatalmak, míg 260 000–280 000 fő szovjet fogságba került.³⁷ Tehát a már korábban a Vörös Hadsereg fogságába esett 430 000 fővel együtt összesen 690 000–710 000 magyar katona került szovjet hadifogságba a második világháború folyamán.

³² VERESS 1973: 251.

³³ Vitéz Major Jenő vezérezredest németországi tevékenységéről bővebben lásd: MAJOR é. n.

³⁴ Az okokra bővebben kitér Major Jenő vezérezredest. Lásd: VERESS 1973: 255, 307.

³⁵ STARK 1989b: 50–51.

³⁶ Ugyanakkor a már többször idézett *Adatok a hadifoglyok körülbelüli létszámáról* című feljegyzésben a Nyugatra kitelepült alakulatokat három csoportba osztották és külön-külön meghatározták a létszámukat. E szerint 133 000 főnyi kiképző és 260 000 főnyi béke, valamint szintén 260 000 főben meghatározott harcos alakulat települt ki Nyugatra, s ha ezeket összeadjuk, akkor nem 580 000, hanem 653 000 főt kapunk. Azt még további kutatásoknak kell megválaszolnia, hogy a feljegyzés készítői miért s hogyan tudtak átsiklani a két létszám különbsége felett. (HLI HM Bée. cs. 2. doboz. A/I. 94/4766.)

³⁷ HLI HM Bée. cs. 2. doboz. A/I. 94/4766.

Mindehhez hozzá kell tenni a foglyok összetételére vonatkozóan, hogy a Magyar Vöröskereszt Kutató és Tudósító Irodája és a Honvédelmi Minisztérium szakértői szerint ebből a mintegy 700 000 főből körülbelül 25 000 fő zsidó munkaszolgálatos³⁸ került szovjet hadifogságba,³⁹ köztük Örkény István is.

Az összlétszámot tekintve hasonló eredményre jutott Korom Mihály is, aki szerint a trianoni Magyarország területéről körülbelül 550 000-570 000 katonára került szovjet fogságba, valamint a visszacsatolt területekről „*még további, mintegy 150 000-re becsült volt magyar katona*”.⁴⁰ Tehát összesen 700 000-720 000 főre tette a megnagyobbodott ország területéről szovjet fogságba került magyar katonák létszámát. Korom Mihály a szocialista korszakban természetesen nem írt, nem is írhatott arról, hogy a katonákon kívül mennyi civil esett szovjet fogságba.

Stark Tamás számításai szerint – nem korrigálva a katonák számításainak elnagyoltságát az eltűntek felezésénél és az 1945. február 1. és 1945. április 12. között szovjet fogságba kerültek létszámát – „*közel 600 ezer katona, illetve a honvédség által nyilvántartott személy esett szovjet fogságba*”.⁴¹ Fontos itt kiemelni, illetve ismételnem, hogy a 600 000, illetve a 700 000-720 000 fős szovjet fogságba került magyar hadifogolylétszám egyértelműen és kizárólag csak a katonákra, illetve a honvédség által honvédelmi feladatokra, fegyveres vagy munkaszolgálatra behívott személyekre vonatkozik. Hiszen mind Korom Mihály, mind Stark Tamás, mind jelen sorok szerzőjének összesített létszáma-data is a katonák által megadott adatokon alapszik, akik csak a sorozott, illetve behívott katonák adataival számoltak, megemlítve bennük a béke-, a kiképző- és a harcos alakulatokat, de civileket sosem említettek! Tehát a mintegy 700 000 katona hadifogolyhoz még hozzá kell adni a „málenkij robotosok”, vagyis a civilként, ítélet nélkül fogságba vetettek létszámát, akik vagy hadifogoly vagy internált fogoly státuszba kerültek.

Ugyanakkor a mintegy 700 000 besorozott és hadifogságba esett katona közül mintegy 40 000-50 000-en lehetnek azok, akik dezertálásuk után, mint már civilbe öltözött egyének estek fogságba. Ők az 520 000 fős veszteségből a hadifogolylétszámba már beszámított 280 000 főbe tartoznak. Tehát ezt a létszámot le kell vonnunk majd a civilként fogságba vetettek létszámából. Rajtuk kívül még bizonyosan lehettek olyanok is, akik a hadifoglyok közé be nem számított 240 000 fős vesztesébe tartoznak.

³⁸ A munkaszolgálat a katonai szolgálat azon formája, amikor az állampolgár az általános hadkötelezettséget fegyver nélkül, munkával teljesíti. Erről bővebben lásd: MUNKASZOLGÁLAT é. n.

³⁹ BOGNÁR 2000a: 867.

⁴⁰ KOROM 1984: 3.

⁴¹ STARK 2006: 29.

A civil „hadifoglyok” létszáma

Azonban a civilben, immár otthon elfogottakat sem az 1929-es, a hadifoglyokkal való bánásmódról szóló genfi konvenció, de a szovjet rendeletek alapján sem lehetett volna hadifogságba ejteni, hadifogolynak tekinteni. Előbbit a Szovjetunió nem írta alá, utóbbi pedig csak írott maszlag maradt, amit a nyugati szövetségeseik megnyugtatóra készítettek. Ugyanis a hadifoglyokról szóló, a Szovjetunió Népbiztosainak Tanácsa által 1941. július 1-jén jóváhagyott, 1798-800. T. (Titkos!) számú határozata szerint: „*Hadifoglyoknak minősülnek: a) a Szovjetunióval hadiállapotban lévő államok fegyveres erejéhez tartozó mindazon személyek, akik katonai tevékenység során estek fogságba...*”⁴² Tehát csak azokat ejthették volna még a saját szabályaik szerint is hadifogságba, akiket „*katonai tevékenység során*” fogtak el, nem pedig olyanokat, akiket otthon, civilként fogtak el hetekkel, akár hónapokkal az adott terület elfoglalása után.

Immár köztudomású, hogy a Vörös Hadsereg a magyarországi hadműveletei során tömegesen vetett fogságba polgári lakosokat is. Hogy milyen tényezők álltak ennek hátterében és mennyi lehetett az ezek alapján elhurcolt polgári lakosok száma, arról már több publikációmban is írtam, de a teljesség kedvéért ismét sorra veszem ezeket.

A polgári lakosság tömeges elhurcolásának két alapvető indoka volt: 1. A hatalmas embervesztés pótlására (rabszolga)-munkaerő beszerzése. 2. A megtorlás. Az nem számított, hogy a „hadifogoly”, illetve deportált, gyakorlatilag rabszolga-munkaerő alapvetően nem hatékony. A sztálini diktatúrának ekkorra már nagy tapasztalata volt a kényszermunkaerő alkalmazásában, hiszen már több millió szovjet állampolgár kényszerült megismerni a GULAG lágereinek poklát.

E munkaerő külföldről történő beszerzéséhez szolgált ideológiai alapul a kollektív bűnösség elve, amelyet ugyan a magyarokkal szemben a sztálini vezetés hivatalosan tagadott, de a gyakorlatban mindig is alkalmazott. Sztálin már az 1943. március 23-i Edennel, a brit külügyminiszterrel folytatott megbeszélésén leszögezte: „*Magyarországot meg kell büntetni.*”⁴³ Néhány hónappal később a brit diplomácia megkeresésére Molotov, külügyi népbiztos 1943. június 7-i válaszában a következőket írta: „*A szovjet kormány úgy véli, hogy azért a fegyveres segítségért, melyet Magyarország Németországnak nyújtott [...] a felelősséget nemcsak a magyar kormánynak kell viselnie, hanem kisebb, vagy nagyobb mértékben a magyar népnek is.*”⁴⁴

⁴² Első magyar nyelvű közlése: DUPKA–KORSZUN 1997: 39.

⁴³ RÁNKI 1978: 14.

⁴⁴ JUHÁSZ 1978: 158–159.

Így tehát, szinte attól a pillanattól kezdve, hogy a Vörös Hadsereg Magyarország területére érkezett, egyből elkezdték tömegesen elhurcolni a civil lakosságot. A Székelyföldről Vas vármegyéig, Kárpátaljától a Délvidékig mindenhol vitték el tömegesen az embereket a különböző parancsok és indokok alapján. Bár a korabeli Magyarország területén a harcok „csak” hét és fél hónapig tartottak, ezzel szemben az elhurcolások kilenc hónapon keresztül. Hiszen 1944 szeptemberében Háromszék és Csík vármegyéből, októberben Tordáról, Kolozsvárról, Debrecenből és környékükről, novemberben Kárpátaljáról, Csonka-Bereg vármegyéből, Nyíregyházáról, decemberben és januárban az Északi-középhegységéből, a Duna-Tisza közéről és a Dél-Dunántúlról, decembertől áprilisig Budapestről és környékéről, február és május között Észak- és Nyugat-Dunántúlról hurcolták el ítélet nélkül kényszermunkára honfitársainkat. Még 1945. május 30-án is szedtek össze embereket Somogy vármegyében.⁴⁵

Az elhurcoltak túlnyomó többségét hadifogolyként, míg kisebb részüket német származás indokával, internáltként hurcolták el. Utóbbiak között nők is voltak szép számmal. Mégis a korabeli, a Vörös Hadsereg által megszállt Magyarországon róluk is csak a hadifogolyügy keretében lehetett szólni. Ezért a Szovjetunióból szabadon bocsátott deportált nők is Debrecenben a Hadifogoly Átvevő Bizottságtól olyan igazolást kaptak, hogy ők hadifogságból tértek haza.⁴⁶ (1. kép)

Az orosz levéltárakból előkerült szovjet dokumentumok is azt igazolják, hogy a civil foglyok megnevezése, hogy azok hadifoglyok, internáltak vagy csak egyszerűen letartóztatottak, az mindig a felsőbb szervek parancsaitól függött. Így például a 2. Ukrán Front parancsnoka, Malinovszkij marsall által Budapest ostroma során összeszedett civilek egy részét – 12 933 főt – hadifoglyokból átsorolták az internáltak nyilvántartásába.⁴⁷

A hadifoglyok és internáltak közti különbség értelmezésében fennálló zavart – a már említett – hadifoglyokról szóló, a Szovjetunió Népbiztosainak Tanácsa által 1941. július 1-jén jóváhagyott titkos határozat is elősegítette, amely szerint: „*Hadifoglyoknak minősülnek: a) a Szovjetunióval hadiállapotban lévő államok fegyveres erejéhez tartozó mindazon személyek, akik katonai tevékenység során estek fogságba, továbbá ezen országoknak a Szovjetunió területére internált polgári személyei.*”⁴⁸

⁴⁵ MNL OL XIX-J-1-q. 30.102/pol. – 1945.

⁴⁶ BOGNÁR 2009: 57.

⁴⁷ VARGA 2009: 156.

⁴⁸ A határozat teljes közlése: VARGA 2006: 55–59.

Magyar Népjóléti Minisztérium Hadifogolygondozó Kirendeltsége

94588/1947 szám. Sorszám: 3337/13

Igazolvány
hadifogságból hazatért részére.

A hazatért neve: *Feldesz Ádámné Pencz Katalin*
 Anyja neve: *Pált. Anna* állampolgársága: *Magyar*
 Születési helye: *Csongrád* szül. év, hónap, nap: *1922 dec. 29.*
 Családi állapota: *özvegy* foglalkozása: *házi*
 Elhagyott hazai lakóhelye: *Csongrád* *Bals Bodrog*
 Nevezett, aki mint katona – kiegészítő munkaszolgálatos – levante – polgári személy*) hadifogságban volt: *Csongrád* utca: *11.* szám alatti lakóhelyére útbizonyítványt kiadva: *Debrecen* 1947. évi *október* hó *20.* án. *Mina*
 a kirendeltség vezetője.

Megjegyzés: *Debrecen* külön díjmentes utazási igazolványt kapott, ezért ez az igazolvány utazásra nem jogosít.

*) A meg nem felelő rész törölendő.

Fővárosi Nyomda Rt.

Mona Sára

1. kép: Feldesz Ádámné Pencz Katalint német származása miatt internált fogoly státuszban deportálták a Szovjetunióba kényszer munkára, mégis a szovjetek által megszállt Magyarországon csak úgy tarthatták őt számon, hogy „hadifogságból” tért haza – ahogy a hazatéréséről kapott igazolásán is olvasható (Feldesz Ádámné Pencz Katalin családjának tulajdona)

Mindezekén túl, az a tény is erősen csökkenti a szovjet dokumentumok valóságértékét, hogy civil férfiak és fiúk tömegeit hurcolták el hadifogolyként, tehát olyan embereknek beállítva őket, mintha egy ellenséges ország fegyveres erejében harcoltak volna a Szovjetunió ellen. Ezért is van létjogosultsága a „málenkij robot”, illetve a „málenkij robotos” kifejezésnek, hiszen ez a kifejezés magában foglalja az összes ítélet nélkül, civilként – a szovjet dokumentumok szerint hadifogolyként, internáltként, letartóztatottként – elhurcolt személyt, férfiakat, nőket, fiúkat és leányokat.

Logikusan nem is várhatjuk el, hogy a terrorra, a félelemre épített totális diktatúrában keletkezett dokumentumok a valóságot mutassák, leginkább azt mutatták, amit a felettesek elvártak a beosztottaiktól. Nem véletlen, hogy az 1930-as évek végi Szovjetunióban közmondássá vált, hogy: „*Háromféle ember van a Szovjetunióban: aki volt, aki van, és aki lesz lágerben.*”

A tömeges deportálások általános indokai mellett a korabeli, revidéalt, 172 000 négyzetkilométeres, 14,7 milliós Magyarországról történt civil elhur-

colások, vagyis a „málenkij robotosok” – a dokumentumok alapján – kétféle fogly státuszba és három csoportba sorolhatók:

- I. hadifogolyként
 1. hadifogolylétszám-kiegészítés
 2. etnikai tisztogatás
- II. internáltként
 1. németként való internálás.

Hadifogolylétszám-kiegészítés

A hadifogolylétszám-kiegészítéseknek kétféle indítéka volt: A) az egyik, egy legfelsőbb szintű utasításból eredt, B) a másik helyi szintű, szubjektív döntés volt.

A) A rendelkezésre álló dokumentumokból egy legfelsőbb szintű döntés körvonalai rajzolódnak ki, amely alapján a szovjet fegyveres szerveknek az egész ország területén össze kellett szedni és hadifogságba vetni azokat a férfiakat, akik 1941-től katonai szolgálatot teljesítettek. E tekintetben Budapest első szovjet városparancsnoka, Vaszilij Csernyisov vezérőrnagy nem köntörfalazott, hanem Hátszeghi Ottó ezredesnek, a budapesti összekötőtisztnek nyíltan kijelentette, hogy azok, „*akik 1941 óta katonai szolgálatot teljesítettek jelentkezésre lesznek felszólítva, s azután fogolytáborba kerülnek*”.⁴⁹

A parancsot a legkülönbözőbb módon, a legkülönfélébb megtévesztéssel hajtották végre – és ahogy már említettem – a magyarországi harcok befejezését követően is még több mint másfél hónappal, 1945. május 30-ig szedték össze a katonaviselt embereket.

A legtöbb helyen a végrehajtásnál már nem a parancsban megadott kritérium volt fontos, hanem hogy legyen indokuk minél több munkaerőt elhurcolni a Szovjetunióba. Így sok helyen nem csak azokat hurcolták el, akik 1941-től teljesítettek katonai szolgálatot, hanem a katonaköteles korú, 18–50 év közötti férfiakat, sőt sokszor még ezekre a korhatárookra sem voltak tekintettel. Például az ivánci körjegyzőségben minden 16–45 éves férfinak kellett jelentkeznie ötnapi élelemmel és két rend fehérneművel a község házában „málenkij robotra”. Sőt Baranya vármegye nyugati részében már a 14–50 éves korú fiú-, illetve férfilakosságot szedték össze és hurcolták el.⁵⁰ Többnyire főbelövés terhe mellett kellett a lakosoknak jelentkezniük, míg egyes helyeken a jelentkezés elmulasztása esetén a mulasztók családja elleni megtorló intézkedéseket is kilátásba helyeztek.

⁴⁹ HLI HM 1274/ált. – 1945.

⁵⁰ BOGNÁR 2012: 52–55.

B) A helyi szintű döntéseknél, elhurcolásoknál a szovjet magasabb egységek parancsnokai voltak a felelősök, akik a feletteseik által kitűzött hadműveleti célok elérésének késését vagy kudarcát általában az ellenséges erők vártnál magasabb létszámával magyarázták.

Így például az elhúzódozó tordai csata miatt a környező településekről mintegy 10 000 civilt hurcoltak el, köztük Kolozsvárról 5000 főt;⁵¹ a szovjetek számára hadműveleti kudarcral végződő tiszántúli páncélos csata miatt Nyíregyházáról, Debrecenből és környékükről szedtek össze több mint 10 000 embert. A Nyíregyházáról elhurcolt civilek kiszabadítása érdekében írt egyik levélben például ez olvasható: „Az elhurcoltak nagy része tisztviselő, postás és vasutas.”⁵² Tehát többségük biztos nem katona volt.

Azonban a budapesti csata okán történt elhurcolások minden addigi és utána következő elhurcolások méretét meghaladta, ami mögött legfőbb indítékként valószínűleg Malinovszkij marsall önigazololó mesterkedése rejlik.

Sztálin ugyanis sietette Budapest elfoglalását. Azt a parancsot adta 1944. október 28-án Malinovszkijnek, hogy csapatai mielőbb, menetből foglalják el a magyar fővárost. Ezzel szemben a Budapest hadművelet 108 napig, míg a főváros katlancsatája, az ostromgyűrű bezáródása után 52 napig elhúzódozott és csak február 13-án fejeződött be. (Hadd jegyezzem meg, hogy az első világháborúban győztes nagyhatalom, Franciaország csak 43 napig volt képes ellenállni a náci Németország haderejének!) Az ostrom elhúzódoása annál is kellemetlenebb volt Malinovszkij számára, mivel a Zsukov 1. Belorusz Frontjának páncélos ékei ekkorra már 60 kilométerre megközelítették Berlint. Moszkvában pedig nem értették, hogy mi az oka az ostrom elhúzódoásának és egyre türelmetlenebbek lettek.

A tábornok a megtorlástól való félelmében, Budapest bevételének az elhúzódoását az ellenséges erők vártnál nagyobb, 180 000-200 000 fős létszámával magyarázta.⁵³ Ezzel szemben a Budapesten körülzárt német–magyar védősereg csak 79 000 fős volt.⁵⁴ A marsall az ostromra vonatkozó végső, összegző jelentésében arról számolt be, hogy „a 2. Ukrán Front csapatai 1944. december 27-től február 14-ig mintegy 50 ezer ellenséges katonát és tisztet semmisítettek meg, és több mint 138 ezer foglyot ejtettek”.⁵⁵ Tehát a német–magyar védősereg – a szovjet jelentések szerint – összesen 188 000 főt vesztett Budapest védelmében, vagyis ezzel a számadattal akarta Malinovszkij visszaigazolni az általa korábban megadott 180 000-200 000 fős létszámadatot. Szintén a 138 000 fős

⁵¹ MURÁDIN 2004.

⁵² MNL OL XIX-J-1-q. 27.469/pol. – 1945.

⁵³ ZAHAROV 1973: 230.; GOSZTONYI 1964: 37.; ARTYEMJEV 1950: 54.

⁵⁴ UNGVÁRY 1998: 71, 305.

⁵⁵ Matvej Zaharov a Honvédelmi Minisztérium Levéltárának dokumentumára hivatkozik. Lásd: ZAHAROV 1973: 262. Ugyanezt az adatot citálja: TÓTH 1975a: 412.

hadifogolylétszámot erősíti meg Pável Luknyickij százados, szovjet haditudósító, aki az 1945. február 13-i, sztálini hadparancsban olvasható 110 000 fős hadifogolylétszámról a következőket írja: *„Az ellenséges csoportosítás utolsó maradványait a budai erdőkben fogdosták össze vagy verték szét a február 14-i harcokban, már a Főparancsnokság parancsának kihirdetése után. A foglyul ejtett katonák számát helyesbíteni kell: hivatalos adatok szerint összesen 138 000 ellenséges katona és tiszt esett fogságba.”*⁵⁶ Ugyanakkor a főváros védői közül – a harcok hevesességét és a németek magas halálozási arányát ismerve – csak maximum 35 000-40 000 fő eshetett szovjet fogságba. Tehát hiányzott mintegy 100 000 hadifogoly.

Ha azonban a fiktív, 188 000 fős védősereg létszámából vonjuk ki a valódi, 79 000 fős létszámot, akkor a különbség még nagyobb, 109 000 fő.⁵⁷ Döbbenetes adat! Ugyanakkor a 100 000 fő körüli adatot erősíti meg a nyugati emigrációban, 1950-ben kiadott *Fehér könyv* is,⁵⁸ amelyet az ENSZ hitelesnek fogadott el.⁵⁹

Mindenesetre a valóságos és a fiktív létszámadatak közti hatalmas különbség a Vörös Hadsereg marsalljának komoly problémát okozott, ugyanis a hadifoglyokat át kellett adnia az NKVD GUPVI-nak, illetve eljuttatnia annak hadseregbeli fogadópontjaihoz. Malinovszkij a hiányzó fogolymennyiséget Budapest és az azt körülvevő agglomeráció polgári lakosságából pótolta. Vitték a munkásokat, tisztviselőket, vasutasokat, postásokat, BSZKRT-seket, rendőröket.⁶⁰ Utóbbihoz csak egy adalék: Kádár János, Budapest rendőrfőkapitány helyettese 1945. február 9-i szigorúan bizalmas jelentésében a következőket írta: *„...az orosz hatóságok a kapitányságokról, a laktanyákból vitték el a rendőröket. A naponta szolgálatba induló rendőröknek alig 50%-a érte el szolgálati helyét. A rendőrök elvitele olyan méreteket öltött, hogy jelenleg Gödöllőn 2000-3000 főnyi rendőrtiszt és legénység van a fogolytáborban.”*⁶¹

Azonban itt is meg kell jegyezni, hogy hadifogolyként több tízezer zsidó honfitársunkat is elhurcolták szovjet hadifogolytáborokba. Számuk 15 000-50 000 főre tehető. Egy részüket Magyarországon vetették „hadifogságba” – azokat, akik hazatérőben voltak a náci koncentrációs lágerekből vagy megmentették őket a KZ lágerekbe való deportálásból, de a szovjet lágerektől már nem tudtak megmenekülni.⁶² Más részüket a náci koncentrációs lágerek felszabadítását követően

⁵⁶ LUKNYICKIJ 1980: 187.

⁵⁷ Budapest védőinek létszámadatairól és az elhurcolásokról bővebben lásd: BOGNÁR 2000b. A védők létszámára még lásd: RAVASZ 1999.

⁵⁸ FEHÉR KÖNYV 1950: 9.

⁵⁹ STARK 1989a: 105.

⁶⁰ A Budapest és környéki elhurcolásokról bővebben lásd: BOGNÁR 2004.

⁶¹ SZAKÁCS–ZINNER 1997: 83–84.

⁶² Ilyenekre számos példát lehet találni a Külügyminisztérium Hadifogoly Osztályának iratanyagában, amelyekből néhányat idéz, illetve facsimile közöl: BOGNÁR 2017b: 81–84.

– a dokumentumok szerint a túlélők egy részét vagy egészét – szállították a szovjetunióbeli hadifogolytáborokba.⁶³ A legmegdöbbentőbb dokumentum szerint a majdaneki láger felszabadítása után a szovjetek innen – Lublin mellől – 36 000 magyar zsidót „üdülésre” a Krím-félszigetre hurcoltak.⁶⁴

A trianoni Magyarországról 150 000-170 000 férfit és fiút vittek el civilként szovjet hadifogságba. Izsák Lajos professzor is hasonló megállapításra jutott: „...a hadijog figyelmen kívül hagyásával mintegy 170 000-180 000 civil személyt hurcoltak el a Szovjetunióba kényszermunkára, s több tízezer német anyanyelvű lakost is deportáltak.”⁶⁵

Etnikai tisztogatás

A második csoportot az etnikai tisztogatás áldozataként elhurcoltak alkotják. Ha a trianoni határon kívüli, az 1938–1941-ben visszacsatolt területeken történt elhurcolásokat vizsgáljuk, akkor egyértelműen kimutatható az elhurcolások etnikai tisztogatás jellege. Ugyanis a szomszéd országok katonai-politikai vezetői a háborús helyzetet és a szovjetek munkaerő-beszerző akcióit a magyar lakosságtól való megszabadulásra, az etnikai arányok megváltoztatására használták fel. Mindezeknek köszönhetően mintegy 80 000-90 000 főt – főként magyarokat – hurcoltak el „hadifogolyként” a visszacsatolt területek polgári lakosságából, hiszen Magyarország van a szomszédságukban, ezért a magyaroktól féltették jobban országuk határait. E területekről 30 000 főre teszik a Kárpátaljáról, a 4. Ukrán Front Katonai Tanácsa által kiadott 0036-os és a 00520-as parancs alapján elhurcoltak létszámát. 25 000-35 000 fő az Észak-Partiumból, Észak-Erdélyből és a Székelyföldről és minimum 15 000 fő a visszacsatolt délvidéki, valamint mintegy 10 000 fő a visszacsatolt felvidéki területekről elhurcolt magyar és német polgári lakosok száma.⁶⁶

Németként való internálás

Magyarország esetében a harmadik csoportot a német származás indokával elhurcoltak alkotják. Ez a csoport két alapvető momentumban különbözik

⁶³ SZITA 2008: 331–341.

⁶⁴ MNL OL XIX-J-1-q. 145.189/7. – 1945. A dokumentumot közli: BOGNÁR 2017a: 358.

⁶⁵ IZSÁK 1998:11.

⁶⁶ Az ezekre vonatkozó számításokat lásd Dupka György, Murádin János Kristóf, Köteles László és Weiss Rudolf tanulmányaiban: In BOGNÁR 2015.

az előző kettőtől. Először is, ezek az elhurcolások már nemcsak a férfi, hanem a női lakosságra is kiterjedtek. Másodsor, ezeket az embereket már internáltként – a korabeli magyar dokumentumok szerint deportáltként – külön gyűjtőhelyekre vitték, ahonnan külön szerelvényekkel lettek kiszállítva a Szovjetunióba, ahol továbbra is a hadifoglyoktól elkülönítve, internálótáborokban lettek elhelyezve.

Ennek központi, írásba fektetett alapja a szovjet Államvédelmi Bizottság (ÁVB) 1944. december 16-i 7161. számú határozata volt, amelyet maga Sztálin látott el kézjeggyével. A határozat kimondta, hogy *„a Szovjetunióba történő munkára irányítás céljából mozgósítani és internálni kell Románia, Jugoszlávia, Magyarország, Bulgária és Csehszlovákia Vörös Hadsereg által felszabadított területén tartózkodó valamennyi munkaképes német – a 17 és 45 év közötti férfiakat és a 18 és 30 év közötti nőket. [...] A németek begyűjtését és internálását 1944 decemberében és 1945 januárjában le kell bonyolítani és a munkaterületre való kiszállítást 1945. február 15-ig be kell fejezni.”*⁶⁷ Sztálin a „mozgósítás” irányítását az NKVD-re, „Berija elvtárs”-ra bízta.

E határozat végrehajtási utasításaként a 4. Ukrán Front Katonai Tanácsa december 21-én a 00520. számú (Szigorúan titkos!),⁶⁸ míg a 2. és a 3. Ukrán Front Katonai Tanácsa 1944. december 22-én a 0060. számú (Szigorúan titkos!) parancsát adta ki. Utóbbi publikus, a lakosság számára megfogalmazott, falragaszokon megjelent változata általában a városparancsnokságok 3. számú parancsaként jelent meg. Ezek szerint *„az összes német származású munkaképes személyek”* – férfiak 17–45, nők 18–30 éves kor között – kötelesek voltak jelentkezni *„a közvetlen mögöttes területen végzendő közmunkára”* a kijelölt helyen és időpontban.

A német származás indokával elhurcoltak száma a trianoni Magyarország területéről a szovjet dokumentumok szerint 32 000, illetve 46 000 fő.⁶⁹ Ugyanakkor, ha a szovjet dokumentumok szerint a németek deportálására szánt vagonok – európai és nem szovjet vagonokkal számolva, hiszen utóbbiakba kétszer annyi embert zártak be – számát beszorozzuk az átlagosan a vagonokba tuszolt 40 fővel,⁷⁰ akkor a németként elhurcoltak száma mintegy 64 000 főre jön ki. Másrészt pedig, ha összeadjuk a német internáltként elhurcoltak gyűjtőtáborában, illetve a bevagonírozási helyein összegyűjtöttek létszámát,

⁶⁷ VIDA 2005: 65–67.

⁶⁸ KACSUR 2012: 68–70. Első magyar fordítású közlése: BOGNÁR 2018: 763–765.

⁶⁹ VARGA 2009: 154, 158.

⁷⁰ A visszaemlékezők általában 40 főt említenek vagononként. Ugyanakkor Pável Polian orosz történész 40–45 főről számol be. (POLIAN 2004: 256.)

illetve az ezekből útnak indított szerelvényekben elszállított személyek létszámát, akkor 55 000-60 000 főnyi létszámot kapunk.⁷¹ A kérdéskör avatott magyarországi kutatói is hasonló létszámokra következtettek kutatásaik alapján. Füzes Miklós 55 000-60 000,⁷² míg Zielbauer György 60 000-65 000 főre teszi a trianoni Magyarország területéről németként elhurcoltak számát.⁷³ Tehát a trianoni Magyarországról német internáltként elhurcoltak száma 50 000-65 000 fő közé tehető. Ehhez még hozzá kell adnunk az elcsatolt területekről német internáltként elhurcoltak 30 000-40 000 fős létszámát.⁷⁴ Így a kutatások jelenlegi állása szerint összesen 80 000-105 000 főben állapítható meg a német származás indokával a megnagyobbodott ország területéről elhurcoltak száma.

Ugyanakkor az ÁVB központi parancsa alapján a 0060-as parancsba már az is belekerült – ellentétben a 0036-os paranccsal –, hogy „*a mozgósítottak vigyének magukkal: meleg felső ruhát, 2 pár hordható állapotban levő lábbelit, 3 rend fehérneműt, ágyneműt és takarót, evőedényt és 15 napi ételmezt*”.⁷⁵ Ebből adódóan a német nemzetiségüként elhurcoltaknak jóval nagyobb esélyük volt a túlélésre, mint azoknak, akiket a 0036-os parancs alapján vagy hadifogolylétszám-kiegészítésként hurcoltak el például Budapestről, ugyanis utóbbiakat teljesen felkészületlenül érte a deportálás. Ráadásul, míg az internáltak a fogságba vetéstől a szovjetunióbeli lágerekig átlagosan másfél, maximum két hónap alatt jutottak el, addig a hadifogolyként elhurcoltak átlagosan négy-öt, de volt, hogy nyolctíz hónap alatt értek el a céltáborokig, amely időt igen sokan nem éltek túl.⁷⁶

A magyar adatok összegzése

Összegezve a polgári elhurcoltak, vagyis a „málenkij robotosok” számát tekintve, a korabeli Magyarországra vetítve a következő adatokat kapjuk: a hadifogoly-státuszban hadifogolylétszám-kiegészítésként és/vagy etnikai tisztogatásként elhurcoltak száma 230 000-260 000 fő, míg a német internáltként elhurcoltak száma 80 000-105 000 fő. Tehát a 172 000 négyzetkilométeres, közel 15 milliós

⁷¹ BOGNÁR 2018: 743.

⁷² FÜZES 1990: 39.

⁷³ ZIELBAUER 1990: 30.

⁷⁴ Az erre vonatkozó adatokat, számításokat lásd Köteles László, Dupka György, Murádin János Kristóf és Weiss Rudolf tanulmányaiban: In BOGNÁR 2015: 61–103.; VARGA 2009: 149–154.

⁷⁵ ZIELBAUER 1990: 33.

⁷⁶ Csak a magyarországi hadifogolytáborokban eltöltött időről bővebben lásd: BOGNÁR 2012: 415–417.

hazánk területéről „málenkij robotra”, vagyis a GUPVI légereibe elhurcolt civilek száma 310 000-365 000 főre tehető. Ugyanakkor ebből valószínűleg le kell vonnunk azt a mintegy 40 000-50 000 dezertáltat, akiket immár otthon, civil ruhában fogtak el, és akiket már a katonákhoz beszámítottunk abba a 280 000 főbe, akiket az 520 000 fős veszteségből, lemorzsolódott létszámból a hadifoglyok közé számítottunk. Így a valódi civilként elhurcoltak száma összesen 270 000-315 000 főre tehető.

Az 1950-ben, a nyugati magyar emigrációban megjelent *Fehér könyv a Szovjetunióba elhurcolt hadifoglyok és polgári deportáltak helyzetéről* című könyv a szovjet fogságba került civilek számát 295 000 főben adja meg.⁷⁷ Stark Tamás is nagyságrendileg hasonló eredményre jutott, amikor azt írta, hogy „a jelenlegi területről civilként elvittek száma 120 ezer és 200 ezer között mozog. A Kárpátalján végrehajtott deportálásokat figyelembe véve a civil elhurcoltak száma 150-250 ezerre nő.” Majd hozzáteszi, hogy ehhez a számhoz hozzá kell adnia az Erdélyből és a Felvidék 1938-ban visszacsatolt sávjából elhurcoltakat.⁷⁸ A magam részéről még hozzá teszem, hogy a Délvidékről elhurcoltakat is szükséges még hozzászámítanunk, s akkor a plusz 45 000-55 000 fővel kiegészítve eredményét 195 000-305 000 főt kapunk.

Összesítve, a katonaként és a civilként, vagyis „málenkij robotosként” szovjet fogságba vetettek létszámaként összesen 960 000-1 025 000 fős létszámot kapunk Magyarország második világháborús területére vonatkozóan, amelyben mintegy 2/3:1/3 arányban vannak a katonaként és a civilként elfogottak.⁷⁹ (2. táblázat)

⁷⁷ FEHÉR KÖNYV 1950: 18.

⁷⁸ STARK 2006: 105.

⁷⁹ Az átlagosnál sokkal rosszabbak voltak az arányok az 1949-ben Magyarországra, a Debreceni Hadifogoly-átvevő Táboron keresztül hazatért 5055 (hadi)fogoly között, akiknek 77,3 százaléka volt civil. A civilek 31,6 százaléka volt a nő és 1,4 százalék, vagyis 56 fő a rabságban született gyermekek száma. (GERHARDT 1993: 30–31.)

KATONÁK		Fő
1941. június 26. – 1944. október 31. között		70 000
1944 novemberétől a magyarországi harcok befejezéséig		360 000
A Német Birodalom (Németország, Ausztria, Csehország, Lengyelország) területén		260 000-280 000
A Magyar Királyi Honvédség állományából összesen szovjet fogságba estek		690 000-710 000
CIVILEK		
Hadifogolyként	A trianoni Magyarország területéről	150 000-170 000
	1938–1941 között visszacsatolt területekről	80 000-90 000
Internáltként	A trianoni Magyarország területéről	50 000-65 000
	1938–1941 között visszacsatolt területekről	30 000-40 000
A szovjet fogságba vetett civil magyar állampolgárok		310 000-365 000
Körülbelül 40 000-50 000 civilként elfogott dezertált katonát már a katonák létszámába is beszámítottunk		– 40 000-50 000
SZOVJET FOGSÁGBA ESETT MAGYAR ÁLLAMPOLGÁRSÁGÚ KATONÁK ÉS CIVILEK		960 000-1 025 000
A trianoni Magyarország lakosai közül szovjet fogságba vetettek		650 000-700 000

2. táblázat: A második világháborús, 14,7 millió lakosú Magyarország állampolgárai közül a szovjetek által katonaként vagy civilként fogságba vetettek száma

Összlétszám meghatározása a szabadon bocsátottak létszámából kiindulva

Hasonló létszámot kapunk akkor is, ha a szovjet (hadi)fogságból szabadon bocsátottak számából indulunk ki – amely számítás részletei a 3. táblázatból olvashatók le –, valamint a halálozási vagy túlélési arányból. Ennek lényege, hogy a trianoni Magyarország területére 461 000-496 000 főt engedtek szabadon, míg az elcsatolt területekre, valamint Németország szovjet zónájába 150 000-180 000 főt, vagyis összesen 611 000-676 000 egykori magyar állampolgár élte túl a GUPVI lágerekbeli fogságot. Ez a szám az összes szovjet fogságba vetettnek csak maximum a kétharmada. Tehát ennek alapján az összes szovjet fogságba került magyar állampolgár létszáma 926 000 és 1 024 000 közé tehető, vagyis szinte megegyezik a korábbi, más kiindulási alapokkal számított létszámmal. (3. táblázat)

Magyar állampolgárok szabadon bocsátása a trianoni Magyarország területére az NKVD GUPVI közép-, délkelet-európai és szovjetunióbeli légereiből (fő)	
1945	230 000-250 000
1946	20 000-30 000
1947	102 000
1948	84 000
1949	5055
1950–1953	20 000-25 000
Összesen	461 000-496 000
Egykori magyar állampolgárok hazatérése az NKVD GUPVI légereiből a szomszédos országokba és Németország szovjet megszállási zónájába	
1945–1949	150 000-180 000
ÖSSZES SZABADON BOCSÁTOTT EGYKORI MAGYAR ÁLLAMPOLGÁR	611 000-676 000
A szovjet fogságba vetett magyar állampolgárok átlagosan 33-40 százaléka meghalt a fogságban	
Összes szovjet (GUPVI) fogságba került egykori magyar állampolgár	926 000-1 024 000

3. táblázat: A szovjet fogságba vetett magyar állampolgárok létszámának meghatározása a szabadon bocsátottak létszámából kiindulva

LÉTSZÁM-MEGHATÁROZÁS A SZOVJET ADATOKBÓL KIINDULVA

Hogy miért írok létszám-meghatározásról, mikor a szovjet dokumentumokban konkrét adatok vannak?

Először is, mert kommunista dokumentumokkal szemben a korábbi tapasztalatok alapján szkeptikussá vált kutatóban felmerül a kétely, hogy a szovjet forrásokban szereplő számok nem teljesek, hanem csak részei a teljes igazságnak. Ahogy maga Sztálin is mondta: „*Ugyan ki bízhat meg kizárólag az írott dokumentumokban a javíthatatlan bürokratakon kívül? Legfeljebb a levéltári patkányok.*”⁸⁰ Erre vonatkozóan csak néhány példát hadd említsek.

1. Budapest védőinek a valóságos és a Malinovszkij marsall által jelentett létszáma közti hatalmas különbség.
2. A Magyarország felszabadításáról, illetve elfoglalásáról szóló április 4-i dátum és a valóságos, április 12-i dátum közti különbség.⁸¹

⁸⁰ WERTH 2001: 20.

⁸¹ RAVASZ 2016: 413–424.

3. A Budapestről elszállított magyar foglyokat sokszor németeknek állították be, átöltöztetve őket német halottak egyenruhába.⁸²

4. A Budapest ostroma során hadifogságba vetett civilek egy részét, 12 933 főt – legalábbis ennyi főre vonatkozóan áll rendelkezésünkre szovjet adat – a hadifoglyok nyilvántartásából átsorolták az internáltak nyilvántartásába.⁸³

Ezek a példák kiválóan szemléltetik, hogy a szovjet dokumentumok tartalma alapvetően nem a valóságot, hanem a valóságnak a felsőbb hatóságok által elvárt módozatát tartalmazták.

Másodsor, mert a hadifoglyok adatait túlnyomó többségében csak a szovjetunióbeli céltáborokban vették fel, s akkor sem azonnal, az érkezéskor. Ezért lehetséges, hogy az NKVD GUPVI egyik jelentésében „*az 1945. november 10-i állapot szerint*” az NKVD GUPVI táboraiiban mindössze csak 234 445 fő szerepel „*az összes nyilvántartásba vett magyar hadifogoly*”-ként.⁸⁴ Így azok, akik a nyilvántartásba vétel idejéig meghaltak, vagy akiket szabadon bocsátottak, azok nem szerepelnek a szovjet nyilvántartásokban, nincsenek a szovjet kartonokon.

Harmadszor, azokat, akik nem a trianoni Magyarország területén születtek vagy nem ott laktak, azokat sokszor nem számították magyarnak – legalábbis a magyarországi (hadi)fogolytáborokban biztosan.⁸⁵ Így a Szovjetunióhoz csatolt kárpátaljaiakat sem számították a magyarok közé.⁸⁶ Egyébként is sok probléma volt a magyarság meghatározásában, amelynél időszakonként és helyenként is különbözően állapították meg, pontosabban keveredett a meghatározás jelentése nemzetiség, ország vagy aszerint, hogy mely hadsereghez tartozik az illető személy.⁸⁷

Negyedszer, olyan nemzetiségek, illetve „állampolgárok” is szerepeltek, mint cigány és zsidó, akiket egyik országhoz sem lehetett sorolni. Másrészt nagyon sok Magyarországról német internáltaként elszállított személyt egyértelműen a németek közé soroltak, hiába tiltakoztak ez ellen a magyar identitásúvá vált német felmenőkkel is rendelkező személyek.

Mindezek után nézzük meg a rendelkezésre álló szovjet adatokat. Az első, a magyar hadifoglyok létszámára vonatkozó szovjet levéltári adatokat V. P. Gallickij százados, egyetemi docens közölte a *Vojennoisztoricieszkij Zsurnal* 1990. évi 9. és 10. számában. Már ezekben is két különböző adat szerepelt a magyar

⁸² HLI HM 25.251./eln. – 1945.; MNLOL XIX-J-1-q. 30.002./pol. – 1945.; BOGNÁR 2012: 61.

⁸³ VARGA 2009: 156.

⁸⁴ A 234 445 fő az NKVD GUPVI kimutatásában szerepel, amelynél a következő szöveg olvasható: „*A Belügyi Népbiztosság [NKVD – B. Z.] táboraiiban lévő magyar hadifoglyok létszámáról az 1945. november 10-i állapot szerint.*” (VARGA 2006: 349.)

⁸⁵ BOGNÁR 2012: 388–389.

⁸⁶ VARGA 2009: 147.

⁸⁷ VARGA 2009: 165.

hadifoglyok létszámára vonatkozóan, 513 767 fő és 526 604 fő.⁸⁸ Ugyanakkor Varga Éva Mária oroszországi levéltári kutatásai alapján hatféle különböző létszámot talált a szovjet dokumentumokban a magyar hadifoglyok létszámára vonatkozóan, amelyek között a már korábban említett három adat is szerepel: 234 445 fő,⁸⁹ 476 975 fő, 501 624 fő, 513 767 fő, 526 604 fő, 541 530 fő.⁹⁰ Hasonlóan különböző adatok láttak napvilágot a szovjet hadifogságban meghalt magyar hadifoglyokra vonatkozóan is az 51 005 főtől⁹¹ a legutóbbi 66 281 főig.⁹²

Varga Éva Mária a regisztrált magyar hadifoglyok számára vonatkozóan a legnagyobb, vagyis az 541 530 főt fogadja el. Jelen sorok szerzője szerint ez az 541 530 fő az a létszám, akiket alapvetően a trianoni Magyarországról valóként regisztráltak a szovjetunióbeli céltáborokban, vagyis csak egy részét alkotják a második világháborús Magyarországról a GUPVI rendszerébe kerülteknek. Ugyanakkor a GUPVI lágerrendszerébe került magyar állampolgárok esetében az a tapasztalat, hogy kétharmad részben a trianoni és egyharmad részben a visszacsatolt területekről származtak a szovjet fogságba kerültek. Ezeknek az arányoknak az alapján a megnagyobbodott területű Magyarországról mintegy 820 500 főt regisztrálhattak, azonban közöttük voltak, akiket nem magyarként, hanem németként, románként, szlovákként, szerbként, zsidóként, cigányként stb. vettek nyilvántartásba. Az 1941-es népszámlálási adatok alapján Magyarország 14,7 milliós lakosából 19 százalék vallotta magát a magyartól eltérő nemzetiségűnek.⁹³ Azonban ennél jóval kevesebb lehetett a más nemzetiiségű magyar állampolgárok száma, ugyanis a civil elhurcolásoknál a magyar és a német nemzetiségen kívüli civileket vagy össze sem gyűjtötték, vagy ha mégis bekerültek a foglyok közé, akkor őket többnyire szabadon bocsátották.⁹⁴

Ugyanakkor a Magyar Nemzeti Levéltárhoz közel 700 000 olyan személyi katon érkezett meg, amelyen magyar nemzetiségűeket regisztráltak. A különbség valószínűleg abból adódik, hogy ez a szám már tartalmazza azokat a magyarokat is, akik az 1938–1941 között visszacsatolt területről származtak. Ha ez a szám Magyarország korabeli lakosságának csak a magyar nemzetiségűként fogságba esetteket tartalmazza, akkor a 19 százalékos nemzetiségi aránnyal számolva, velük együtt 842 000 fő egykori magyar állampolgárt regisztrálhattak a

⁸⁸ GALICKIJ 1990b: 46.; 1990a: 46.

⁸⁹ VARGA 2006: 349.

⁹⁰ VARGA 2009: 161.

⁹¹ STARK 1995: 24.; VARGA 2009: 186.; N. Zs: 1992.

⁹² BONHARDT 2017: 77.

⁹³ GYÁNI–KÖVÉR 2006: 213.

⁹⁴ Lásd Dupka György, Murádin János és Molnár D. Erzsébet vonatkozó írásait: In BOGNÁR 2015: 68–100.; MOLNÁR D. 2015: 91–125.

szovjetunióbeli GUPVI-táborokban. Azonban itt is meg kell jegyezni, hogy a németeken kívüli, nem magyar nemzetiségűek jóval kisebb arányban kerültek szovjet (hadi)fogságba, mint a magyar vagy a német nemzetiségűek. Mindenesetre ez a 842 000 fős létszám nagyon közel áll a korábbi számítások 820 000 fős eredményéhez. Tehát nagyságrendileg mintegy 800 000 egykori magyar állampolgárt regisztrálhattak a szovjet lágerekben, akik közül mintegy 680 000 fő volt a magyar nemzetiségű.

Azonban ez a létszám nem tartalmazza azokat, akik a fogságba vetés után, a gyalogmenetek alatt, a gyűjtő- és a tranzittáborokban vagy a vasúti szállítások alkalmával haltak meg. Sokan voltak, akik a fogságba vetéstől a szovjetunióbeli céltáborig való eljutásig hét-nyolc hónapot töltöttek el különböző gyűjtő- és tranzitlágerekben, s e hosszú időszak alatt rengetegen haltak meg.⁹⁵ A Német Vöröskereszt a hozzá beérkezett adatok alapján azt állapította meg, hogy a fogságba esett német katonák 20 százaléka el sem jutott a szovjetunióbeli céltáborokig.⁹⁶ Ez az arány nagyjából jellemző a Magyarországról elhurcolt katonákra is, azonban a mindenféle szükséges felszerelés nélkül az utcáról igazoltatás vagy egy kis munka, málenkij robot ürügyén elhurcoltak esetében ez az arány már magasabb, általában 25 százalék körüli. Azonban volt olyan magyar település, mint például Tárnok, ahonnan az elhurcoltak 27 százaléka meghalt már a Kárpát-medencében, főként a bajai, a szegedi vagy a temesvári hadifogolytáborban.⁹⁷ Tehát a Tárnokról elhurcolt civilek több mint 27 százaléka – ugyanis a foksányi lágerben és a Kárpát-medencén kívüli vasúti szállítás alkalmával is haltak meg – még a szovjetunióbeli regisztráció előtt életét veszítette. Tehát, ha a Német Vöröskereszt által rögzített 20 százalékos és a civil elhurcoltak esetében kialakult 25 százalék közötti 21,7%-os halálozási rátát alkalmazzuk – mivel a (hadi)foglyoknak „csak” egyharmada volt civil – a szovjet fogságba vetett magyar foglyokra, akkor a 78,3 százalék, vagyis mintegy 800 000 fő Szovjetunióban regisztrált egykori magyar állampolgár létszámából kiindulva azt kapjuk, hogy a szovjetek összesen 1,022 millió magyar állampolgárt vetettek fogságba a 172 000 négyzetkilométeres, 14,7 milliós Magyarországról.

Tehát mind a magyar, mind a szovjet adatokból kiindulva, kerekítve mintegy 1 millió fő körüli létszámot kapunk a szovjet fogságba esett magyar állampolgárok számára vonatkozóan, akiknek kevesebb, mint 19 százaléka más nemzetiségűnek vallotta magát és mintegy egyharmaduk az 1938–1941 között visszacsatolt területen lakott.

⁹⁵ A magyarországi hadifogolytáborokban eltöltött idő hosszáról, illetve a magyarországi hadifogolytáborokban meghaltak létszámáról bővebben lásd: BOGNÁR 2012: 291–296.

⁹⁶ STARK 1994: 163.

⁹⁷ MUSKOVICS 2017: 64, 68.

Tehát a nyugati hatalmak fogságába került mintegy 300 000 fővel együtt, a Szövetséges Hatalmak (hadi)fogságába került magyar állampolgárok száma 1,3 millió fő. A trianoni Magyarország területére vetítve ez a szám mintegy 900 000 fő.

Hasonló eredményre jutott Korom Mihály és Für Lajos is. Előbbi hazánk mai területére vonatkozóan 850 000-900 000 főben határozta meg Magyarország hadifogoly-veszteségét, amit kivetítve a korabeli Magyarországra 1,2-1,3 millió főt kapunk.⁹⁸ Für Lajos pedig a korabeli, megnagyobbodott ország hadifogoly-veszteségét 1,3-1,4 millió főre tette.⁹⁹

A SZOVJET (HADI)FOGSÁGBA KERÜLTEK HALÁLOZÁSI ARÁNYA

A szovjet fogságba került mintegy 1 millió magyar állampolgárságú személy közül mindössze 451 000-491 000-en tértek, térhettek vissza hazánk mai területére. (3. táblázat) A hiányzó mintegy fél millió emberből 150 000-180 000-re tehető a szomszédos országokba, valamint Németország szovjet zónájába szállítottak száma, tehát 320 000-350 000-re tehető a szovjet fogságból haza nem tértek száma. Stark Tamás ehhez hasonló következtetésre jutott. Számításai szerint 270 000-370 000 fő a szovjet fogságban meghalt magyar állampolgárok száma.¹⁰⁰ Közülük a legtöbben még a szovjetunióbeli céltáborok elérése előtt, valahol útközben, a gyalogmenetek vagy a vasúti szállítás alatt, a magyarországi gyűjtőtáborokban¹⁰¹ vagy a romániai, illetve a szovjetunióbeli átmeneti, elosztótáborokban lelték halálukat. A szovjetunióbeli GUPVI-táborokban 1946-ig volt magas a halálozás – különösen 1943–1945 között.¹⁰² Ugyanakkor meglepően sokan a hazaszállítás folyamán haltak meg. Varga György romániai magyar konzul jelentése szerint az orosz–román határtól Kolozsvárig tartó vasúti szállítás alatt „a hazatértek vesztesége csak az úton minimum 5-10%-os volt”.¹⁰³

⁹⁸ KOROM 1984: 3.

⁹⁹ FÜR 1984: 39.

¹⁰⁰ STARK 2002. Ugyanakkor egy 11 évvel korábbi munkájában 250 000-300 000 főre teszi a szovjet fogságban meghaltak számát. (STARK 1991: 41.) Mindezek az adatok jól szemléltetik a hadifogoly-veszteség témájának bonyolultságát, szerteágazóságát és kutatásának – történelmi léptékkal mérve – kezdeti stádiumát.

¹⁰¹ A gyalogmenetek és a magyarországi gyűjtőtáborokbeli halálozásokról, emberveszteségről bővebben lásd: BOGNÁR 2017b: 125–128, 320–336.

¹⁰² Erről bővebben lásd: VARGA 2009: 183–188.; BOGNÁR 2018: 744–752.

¹⁰³ GERHARDT 1993: 21.

A különböző dokumentumok, visszaemlékezések összevetése alapján kijelenthetjük, hogy a szovjet fogságban meghaltak aránya átlagosan minimum 33 százalék volt, vagyis minden harmadik fogoly meghalt. A civilként elhurcoltak, vagyis a „málenkij robotosoknál” ez az arány magasabb, átlagosan 40 százalék körüli. Azonban egyes településekről, térségekből elhurcoltak között ennél rosszabb volt az arány. Például Somogy vármegye öt községéből az elhurcoltaknak közel a fele belehalt az embertelen körülményekbe.¹⁰⁴ A Taksonyból elhurcoltaknál 48 százalék halt meg,¹⁰⁵ a Szigetbecséről elhurcoltak 55 százaléka.¹⁰⁶ Sőt a Csonka-Bereg településeiből elhurcoltaknak általában 70-90 százalékuak odavesztett, így például a beregdaróciak 90 százaléka nem élte túl a megpróbáltatásokat.¹⁰⁷ Füzes Miklós a civilként elhurcoltak halálozási arányát véleményem szerint túlzóan a következőképpen állapítja meg: „...*az elhunytak aránya mintegy kétharmados, de az 50%-ot mindenképpen meghaladja.*”¹⁰⁸ Elhalálozásukról a szovjet szervek semmiféle hivatalos értesítést nem adtak, jelentős részük földi útjának végéről még ma sincs semmiféle információ.

Röviden összefoglalva, a katonák által kiszámolt és Stark Tamás által is lényegében átvett 600 000-700 000 hadifogságba esett magyar katonához még hozzá kell adni mintegy 300 000 civilként elhurcoltat, hiszen a Honvédelmi Minisztérium Békeelőkészítő csoportjában részt vevő katonatisztek érthetően és logikusan csak besorozott katonákkal számoltak. Egyrészt, mert csak rájuk vonatkozóan rendelkeztek többé-kevésbé pontos, illetve megbízható adatokkal. Másrészt, mert a katonák által is értelmezett hadijog szerint csak katonák kerülhettek hadifogságba. Harmadrészt, a civil elhurcoltak létszámára vonatkozóan legfeljebb csak némi sejtéseik lehettek, de annak meghatározását nem tartották feladatuknak. Tehát leegyszerűsítve a tényeket, a 700 000 katonaként fogságba esetthez még hozzá kell adni a kerekítve, mintegy 300 000 főnyi civil elhurcoltat. Így végeredményként mintegy 1 millió főre tehető a szovjet fogságba került magyar katona és civil állampolgárok létszáma, akiknek 33-40 százaléka nem élte túl a fogság megpróbáltatásait.

¹⁰⁴ ZIELBAUER 1990: 26.

¹⁰⁵ MAKRA-GÁRDONYI 2017: 57.

¹⁰⁶ ZIELBAUER 1990: 22.

¹⁰⁷ SÁRA 1989.

¹⁰⁸ FÜZES 1990: 39.

FELHASZNÁLT FORRÁSOK ÉS IRODALOM

- Hadtörténelmi Levéltár és Irattár Honvédelmi Minisztérium (HLI HM)
 Elnöki (eln.) iratok 1945
 Általános (ált.) iratok 1945
 Békeelőkészítő csoport iratai (Bée. cs.) 2. doboz. A/I. 94/4766
- Magántulajdon
 Feldesz Ádámné Pencz Katalin családja
- Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára (MNL OL)
 XIX-J-1-q. Az államigazgatás felsőbb szervei (1862–2014). Külügy (1862–1995). Külügyminisztérium (1862–1995). Hadifogoly osztály (1945–1949)
- 41/2012. (V.25.) OGY HATÁROZAT 2012: 41/2012. (V.25.) OGY határozat a Szovjetunióba hurcolt politikai rabok és kényszermunkások emléknapijáról. *Magyar Közlöny* 62. (2012. május 25.) 10030.
- ARTYEMJEV, N. 1950: *Magyarország felszabadítása*. Budapest, Honvéd Levéltár és Múzeum.
- BOGNÁR Zalán 2000a: Az elmaradt szovjet–magyar hadifogoly-egyezmény. *Hadtörténelmi Közlemények* 113/4. 861–886.
- BOGNÁR Zalán 2000b: Egy csata utóélete. Budapest ostromának (hadi)fogolyvesztése(i). *Studia Caroliensia* 1. 77–87.
- BOGNÁR Zalán 2001: Magyarország második világháborús hadifogolyvesztése. In RUSIN, Ukladacs Omelján (szerk.): *60 rokov vid počátku Druhej svetovej vojny. Materiáli mižnarodnoi naukovoï konferencii. 60 éve kezdődött a II. világháború. Nemzetközi tudományos emlékülés előadásainak anyaga*. Uzsgorod, Misztecká liniá. 46–54.
- BOGNÁR Zalán 2004: Budapest és környéke lakosságának tömeges elhurcolása szovjet hadifogságba (1944. december – 1945. április). *KÚT* III/3–4. 99–113.
- BOGNÁR Zalán (szerk.) 2009: „Egyetlen bűnünk a származásunk volt...” *Német és magyar polgári lakosok deportálása „malenkij robot”-ra a sztálini lágerrekbe 1944/45–1955. „Unsere einige schuld War unsere Abstammung...” Die Deportierung der ungarischen und deutschen zivilen Bevölkerung zur Zwangsarbeit („malenkij robot”) in die stalinischen Lager 1944/45–1955. „Our only guilt was our origin...” The deportation of German and Hungarian civil residents for „Malenkey robot” to the camps of Stalin from 1944/45 till 1955*. Pécs, Magyarországi Németek Pécs-Baranyai Nemzetiségi Köre.
- BOGNÁR Zalán 2012: *Hadifogolytáborok és (hadi)fogolysors a Vörös Hadsereg által megszállt Magyarországon 1944–1945*. Budapest, Kairosz Kiadó.

- BOGNÁR Zalán (főszerk.) 2015: „*Itt volt a végállomás*”. *Halálos áldozatokkal járó német- és magyarelleses tevékenységek a Kárpát-medencében 1944–1949*. Pécs, Magyarországi Németek Pécs-Baranyai Nemzetiségi Köre.
- BOGNÁR Zalán 2017a: *GULAG, GUPVI, „málenkij robot”*. *Magyarok a szovjet lágerbirodalomban*. Budapest, Magyar Napló.
- BOGNÁR Zalán 2017b: *(Hadi)fogolytáborok és (hadi)fogolysors a Vörös Hadsereg által megszállt Magyarországon 1944–1946*. Budapest, Gulágkutatók Nemzetközi Társasága – Kairosz Kiadó.
- BOGNÁR Zalán 2018: „*Málenkij robot*”. *A Magyarországról ítélet nélkül szovjetunióbeli kényszermunkára elhurcolt civilek története*. Budapest, Gulágkutatók Nemzetközi Társasága – Kairosz Kiadó.
- BONHARDT Attila 2017: A szovjet hadifogolytáborokban meghaltak adatbázisa. In KINCSES Katalin Mária (szerk.): *Elhurcolva – távol a hazától. Szovjet fogságban raboskodott és ott meghalt magyarok adatbázisa és tárgyi emlékeik 1941–1955*. Budapest, Hadtörténeti Intézet és Múzeum. 77–78.
- DOMBRÁDY Lóránd – TÓTH Sándor 1987: *A Magyar Királyi Honvédség 1919–1945*. Budapest, Zrínyi.
- DUPKA György – KORSZUN, Alekszej 1997: *A „malenykij robot” dokumentumokban*. Ungvár–Budapest, Intermix Kiadó.
- FEHÉR KÖNYV 1950: *Fehér könyv a Szovjetunióba elhurcolt hadifoglyok és polgári deportáltak helyzetéről*. (Szerk.: Magyar Harcosok Bajtársi Közössége Hadifogoly-szolgálat.) Bad Wörishofen, Hungária.
- FÜR Lajos 1984: Mennyi a sok sírkereszt? *Alföld* 35/9. 33–52.
- FÜZES Miklós 1990: *Modern rabszolgaság. „Маленкуйробом”*. *Magyar állampolgárok a Szovjetunió munkatáboráiban 1945–1949*. Pécs, Formatív Kft.
- FÜZES Miklós 1994: *Embervásár Európában. Hadifogoly magyarok a második világháborúban*. Pécs, Formatív Kft.
- GALICKIJ, V. P. 1990a: Vengerszkije voennoplennije v SzSzSzR. *Vojenno-iztoricseskij Zsurnal* 52/10. 44–54.
- GALICKIJ, V. P. 1990b: Vrazseszkije voennoplennije v SzSzSzR (1941–1945). *Vojenno-iztoricseskij Zsurnal* 52/9. 39–46.
- GERHARDT Éva 1993: Adalékok a magyar hadifogoly kérdés alakulásáról a II. világháború után. A Debreceni Hadifogoly Átvevő Bizottság. *Levéltári Szemle* 43/2. 18–34.
- GOSZTONYI, Peter 1964: *Der Kampf um Budapest 1944/45*. München–Zürich, Schnell und Steiner.
- GURKIN, V. 1981: Oszvobozsgyenyije Vengrii. [Magyarország felszabadítása.] *Vojenno-iztoricseskij Zsurnal* 43/4. 65–71.

- GYÁNI Gábor – KÖVÉR György 2006: *Magyarország társadalomtörténete a reformkortól a második világháborúig*. Budapest, Osiris.
- IZSÁK Lajos 1998: *Rendszerváltástól rendszerváltásig 1944–1990*. Budapest, Kulturtrade.
- JUHÁSZ Gyula 1978: *Magyar–brit titkos tárgyalások 1943-ban*. Budapest, Kossuth.
- KACSUR Iván (főszerk.) 2012: *Zakarpatszkiuhorci i nyimci. internuvannya ta deportacijni proceszi 1944–1945. Arhivni dokumenti i materiali*. [A kárpátaljai magyarok és németek internálásának és deportálásának folyamatai 1944–1945. Levéltári dokumentumok és anyagok.] Ungvár, Karpati.
- KOROM Mihály 1984: A magyar népi demokrácia első éve. *Valóság* 27/3. 1–9.
- LIPTAI Ervin (főszerk.) 1985: *Magyarország hadtörténete 2*. Budapest, Zrínyi.
- LUKNYICKIJ, Pavel 1980: *Magyar napló*. Budapest, Kossuth – Zrínyi.
- MAJOR Jenő é. n.: *Emléktöredékek. Visszaemlékezés az 1944. március és 1945. július közötti háborús eseményekre*. Budapest, Petit Real.
- MAKRA Mónika – GÁRDONYI Adrienn 2017: *Emlékezz ránk! ...azokra, akik egy „kis munkán” voltunk a Szovjetunióban*. Taksony, Magánkiadás.
- MENCZER Gusztáv 2007: *A Gulág rabtelepei. A bolsevizmus népirtásának színtere*. Budapest, Századvég Kiadó.
- MOLNÁR D. Erzsébet 2015: *Kárpátaljai magyarok a Szovjetunió hadifogoly- és munkatáboráiban (1944–1953)*. Debrecen, Debreceni Egyetem BTK. (Doktori disszertáció.) (https://dea.lib.unideb.hu/dea/bitstream/handle/2437/217124/dolgozat_Molnar_D._E.pdf – letöltve: 2021. szeptember 27.)
- MUNKASZOLGÁLAT é. n.: *Munkaszolgálat*. <https://m.militaria.hu/digitalis-hadtortenelem-hadtorteneti-oktatasi-csomagok-iskolak-szamara/a-horthy-korszak-hadereje/a-horthy-korszak-hadereje-hadszervezet-a-katonal-munkaszolgalat> – letöltve: 2021. szeptember 3.
- MURÁDIN János Kristóf 2004: A megtizedelt város. *Korunk* 3/10. 57–65.
- MUSKOVICS Andrea Anna 2017: Civilek elhurcolása Érdről és környékéről, 1945. január 8. In BOGNÁR Zalán – MUSKOVICS Andrea Anna (szerk.): *Budapest, Kárpát-medence – 'málenkij robot', emlékezet. Gulágkutatók VII. nemzetközi konferenciájának kötete*. Budapest, Gulágkutatók Nemzetközi Társasága. 59–72.
- N. Zs.: Megnyíltak az orosz levéltárak. Az Új Magyarország közli a névsort. *Új Magyarország* 2/61. (1992. március 14.) 3.
- POLIAN, Pavel 2004: *Against Their Will: The History and Geography of Forced Migration in the USSR*. Budapest–New York, CEU Press.
- RÁNKI György 1978: *1944. március 19. Magyarország német megszállása*. Budapest, Kossuth.

- RAVASZ István 1999: Budapest hadszíntérré válásának tényezői 1944–1945-ben. *Hadtörténelmi Közlemények* 112/1. 125–141.
- RAVASZ István 2016: Az utolsóság elsősege. Adalékok a magyarországi harcok befejezéséhez – 1945. április. In ANKA László – HOLLÓSI Gábor (szerk.): *Historia est lux veritatis. Szakály Sándor köszöntése 60. születésnapján* II. Budapest, Veritas Történetkutató Intézet – Magyar Napló. 413–424.
- ROMSICS Ignác 1999: *Magyarország története a XX. században*. Budapest, Osiris.
- SÁRA Sándor 1989: *Csonka-Bereg*. (Dokumentumfilm.)
- STARK Tamás 1989a: Hadifoglyok békében. *Mozgó Világ* 15/10. 98–106.
- STARK Tamás 1989b: *Magyarország második világháborús embervesztesége*. Budapest, MTA TTI.
- STARK Tamás 1991: „A magyarokat meg kell büntetni”. *História* 13/5–6. 39–41.
- STARK Tamás 1994: Budapest ostromának emberveszteségei. In RAVASZ István (szerk.): *Hadtudományi Tájékoztató 1994/10. A budapesti csata 1944–1945. Az 1994. december 15–16-án megtartott tudományos ülésanyag*. Budapest, HVK Tudományos Munkaszervezési Osztály. 159–164.
- STARK Tamás 1995: Magyarok szovjet fogságban *História* 17/2. 21–24.
- STARK Tamás 2002: Magyarok szovjet kényszermunkatáborokban. *Kortárs* 2002/2–3. 69–82. (<https://epa.oszk.hu/00300/00381/00055/stark.htm> – letöltve: 2021. szeptember 13.)
- STARK Tamás 2006: *Magyar foglyok a Szovjetunióban*. Budapest, Lucidus.
- STOMM Marcell 1990: *Emlékiratok*. (Sajtó alá rendezte: Gallyas Ferenc.) Budapest, Magyar Hírlap Könyvek.
- SZABÓ Péter 1994: Magyar honvéd alakulatok Budapest védelmében. In RAVASZ István (szerk.): *Hadtudományi Tájékoztató 1994/10. A budapesti csata 1944–1945. Az 1994. december 15–16-án megtartott tudományos ülésanyag*. Budapest, HVK Tudományos Munkaszervezési Osztály. 69–87.
- SZABÓ Péter – SZÁMVÉBER Norbert é. n.: *A keleti hadszíntér és Magyarország 1943–1945*. Budapest, Püedlo.
- SZAKÁCS Sándor – ZINNER Tibor 1997: *A háború „megváltozott természete”. Adatok, adalékok, tények és összefüggések 1944–1948*. Budapest, Génius Gold.
- SZITA Szabolcs 2008: Németországba deportált zsidók szovjet fogságban. *Keresztény–Zsidó Teológiai Évkönyv* 2008. 331–348.
- SZOVJET TÁBOROK MAGYAR FOGLYAI é. n.: *Szovjetunióba elhurcoltak. A GULÁG és GUPVI táborokban fogvatartott magyarokról készített adatbázisok*. <https://adatbázisokononline.hu/gyujtemeny/szovjetunioba-elhurcoltak> – letöltve: 2021. szeptember 1.

- TÓTH Sándor 1975a: A Budapesten körülzárt ellenséges erők megsemmisítése, a főváros felszabadítása. In SZÁVA Péter (szerk.): *Magyarország felszabadítása. Tanulmányok hazánk felszabadításának történetéből*. Budapest, Zrínyi. 245–284.
- TÓTH Sándor 1975b: *Budapest felszabadítása 1944–1945*. Budapest, Zrínyi.
- UNGVÁRY Krisztián 1998: *Budapest ostroma*. Budapest, Corvina.
- VARGA Éva Mária (főszerk.) 2006: *Magyar hadifoglyok a Szovjetunióban. Dokumentumok (1941–1953)*. Moszkva–Budapest, ROSSZPEN – MKTTK.
- VARGA Éva Mária 2009: *Magyarok szovjet hadifogságban (1941–1956) az oroszországi levéltári források tükrében*. Budapest, Russica Pannonicana.
- VERESS Lajos 1973: *Magyarország honvédelme a második világháború előtt és alatt* III. München, k. n.
- VIDA István (szerk.) 2005: *Iratok a magyar–szovjet kapcsolatok történetéhez. 1944. október – 1948. június. Dokumentumok*. Budapest, Gondolat.
- WERTH, Nicolas 2001: A Szovjetunió, avagy a terror uralma. Deportálás, Gulag, éhínségek. *Rubicon* 12. 2001/4–5. 17–20.
- ZAHAROV, Matvej 1973: *A 2. és a 3. Ukrán Front felszabadító hadműveletei Délkelet- és Közép-Európában 1944–1945*. Budapest, Zrínyi.
- ZIELBAUER György 1990: *A magyarországi németég nehéz évtizede 1945–1955*. Szombathely – Vép, Pannon Műhely.

**MORE OR LESS THAN 1 MILLION?
Headcount number and loss of life of Hungarian citizens imprisoned
in Soviet (military) captivity between 1941 and 1945**

The number of Hungarians captured by the Soviets during the Second World War is still a matter of debate – historians define various numbers of headcounts between 600,000 and one million. There are several reasons behind these large differences in numbers, of which the most important are the following: 1.) On one hand the territory of Hungary was different before and after the war for which the information is confused as between the contemporary and the present-day historical data, respectively; it is not indicated in many cases whether the given data applies to Hungary after Trianon or after World War II, when the population was more than one and a half times larger. 2.) On the other hand, during the World War, the Hungarian authorities could not register accurately those who were captured, therefore several estimates exist. 3.) Third, the Soviet data also show a large variance. There are several other reasons. Thus, for example, it was not always clear who was considered Hungarian: in some cases it is those who were of Hungarian nationality; at other times those who were Hungarian citizens; and sometimes those who served in the Hungarian army.

Even these factors show the extreme complexity and diversity of the question, the pitfalls and difficulties of researching it. In the present essay, I undertook to examine the background of these data and calculations as well as to establish a headcount number that is based on the possibly most solid and widest resource base. I will also present the composition of prisoners as well as their mortality and survival rates.

According to calculations based on various Hungarian and Soviet data, about one million Hungarian citizens – 2/3 of them soldiers and 1/3 of them civilians – were taken from the contemporary Hungary to Soviet captivity, approximately 90% as prisoners of war and approximately 10% as interns. About 1/3 of those captured by the Soviets died.

MÁTHÉ ÁRON

POLICOK, MUSZKAVEZETŐK ÉS A DEPORTÁLÓ BIZOTTSÁGOK¹

„Isten ne adja, hogy lássak még orosz lázadást: esztelen, kíméletlen valami. Akik közülünk ilyen lehetetlen forradalmakat terveznek, azok vagy olyan fiatalok, akik nem ismerik népünket, vagy kegyetlen emberek, akik kevésre becsülik saját életüket, s még kevesebbre másokét.”
(Puskin: A kapitány lánya)

Milotay István, az elvakultan németbarát publicista és korábbi falukutató az emigrációban írt visszatekintésében úgy írt a népi mozgalom társadalmi programjáról, hogy az egyenértékű egy „szovjet forradalommal”.² Valóban így lett volna?

Az ezredfordulón egy történelmi műhelybeszélgetés során Gyarmati György a földosztást agrárforradalomként értékelte. Az agrárforradalmat és az azt követő bolsevik hatalomátvételt ugyanakkor – egy kortársat idézve – együttesen „elbürokratizált forradalomként” emlegette, ezzel némileg elvéve a dolog életét.³ „Szovjet forradalomról” azonban szó sem volt a népi mozgalom terveiben, ráadásul maga Németh László is híres szárszói beszédében óva intett attól, hogy az új Magyarország „vérben keresztelkedjen”.⁴ Milotay csak utólag montírozta össze Magyarország szovjetizálását és az 1945 utáni földosztást. Nem volt igaza, már csak azért sem, mert a földosztást hiába ábrázolta úgy a kommunista párt, hogy az a „magyar nép ezeréves perében történt igazságtétel”⁵ lenne, a valóságban rengeteg visszasság, visszaélés és zűrzavar közepette ment végbe, hogy azután alig három év múlva a tévesítés (kolhozosítás) megindulásával szépen a saját ellentétébe csapjon át.

Így tehát Németh László intése – amelyet a kommunistáknak címzett – hiábavaló volt. A magyar népi gondolat képviselői helyett pedig a szovjetek

¹ Jelen tanulmány a Gulág- és Gupvikutatók Nemzetközi Társasága által szervezett konferencián (2019. november 25.) elhangzott előadás szerkesztett változata. A téma kismonográfiaként kidolgozva megjelent: MÁTHÉ 2020. Ezt a szöveget jelentős részben a könyvben fel nem használt forrásokra támaszkodva írtam meg.

² MILOTAY 2001: 125.

³ SCHMIDT 2010: 101.

⁴ NÉMETH é. n.

⁵ Példaként lásd: DONÁTH 1969: 142–143.

kiszolgálói vehették kezükbe az irányítást a szovjet csapatok győzelmei nyomán. Szemben az organikus fejlődéssel, a népi mozgalom főáramának képviselőivel, a kommunisták mindenképpen erőszakos hatalomátvételben gondolkoztak, ahol vérnek kell folynia. Ezt eleinte persze titkolták. Rákosi saját elvtársainak fogalmazta meg: „*Mi az akkori osztályerőviszonyok, és a nemzetközi helyzet alapján nem beszélünk – mert nem beszélhettünk – nyíltan sem a forradalomról, sem a proletárdiktatúráról.*”⁶ Ehelyett „*népi demokratikus fordulat*”-ról és „*forradalmi idők*”-ről esett szó, később került elő a „*népi demokratikus forradalom*” kifejezés.⁷ De mit értettek forradalom alatt? Egy más helyzetről gondolkozva Giuliano Ferrero a következőkre mutatott rá: „*Lehetetlen jobban leírni azt az ellentmondást, amelynek hálójában a forradalmi kormány működik: azt, hogy demokratikus elvvel igazol egy abszolút hatalmú és ellenőrzés nélküli kormányt.*”⁸ Mintha maga Rákosi fogalmazta volna meg... Nos, 1945 után valóban ez a képlet érvényesült Magyarországon: a kommunisták és társutasai szembeállították az általuk megtestesíteni vélt „demokráciát” a politikai ellenfelekre ráhúzott „reakcióval” és a „fasisztákkal”. Ez volt az a forradalmi tudatállapot, amelyet Robert Conquest a totalitárius eszme elfogadásaként értékelt.⁹ De hogyan nézett ez ki a gyakorlatban? Hogyan kezdődött?

Boldizsár Iván,¹⁰ a kommunista társutas népi író, később a szocializmus kulturális ügyeinek egyik szürke eminenciása, Budapest ostromáról szóló naplóbejegyzéseiben fel-felbukkan ez a folyamat. Január 13-án egyik ismerőse „*elmesélte, hogy a szomszédjukba jön a magyar rendőrség és az előljáróság. Nagyot néztem. Néhány nap óta már látok az utcán GR MILICIA felírású vörös karszalagos alakokat, ma már gumibot is van a kezükben, nagyban lóbálják, azt azonban még nem tudtam, hogy ilyen előrehaladott stádiumban vannak a dolgok.*”¹¹ Egy nappal később előljáró-választási gyűlés volt, ahol megválasztották többek között a rendőrfőnököt is.¹² Az előljáróságot, amelyet Nemzeti Bizottságnak neveztek el, kissé gúnyosan karavánszerájnak hívja, ahol „*az egész helyiséget a nyüzsgésnek és fontoskodásnak olyan légköre ülte meg, hogy nehezen*

⁶ FEITL–GELLÉRINÉ LÁZÁR–SIPOS 1997: 180.

⁷ Hamarosan már egészen magától értetődően használták, s az érett szocializmus idején is kötelező elem volt a „beavatottak” számára. Lásd például: RUDAS 1972–1973: 239–264.

⁸ FERRERO 2001: 228.

⁹ CONQUEST 2003: 23.

¹⁰ Boldizsár Iván (1912–1988) Kossuth-díjas író, újságíró, politikus. 1947-ben nevezték ki a Tájékoztatásügyi-, majd a Külügyminisztérium államtitkárává. 1951 és 1955 között a *Magyar Nemzet* főszerkesztője. 1956 után rövid ideig börtönbe került, de nem sokkal később rehabilitálták. 1960-tól 1988-ig, haláláig a *The New Hungarian Quarterly* című negyedéves, angol nyelvű folyóiratot szerkesztette, illetve országgyűlési képviselő volt.

¹¹ BOLDIZSÁR 1983: 150.

¹² BOLDIZSÁR 1983: 153.

találtam szavakat.” Később így jellemezte a Nemzeti Bizottság politikai rendőrségi részlegét: „...eltöltöttem egy délelöttöcskét a politikai rendőrségen. Egyetlen ember, akiben nem csak a ravaszság, hanem az értelem fényeit is láttam megcsillanni, sőt az emberség leheletnyi melegét sem röstellte: sajnálta az egyik foglyot, akit kiskabátban hoztak be. Egész idő alatt nyüzsgött a szoba, kezdő hekusok száguldoztak ki s be, noteszlapokra jelentéseket szerkesztettek, erélyesen lépek fel, és színes díszsálakat hordtak.”¹³

Néhány nap múlva a következőt jegyezte fel: „Kilencre »hivatalba« mentem. Semmit sem tudtak. Megírtam néhány hírt, dumáltunk, mint egy szerkesztőségben. »Ki ez az Iványi?« [a rendőrfőnök – M. Á.] – kérdeztem. 42 óta a Margit körúton volt, kiment Hidegkútra, jelentkezett (az oroszoknál), elfogták, s most a szerény »rendőr-főkapitány« címet adományozta magának. Harasó. Hát a Major, a politikai fővezér kicsoda? Ezt már senki sem tudta. Az első nap bosszankodtam rajtuk, ma már csak nevettem. Hadd élvezzenek. A polgármester-választás elmaradt, egyrészt, mert Szendy nem óhajtja, másrészt mert az oroszok kitelepítették az előljáróságot a Pasaréti 92-ből, és áttették a Hidegkúti 12/a-ba. Azt mondják, Némethy lesz a polgármester. Igen, de minek a polgármestere? Pasarétnek? Budának? Budapestnek? Vagy a Lipótmezőnek? Mert az orosz katonai pk. [parancsnok – M. Á.] hirdetőményei per »Lipótmező« község szólnak. Tegnap megjelent az első »lap«. Igazolványunk még nincs, de ma átnyújtottak egy vörös karszalagot. Cziborral, összebeszélés nélkül, de nagy egyetértésben azt ajánlottam, hogy a sajtónak fehér karszalagja legyen – piros betűkkel. A vörös karszalagot gondosan összehajtva a belső zsebembe süllyesztettem. Egyébként a vörös karszalaggal buzgón fosztogatnak.”¹⁴

Úgy tűnik, hogy a népi demokratikus fordulat egyelőre a teljes felfordulást, az ostrom előtti rendnek nem a helyreállítását, hanem a végleges megsemmisítését jelentette. Boldizsár január 18-i bejegyzései utalnak erre: „Reggel beállított Macó egy főhadnaggyal, egy tolmáccsal és egy géppisztolyossal. Ez a M.-féle szervezet központja. Címeket akarnak. Mondtam, hogy én ezen a környéken nem tudok senkit. – Nagyon szorongattak, s Macó azt súgta, hogy Harmot kiengedik, ha mondok. Jenőre (unokabátyám, akit egy német páncélos autó szántsándékkal agyongázolt) és Radnóti Mikire gondoltam, azután bementem T. G. házinyilását. Tudtam, hogy már meglógott.”¹⁵ Ezután délelőtt felment „ahhoz a bizonyos Major úrhoz (aki rendőr-főparancsnokká léptette elő önmagát...) és nagyon furcsát beszélgettem vele. Úgy csinálta, hogy kiment Pesthidegkútra. Ott a ius primae noctis¹⁶ gyakorolta. Azt állítja, hogy 6-8000 főnyi alakulatot szervezett a német

¹³ BOLDIZSÁR 1983: 181.

¹⁴ BOLDIZSÁR 1983: 156.

¹⁵ BOLDIZSÁR 1983: 157.

¹⁶ Értsd: az első éjszaka joga.

uralom alatt. Mikor megkérdeztem, mi volt a foglalkozása, meglepően kedvesen sikerült elmosolyodnia, s így felelt: »Csavargó.«¹⁷

Néhány napon belül megindult a munkára fogható lakosság mozgósítása, összegyűjtése is. „A rendőrségen azt mondta egy Fábry nevű, hogy holnapra behívnak minden 16–60 éves férfit és 19–45 éves nőt. (Mint októberben a zsidókat.) Balkányi Hidegkúton lakik, ott ez már a múlt héten megtörtént. Átmentem Majorhoz, de nincs benn. Szörnyen dühbe gurultam. Hát ezért kellett a 16 hónap földalatti munka, Margit körút, minden, hogy most elvigyenek sáncot ásni? Már ügyis késő volt, hát felugrottam Czakóékhoz. Éppen jókor, Tibort tegnap vitték el. Valójában Czakó István nevű nyilast kerestek, István vagy Imre egyre megy, hát mindenesetre kivitték Budakeszire. Az oroszok a rendőrséget is átköltöztették a Pasaréti útról a Tároगतó útra. Szerencse, hogy Majorral nem találkoztam, mert így belebotlottam Bodméribe. A harmadik mondatban már a 18–45 éves férfiak behívásáról volt szó. [...] Az emberek egymást tapossák, hogy leadhassák készülékeiket. Újra meg újra hallottam: »A zsidókkal is így kezdődött...« Valamennyiünket a 18–45 éves férfiak elvitelének kérdése izgatta a legjobban.”¹⁸ Ide tartozik, hogy megjegyzi: „Budakeszin a volt pesti Zsidó Tanács mintájára Sváb Tanács van.”¹⁹

A fenti részletekből láthatjuk, hogyan kezdődött el az az eseménysorozat, amelynek egyik első felvonását a „málenkij robot” jelentette. Milyen megfontolások álltak a „málenkij robot” jelensége mögött? Voltak mögötte természetesen retorziós célok is: a Szovjetunió megszállásáért a fasiszták most megfizetnek! A fő hajtóerőt azonban a gazdasági indoklás jelentette. Még 1943-ban Varga Jenő²⁰ magyar születésű kommunista közgazdász kidolgozta azt a tézist, hogy a Szovjetunió helyreállítását a legyőzöttek kényszermunkájának igénybevételével kell megvalósítani. Ezen kívül a „málenkij robot” elhurcolásait indokolhatta katonai célú megfontolás is: részben a szovjet tábornokok az ellenség nagy számát akarták igazolni, részben pedig a képzeletükben élő partizánveszélytől akartak megszabadulni. Azonban volt még egy tényező, amely legalább ugyanannyira fontos volt, mint az előzőek.

A „málenkij robot” intézkedéssorozata ugyanis az ország szovjetizálását is szolgálta. Kis túlzással tulajdonképpen azt mondhatjuk, hogy a szovjet hatóságok bulldózer munkát végeztek, hiszen az ország szovjetizálásának útjából szó szoros értelmében elszállítottak több százezer embert. Ez egyúttal az otthon

¹⁷ BOLDIZSÁR 1983: 159.

¹⁸ BOLDIZSÁR 1983: 166–169.

¹⁹ BOLDIZSÁR 1983: 208.

²⁰ Varga Jenő (1879–1964) pék, földrajz-történelem szakos tanár, szociáldemokrata, majd kommunista politikus, közgazdász, a Tanácsköztársaság pénzügyi népbiztosa, a Komintern gazdasági szakértője, a Szovjetunió Tudományos Akadémiájának tagja. Munkássága elismeréseként a szovjet kormánytól háromszor is megkapta a Lenin-rendet.

maradtak megfélemlítését is szolgálta. Ebben voltak a segítségükre a magyar kollaboránsok, akik az egyes helyszíneken ezzel megfelelő alapot teremtettek a népi demokratikus forradalom lebonyolításának.

Alapvetően a kollaboránsok három csoportját különböztettem meg a források alapján. A források itt elsősorban visszaemlékezéseket jelölnek, de akadnak természetesen levéltári források is.²¹

Az első típus az egyéni kollaboráns, a muszkavezető. Ezek az emberek főként tolmácsként, illetve hely- és helyzetismeretükkel álltak a szovjetek szolgálatába. Volt olyan közöttük, aki munkaszolgálatosként esett fogságba, de szlovák nyelvtudása alapján vállalta a kollaborációt, idézem: „*Miskolc bevételéig két felderítővel a házak átfésülését, a bujkáló fasiszták felkutatását...*” Az illető – vagyis Kövály János – ezután kapott egy papírt a szovjetektől, és idézem ismét: „*ennek a papírnak az alapján vettek fel később a partizánszövetségbe, és léptették elő soron kívül*”.²² Később pedig a KATPOL-on²³ kamatoztatta a szovjetek mellett megszerzett tudását.

A muszkavezetők elsősorban tolmácsok voltak, illetve egy-egy településen olyan helybéliek, akik tudták, hogy honnan, kit lehet elhurcolni. A fő muszkavezető tulajdonképpen maga Vas Zoltán volt, aki még Aradon tartott egy konferenciát, eligazítást szovjet tiszteknek, itt adta át a *know-how*t. Utána számos dél-alföldi településen személyesen irányította a kommunista párt csoportjainak megalakulását és az ideiglenes karhatalmi osztagok létrehozását is, ami egyet jelentett a település életéről hozott döntések kézbentartásával.

Ehhez a következő típushoz vezet minket át Feri Sándor,²⁴ később a kommunista párt jogi osztályának vezetője. Idézem: „*Az volt a feladat, hogy munkára alkalmas, tehát korban és fizikumban alkalmasakat igyekezzünk összeszedni. Az*

²¹ A visszaemlékezések terén kiváló szemelvénygyűjtemény: BANK–BOGNÁR–TÓTH 2016. A további forrásokat lásd: MÁTHÉ 2020: bibliográfia.

²² KÖVÁLY 1989: 92.

²³ A Katonapolitikai Osztály (1945–1950) a honvédség kommunista ellenőrzésére alakított terrorszervezet. A Honvédelmi Minisztérium keretébe tartozott, de miniszterétől nem függött. Feladata volt a hírszerzés, a hadseregbeli elhárítás, a földérintés a lakosság körében.

²⁴ Feri Sándor (1895–1986) jogász, az állam- és jogtudomány kandidátusa. Az első világháború alatt került orosz hadifogságba. Ismeretségbe került Leninnel és a bolsevik párt többi vezetőjével, vörösgárdistaként a bolsevik központban, a Szmolnijban teljesített szolgálatot. Hazatérése után gazdasági újságíróként, majd banktisztviselőként, 1925–1944 között ügyvédként dolgozott Budapesten. 1937-től az illegális KMP tagja, a Vörös Segély aktivistája. 1944–1945-ben a szovjet NKVD munkatársa, majd a magyarországi kommunista párt jogügyi osztályának vezetője. 1950-től a Legfelsőbb Bíróság tanácsvezető bírója. Mivel írásban tett jelentést az elkövetett törvénytelenégekről, 1953 elején kizárták az MDP-ből, és elbocsátották állásából. 1954-ben rehabilitálták, és visszakapta bírói állását. 1956-ban rövid ideig a restauráció jogi kereteinek kidolgozásával foglalkozott, majd 1957-ben nyugállományba helyezték. 1957 után az Agrimpex Mezőgazdasági Külkereskedelmi Vállalat jogtanácsosa volt.

*NKVD mátyásfüldi laktanyájába hozták be az embereket a szovjet járőrök és mi kiválogattuk és mintegy soroztuk azokat, akiket a Szovjetunióba vittek ki. Egy-egy éjszaka talán ezer embert is alkalmasnak találtam erre a munkára.*²⁵

A második típushoz tehát azok tartoznak, akik a névjegyzékek összeállításában, módosításában részt vettek. Elsősorban a helyi, községi, városi vagy járási adminisztráció és az ad hoc bizottságok, amelyek egyúttal a névjegyzékek közhírré tételét is végezték, falragaszok vagy kidoboltatás útján. Mivel a szovjet deportálások alapját elvileg a kelet- és közép-európai népi németek jóvátételi munkára való mozgósítása jelentette, ezért a listák összeállításánál felmerült a németiség kérdése. Ez azonban már első pillanatoktól kezdve gumifogalommal vált, és visszaélések mellett a politikai alapú válogatásra is lehetőséget adott. A civil elhurcoltak döntő hányadának végül is semmiféle német kötődése nem volt.²⁶

Tokaj mellett, Rakamazon ez így zajlott le: *„A megszálló szovjet parancsnokság védnöksége alatt Rakamazon is felszínre kerültek az ideológiában kiképzett egyének. A német származásra hivatkozva összeírtak Rakamazon 300 kulák embert. A rakamazi bérencek január 22-re tüzték ki az áldozatok begyűjtését.*”²⁷

Egy hajdani polic, Vésztő István még évtizedekkel később, 1989-ben is büszkén mesélt az akkori tetteikről. Eredetileg németes neve volt, de a biztonság kedvéért megváltoztatta. Elmondása szerint Tokajról, a szovjet parancsnokságról kapták az utasításokat és a fegyvereket. Fehér karszalagot viseltek, piros betűkkel. Fejenként 10 embert kellett összegyűjteniük, ugyanis a névjegyzéken felül még helyismeretük alapján is válogattak – a módosabbak és a haragosaik közül. Vésztő István 1989-es beszámolója szerint tudták, hogy a Szovjetunióba viszik a kiválasztott embereket, de nem különösebben érdekelte őket. Itt tehát a névjegyzéket összeállító bizottságok és policok szerepe összefonódott. A policokra nemsokára rátérek, addig is még gyorsan néhány szót ezekről az ad hoc bizottságokról.

Egy dél-alföldi példát szeretnék idézni. Mezőberény esetében a községi alkalmazottakat, illetve az előjáróság tagjait piros karszalaggal, orosz és magyar nyelvű igazolásokkal látták el. Itt ráadásul még az elhurcolások előtt munkásszázadot is állítottak fel a *„község fasiszta érzelmű”* lakosaiból. Az új munkaszolgálatosokat zöld karszalag viselésére kötelezték. Érdekes, hogy a szovjetek nem ebből a kontingensből indultak ki és valamiért nem bízták a helyiekre a foglyok összegyűjtését vagy őrzését. Egy, a községi tanács által rögzített jegyzőkönyv

²⁵ Feri Sándor kéziratos visszaemlékezéseit idézi: SCHMIDT 1998: 32. jegyzet.

²⁶ Bognár Zsolt kutatásaiból világosan kiderül, hogy a civileknek csak negyedét deportálták német származás indokával, de közöttük is sokan voltak, akiknek nem voltak német felmenői, csak az előre meghatározott tervszámok, létszámok teljesítése miatt kerültek a deportáltak közé. (BOGNÁR 2017: 76–86, 92.; 2018: 35–164.)

²⁷ EMLÉKEZÉS AZ ELHURCOLTAKRA 2011.

megállapítja: „Ezen összeírások eredeti célját a községi tanács nem ismerte, és arról csak akkor értesült, amikor az orosz katonai hatóságok közölték a tanáccsal, hogy az orosz katonai hatóságok által az összeírásból kiírt egyének a községi előljáróság és a tanács által munkaszolgálatra igénybevétnak.”²⁸ A névsorok gépeléséhez igénybe vették az irodista lányokat is, akik szigorú őrizet alatt gépelték a névsorokat – egészen addig, amíg ki nem derült, hogy ők is rajta vannak a listán. El is hurcolták őket. Bizottság azonban itt is működött. „Január 5-én egy bizottság előtt kellett megjelennie mindenkinek, akik ott fogva voltunk. Ott voltak a munkahelyi feletteseim is, ott döntöttek a sorsunkról. Ha pl. az anya volt német, és családneve magyarosan csengett, orvosi igazolás vagy hadiüzemi munkahelyi igazolás alapján elengedték. Volt még egy mentőöv: két ember nevét kellett megadni a saját helyett. A párt vezetőjének válaszoltam, hogy én ezt nem fogadom el. Akkor még nem tudtam, hogy én is és H. Zsuzsa kolleganőm is ilyen mentők vagyunk. Egy magas beosztású tisztviselő sógornője helyett kellett elmennünk.”²⁹

A muszkavezetők és a sorozó bizottságok működését Szabolcs Vármegye Nemzeti Bizottságának az Ideiglenes Kormány miniszterelnökéhez, Dálnoki Miklós Bélához írott levele tárja fel. „Tudjuk, hogy az aláírt fegyverszüneti szerződés feltételei között ott szerepel a német származásúak kiadása is. Az összeszedések is erre való hivatkozással történnek. Azonban ennek meghatározása nem világos, sőt, mondhatjuk, hogy zavaros. [...] A befutott jelentések alapján úgy látjuk, hogy a legtöbb zavart a helyi tolmácsok csinálják, mint besúgók. Ezeknek a tolmácsoknak nagy előnyük, hogy oroszul tudnak, de nem egy esetben éppen német származásúak, sőt, gyakran valamelyik nyilas mozgalom vagy párt exponensei voltak. [...] Szinte teljhatalmú urai egy-egy vidéknek.”³⁰

A harmadik típusba pedig azok a fegyveresek, policok tartoznak, akik az egyes lakosok összeszedését és a települési gyűjtőhelyre kísérést elvégezték. Elvileg rendfenntartó, karhatalmi célú csoportokról volt szó. A népnyelv elsősorban a kisebb településeken a polic, a policáj kifejezést használta rájuk, a hivatalos iratokban sokszor nemzetőr vagy polgárőr, sőt, néha vörösőr megnevezéssel szerepelnek. Eleinte vörös vagy fehér karszalaggal jelölték meg ezeknek a csoportoknak a tagjait, később nemzeti színűvel. A karszalag azonban egészen meglepő módon akár vöröskeresztes (!) is lehetett: „1945. március 24-én, pénteken otthon tartózkodom, amikor megjelennek az orosz géppisztolyos katonák egy rozoga teherautóval, valamint segítők: Gálföldi Mihály és Grencsó József bánhidai fiúk. Vöröskeresztes karszalaggal a karjukon, felszólítanak, hogy engedelmessédjem

²⁸ Az Magyar Nemzeti Levéltár Békés Megyei Levéltára dokumentumát idézi: KÖRÖSI 2017: 30.

²⁹ A visszaemlékezést idézi: KÖRÖSI 2017: 32.

³⁰ L. BALOGH 2015: 280. (109. dokumentum.)

és szálljak fel az autóra.”³¹ A nagyobb településeken sokszor már kezdettől fogva rendőrségnek nevezték őket. Egy hajdúböszörményi nyugalmazott rendőr így emlékezett: „Felszerelésünk egy tölgyfabot volt; egyenruhánk 1944-ben még semmilyen sem, egyedüli megkülönböztetésünk egy nemzetiszínű karszalag volt, rajta három nyelven, így magyarul, oroszul és románul, hogy »RENDŐRSÉG«.”³² Az első írásos kinevezést azonban csak 1945 elején kapták a polgármestertől. Szolgálatuk abból állt, hogy a szovjet katonákkal járőröztek, és közben „beszerzők is voltunk”. Vagyis: gátlástalanul fosztogattak.

Sokszor nem tehetünk egyértelműen különbséget a muszkavezetők és a policok között. „A szovjetelek egy helyi segítője, ahogy akkoriban hívták: »polic« és egy orosz katona jelent meg. A polic tolmácsolta a katona parancsát, miszerint a Pásztor kislánynak a község házára kell mennie dolgozni. [...] Ahogy a község háza felé közeledtek, a malomtulajdonos Klein házában egyszer csak azt mondja az orosz katona a policnak: »Itt bemehetünk.« [...] Éjjel volt, amikor a Muszbek és a Szaboda családra rátörték az ablakot. [...] A »betörők« nem várták meg, míg kiér, rögtön berúgták az ajtót is. Ekkor vették észre, hogy az oroszokat kísérő úgynevezett polic, a helyi vasboltos tört rájuk. Mindenkit felverték és elvittek, hiába könyörögtek, hogy legalább az áldott állapotban lévő Szloboda Máriát hagyják itt.” Amikor a szovjet és a magyar ideiglenes karhatalom tagjai közösen razzizáltak, nehéz besorolni a kollaboráció típusát. Ráadásul sokszor egyformán könyörtelenek voltak, idézem: „Nem volt külön a polic sem, mint a szovjet.”³³

Az egész folyamatot és a két szerep összefüggését leírja Rózsa Péter *Ha túléled, hallgass!* című visszaemlékezés-gyűjteményében: „Novemberben, amikor a front átvonult a mi vidékünkön, megjelent a faluban, Vajkócon néhány orosz katona. Addigra már igyekeztek megszervezni a közbiztonságot és a közigazgatást oly módon, hogy kineveztek egy vezető embert, és felállították a polgárőrséget. Nem vagyok már biztos abban, hogy így hívták, de az a lényeg, hogy a magyar lakosokból szerveztek egy kis rendfenntartó csapatot. November végén a vezető – aki a bíró szerepét is ellátta – kidoboltatta, hogy az orosz hadseregnek három napi közmunkára van szüksége. [...] Amikor a begyűjtésünk megtörtént, egy orosz katona egy polgári örrel végigjárta a falut, nem maradt-e otthon férfi.” Őrizet alá kerültek, majd nemsokára átkísérték őket a szomszéd faluba. „A menetet a vajkóci polgárőrök kísérték, és köztük volt az egyik osztálytársam is.”³⁴

³¹ CSIZSEK 2003: 19.

³² Idézi: KOVÁCS 1983: 36. A román nyelv a magyarországi hadműveletekben éppen az ebben a térségben is részt vevő román haderő miatt volt szükséges.

³³ SZEBENI 1992: 28.

³⁴ Szentimrei Mihály visszaemlékezése. Lásd: RÓZSA 1989: 24–25.

Az elhurcolás lezárulását megrázóan örökítette meg egy szerencsésen otthon maradt helybéli egy másik településről: „Amikor elhajtották őket, olyan üres lett a falu. Sosem fogom elfelejteni azt a csöndet. A policok viszont itt maradtak. Gyűlöljük őket. A hatalom tudatában éltek, semmi szégyenérzet nem volt bennük, azért, amit tettek. Parádézta az utcán, a községházán. Érinthetetlenek voltak.”³⁵

Ki számított baloldalinak? Természetes, hogy a szovjet alakulatok elsősorban olyanokat bíztak meg a helyi irányítással, akik úgymond kommunistának vagy baloldalinak minősültek. Mint Rakamaz esetében láthattuk – és egyébként számos más község esetében is – ez gyakorlatilag a vagyonnal rendelkezők elleni bosszúhadjáratot jelentette. Más esetekben még zavarosabbak voltak a kritériumok, ahogyan egy Kormos Valéria által 1989-ben közölt interjúrészletből kiderül:

- „– *Hogyan állították össze a névsort, hogy kiket visznek el?*
- *A kisbírók elfelejtették elégetni az anyakönyvet, így aztán könnyen megtalálták*
- *Milyen szempontok szerint válogattak?*
- *Az orosz tiszt felolvasta a névsort, mi arra voltunk kötelezve, hogy fejenként tíz embert állítsunk elő. Voltak ott még más baloldaliak is, azok szintén megkapták a feladatot. Úgy durván háromszázra emlékszem, hogy annyit gyűjtöttünk be.*
- *Nem nyolcszázat? Nekem ennyit mondtak.*
- *Kétszáznál nem lehetett több.*
- *Maguk ott álltak, és hallgatták a neveket. Milyen érzés volt, amikor jó ismerősük vagy rokonuk nevét olvasták fel? Netán egy haragosukét?*
- *Megmondták, ha olyan nevet hallunk, hogy az illető szimpatizál az új renddel, vagy tett érte valamit, akkor jelezzünk. Épp a sógoromat szólították. Szóltam érte, hogy álljunk csak meg! Hisz öt már gyerekkorában megverték a csendőrök...*”³⁶

Látható, hogy a baloldaliság gumifogalomként szolgált. Voltak azonban megátalkodott szélsőségesek is. Magának a kommunista pártnak is sok gondot okozott a prolidikis irányzat megjelenése, akik számos helyen úgymond kikiáltották a proletárdiktatúrát, és a szó szoros értelmében terror alatt tartották a környéket. Utóbbi értelemben közéjük sorolandóak a kommunista párt magánhadseregének, az R-gárdának a tagjai is. Ez egyes helyeken mini-polgárháborús helyzeteket idézett elő, mint például a Szeged környéki tanyavilágban vagy Kis-kunfélegyházán, vagy éppen Gyömrőn. Tömpe András, régi, kipróbált nemzetközi kommunista káder, és jelen esetben a Vidéki Főkapitányság Politikai Ren-

³⁵ KORMOS 2019: 64.

³⁶ KORMOS-VÁRHELYI 1990: 40–41.

dészeti Osztályának Vezetője 1945 májusában úgy fogalmazott, hogy nincsenek vele teljesen tisztában, hogy „*mi folyik az országban rendőrségi viszonylatban*”.³⁷

És hogy végül is az elhurcolások ideológiai és személyes csavarjait láthassuk, vessünk egy pillantást Miskolc példájára. Miskolcon, illetve Diósgyőrben néhány Magyarországi Kommunisták Antináci Kommitéja néven egy ellenállási szervezetet hoztak létre. Hogy csináltak-e ténylegesen valamit, az jó kérdés, annyi azonban bizonyos, hogy a MOKAN-tagokat a bevonuló szovjetek ideiglenes karhatalmi erőként kezelték. Ezek a MOKAN-policok tevékeny szerepet vállaltak az elhurcolásokban. 1945 elején a régi világból ott maradt diósgyőri főjegyző, Dr. Fekete Gyula a szovjet parancsnoktól „*az összeírt magyar nevűek szabadon bocsátását kérte, de ez ellen az ott összegyűlt demokrata pártok vezetői tiltakoztak abban a reményben, hogy ezek helyett, akik mind fasiszta érzelműek voltak baloldali érzelmű német nevűeket menthetnek meg az elszállításól*”.³⁸ Van abban valami igazán perfid, hogy az igazolási eljárás során mégis Dr. Fekete Gyulát vádolták meg azzal, hogy tolmácsi működése közben elősegítette a magyar nevűek deportálását a németek helyett. A jegyzéket egyébként végül is Dancza Lajos vasgyári munkás, MOKAN-tag írta alá, aki március 22-ig a MOKAN-ból lett rendőrséget is vezetett. A csavar a történetben igazából csak most következik: nem sokkal később ugyanis őrizetbe vették Danczát lényegében azzal a váddal, hogy nem a megfelelő embereket deportáltatta. Az elhurcoltak tömege ugyanis „*nem német származású, de még nem is németnevű, leginkább egyszerű munkásemberekből tevődött össze, kik között baloldali munkásság színe-java is eltávolított Diósgyőr községből*”.³⁹ Dancza viszont azt állította, hogy fejének tartott pisztollyal kényszerítették a névjegyzék aláírására. Más MOKAN-vezetők azonban személyesen igazították a névjegyzéket, és többek között saját rokonaikat is felvették a listára – ami alapjául a személyes irigység szolgált, mivel az adott rokonnál voltak alkalmazásban, és később kuláknak bélyegezték őket. Összességében az ideiglenes rendfenntartó osztagok mindegyikére igaz volt, amit Miskolcra írt az egyik legújabb feldolgozás szerzője (Majzik Dávid): „*A MOKAN karhatalom működésének a társadalmi tapasztalata nem sokban különbözhetett a nyilas karhatalométól, csak egy másik bevonuló hadsereget szolgált ki. [...] A város politikai életébe belépő egyes MOKAN tagok tudatosan, vagy tudat alatt pedig olyan politikai kommunikációs eszközöket használtak, amelyek nem tették kétségessé a közösség számára, hogy az illető igenis a hatalom kisajátítására törekszik, annak ellenére, hogy népi demokráciáról beszélt.*”⁴⁰

³⁷ PIL I.274. 11. 1.

³⁸ Idézi: KUNT 2017: 54.

³⁹ Kis 2018: o. n.

⁴⁰ Idézi: KUNT 2017: 55.

Vajon mennyiben voltak kommunistának tekinthetőek az újonnan toborzott rendőrök? Mint láthattuk, elég lazának tűnő módon bántak a baloldaliság fogalmával. Valójában azokat igyekeztek kiválogatni, akik a régi, polgári rendszer ellenségei voltak. Más esetekben egyszerűen álltak hozzá a kérdéshez a hatalmat kezükbe kaparintók: arra gondoltak, hogy aki vagyontalan volt, az könnyebben elhiszi, hogy most az ő világa következik. *„Ma igen sokan hivatkoznak arra a bizonyos politikai okra, hogy osztályöntudatuk parancsára tették azt, amit akkor kellett. Hát én azt bizony sok esetben kétségbe vonom. Az akkori 19-20 éves kezdőnek abban az időben nemigen volt magas az osztályöntudatuk. Politikai érettségről nem beszélhetett ekkor mindenki, főleg mi, falusi fiatalok. Ebben az időben a szolgálatot teljesítők többségében és elsősorban a szegény paraszti rétegből és a munkásokból állt. A vezetőink, akiket a párt delegált, már nálunk érettebbek voltak.”*⁴¹ Ezzel szemben, ahogyan láttuk, Rakamazon az elhurcolási kvóta feltöltésére „kulák embereket” szemeltek ki a németek helyett vagy mellett.

Más esetekben a volt munkaszolgálatosok is bekapcsolódtak az új karhatalom munkájába. Szegeden kifejezetten belőlük állították fel az uralomváltás napjaira a polgárőrséget. Ráadásul a szegedi hitközség 1945. január 30-án kérelemmel fordult a rendőrséghez, hogy két magánnyomozójukat – akik *„már igen sok gettóból ellopott ingóságot juttattak a rendőrségre”* – állományukba felvegyék, sőt felajánlották, hogy az illetményüket továbbra is a hitközség fizetné!⁴² Szeged esetében is a kommunista visszaemlékezések fontos eleme, hogy nemcsak munkaszolgálatosok, hanem szervezett építőmunkások voltak, akik a rendőrséget megalakították a szovjet megszállás után. Erről a mintáról írt Zinner Tibor: *„Zömmel »szervezett munkások« alkották az új gárdát, ők mint »ellenállók«, illetve »megbízhatónak tűnő« egyének lettek az állomány tagjai.”*⁴³ Rákosi éppen egy héttel a főváros ostromának befejeződése után, 1945. február 19-én Dimitrovhoz fordult, és a következőkről tájékoztatta: *„Új veszély a hazatérő zsidók felbukkanása is, akik [...] a rendőrségnél hamarosan vezető befolyásra tesznek szert. [...] E volt munkaszolgálatosok jelentős része korrump karrieristának bizonyul és nagy károkat okoz pártunk tekintélyének.”*⁴⁴

Mindezt kiegészíti Rákosinak Háy Lászlóhoz, az MKP moszkvai képviselőjéhez 1945. március 5-én írott levelének alábbi részlete: *„...rendkívül hátráltatja munkánkat, hogy bár Budapest és a nagyvárosok rendőrkapitányai párttagok, de valamennyi kivétel nélkül kezdő és amateur. Nem tudom a helyzetet jobban jellemezni, mint azzal, hogy a budapesti politikai rendőrség vezetői[t] én próbáltam kioktatni*

⁴¹ A visszaemlékezést idézi: KOVÁCS 1983: 37.

⁴² SZZSHA Dr. Pap Róbert iratai. II.6.B. 18.sz./1945.

⁴³ ZINNER 2019: 127.

⁴⁴ PIL I.274. 10. 114. 42. Idézi: ZINNER 2019: 127.

*a nyomozás és vallatás kezdő alapelemeinek halvány segédfogalmaira.*⁴⁵ A probléma egy részét már Kádár, mint budapesti rendőrfőkapitány-helyettes is jelezte. Rákosi itthon is szóvá tette a dolgot egy pártközi értekezleten, amikor lényegében a fejére olvasták a rendőrség viselt dolgait, amelyeket a jegyzőkönyvben így határoztak meg: *„a mindenki által ismert rendőrségi atrocitásokat”*. Rákosi így védekezett: *„Szerinte a legnagyobb baja a rendőrségnek az, hogy nincsen rendezve a fizetés és nincs meg a kellő fegyelem. Ugyancsak hibáztatja, hogy a centralizálás a rendőrségnél nem történt eddig meg. Az ország egyes vidékein más és más szempontok vezetik a rendőrséget. [...] A munkaszolgálatos zsidók szerepét a rendőrségben teljes mértékben hibáztatja. [...] A vallatási módszereket és a verést bár az egész világon így van, példálózik az ő amerikai élményeivel, a third degree amerikai verési módszerre, de szükségnek látja, hogy itt egy kivizsgálás előzzön meg minden vallatási procedúrát.”*⁴⁶ Rákosi cinikus kétlelkűségét – amely az orwelli duplagondol –, ami a kommunista totalitás gyakorlata szerint politikai haszonra váltódott át – mi sem mutatja jobban, mint Heller Ágnes nagy életrajzi interjúregényéből a következő megállapítás: *„Rákosiék zsidó származásúak voltak, de nem voltak zsidók. A zsidó származás garantálta a gyökértelenséget. A gyökértelen embert könnyű dróton rángatni. Fél és retteg. A zsidó származásúak szerepe a sztálinista hatalomban legfőképpen tehát magyar jelenség. Magyarország nem ugrott ki a háborúból, amikor megtehetette volna. Ezért raktak az oroszok zsidó származásúakat a magyar kormányba, mert nem bíztak a magyar emberekben – a zsidók biztos nem voltak náci. Nem mintha nagyon érdekelt volna őket, ki a jobboldali vagy náci, hiszen sok nácit állítottak a maguk szolgálatába. De itt, ebben a konkrét esetben féltek egy magyar titoizmustól. Féltek minden önállósodástól, a büdös zsidókról azonban tudták, hogy sohasem akarnak önállósodni.”*⁴⁷ Ami a hazai kommunista gyakorlatot illeti, hamar letették a névjegyüket. Makón például az 1919-es veteránokhoz csatlakoztak a korábbi kishíjasok. Köztük az a szólás járta: *„Be kell lépni a kommunista pártba, akkor nem viszik el az embert Mezőhegyesre”* – Mezőhegyesen volt ugyanis az internálótábor. Ide azonban nem csak „fasiszták” kerültek, hanem az annak bélyegzettek is. A szovjetek által kinevezett makói polgármester önkényes internálási rendelkezései ellen már a Nemzetgyűlésben is tiltakoztak. Ráadásul a deportálásból hazatérő zsidók elkezdtek visszakerülni ingóságait, jószágait. A feszültségeket tovább

⁴⁵ PIL I.274. 10. 43. Idézi: ZINNER 2019: 127.

⁴⁶ SzZSHA Dr. Pap Róbert iratai II.6.C. Pártközi értekezlet jegyzőkönyve, 1945. május 15.

⁴⁷ HELLER 2004: 202–203. A szöveg mintegy megelőzi a titoizmust, hiszen a Rákosi-féle garnitúra hamarabb került a hatalomra, mintsem Tito szakított volna Sztálinnal. A „büdös zsidó” kifejezést arra való utalásként értelmezhetjük, hogy az antiszemitizmus a Szovjetunióban sem volt ismeretlen és a kommunista gyakorlat része volt. Ugyanakkor az idézett szövegrészben a „magyar” és a „náci” minőség talán szándékolatlan összekapcsolása alaptalanul megbélyegző és visszás.

fokozta, hogy 1946. március 6-án több ezer fős tüntetés zajlott a feketézők, spekulánsok, a „*gazdasági élet hiénái*” ellen. A kommunista párt által központilag szervezett nagygyűlés egy sorozat része volt, amelynek keretében alig félreérthetően antiszemita uszító jelszavakkal vonultak fel Békéscsabán és Szegeden is.⁴⁸ Makón egyfelől a kommunista párt tele volt kisnyilasokkal, másfelől pedig a politikai rendőrség vezetője nem „*délvidéki partizánkapitány*” volt, ahogyan ezt magáról mesélte, hanem munkaszolgálatos, s a rendőrséget is a zsidókkal azonosították a helybeliek.⁴⁹ Végül duplacsavarral a történetben az antiszemitizmust a kisgazdákra akarták kenni a kommunisták, s éppen ezért a zsinagógát maga a politikai rendőrség vezetője gyújtatta fel. A zavaros ügy végére az tett pontot, hogy a rendőrség „leleplezte” a spekulációval vádolt makói hagymakereskedőket.

Láthatjuk, hogy az átöltözés nem minden esetben jelentett direkt módon való átöltözést. Vannak ugyan erre is adatok, de ezek a beszámolók szórványosak. Az viszont biztos, ahogyan arról már szó esett, hogy Miskolcon a MOKAN-fegyveresek működtek együtt a szovjetekkel a deportálások lebonyolításában, sok esetben nemcsak haragosaikat dobták oda a kvótába, hanem a diósgyőri vasműből saját munkatársaikat is németként vitették el. Két vezető MOKAN-os, később a politikai rendőrség vezetői, Kecskés Ferenc és Páricsi Ernő is a nyilas párt, illetve a Nemzeti Munkaközpont tagja volt.⁵⁰ A „*málenkij robot*” lebonyolításában is közreműködtek, majd 1946-ban Kecskés a „*forintvédő*” nagygyűlés után az első diósgyőri pogrom szervezésében is szerepet játszott, mivel az MKP agitációja gátlástalanul hangszerelte a szociális demagógiába oltott antiszemitizmust.⁵¹

Látható, hogy a háborút követő bő egy év milyen tragikus és szörnyű fordulatokat tartogatott. A rendőrség létrejötte ehhez mérten hasonlóan zavaros volt, mint ahogyan arra utaltunk. Budapesten zajlottak az elhurcolások, miközben számos öntevékeny és nem is annyira önkéntesen, mint inkább önkényesen megalakuló fegyveres csoport tette bizonytalanná az ostromot túlélő lakosság mindennapjait. Ezt fokozta, hogy az ország szuverenitása még a látszat szintjén sem állt helyre; talán ennek is volt köszönhető, hogy a jugoszláv partizánok rendszeresen feljártak Budapestre „nyomozni” – valójában fosztogatni – és innen, a fővárosból hurcolták el Deák Leó, korábbi Bács-Bodrog vármegyei- és zombori-, később újvidéki főispánt. Pedig Deák Leó 1942 januárjában a „*hideg napok*” idején a razzia leállításáért valósággal kiszökött a délvidéki katonailag lezárt területről. A jugoszláv kommunista szervek azonban kivégezték.

⁴⁸ PELLE 2020: 122.

⁴⁹ PELLE 2020: 130.

⁵⁰ PELLE 2020: 143.

⁵¹ PELLE 2020: 147.

Az anarchia felszámolása azután már a kommunista párt érdekeit is szolgálta. A kezdeti rohamok után új munkamegosztás volt megfigyelhető. A regularizált rendőrség mellett megjelent az R-gárda, a kommunista párt rohamosztaga. Nem is véletlen, hogy kezdetben a szabadjára eresztett kommunista rendőrség (polgárőrség, karszalagos policok) ellenében itt-ott önvédelmi csoportok szerveződtek. Kiskunfélegyháza környékén, a tanyavilágban páter Vezér Ferenc hozott létre polgárőrséget a fosztogató szovjet katonák és a basáskodó kommunista rendőrökkel szemben. Hasonlóról lehetett szó a Szeged környéki külterületi rendőrség esetében. Személyesen Tömpe András utazott le Szegedre, hogy Bokor Antalt, a külterületi rendőrség kapitányát letartóztassa, aki úgymond „kulákokból” szervezte meg egységét.⁵² Később az egyes politikai pártok igyekeztek a kommunista rohamosztagokkal szemben saját gárdákat szervezni, hogy legalább a saját rendezvényeiket biztosítani tudják. Ilyen volt a Szabadságpárt Sulyok-gárdája (S-gárda), de ilyen volt a kisgazdapárti Gaál Gaszton-gárda. Az előbbiről néhány elszórt adat rendelkezésre áll,⁵³ az utóbbiról azonban azon kívül, hogy megalakult, majd vezetőit letartóztatták, sokat nem tudunk. Megalakulásáról még így adott hírt a *Népszava* 1946. november 8-i száma: *„A kisgazdapárti gárdisták kék karszalagot hordanak, rajta a három betű nemzetiszínű. Úgy értesülünk, hogy a kisgazda gárdisták szervezését az egész országban megkezdik. Hányszor hallottuk Budapest uccáin jól öltözött polgároktól, vidéken fényescsizmás, fekete ruhás »kisgazdaktól« [utalás a nyilasokra! – M. Á.] a nem is titkolt megvetés szavait, amikor a szociáldemokrata R-gárdák vörös karszalaggal zárt sorokban felvonultak. »Tiszta fasizmus« – csóválták elbúsult fejüket a derék polgárok, »pontosan úgy csinálják, mint a nyilasok« – mondták olyanok, akik nagyon is tudták, hogyan csinálták a nyilasok. Mi nem törödtünk ezekkel a legtöbbször kisgazdapárti oldalról elhangzott megjegyzésekkel, hanem tovább szerveztük gárdánkat a régi borsapkás R-gárdák tradíciói alapján – hiszen nekünk már akkor voltak rendező-alakulataink, amikor még a »nyilas« jelzöt csak Ámorra, alkalmazták – tovább szerveztük, mert tudtuk hogy a magyar demokráciának pajzsra van szüksége. Most, hogy a Kisgazdapárt is megszervezi gárdáját és ezzel ők is »ugyanazt csinálják, mint a nyilasok« csak egyetlen megjegyzésünk lenne: Legyen ez a gárda, amely Gaál Gaszton nevét viseli, méltó Gaál Gasztonhoz, mint ahogy a mi gárdáink méltók Mónus, Stromfeld, Somogyi és a többi nagy elvtársaink nevéhez. Ha a kisgazdapárti gárda valóban Gaál Gaszton gárdája lesz és nem a Vértessyéké és a többieké, úgy örömmel üdvözljük őket. De csak úgy.»⁵⁴*

⁵² Lásd: MÁTHÉ 2020: 141–150.

⁵³ A Szabadságpárt ellen folytatott brutális, utcai kampányról és az S-gárdáról lásd: SZERENCSÉS 2009: 164–165, 173, 180, 184–185.

⁵⁴ NAGY 1946.

Alig két év múlva azonban már arról olvashatunk, hogy Tóth Árpád és Vidovics Ferenc bűnügyének tárgyalásán a következő párbeszéd hangzott el: „*Tanácsvezető bíró: Mikor merült fel először a terv, hogy illegális szervezkedést alakítanak? Tóth: Vidovics letartóztatása után, 1946-ban elhatároztuk, hogy gárdát szervezünk. Szervezetünket a Gaál Gasztonról akartuk elnevezni. [...] A tanácselnök rátér arra a megbeszélésre, amelyet a Független Kisgazda Párt helyiségében folytattak. A gárda megalakításáról beszélgettek Sztrokay Lászlóval, Stamp Gusztávval és Szabolcs Károllyal. Stamp az egyetemi hallgatókat akarta megszervezni, mint az egyetemi rohamzászlóalj egyik volt vezetője. Szabolcs Károly volt jegyző béli távozott hivatalnoktársait akarta beszállítani a mozgalom céljára, míg Sztrokay, mint volt katonatiszt, reakciós katonatisztek köréből akarta kiegészíteni a Gaál Gaszton-gárda kereteit. – Egyízben bemutatták nekem Ódért – mondja, a vádlott. – Azt állította, hogy neki Dunántúlon nyugatos csendőrei vannak. Hivatkozott arra is, hogy Mindszenythynek rokona és Mindszenythy révén segítséget tud nyújtani a Gaál Gaszton-gárdának.*”⁵⁵ Vagyis megkapták azokat a vádakokat, amelyeket a szociáldemokrata társutasokon keresztül már megüzentek nekik.

A tanácsvezető bíró feltette a költői kérdést: „*Mit gondol, a demokratikus kormányzatnak nem lett volna megfelelő karhatalmi ereje, hogy minden rablástól és minden elözönléstől megvédje polgárait?*”⁵⁶

A policok működése után az ország lakossága azonban így gondolhatta. Pontosabban nem arról volt szó, hogy úgy tűnne, mintha a „demokratikus” (valójában kommunista) kormányzatnak ne lenne meg a karhatalmi ereje, hanem azt, hogy ezt a karhatalmi erőt nem a lakosság védelmére, hanem éppen ellenkezőleg, a társadalom ellenében, annak alávétése érdekében használta fel.

Valamennyi hadsereg igyekszik felhasználni a megszállt területek lakosságából azokat, akikre támaszkodva biztosítani tudja a helyzetét. Ha a szovjet elhurcolások előtti történelmi példákat nézzük, a német megszálló erők a Szovjetunióban szintén úgynevezett kiegészítő rendőrségeket hoztak létre (néha faluőröknek hívták ezeket). Megjegyezni kívánom, hogy ezek a teljesen változatos karhatalmi célú csoportok között is akadhatott olyan, amelyik a náci Nagynémet Birodalomba szállítandó munkaerő összeszedésével foglalkozott. Mindezt nem felmentésként jegyeztem meg, ugyanis teljesen mindegy, hogy melyik megszálló hatalommal kollaborál valaki ilyen módon, az attól még a saját nemzete ellen dolgozik. Ennél azonban a jelen esetben-, vagyis a szovjetekkel együttműködő, magyar lakosokból verbuvált karhatalmi osztagok és más segítők esetében többről van szó. Révai József 1948-ban a magyar–szovjet barátság napja alkalmával az Országgyűlésben erről így beszélt: „...*azon a véle-*

⁵⁵ MÍLYEN GÁRDÁT SZERVEZETT... 1948.

⁵⁶ MÍLYEN GÁRDÁT SZERVEZETT... 1948.

*ményen vagyunk, hogy jobb volt a szovjet megszállás, amely lehetővé tette, hogy a belső rend fenntartása munkásokból és parasztokból újonnan toborzódó rendőrségre és katonaságra bízassék.*⁵⁷

A policok, a belőlük létrehozott karhatalmi osztagok, majd a rendőrség és az R-gárda pontosan ezt a célt szolgálta. A diktatúra kiépítésében eleinte öntudatlanul, talán önkéntelenül, majd egyre tudatosabban – kis történelmi iróniával: osztályöntudatosan – vettek részt. A szovjet hatóságokkal a deportálásokban való együttműködés ebben a folyamatban az első lépcsőt jelentette.

⁵⁷ ORSZÁGGYŰLÉSI NAPLÓ 1948: 1136.

FELHASZNÁLT FORRÁSOK ÉS IRODALOM

- Politikatörténeti Intézet Levéltára (PIL)
I.274. Magyar Kommunista Párt iratai
Szegedi Zsidó Hitközség Archivuma
Dr. Pap Róbert iratai
- BANK Barbara – BOGNÁR Zalán – TÓTH Gábor 2016: *Magyarok szovjet fogságban. Történelmi szemelvénygyűjtemény a hadifogolyként, internáltként vagy politikai rabként elhurcoltakról*. Budapest, Nemzeti Emlékezet Bizottsága.
- BOGNÁR Zalán 2017: 960 ezer vagy több mint 1 millió (hadi)fogoly? Az 1941–1945 között szovjet (hadi)fogságba vetett magyar állampolgárok (katonák és civilek) létszáma és halálozási arányuk. In BOGNÁR Zalán – MUSKOVICS Andrea Anna (szerk.): *Emberk az embertelenség világában. A Gulág és a Gupvi. A Gulágkutatók Nemzetközi Társaságának évkönyve 2015–2017*. Budapest, Gulágkutatók Nemzetközi Társasága – Kairosz Kiadó. 66–98.
- BOGNÁR Zalán 2018: „Málenkij robot”. *A Magyarországról ítélet nélkül szovjetunióbeli kényszermunkára elhurcolt civilek története*. Budapest, Gulágkutatók Nemzetközi Társasága – Kairosz Kiadó.
- BOLDIZSÁR Iván 1983: *Don–Buda–Párizs*. Budapest, Magvető Kiadó.
- CONQUEST, Robert 2003: *Kegyetlen évszázad*. Budapest, XX. Század Intézet.
- CSIZSEK István 2003: *A G.526. számú GULAG-lakó. Fogolynapló*. Tatabánya, Tatabánya Alkotó Művészeiért Közalapítvány.
- DONÁTH Ferenc 1969: *Demokratikus földreform Magyarországon, 1945–1947*. Budapest, Akadémiai.
- EMLÉKEZÉS AZ ELHURCOLTAKRA 2011: Emlékezés az elhurcoltakra. *Kelet-Magyarország* LXVIII/17. (2011. január 21.) 8.
- FEITL István – GELLÉRINÉ LÁZÁR Márta – SIPOS Levente (szerk.) 1997: *Rákosi Mátyás. Visszaemlékezések 1940–1956 I*. Budapest, Napvilág.
- FERRERO, Guglielmo 2001: *Hatalom*. Budapest, Kairosz Kiadó.
- HELLER Ágnes 2004: *Bicikliző majom. Kőbányai János interjúregénye*. Budapest, Múlt és Jövő.
- KIS József 2018: *Rokonok elhurcoltatása – adalékok a málenkij robot miskolci történetéhez*. https://mnl.gov.hu/mnl/bazml/hirek/rokonok_elhurcoltatasa_adalekok_a_malenkij_robot_miskolci_tortenetehez – letöltve: 2021. szeptember 24.
- KORMOS Valéria 2019: *Nőnek lenni a Kádár-korban*. Budapest, Közép- és Kelet-európai Történelem és Társadalom Kutatásáért Közalapítvány.
- KORMOS Valéria – VÁRHELYI András 1990: *Emberrablás orosz módra*. Budapest, Kelenföld Kiadó – Magyar Nők Lapja.

- KOVÁCS József Sándor 1983: A demokratikus rendőrség megszervezése a Tiszántúlon. *Hajdú-Bihar Megyei Levéltár Évkönyve* 10. 33–43.
- KÖRÖSI Mihály 2017: „Túlélni akartuk, hazajönni!” Mezőberényiek „málenkij roboton” a dokumentumok és visszaemlékezések tükrében. In MÁTHÉ Áron (szerk.): *Gulag történetek. Dél-alföldi magyarok és magyarországi németek a szovjet munkatáborokban*. Kiskunmajsa, Konecsni György Kulturális Központ, Tájház és Városi Könyvtár. 24–39.
- KÖVÁRY E. Péter 1989: Apám, a katpolos. *Mozgó Világ* XV/2. (1989. február.) 89–102.
- KUNT Gergely 2017: A málenkij robot Miskolcon, különös tekintettel a német nemzetiségű lakosok elhurcolására. In TÓTH Arnold (szerk.): *Miskolci németek kényszer munkán a Szovjetunióban, 1945–1949*. Miskolc, Német Nemzetiségi Önkormányzat. 41–95.
- L. BALOGH Béni 2015: „Törvényes” megszállás. Budapest, Magyar Nemzeti Levéltár.
- MÁTHÉ Áron 2020: *Vörös karszalag. Ideiglenes karhatalmi osztagok 1944–1945-ben*. Budapest, Jaffa Kiadó.
- MILOTAY István 2001: *Egy élet Magyarorszáért. Ami Horthy emlékirataiból kimaradt*. Budapest, Gede Testvérek.
- MILYEN GÁRDÁT SZERVEZETT... 1948: Milyen gárdát szervezett Tóth Árpád? *Világ* 1003. (1948. október 5.) 3.
- NAGY Ferenc 1946: Gaál Gaszton is helyeselné a koalíciót (tudósítás). *Népszava* 74/253. (1946. november 8.) 3.
- NÉMETH László é. n.: *Második szárszói beszéd (1943)*. <http://www.okm.gov.hu/letolt/retorika/ab/szoveg/szov/nemeth.htm> – letöltve: 2021. szeptember 26.
- ORSZÁGGYŰLÉSI NAPLÓ 1948: *Az 1947. évi szeptember hó 16-ára összehívott országgyűlés naplója* III. Budapest, Athenaeum Irodalmi és Nyomdai Részvénytársulat Könyvnyomdája.
- PELLE János 2020: *Vérvád, hisztéria, népitélet. „Zsidókérdés” Magyarországon 1945-ben és 1946-ban*. Budapest, MFU Press Kiadó.
- RÓZSA Péter 1989: *Ha túléled, hallgass!* [Budapest], Szabad Tér Kiadó.
- RUDAS László (szerk.) 1972–1973: *Olvasókönyv a magyar és a nemzetközi munkásmozgalom történetének tanulmányozásához 1848–1972*. Budapest, Kossuth Könyvkiadó.
- SCHMIDT Mária 1998: A holocaust helye a magyar zsidóság modern kori történetében. In SCHMIDT Mária: *Diktatúrák ördögsekerén*. Budapest, Magvető. 54–84.

- SCHMIDT Mária 2010: „Most majd mindent úgy csinálnak, mint az oroszoknál”. A kommunizmus kiépülése Magyarországon. In LŐRINC László (szerk.): *Egyezzünk ki a múlttal! Műhelybeszélgetések történelmi mítoszainkról, tévhiteinkről*. Budapest, Történelemtanárok Egylete. 90–101.
- SZEBENI Ilona 1992: *Merre van a magyar hazám? Kényszermunkán a Szovjetunióban, 1944–1949*. Budapest, Széphalom Könyvműhely.
- SZERENCSEK Károly 2009: *A nemzeti demokráciáért. Sulyok Dezső 1897–1965*. Pápa, Jókai Mór Városi Könyvtár – Vadló Bt.
- ZINNER Tibor 2019: „[...] éjjel-nappal jó hangulatban dolgozunk és igyekszünk igazolni a belénk vetett reményeket”. Szembenézés – a népbíróságokról feketén-fehéren. In UJVÁRY Gábor (szerk.): *Hóman Bálint és népbírósági pere*. Budapest, Ráció Kiadó. 115–162.

POLICE, MUSCOVITE LEADERS AND DEPORTATION COMMITTEES

After the arrival of the Soviet army in Hungary, a number of voluntarily organized, leftist armed formations were created. The goal of the Soviets was the complete transformation of the country, and the deportation to labour camps. The “malenkij robot” helped this process by eliminating hundreds of thousands of people who could have stood in the way of the communists. Hungarian collaborators helped to select and collect the people to be deported, sometimes “just” by whispering and tipping off, sometimes by escorting individual residents to the assembly point, led by armed groups. These armed local militias were made up of committed communists, simple leftists, former military forced laborers, or just angry poor people who thought the world was going to change for them. The temporary “law enforcement” units, and later the organised armed guards, thus directly or indirectly served the establishment of the communist dictatorship by assisting in the deportation of the Hungarian and German population to the GULAG or GUPVI camps.

HATÁRON TÚLI MAGYAROK A GUPVI LÁGEREIBEN

MURÁDIN JÁNOS KRISTÓF

**„HA A JÓISTEN HAZASEGÍT,
NEHEZEN FOGNAK MEGISMERNI.”**
**Erdélyi magyarok és németek a GUPVI lágervilágában és
hazatérésük körülményei**

BEVEZETŐ

1. kép: Kelemen István 22 éves, Kolozsvárról elhurcolt civil fogoly lágerfényképe.

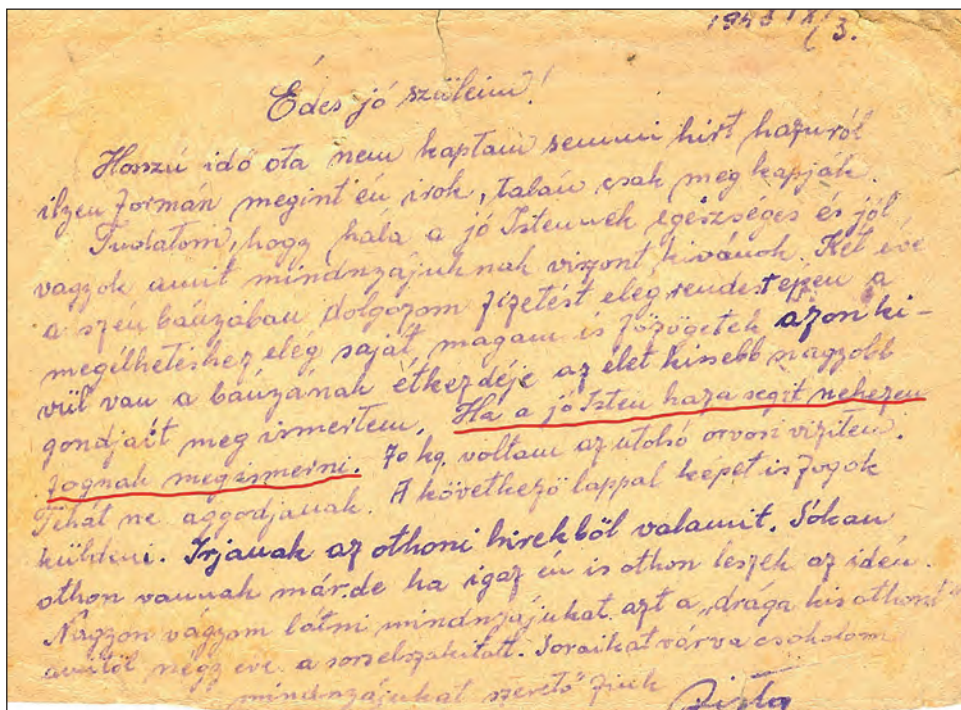
A kopejszki 204. számú lágerben, 1948 júliusában készült propagandafotó (A kolozsvári „*Meghalni könnyebb, mint elválni*”. Erdélyi magyar civilek szovjet fogságban 1944–1949 című állandó emléktárgy-kiállítás anyagából.

Katalógus, 46. tétel.

Sapientia EMTE)

A második világháború végétől 75 év telt el. Az évforduló arra kötelez, hogy a sztálini gulág és gupvi elszenvetőről és áldozatairól méltóképpen megemlékezzünk. Ebből kiindulva, jelen tanulmányomban arra teszek kísérletet, hogy összefoglaljam az erdélyi magyar és német (szász, sváb) civilek 1944–1945-ben bekövetkezett szovjet fogságba hurcolásának folyamatát és részletesen elemezzem hazatérésük körülményeit. Írásom voltaképpen ez utóbbi kérdéskörre összpontosít. A „málenkij robotra” hurcolt és hadifogolyként nyilvántartott, ártatlan civilek szenvedéseinek ugyanis éppen ez a vetülete, a szabadulás és a rab-ság utóélete van a legkevésbé feltárva, ez az a téma, amire a GULAG/GUPVI-kutatás eddig a legkevesebb figyelmet fordította.

Tanulmányom címének egy olyan idézetet választottam, amely a lágervilágban alkalmazott madárnyelven íródott. A foglyok ugyanis nem írhatták le őszintén helyzetüket, ezért hazaküldött tábori levelezőlapjaikon állapotukra legfeljebb csak áthallásos

2. kép: „Ha a jóisten hazaségít, nehezen fognak megismerni.”

Kelemen István kolozsvári civil elhurcolt szüleinek, Kolozsvárra küldött, 1948. szeptember 3-i keltezésű, tábori levelezőlapja a magnytogorszki 1079. számú lágerből (A kolozsvári „Meghalni könnyebb, mint elválni”. Erdélyi magyar civilek szovjet fogságban 1944–1949 című állandó emléktárgy-kiállítás anyagából.

Katalógus, 67. tétel. Sapientia EMTE)

módon utalhattak. „Ha a jóisten hazaségít, nehezen fognak megismerni” – írta a 18 éves korában, Kolozsvárról elhurcolt Kelemen István szüleinek a magnytogorszki¹ 1079. számú lágerből küldött tábori levelezőlapjában. (1–2. kép) E rövid bejegyzésben nemcsak arra akart utalni, hogy a levél 1948. szeptember 3-i megírásakor immár egy felnőtt, 22 éves fiatalember ír az öt négy évvel korábban utoljára gyermekként látott szüleinek, hanem egy többéves fogságban meggyötört, legyengült, betegségekkel küszködő, de a hazatérésben mégis hívő, reménykedő ember. A hit és a remény megtartása volt ugyanis a legfontosabb

¹ Város az egykori Szovjetunió ma Oroszországhoz tartozó területén, a Cseljabinszki régióban, az Urál-hegység déli részén, az Urál folyó mentén. Itt volt a Szovjetunió legnagyobb acélpipari központja.

előfeltétele a fogság túlélésének. Kelemen Istvánt is végül kitartása, lelki töretetlensége hozta haza az említett levél írását követően több mint egy évvel, 1949. október 19-én. Jelen írásomat neki ajánlom, akivel Kolozsváron, 2011. április 19-én bekövetkezett halála előtt pár évvel volt alkalmam hosszabb interjút készíteni a Szovjetunióban töltött fogságáról.²

AZ ERDÉLYI MAGYAR ÉS NÉMET CIVILEK SZOVJET FOGSÁGBA HURCOLÁSA

A civilek foglyul ejtése Erdélyben két nagyobb hullámban ment végbe: először 1944 októberében magyar fiúkat és férfiakat hurcoltak el „málenkij robotra”, majd néhány hónappal később, 1945 januárjában a bánási, partiumi és erdélyi német polgári lakosságot deportálták. Az első hullám keretében, 1944 szeptemberében Háromszéken és a Csíki-medencében mintegy 3000 magyar fiút és férfit gyűjtöttek össze és hurcoltak el, mint hadifoglyot.³ Később a Maros völgyében újabb, körülbelül 4000 magyar esett szovjet fogságba.⁴ Ezt követően, 1944. október 6. és 15. között Erdély középső vidékén folytatódtak a fogolyszedések, Tordán 700,⁵ Kolozsváron 5000,⁶ a „kincses várost” övező falvakból pedig újabb 1000 magyar embert érintett ez az akció.⁷ 1944. október második felében további foglyul ejtésekre került sor a Szamos völgyében, Bonchida és Dés környékén, valamint a Sajó völgyében, Szeretfalva és Beszterce vidékén. A november elejéig tartó elhurcolások a Szilágyságot is érintették (Varsolc, Szilágysomlyó, Szilágynagyfalu, Sarmaság), valamint az akkori Szatmár vármegye keleti részét (Nagysomkút és Nagybánya környékét). E nagy kiterjedésű területről összesen mintegy 6000 magyar civil férfit deportáltak „málenkij robotra”. Összességében, az első hullám keretében, 1944. szeptember elejétől november elejéig, Észak-Erdélyben körülbelül 20 000 magyar polgári lakos eshetett szovjet fogságba.

Az elfogott magyarokat előbb Tordára hajtották, majd ott bevagonírozva őket Brassóba, és onnan a hatalmas foksányi⁸ tranzitáborba

² Interjú Kelemen István „málenkij robotra” deportált túlélővel. Kolozsvár, 2008. január 17. A hangfelvétel a szerző tulajdona. (A továbbiakban: KELEMEN 2008.)

³ ILLYÉS 1976: 68–69.

⁴ GÁL 1995: 27–30.

⁵ MURÁDIN 2019.

⁶ MURÁDIN 2004.

⁷ Interjú Dáné Tibor jogással, aki 1989 után az egykori foglyok kártérítési igénylését állította össze. Kolozsvár, 2004. április 6. A hangfelvétel a szerző tulajdona.

⁸ Románul Focșani. Város a történelmi Moldva és Havasalföld határvidékén, a Kárpátkanyar külső lábainál. Vrancea megye székhelye.

irányították.⁹ Foksányból a szovjet GUPVI 12 táborába és 72 altáborába kerültek. Visszaemlékezések és interjúk alapján rekonstruálható, hogy többségüket az Urál-hegység déli lábainál elterülő alábbi lágerekbe vitték: Cseljabinszk,¹⁰ Kopejszk,¹¹ Magnyitogorszk, Asa,¹² Salasova, Novi Salasova, Beloreck,¹³ Karpacsova, Minjar,¹⁴ Isembája, Kistim, Karabas, Nyizsnyij Tagil,¹⁵ Ufa,¹⁶ Ufalej és Tvarájá Platyina. De erdélyi magyarok sínylődtek éveken át a GUPVI Volga-menti lágereiben, a Saratovi területen, az Azovi-tenger partvidékén, a Taganrog melletti táborokban, a Krasznodari területen fekvő Kropotkin¹⁷ körzetében, a Krímben: Feodoszija, Szimferopol és Szevasztopol közelében. Sok erdélyi magyar került a mai Ukrajnába, Lvov,¹⁸ Nyikolajev,¹⁹ Maghino, Harkov²⁰ és Sztálinó²¹ lágereibe, valamint a Donbász szénbányáinak közelében felállított gorlovkai, koborlai és más munkatáborokba.

Az erdélyi „málenkij robotra” hurcolás második hulláma a német polgári lakosságot érintette. A szovjet Állami Honvédelmi Bizottság 1944. december 16-án

⁹ ERCSEY 2006: 36, 38–39.; Interjú Varga Márton „málenkij robotra” deportált túlélővel. Kolozsvár, 2004. április 16. A hangfelvétel a szerző tulajdona. (A továbbiakban: VARGA 2004.); KELEMEN 2008.

¹⁰ Oroszul Chelyabinsk. Oroszország hetedik legnagyobb városa, a Transzszibériai vasútvonal mentén a Cseljabinszki terület fővárosa. Egyike volt a szovjet traktorgyártás és hadiipar legfontosabb központjainak.

¹¹ Oroszul Kopeysk. Város az egykori Szovjetunió, ma Oroszország Cseljabinszki területén. Egyike volt a szovjet szénbányászat központjainak.

¹² Oroszul Asha. Város az egykori Szovjetunió, ma Oroszország Cseljabinszki területén, a Sim folyó mentén.

¹³ Oroszul Beloretsk. 1762-ben alapított iparváros az egykori Szovjetunióban, ma Oroszországban, a Baskír Autonóm Köztársaság területén, a Belaja folyó mentén. Az orosz (korábban szovjet) vasipar egyik központja.

¹⁴ Oroszul Minjar. Kisváros az egykori Szovjetunió, ma Oroszország Cseljabinszki területén.

¹⁵ Oroszul Nizhny Tagil. Iparváros az egykori Szovjetunió, ma Oroszország Szverdlovszki területén, Európa és Ázsia határövezetében, az ázsiai területen. Gép- és vegyipari jelentősége mellett egyike az orosz (korábban szovjet) harckocsigyártás legfontosabb központjainak.

¹⁶ Város az egykori Szovjetunió ma Oroszországhoz tartozó területén, a Belaja folyó mentén, a Baskír Autonóm Köztársaság fővárosa. Az orosz (korábban szovjet) kőolajfinomító-, gép- és vegyipar egyik központja.

¹⁷ Város az egykori Szovjetunió, ma Oroszország Krasznodari területén, a Kubán folyó jobb partján.

¹⁸ Ma Lviv, régi német nevén Lemberg. Város az egykori Szovjetunió, ma Ukrajna nyugati részén. Fontos kulturális központ.

¹⁹ Ma Mikolajiv. Város az egykori Szovjetunió ma Ukrajnához tartozó területén, a Déli Bug folyó mentén. A szovjet (ukrán) hajógyártás egyik legfontosabb központja.

²⁰ Ma Harkiv. Ukrajna második legnagyobb népességű városa, a Harkivi terület központja. Jelentős ipari, kulturális és oktatási központ.

²¹ Ma Doneck. Város Kelet-Ukrajnában. Az ukrán (korábban szovjet) széntermelés legfontosabb központja.

kiadott 7161. számú határozata elrendelte a „felszabadított” európai területek német lakosságának deportálását.²² Ezt kiegészítette és részletezte a 2. és 3. Ukrán Front Katonai Tanácsának 1944. december 22-i keltezéssel megjelent, 0060. számú, szigorúan titkos végrehajtási parancsa.²³ E szovjet direktívákra épített a Szövetséges Katonai Ellenőrző Bizottság Román Minisztertanácsnak címzett, 1945. január 6-i keltezésű, 031. számú rendelete, amely a Romániában élő összes német nemzetiségű ember mozgósítását írta elő.²⁴ Vinogradov tábornok 1945. február 19-i, A/192. számú parancsa értelmében minden megyében vegyes szovjet–román bizottságok alakultak a német nemzetiségűek összeírására.²⁵ Deportálásuk 1945. január 10. és 16. között zajlott le.²⁶ A „málenkij robotra” hurcolt németek közül mintegy 35 000-50 000 fő bánsági sváb, 26 000-27 000 ember erdélyi szász és 5 000-15 000 fogoly szatmári sváb volt.²⁷

A legtöbb németet Ukrajnába vitték, Dnyeproszinszk, Dnyepropetrovszk, Odessza, Nyikolajev, Volodarka,²⁸ Zaporozsje, Irmino²⁹ és Vorosilovgrád³⁰ lágereibe. Igen sokan kerültek a Donbász hírhedt szénbányáiba: Dokucsajevszk, Jenakijevó, Jelenovka, Gorlovka, Petrovka, Krasznoarmejszk vagy Makejevka táboraiiba. Ugyanakkor a németek egy része az Urál-hegység nagyobb fogolytáboraiiban kötött ki: Cseljabinszk, Ufalej, Kopejszk, Berezovszk³¹ lágerei nyelték el őket. De voltak, akik a Krím-félszigeti Leninóba vagy a sztálingrádi körzetbe jutottak (Petrov Val), mások a rosztovi (Rosztov, Belaja Kalitva) vagy a nyiznyij novgorodi körzetbe (Dzserszinszk) kerültek, sőt egyeseket a Kaukázusba szállítottak (Krasznodar) vagy a távoli kirgizisztáni lágerekbe vittek³² (Frunze).³³

A FOGSÁG IDŐTARTAMA ÉS AZ ÁLDOZATOK

Jelen írás szűk keretei nem teszik lehetővé a szovjet táborokban uralkodó körülményeknek, a fogság mindennapjainak bemutatását, ezért a továbbiakban

²² POLIAN 2004: 250–252.

²³ BOGNÁR 2012: 85–86.

²⁴ RUSNAC, DR. 2009: 3.

²⁵ AIOANEI–TRONCOTĂ 1995: 56.

²⁶ BAIER 1994: 69–74.

²⁷ TIGLA–KREMM 1995: 9–10.

²⁸ Kisváros Ukrajnában, a Kijevi régióban.

²⁹ Kisváros Kelet-Ukrajnában, a Luhanszki régióban.

³⁰ Ma Luhanszk. Város Kelet-Ukrajnában, a Luhanszki terület székhelye. Gépgyártásáról híres ipari központ.

³¹ Város Oroszországban, az Urál-hegységben, Jekatyerinburg mellett. Híres aranybányászatáról.

³² RUSNAC, DR. 2009: 13.

³³ Ma Biskek. Kirgizisztán fővárosa.

csak a szabadon bocsátás, illetve a hazatérés folyamatát és körülményeit fejtem ki részletesebben. A civil foglyokat már elhurcolásuk idején összekeverték a fronton foglyul ejtett katonákkal, és mint „hadifoglyokra”, rájuk is ugyanaz a sors várt, mint a harctereket megjárt bajtársaikra. Fogságuk időtartama, körülményei és szabadulásuk időpontja is megegyezett katonatársaikkal. Sorsukon – reményeikkel ellentétben – sem az 1945. január 20-án, Moszkvában megkötött szovjet–magyar fegyverszüneti egyezmény, sem a világháború európai hadszíntéren való 1945. május 9-i véget érése nem változtatott. Az 1947. február 10-i békeszerződésben is csak annyit állapítottak meg, hogy: „*1. A magyar hadifoglyok, mihelyt lehetséges, hazaszállítandók a hadifoglyokat visszatartó hatalmak és Magyarország között erre vonatkozólag kötött megállapodások szerint. 2. Mindennemű költséget, beleértve a hazaszállításban lévő magyar hadifoglyok fenntartási költségeit, az egyes gyülekezőpontoktól, amelyeket az érdekelt Szövetséges vagy Társult Hatalom kormánya állapít meg, a magyar területre való belépés pontjáig a magyar kormány visel.*”³⁴ A foglyok többsége előtt viszont a táborokapuk továbbra is zárva maradtak. Helyzetük megoldására ekkorra már csak egyetlen remény maradt: egy átfogó szovjet–magyar hadifogoly-egyezmény megkötése. Ez azonban elmaradt.³⁵ Az 1948. februári magyar–szovjet kölcsönös együttműködési és barátsági egyezmény pedig a fogolykérdésre nem tért ki. Sztálin Rákosinak a tárgyalások során hazaküldésükről csak szóbeli ígéretet tett.³⁶

Az erdélyi foglyok szabadon bocsátása a valóságban a magyarországi és romániai szovjet befolyás és pozíció megerősödésétől függött. Így a politikai folyamatok függvényében csakis szakaszosan mehetett végbe. A szabadon engedés ritmusát pedig a Szovjetunió gazdasági igényei szabták meg. Legkorábban azon kevesek jöhettek haza, akik sikeresen megszöktek még a kiszállítás idején, 1944-ben. Ezt követte azon foglyok hazaengedése, akik 1945 tavaszára fizikailag annyira legyöngültek, hogy munkavégzés tekintetében a szovjetek számára hasznavehetetlennek minősültek. A foglyok túlnyomó többsége azonban már csak a kommunista hatalom magyarországi és romániai berendezkedése után, 1948. nyári, őszi hónapjaiban térhetett vissza. Az utolsó nagy fogolytranszport pedig 1949 októberében érkezett Erdélybe. A még ezután is kint maradók szórányosan érkeztek vissza 1950 és 1953 között.

Sokan azonban már nem érhették meg a szabadulást, bármikor is következett be az. A kíméletlen szovjet táborvilág mind az erdélyi magyarok, mind a németek harmada számára a véget jelentette. Az első hullámban fogságba vetett magyarok közül mintegy 5000–6500 fő, a második hullámban deportált

³⁴ HAAS 1995: 190.

³⁵ BOGNÁR 2000.

³⁶ STARK 2006: 249.

németek közül pedig legkevesebb 10 000, legtöbb 20 000 fő pusztulhatott el a többéves fogságban.³⁷

A HAZATÉRÉS KÖRÜLMÉNYEI

A túlélők hazatérésének útvonala változó volt. Az első transzportokat még az urálbéli Asában állították össze.³⁸ Ide kerültek az Ufa, Cseljabinszk és Magnyitogorszk körüli GUPVI-táborokban fogvatartottak is. A visszaemlékezések szerint a szerelvények az Urálból Kujbisev,³⁹ Szaratov, Voronyezs és Harkov érintésével jutottak el az ukrainai Poltavába, ahol az útvonal kétfelé ágazott. A déli vonalon a foglyovonatok Kremencsukon és Kisinyovon keresztül haladtak a román határig, amit Ungheninél⁴⁰ léptek át és végül Jászvásár⁴¹ vasútállomására futottak be.⁴² A hazatérés északi útvonala – amelyet főleg 1947 után használtak – Poltavából Kijev, majd Lvov és végül Sztanyiszlav⁴³ felé kanyarodott, a foglyovonatok a román határt ezúttal Máramarosszigetnél lépték át.⁴⁴ A Donyeck-medence hírhedt szénbányáiban dolgoztatott foglyokat előbb Sztálinóban gyűjtötték össze, majd a poltavai elosztóállomásról kiindulva, a déli vonal használatával szállították haza. Nem így a Krím-félsziget lágereinek túlélőit, akiket a nagy dél-ukrainai gyűjtőtáborba, Nyikolajevbe irányítottak és onnan közvetlenül Odessza, illetve Kisinyov érintésével juttatták el őket Jászvásárig. (3. kép)

Bárhonnan is indították útnak, a szabadulás előtt a foglyokat sorba állították és a táborok udvarán egy politruk vagy maga a légerparancsnok tartott rövid beszédet nekik. Figyelmeztették őket, hogy a fogság legyen tanulság és elrettentő példa számukra,⁴⁵ majd alapos motozás következett és végül fegyveres őrség kísérte ki a foglyokat az állomásra.⁴⁶

Romániába érkezésük időpontjától függően, a foglyok több fogadó- és elosztólágerbe kerültek. Ezek közül a legtöbb a Kárpátkanyar külső ívének lábainál futó fő vasútvonal mentén helyezkedett el. Már 1945 szeptemberétől

³⁷ MURÁDIN 2016: 30.

³⁸ SZABÓ 1994: 125–127.

³⁹ Régi nevén és ma Szamara. Történelmi város, a Középső-volgai régió fontos kulturális, oktatási, politikai, pénzügyi, kereskedelmi és gazdasági központja.

⁴⁰ Határtelepülés Kelet-Romániában, az akkori szovjet, ma moldvai határ közelében.

⁴¹ Románul Iași. Város Romániában, a történelmi Moldva közigazgatási és pénzügyi központja.

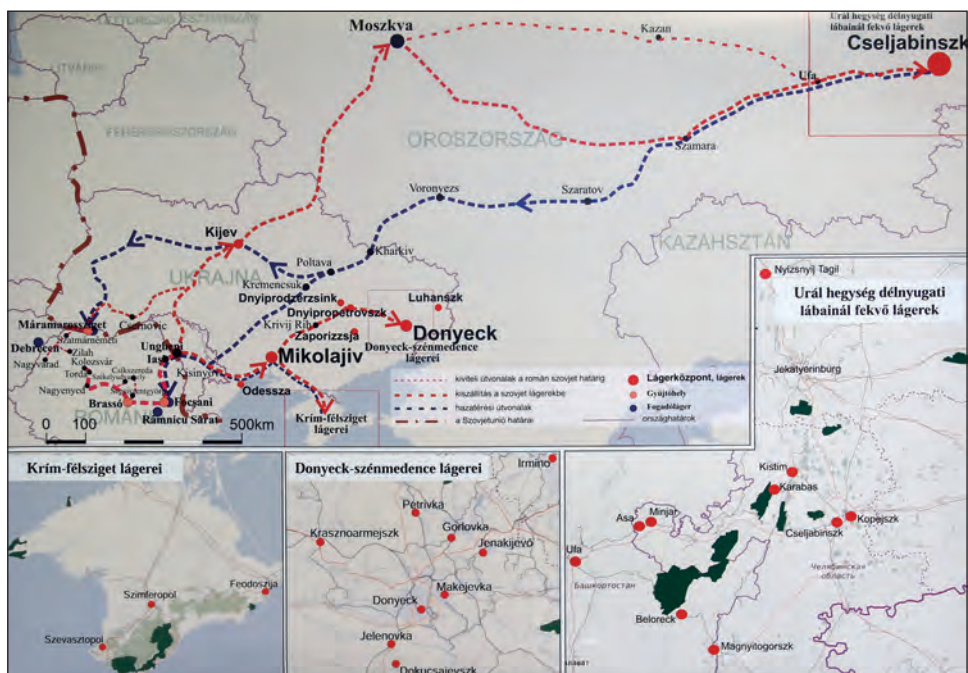
⁴² ZSIGMOND 2002: 157.; ERCSEY 2006: 109–114.

⁴³ Ma Ivano-Frankivszk. Város Nyugat-Ukrajnában. A Kárpátmelléki régió legjelentősebb gazdasági és kulturális központja.

⁴⁴ VARGA 2004.

⁴⁵ RÁDULY 2005: 75–78.; HARMATI 1997: 23.

⁴⁶ ZSIGMOND 1995: 252–255.

3. kép: A „málenkij robotra” hurcolt erdélyi magyar és német civilek Szovjetunióba való 1944–1945-ös kiszállításának és 1945–1953-as hazatérésének útvonalai (A kolozsvári „*Meghalni könnyebb, mint elválni*”. *Erdélyi magyar civilek szovjet fogságban 1944–1949* című állandó emléktárgy-kiállítás anyagából.

Katalógus, térképmelléklet. Ifj. Tonk Sándor szerkesztése. Sapientia EMTE)

működött itt a bodzavásári⁴⁷ és a Râmnicu Sărat-i láger,⁴⁸ illetve az egyre több fogolyzállítmány kiszolgálására tovább működötték a hírhedt foksányi tranzitábort is, immár fogadó láger formájában.⁴⁹ Előbbiek alkalmazására 1946. áprilisig, utóbbira pedig 1949 októberéig van adat.⁵⁰ Így végeredményben a foksányi láger vált a legnagyobb romániai fogadó táborrá, amely bizonyíthatóan az utolsó jelentősebb fogolytranszport 1949 végi érkezéséig működött.

Mindez azonban nem volt elég a hazatérő foglyok jelentős tömegeinek ideiglenes elhelyezésére, ezért a fent említett, Poltavából induló északi haza-

⁴⁷ Románul Buzău. Város Romániában, Havasalföldön, a Bodza folyó jobb partján.

⁴⁸ Interjú Bitay László „málenkij robotra” deportált túlélővel. Kolozsvár, 2006. január 13. A hangfelvétel a szerző tulajdona. (A továbbiakban: BITAY 2006.); SZABÓ 1994: 127–130.

⁴⁹ Interjú Mile József „málenkij robotra” deportált túlélővel. Kolozsvár, 2004. március 25. A hangfelvétel a szerző tulajdona.

⁵⁰ Interjú Török Imre „málenkij robotra” deportált túlélővel. Kolozsvár, 2006. december 6. A hangfelvétel a szerző tulajdona.

szállítási útvonal végállomását, a máramarosszigeti táborot is gyűjtőhellyé bővítették ki. A Mária Terézia korabeli helyi kaszárnnyában már 1945 októberében létrehozták a 36. számú táborot.⁵¹ Az itt uralkodó körülményekről érdemes Kádár József máramarosszigeti katolikus pap visszaemlékezését idézni: „*Szigeten nagy fogolylágert csináltak az oroszok. Hoztak-vittek foglyokat állandóan. Nemcsak katonákat, de civileket is, akiket otthon szedtek össze... Csoportokat szabadon engedtek, behozták a rendházba, az volt a fő hely. Nehéz volt enni adni szegényeknek. Beszerveztük a várost, az úri asszonyokat, akik aztán főztek, amíg elszállították őket. A folyosók, az ebédlő, a kápolna mindig tele volt fogollyal. Az utolsó enniválónk is elfogyott. Elmentem Hosszúmezőre,⁵² Sugatagra⁵³ kérni segítséget. Adtak is bőven.*”⁵⁴

A fogolytáborok kegyetlen világából szabaduló, betegségekől gyötört, éhező és legyengült foglyokat szabadon engedésük előtt fel kellett táplálni. A fogadó lágerekbe betámolygó fogolytömeget azonban először számba kellett venni, ami gyakran hosszas várakozással telő adatfelvételi eljárást jelentett. Ezt követte az átmeneti táborok barakkjaiban való elhelyezés, zuhanyoztatás, fertőtlenítés.⁵⁵ Az általában egy-két hétig tartó „egészségügyi karantén” azonban nemcsak a foglyok rendszeres orvosi vizsgálatairól és feltáplálásáról szólt, hanem valójában biztonságpolitikai okai voltak. Ez idő alatt ugyanis a Romániába viszatért összes foglyot ellenőrizték a belügyi nyilvántartásokban, és kihallgatták őket – néha többször is –, részletesen kikérdezve fogságuk részleteit.⁵⁶

Miután mindezeket túlestek, a foglyok számára lehetőséget adtak az úgynevezett optálásra. Ez azt jelentette, hogy mivel többségük az 1944–1945-ös elhurcolásakor magyar állampolgár volt, jogában állt dönteni arról, hogy az időközben megváltozott határok miatt Romániába került otthonába vagy Magyarországra akar-e visszatérni. A legtöbben Erdélyt választották, hiszen elsődleges céljuk a családjuk körébe való hazatérés volt. Az eképp döntőkről ezután a tábori adminisztráció megynként névsorokat állított össze, és szabaduló transzportokba szervezte őket.⁵⁷ A magyarországi letelepedést választókat továbbszállították Debrecenbe. A két legnagyobb romániai fogadólágerből,

⁵¹ ÁKOSI 2017.

⁵² Románul Cămpulung la Tisa. Községközpont Romániában, a történeti Máramarosban, Máramaros megyében, Ukrajna felé vasúti határátkelőhely.

⁵³ Aknasugatag. Románul Ocna Șugatag. Falu Romániában, a történeti Máramarosban, Máramaros megyében. Az Iza völgyének egyetlen, jelentős magyar népességgel rendelkező települése.

⁵⁴ ÁKOSI 2017.

⁵⁵ SZABÓ 1994: 129.

⁵⁶ ZSIGMOND 1995: 261.; RÁDULY 2005: 75–78.

⁵⁷ SZABÓ 1994: 129.

Foksányból 1945 és 1947 között, Máramarosszigetről pedig zömmel 1947 és 1949 között – főleg az utóbbi helyszínen igen hatékonyan működő 304. számú repatriációs szerv révén⁵⁸ – nagyjából folyamatos volt a foglyok szabadulása. A Foksányból szabadon bocsátottak túnyomó többsége a Tömösi-hágón át, Brassónál lépett újra Erdély földjére.⁵⁹ Akiknek pedig a fogság Máramarosszigeten ért véget, azokat előbb autóbuszokkal Nagybányára szállították, és onnan utazhattak vonattal haza.⁶⁰ Az utolsó magyarországi hazatérőket 1949-től már romániai kitérő nélkül, a Szovjetunióból közvetlenül a debreceni fogadólágerbe irányították, és onnan engedték szabadon.

A szabaduláskor mindegyik fogoly új személyazonosságot igazoló ideiglenes iratot, orosz nyelvű szabadságlevelet, valamint vasúti menetlevelet és a hazautazáshoz némi útiköltséget kapott.⁶¹ Ez utóbbi gyakran nem volt elég a hazáig tartó úthoz, aminek így egy részét gyalog vagy alkalmi lehetőségekkel élve voltak kénytelenek megtenni. Többször is előfordult, hogy a szabaduláskor a láger kapujának átlépését repesve váró foglyokat még egy utolsó megaláztatás érte. Egy ilyen tipikusnak mondható esetet ír le az 1948. október végén a Foksányból szabaduló Harmati Miklós egykori kolozsvári civil fogoly visszaemlékezésében: *„A szabaduló cédulásokat [szabadságlevéllel rendelkezőket – M. J. K.] felsorakoztatták a kapu előtt. Utoljára kiadták a napi kenyérporciót és egy kocka vegyesízet. Az állomás felé induláskor mindenik szabaduló kapott vörös meg piros-sárga-kék zászlót, dicsőítő lozinkát [jelszót – M. J. K.], meg a Román Munkáspárt Központi Bizottsága tagjainak arcképeit. Nekem egy nő arcképe jutott, csak később tudtam meg, hogy Ana Pauker.⁶² [...] A vasútállomásig díszmeneteltettek az utcákon. Kétfelől, a járdáról kísért egy-egy szovjet tiszt. A biztatás, hogy éljenezzünk hiábavaló volt. Az állomás épülete előtt alig vártam már, hogy átadhassam a nagy portrét és végre tényleg szabadnak érzem magam.”⁶³* Így kellett – mintegy a rendszer dicsőségét hirdetve – felvonulniuk a jogtalanul meghurcolt embereknek, akiknek szenvedéseit a kommunista diktatúra gátlástalanul kiforgatta, és szabadulásukat mintegy saját érdemének tüntette fel.

⁵⁸ ÁKOSI 2017.

⁵⁹ SZABÓ 1994: 127–131.

⁶⁰ KELEMEN 2008.

⁶¹ BITAY 2006.; ERCSEY 2006: 232.; KELEMEN 2008.

⁶² Ana Pauker (1893–1960), született Hanna Rabinsohn, zsidó származású, román kommunista politikus, 1947 novembere és 1952 júliusa között Románia külügyminisztere. Később a párton belüli 1952-es tisztogatáskor funkciójától megfosztották, a Román Kommunista Pártból kizárták.

⁶³ HARMATI 1997: 24.

A HAZATÉRŐK KISEMMIZÉSE

A Szovjetunióból hazatért foglyok teljesen megváltozott körülmények közé kerültek. Az elhurcolásukkor, 1944-ben még a Magyar Királyság fennhatósága alatt álló Észak-Erdély az évtized végére a kommunista egypártrendszer által uralt Román Népköztársaság része lett. A szabadulásukkor Erdélyt választók román állampolgárokká váltak egy olyan országban, amely mind az etnikai kisebbségeket, mind a szovjet fogságot szenvedőket biztonsági problémának tekintette, és további életüket megpróbálta ellehetetleníteni. Ennek elérésére a folytonos zaklatások, az állandó kihallgatásokra való beidézések mellett a legalkalmasabb módszer a gazdasági kisémmizés volt. Erre a román hatóságok már a kommunista rendszer kiépülését megelőzően, tudatos terv szerint készültek. Még tartott a háború, amikor Észak-Erdély katonai elfoglalását és a magyarok, majd a németek elhurcolását követően, 1945. február 10-én a 91. számú törvénnyel létrehozták az Ellenséges Vagyonokat Kezelő és Ellenőrző Hivatalt.⁶⁴ A köznyelvben CASBI-ként elhíresült állami szerv feladata a fizikai és jogi személyek vagyonának átvétele, valamint kezelése volt a Román Fegyverszüneti Bizottság, majd a Békeszerződés Előírásait Végrehajtó Miniszteri Bizottság irányítása alatt.⁶⁵ Ez a gyakorlatban azt jelentette, hogy az állam ellenségének tekintett, magyar- és német ajkú romániai lakosságot minden ingó és ingatlan vagyonától megfosztották. Különösen súlyos volt a magyar és német középosztály vesztesége, amely bankjainak és vállalatainak államosítása révén gazdaságilag teljesen kiszolgáltatottá vált. A kisebbségi társadalmak gerincét alkotó polgári középosztály anyagi lezüllesztésével, a román hatóságok megteremtették a kisebbségi asszimiláció felgyorsításának alapjait.

Az 1948 tavaszán kiépülő kommunista hatalom azután mintegy „megbocsátó gesztusként”, szeptember 8-án megszüntette a CASBI-t. Az erről szóló 228. számú rendelet kimondta, hogy a CASBI kezelésében lévő vagyonok – amennyiben nincs visszaigénylés a jogos tulajdonosok részéről – a Pénzügyminisztérium igazgatása alá kerülnek.⁶⁶ A visszaigénylésre azonban a rendelet kiadásától számítva mindössze 90 napon keresztül volt lehetőség, személyesen benyújtott kérvény alapján.⁶⁷ Erre a még életben lévő és a Szovjetunióban sínylődő foglyok nagy részének nem volt lehetősége, hiszen aki 1948. december elejéig nem nyújtotta be személyesen visszaigénylési kérelmét a román hatóságokhoz, az mindenét elvesztette. Így azután az 1948 decembere és 1953

⁶⁴ Hivatalos román megnevezése: Casa de Administrare și Supraveghere a Bunurilor Inamice.

⁶⁵ LEGE NR. 91 DIN 9 FEBRUARIE 1945... 1945.

⁶⁶ DECRET NR. 228 DIN 4 SEPTEMBRIE 1948... 1948: 2. paragrafus.

⁶⁷ DECRET NR. 228 DIN 4 SEPTEMBRIE 1948... 1948: 10. paragrafus.

nyara között szabaduló foglyok arra érkeztek haza, hogy egykori egzisztenciájuk alapjaiból semmi sem maradt.

Az új hatalom által a német és magyar kisebbséggel szemben indított gazdasági háború azonban nem csak a középosztályt érintette. A CASBI-val szinte egy időben ugyanis elfogadták Bukarestben a 187. számú úgynevezett földbirtok-rendezési törvényt. Az 1945. március 23-án életbe lépő román földreform célpontjai a román átállás napja, 1944. augusztus 23-a után külföldre menekültek, azaz az abszontisták voltak.⁶⁸ Földjeik és mezőgazdasági javaik elkobzása által próbálta meg az Észak-Erdélyben 1945. március 13-a után be rendezkedő román államhatalom ellehetetleníteni azt, hogy a front elől elmenekült vagy fogságba került magyar és német földbirtokosok és földművesek a háború végével visszatérjenek. A földbirtokok államosítása révén nemcsak az erdélyi magyar arisztokráciát és német ajkú földtulajdonos nagypolgárságot, hanem az egyszerű kisbirtokosokat, a magyar és német földműveseket is hatalmas veszteség érte. Megélhetésük alapjai szűntek meg. A törvényi rendelkezés így elérte célját. A Magyarországról vagy nyugati államokból visszatérők közül sokan ismét elhagyták az országot, mások meg a hír hallatára eleve haza sem jöttek. A GUPVI légereit megjárt foglyok közül is többen emiatt kényszerültek végül elhagyni Erdélyt.

A FOGLYOK UTÓÉLETE, A FOGSÁG EMLÉKE

A családi javak elvesztése az otthon maradást választókat nagy megpróbáltatások elé állította. Az általános szegénység, a nyomorúságos körülmények között való tengődés mellett a fogolytáborokból hazatérteket a Szovjetunió légervilágában szerzett krónikus betegségek is gyötörték. Sokan közülük emiatt hazatérésük után rövidesen meghaltak. Azok pedig, akik a fogságból való visszatérés után fizikailag többé-kevésbé sikeresen felépültek, a háború utáni nehéz gazdasági helyzetben és a fogoly múlt miatti előítéletekkel terhelt politikai légkörben nagyon nehéz körülmények között éltek.

A szovjet gupvi poklát megjárt, ártatlan emberek sorsa sokáig tabutéma volt. A hazaérkezett foglyokat a román titkosszolgálat hallgatásra kényszerítette. A kommunizmus négy évtizede alatt Romániában a szovjet fogságra nem hogy nyilvánosan emlékezni, de még csak róla beszélni sem lehetett. Ebben változást az 1989-es fordulat hozott, és az utóbbi három évtizedben sorra jelentek meg az asztalfiókok mélyére rejtett visszaemlékezések, egymás után kerültek felavatásra az elhurcolásokat megidézõ emlékművek Resicabányán, a bánási

⁶⁸ LEGE NR. 187 DIN 23 MARTIE 1945... 1945.

Bakóváron,⁶⁹ a Szatmár megyei Szaniszlón, Tordán és Kolozsváron. A Sapientia Erdélyi Magyar Tudományegyetem Kolozsvári Karán 2016 októberétől állandó emléktárgy-kiállítás őrzi mementóként a történeteket, (4. kép) és legújabbban a világhálón is külön honlap⁷⁰ foglalja össze az erdélyi magyar és német civilek oly sokáig eltussolt kálváriáját.

4. kép: Látogatók a kolozsvári „*Meghalni könnyebb, mint elválni*”. Erdélyi magyar civilek szovjet fogságban 1944–1949 című állandó emléktárgy-kiállítás

2016. október 12-i megnyitóján.

Sapientia Erdélyi Magyar Tudományegyetem, Kolozsvári Kar

(Kovács Ágota felvétele, 2016)

⁶⁹ Románul Bacova. Falu Romániában, Temes megyében.

⁷⁰ www.gulag.hu – letöltve: 2021. szeptember 13. (GKNT é. n.)

FELHASZNÁLT FORRÁSOK ÉS IRODALOM

Magántulajdon

Kovács Ágota

Murádin János Kristóf

Interjú Bitay László „málenkij robotra” deportált túlélővel. Kolozsvár, 2006. január 13.

Interjú Dáné Tibor jogásszal, aki 1989 után az egykori foglyok kártérítési igénylését állította össze. Kolozsvár, 2004. április 6.

Interjú Kelemen István „málenkij robotra” deportált túlélővel. Kolozsvár, 2008. január 17.

Interjú Mile József „málenkij robotra” deportált túlélővel. Kolozsvár, 2004. március 25.

Interjú Török Imre „málenkij robotra” deportált túlélővel. Kolozsvár, 2006. december 6.

Interjú Varga Márton „málenkij robotra” deportált túlélővel. Kolozsvár, 2004. április 16.

Sapientia Erdélyi Magyar Tudományegyetem Kolozsvári Kara (Sapientia EMTE)

AIOANEI, Constantin – TRONCOTĂ, Cristian 1995: Minoritatea germană din România, o privire istorică. [A romániai német kisebbség, egy történeti áttekintés.] *Magazin Istoric* 1995/1. 56–60.

ÁKOSI Zsolt 2017: A máramarosszigeti átmeneti foglytábor. *Szabadság* XXIX/174. (2017. július 31.) 3.

BAIER, Hannelore 1994: *Deportarea etnicilor germani din România în Uniunea Sovietică 1945: culegere de documente de arhivă*. [A német származásúak deportálása Romániából a Szovjetunióba 1945: levéltári dokumentumgyűjtemény.] Sibiu, Editura Forumul Democrat al Germanilor din România.

BOGNÁR Zalán 2000: Az elmaradt szovjet–magyar hadifogoly-egyezmény. *Hadtörténelmi Közlemények* 113/4. 861–886.

BOGNÁR Zalán 2012: *Hadifogolytáborok és (hadi)fogolysors a Vörös Hadsereg által megszállt Magyarországon 1944–1945*. Budapest, Kairosz Kiadó.

DECRET NR. 228 DIN 4 SEPTEMBRIE 1948... 1948: *Decret nr. 228 din 4 septembrie 1948 pentru desființarea Casei de Administrare și Supraveghere a Bunurilor Inamice (C.A.S.B.I.)*. [228. számú Rendelet az Ellenséges Vagyonokat Kezelő és Ellenőrző Hivatal megszüntetéséről, 1948. szeptember 4.] Portal Legislativ. [Jogalkotás Portál.] <http://legislatie.just.ro/Public/DetaliiDocument/37722> – letöltve: 2020. február 9.

- ERCSEY Gyula 2006: *Farkasok árnyékában. Kolozsváriak a Gulágon*. Kolozsvár, az Erdélyi Múzeum-Egyesület kiadása.
- GÁL Mária (szerk.) 1995: *Fehér könyv az 1944. őszi magyarellenes atrocitásokról*. Kolozsvár, RMDSZ.
- GKNT é. n.: *Gulág- és Gupvikutatók Nemzetközi Társasága*. <https://www.gulag.hu/> – letöltve: 2021. szeptember 13.
- HAAS György 1995: *Második Trianon*. Békéscsaba, Tevan Kiadó.
- HARMATI Miklós 1997: *Kegyetlen élettapasztalat. A Közelmúlt árnyékában 1944–1948*. (Kiadatlan kézirat a szerző tulajdonában.)
- ILLYÉS Elemér 1976: *Erdély változása. Mítosz és valóság*. München, Aurora Könyvek.
- LEGE NR. 91 DIN 9 FEBRUARIE 1945... 1945: *Lege nr. 91 din 9 februarie 1945 pentru inființarea Casei de Administrare si Supraveghere a Bunurilor Inamice*. [91. számú Törvény az Ellenséges Vagyonokat Kezelő és Ellenőrző Hivatal létrehozásáról, 1945. február 9.] http://www.cdep.ro/pls/legis/legis_pck.htm_act_text?id=16932 – letöltve: 2020. február 9.
- LEGE NR. 187 DIN 23 MARTIE 1945... 1945: *Lege nr. 187 din 23 martie 1945 pentru înfăptuirea reformei agrare*. [187. számú Törvény az agrárreform végrehajtására, 1945. március 23.] Portal Legislativ. [Jogalkotás Portál.] <http://legislatie.just.ro/Public/DetaliiDocument/37722> – letöltve: 2020. február 9.
- MURÁDIN János Kristóf 2004: A megtizedelt város. *Korunk* XV/10. 57–65.
- MURÁDIN János Kristóf 2016: Az erdélyi magyar és német civil lakosság "málenkij robot"-ra hurcolása 1944–1945-ben. In SZEMERE Judit (szerk.): „Ezer fogoly küldi imáját az égbe... Mi Atyánk, Úristen, segíts haza minket!...” *Internálás és genocídium a Kárpát-medence régióiban. Internálás és deportálás, szovjetellenes személyek begyűjtése, megtorlás Kárpátalján*. Ungvár–Budapest, Intermix Kiadó. 19–41.
- MURÁDIN János Kristóf 2019: Egy erdélyi kisváros az 1944 őszi szovjet deportálások metszéspontjában. A tordai magyarok elhurcolása. In DUPKA György (szerk.): „Kitárni az ország és a világ előtt az igazságot.” *GULÁG–GUPVI-kutatók nemzetközi fóruma 2018*. Ungvár–Budapest, Szolyvai Emlékparkbizottság – Intermix Kiadó. 191–213.
- POLIAN, Pavel 2004: *Against Their Will: The History and Geography of Forced Migrations in the USSR*. [Akaratuk ellenére: A Szovjetunióban lezajlott kényszermigrációk története és földrajza.] Budapest–New York, CEU Press.
- RÁDULY Béla 2005: *Törhetetlen hittel. Egy hadifogoly emlékei*. Kézdivásárhely, Ambrózia Kiadó.

- RUSNAC, Mircea, Dr. 2009: *Deportarea germanilor în Uniunea Sovietică (1945). Cu referire specială la Banat.* [A németek deportálása a Szovjetunióba (1945). Különös tekintettel a Bánságra.] Stuttgart, AGERO Stuttgart-Deutsch-Rumänischer Verein e.V. (http://www.banaterra.eu/romana/files/rusnac_mircea_deportarea_germanilor.pdf – letöltve: 2020. február 9.)
- STARK Tamás 2006: *Magyar foglyok a Szovjetunióban.* Budapest, Lucidus Kiadó.
- SZABÓ György 1994: *Kolozsvári deportáltak az Uralban.* Kolozsvár, Komp-Press – Korunk Baráti Társaság.
- TIGLA, Erwin Josef – KREMM, Werner 1995: *„Ich weiß, daß du mein Vater bist, aber ich kenne dich nicht”. Erzählungen von Rußlanddeportierten.* Reşița, Kultur und Erwachsenenbildungsverein „Deutsche Vortragsreihe Reschitza”.
- ZSIGMOND Ferenc 1995: *Hadifogságban. Naplótöredékek, emlékfesztlányok 1944–1948.* Bukarest, Kriterion Könyvkiadó.
- ZSIGMOND József 2002: *Apám nyomán Szibériában.* Marosvásárhely, Mentor Kiadó.

**“IF GOD HELPS ME HOME,
PEOPLE WILL HARDLY RECOGNISE ME.”
Hungarians and Germans from Transylvania
in the GUPVI camps and the conditions of their return home**

The study in general deals with the deportation of Hungarian and German civilians from Transylvania to the Soviet Union in September-November 1944 and January 1945 respectively. In two different waves of capture, approximately 20,000 Hungarians and almost 100,000 Germans were taken in several forced labor camps of GUPVI, where one third of them died.

The main objective of this article is to present not the deportation itself – which has been the theme of many studies – but much more the way back and the liberation of the prisoners. Thus, in the first part it presents only in a few sentences the process of deportation and the places of captivity, and after that it concentrates on the ways of return, the Romanian receiving lagers and transit camps and the circumstances of liberation.

Finally, the study focuses on the description of the new political, social and economic situation in which the ex-prisoners found themselves after returning home to Transylvania by that time part of the Romanian People’s Republic under the Communist Regime. In this last part of the article there are presented the new laws and decrees passed by the Romanian Government in order to take account of the Hungarian and German minority, especially those people, who were deported to “Malenkij robot” in the Soviet Union.

The source material of the study consists of original texts of different legal acts, specialist books, studies, memoirs and interviews with survivors made by the author.

ÁLLAMPOLGÁRSÁG VAGY/ÉS NEMZETISÉG? Romániai magyarok és németek alattvalói/etnikai hovatarozásának értelmezése a második világháborús fogság és a hazatérés idején

Az állampolgársági, valamint a nemzetiségi hovatarozás (egyik) kulcskérdése volt a második világháborús fogságnak. Magyarországi és romániai levéltári források, ugyanakkor román, valamint szovjet fogolytáborokat megjárt erdélyi magyar és német nemzetiségű túlélők is tanúsítják, hogy – korabeli szóhasználattal élve – az alattvalói, illetve a nemzetiségi hovatarozást a fogva tartó hatóságok általában úgy értelmezték és alkalmazták, hogy az a sajátjaik számára előnyös, a másik fél, a másik oldalon állók számára pedig hátrányos legyen. Tanulmányunkban arra teszünk kísérletet, hogy bemutassuk e kérdéskör néhány vetületét.

Az erdélyi magyarok és németek 1944. őszi, romániai fogságba kerülésének/hurcolásának alapvető kérdése volt az alattvalói, illetve a nemzetiségi hovatarozás. A korabeli polgári és katonai hatóságok rendelkezéseiből/utasításaiból kiderül, hogy az állampolgárságot és az etnikai hovatarozást negatív megkülönböztetésként, a fogságba hurcolás indokaként és eszközöként alkalmazták mind a Románia területén akkor tartózkodó magyar és német alattvalókkal, mind az őshonos erdélyi magyar és német nemzetiségű lakossággal szemben.

AZ INTERNÁLÁS „JOGI” KERETE ÉS ÉRTELMEZÉSEI

Rögtön Románia 1944. augusztus 23-i átállását követően, a hivatalába lépő, Constantin Sănătescu¹ tábornok vezette kormány Belügyminisztériuma augusztus 25-én parancsba adta, hogy tartóztassák le a Német Népcsoport valamennyi vezetőjét, a német lakosság esetleges ellenállásának a megszervezőit, valamint a magyar kisebbség vezetőit.² Ez volt a Csendőrség Főfelügyelőségének az a 43.599. számú telefonutasítása, amelynek nyomán dél-erdélyi ma-

¹ Constantin Sănătescu (1885–1947) román katonatiszt, lovassági tábornok. 1944. augusztus 23. és december 2. között a Minisztertanács elnöke, 1944. december 11. és 1945. június 20. között a Román Nagyvezérkar főnöke.

² SJANCj 208 (IJCj). 400. 25/1944. f. 5.

gyar előjárókat, lelkészeket, tanárokat, ügyvédeket, hírlapírókat, vállalkozókat, mesterembereket, sőt diákokat is internáltak, elsősorban a zsilvásárhelyi (Târgu Jiu) táborba.³ Augusztus 27-én a Csendőrség Főfelügyelősége 43.617 számmal⁴ újabb telefonutasítást adott ki, amelyben elrendelték, hogy a Német Népcsoportoz tartozó vagy idegen (németországi) állampolgárságú, 16 éven felüli férfiak és nők egyaránt jelentkezzenek a városi rendőrkapitányságokon, illetve a falusi/községi csendőrőrsökön, a kiválogatás során veszélyeseknek tekintettek pedig a helyi csendőrlégiók által létesített ideiglenes, fegyveresen őrzött központokba kell internálni. Az azonnali hatállyal végrehajtandó parancs szerint ezeket az ideiglenes gyűjtőtáborokat román többségű helységeekben kellett létrehozni, az utasítást a lehető legrövidebb időn belül végre kellett hajtani, szeptember 1-jén pedig már jelentést kellett tenni a végrehajtásról. Egy nappal a szovjet–román fegyverszüneti egyezmény megkötése előtt, szeptember 11-én, a Csendőrség Főfelügyelősége körrendeletben értesítette az alantas szerveket a Belügyminisztérium augusztus 27-i, a magyarokkal és a németekkel szembeni intézkedéseiről.⁵ A belügyi utasítás a német és a magyar alattvalókra, illetve állampolgárookra vonatkozóan külön-külön rendelkezett. Eszerint a német alattvalók névjegyzékét újra felül kellett vizsgálni, a veszélyesnek tekintett személyeket pedig azonnal internálni kellett a Târgu Jiu-i táborba, azokkal együtt, akiket ez idő tájt ideiglenes gyűjtőközpontokban tartottak fogva. Az utasítás külön kitért a Német Etnikai Csoport vezetője, Andreas Schmidt személyére, akit legközelebbi munkatársaival együtt le kellett tartóztatni; s velük együtt „*azokat a német nemzetiségű vezetőket is, akik nyilvánosan és hivatalosan is románellenes magatartást tanúsítottak*”, a Hitlerjugend vezetőit, „*azokat a román állampolgárságú, de német nemzetiségű fiatalokat, akiket az SS vagy a német hadsereg más alakulataiba hívtak be katonának*”.⁶ A belügyi utasítás szövegszerűen „*Magyar Etnikai Csoport*” elnevezéssel jelölte meg a romániai Magyar Népközösséget,⁷ és előírta, hogy „*a magyar közösségek vezetőit, valamint a magyar közösség tagjait*

³ Város Romániában, a Zsil völgyében, Petrozsénytól körülbelül 60 kilométerre, délre, a mai Gorj megye székhelye. A város peremén 1939-ben hoztak létre tábor, ahol elsőként Lengyelország náci lerohanása nyomán lengyel menekülteket helyeztek el. 1941 februárjában Ion Antonescu (1882–1946) tábornok, diktátor a lengyel menekülteket kiadta a náci Németországnak, a látgert pedig politikai internáltak fogva tartására alakították át. Románia 1944. augusztus 23-i átállását követően a lágerbe dél-erdélyi magyarok ezreit internálták.

⁴ ANICB 1474 (IGJ). 119/1944. f. 3.; SJANCj 208 (IJCj). 400. 25/1944. f. 6.

⁵ SJANCj 208 (IJCj). 400. 25/1944. f. 7.

⁶ SJANCj 208 (IJCj). 400. 25/1944.

⁷ Romániai Magyar Népközösség néven 1939. február 11-én, Kolozsváron alakult politika-mentes érdekvédelmi szervezet Bánffy Miklós elnökletével. Létrehozását az tette szükségessé, hogy II. Károly román király 1938-ban feloszlatta a parlamentet és a politikai pártokat, köztük az Országos Magyar Pártot is.

egyelőre házi őrizetben kell tartani”, amennyiben veszélyt jelenthetnek a közbiztonságra.⁸ Mint látjuk, már az első hatósági intézkedések tételesen megfogalmazták, de legalábbis magukban hordozták azt a kettősséget, amely lehetővé tette, hogy nemcsak az akkor Románia területén tartózkodó magyar és német alattvalók/állampolgárok, hanem az őshonos erdélyi magyar és német nemzeti-szerű lakosság egy része is a letartóztatás/internálás hatálya alá essen.

Vizsgáljuk meg, milyen értelmezést kapott az állampolgárság és a nemzetiségi hovatartozás az 1944. szeptember 12-én, Moszkvában megkötött szovjet–román fegyverszüneti egyezmény megkötése után. Ennek 2. szakasza arról rendelkezett, hogy *„Románia kormánya és főparancsnoksága kötelezi magát Németország és Magyarország [Románia – B. L., P. A.] területén [...] ott tartózkodási hellyel bíró állampolgárainak internálására”*.⁹ A fegyverszüneti egyezmény tehát félreérthetetlenül a Románia területén tartózkodó német és magyar állampolgárságú személyek őrizetbe vételéről rendelkezett. Az egyezmény megkötésekor Észak-Erdély még nem volt sem szovjet, sem román kézen, a román Nagyvezérkar csak augusztus végén adott parancsot a támadó hadműveletek megindítására.¹⁰ A magyar 2. hadsereg és a délről előnyomuló szovjet és román csapatok közötti, október 8-ig elhúzódó Torda környéki csata még zajlott, aminek magyar szempontból az volt a lényege, hogy késleltesse az ellenséges csapatok észak-erdélyi bevonulását, s ezzel együtt lehetővé tegye Székelyföld és Belső-Erdély kiürítését. A román csapatok október 25-én érték el a trianoni határt, és foglalták el Nagykárolyt. Ilyen körülmények között és ebben a szakaszban a román belügyi intézkedések csak a második bécsi döntés után Romániánál maradt Dél-Erdélyben voltak hatályosak, a még Magyarországhoz tartozó Észak-Erdély teljes egészében nem, hanem csak a szovjet és a román csapatok által megszállt területeken.

Szeptember 18-án a Csendőrség Főfelügyelősége 44.442. számú telefonértesítésével arra utasította a területi szerveit, hogy *„csak a német nemzetiségű német alattvalókat kell internálni a tg. jui táborba, a német állampolgárságú cseh, lengyel, szlovák stb. nemzetiségűek házi őrizetben maradnak”*.¹¹ Az utasítás szerint az internálás alá eső német férfi más nemzetiségű felesége szintén házi őrizetben maradt, vagy, ha kérte, az asszony követhette házastársát az internálótáborba,

⁸ SJANCj 208 (IJCj). 400. 25/1944. f. 7.

⁹ Monitorul Oficial Partea I-a. Legi, decrete CXII/219. (1944. szeptember 22.) 6372–6374. Az első közlésben levő sajtóhibák miatt a november 14-i számában újraközölték az egyezményt. (Monitorul Oficial Partea I-a. Legi, decrete CXII/264. /1944. november 14./ 7334–7340.) Ennek nem hivatalos magyar fordítását közli a Brassóban megjelenő *Népi Egység* című napilap 1944. december 3-i száma. (A FEGYVERSZÜNETI EGYEZMÉNY... 1944.)

¹⁰ RAVASZ 2019: 355.

¹¹ SJANCj 208 (IJCj). 400. 25/1944. f. 9.

akárcsak gyermekük. Ugyanezek az előírások voltak érvényesek a magyar alattvalókra is. Ezt a rendelkezést erősítette meg a Csendőrség Főfelügyelősége másnapi, szeptember 19-i átírata azzal a pontosítással, hogy „*valamennyi német és magyar állampolgárságú, útlevelemmel rendelkező idegent azonnali hatállyal le kell tartóztatni és a tg. juii internáló táborba kell kísérni. [...] Semmilyen kivétel nem tehető.*”¹² A parancs szerint az internálás alól csak a zsidó eredetűek képeztek kivételt, az internáltak csak a létszükséglethez szükséges, legtöbb 50 kilogrammos csomagot vihettek magukkal, hátrahagyott ingó és ingatlan javaikat leltár alapján a szomszédok, esetenként a főbérlők vehették át megőrzésre, a lakásaikat pedig hadi károsultak vehették használatba. Valószínűsíthető, hogy az internálás további értelmezések tárgyát képezte, mert szeptember 21-én a Csendőrség Főfelügyelősége 44.397 számmal újabb átíratot bocsátott ki, amelyben árnyalta a mindössze két nappal korábbi, a zsidókat leszámítva mindenféle kivételezést kizáró, és a valamennyi német és magyar alattvaló internálását előírányzó utasítást.¹³ Az újabb rendelkezés szerint az idegenekhez – értelemszerűen német és magyar állampolgárságú férfiakhoz – férjhez ment román állampolgárságú nők szabadok maradtak, amennyiben román alattvalói státusukat megőrizték; továbbá szabadok maradtak az észak-erdélyi, magyar állampolgárságú, de román nemzetiségű személyek.

Közben szeptember 20-án a román Belügyminisztérium kidolgozta, a Csendőrség Főfelügyelősége pedig 29-én 44.759 számmal körparancsban továbbította az alantas szerveknek a szovjet–román fegyverszüneti egyezményvel kapcsolatos útmutatásokat, vagyis azt, hogy miként kell értelmezni és alkalmazni „*a német és magyar alattvalókkal szembeni intézkedéseket*”.¹⁴ Ez azonban – a korábbi rendelkezésekhez hasonlóan – megerősítette és előrevetítette az Észak-Erdélyben tartózkodó magyar és német állampolgárságú, valamint ottani őshonos magyar és német nemzetiségű személyekkel, sőt közösségekkel szembeni majdani eljárást. A belügyi módszertan emlékeztetett, hogy a szovjet–román fegyverszüneti egyezmény értelmében „*a zsidó származásúak kivételével elvileg valamennyi német és magyar alattvalót internálni kell*”, de a végrehajtással felruházott hatóságok kivételeket tehettek, tekintettel az egyes személyek előrehaladott korára, a valamilyen betegségből vagy/és korlátozottságból származó szállíthatatlanságára. A gyógyítható betegek és a szülés utáni nők csak addig maradhattak otthonukban, amíg ők is szállíthatókká váltak.¹⁵

¹² SJANCj 208 (IJCj). 400. 25/1944. f. 10.

¹³ SJANCj 208 (IJCj). 400. 25/1944. f. 11.

¹⁴ SJANCj 208 (IJCj). 400. 25/1944. f. 14–15.

¹⁵ SJANCj 208 (IJCj). 400. 25/1944. f. 14.

Miután a szovjet–román fegyverszüneti egyezmény semmisnek tekintette a második bécsi döntést, a magyar és a német nemzetiségű erdélyi lakosságra vonatkozóan a 44.759 számú körparancs kimondta: „*Dacára annak, hogy a bécsi diktátum semmissé nyilvánítása nyomán Észak-Erdély valamennyi lakója visszamenőleg és automatikusan román állampolgárnak tekintendő, a román hatóságok ellenőrzése alatt álló területeken élő, észak-erdélyi származású magyar és német nemzetiségűek lágerekbe internálandók. Az intézkedés közbiztonsági okokból a fegyverszüneti egyezmény előírásaitól függetlenül alkalmazandó.*”¹⁶ Az internálás alól kivételt képeztek azok a személyek, akik „*a román állam iránt kétségtelen hűséget tanúsítottak vagy annak szolgálatot tettek*”.¹⁷ A vegyes házasságban élő, német vagy magyar férjű román, illetve zsidó nők a férjekre érvényes intézkedések hatálya alá estek, de kérésre otthon, házi őrizetben maradhattak, rendőri felügyelet alatt. A magyar lelkészek nem képeztek kivételt az internálás alól, az észak-erdélyi román nemzetiségű lakosság viszont igen.¹⁸ Az internálás minden német alattvalóra kötelező érvényű volt, de itt is voltak/lehettek kivételek. Nem kellett internálótáborba vonulniuk például azoknak a német nemzetiségű (!) gyári munkásoknak és szakembereknek, akiknek tudása és szakértelme nélkülözhetetlen volt a nemzetgazdaság számára. Őket gyárban, szigorú rendőri felügyelet alatt álló internáltaknak tekintették. A német lelkészek és apácák szintén kivételt képeztek az internálás alól, ők házi őrizetben maradhattak, ugyancsak rendőri felügyelet alatt.¹⁹ Az ausztriai németeket a birodalmiaktól elkülönítve kellett internálni, akárcsak az elzászokat és lotaringiaiakat, de utóbbiak esetében a francia útlevéllal rendelkezők szabadok maradtak. Külön elbánásban részesültek azok a német állampolgárok, akik már régebben letelepedtek Romániában és rokoni kapcsolatban álltak román családokkal vagy – például házvezetőkként – huzamosabb ideje román családok szolgálatában álltak; ők házi őrizetben vagy akár szabadon is maradhattak.²⁰ Kivételt képeztek az internálás alól a német protektorátusból, illetve a német hadsereg által megszállt területekről származó, német, horvát vagy szlovák útlevéllal rendelkező cseh, szlovák, „jugoszláv” – értelemszerűen délszláv – vagy lengyel nemzetiségűek, akik házi őrizetben maradhattak mindaddig, amíg helyzetükről, azaz állampolgársági státusuk végleges rendezéséről nem intézkednek. Végül a belügyminisztériumi rendelkezés előírta, hogy kivételt képeznek az internálás alól a hontalanok és mindazok, akik

¹⁶ ANICB 1474 (IGJ). 119/1944. f. 22, 25.; SJANCj 208 (IJCj). 400. f. 14.

¹⁷ ANICB 1474 (IGJ). 119/1944. f. 23.; SJANCj 208 (IJCj). 400. f. 14.

¹⁸ ANICB 1474 (IGJ). 119/1944. f. 23.; SJANCj 208 (IJCj). 400. f. 14.

¹⁹ ANICB 1474 (IGJ). 119/1944. f. 23.; SJANCj 208 (IJCj). 400. f. 14.

²⁰ ANICB 1474 (IGJ). 119/1944. f. 23.; SJANCj 208 (IJCj). 400. f. 15.

román honosítási kérelmet nyújtottak be, illetve azok, akik 1944. augusztus 23-a előtt „formálisan” lemondtak idegen állampolgárságukról.²¹

Mint látjuk, a hatósági rendelkezésekben az internálás kötelezettsége a szovjet–román fegyverszüneti egyezmény 2. szakaszában rögzített alattvalói, állampolgársági kerethez képest új, sokkal tágabb, a romániai őshonos német és magyar lakosság etnikai, nemzetiségi hovatartozására is kiterjedő értelmezést kapott. Erre erősített rá a Román Hadsereg Nagyvezérkara, amikor október 19-i, 578.832 számú értesítésében közölte, hogy *„a magyar hadseregben szolgált, és a felszabadított Erdélyben levő otthonaikba hazatért katonaszökevények hadifoglyoknak tekintendők, és lágerekekbe internálandók”*, ennek végrehajtásáról pedig a Csendőrség Főfelügyelősége az alantas szerveknek 1944. október 27-én 46.180 számmal titkos körrendeletet bocsátott ki.²²

Bár tisztázni látszott mind a célközösség, mind a végrehajtással kapcsolatos teendő, a két utóbbi rendelkezés nem bizonyult sem véglegesnek, sem egyértelműnek, így a további intézkedések során is zavarok mutatkoztak. Azt is figyelembe kell venni, hogy az internálás kiterjesztése az őshonos erdélyi magyar és német nemzetiségű lakosságra a gyűjtő- és az átmeneti táborok túlszűfoltóságához vezetett, és súlyos ellátási, egészségügyi helyzetet teremtett, az őszi mezőgazdasági munkák – betakarodás, szántás, vetés –, de még az iskolai és egyházi munka terén is súlyos munkaerőhiányt idézett elő; az általunk eddig közelebbről vizsgált Târgu Jiu-i és barcaföldvári román, valamint a foksányi szovjet fogolytáborokról szerzett ismereteink legalábbis ezt támasztják alá. Ugyanakkor, mint látni fogjuk, az általunk eddig feltárt és vizsgált forrásokból az is kiderül, hogy az állampolgárság és a nemzetiségi hovatartozás értelmezése a továbbiakban is dilemma elé állította mind a román, mind a szovjet hatóságokat. E két tényező – külön-külön, de akár együttesen is – vezethetett oda, hogy például október 23-án a Belügyminisztérium visszatért az internálások kérdéskörére. A Csendőrség Főfelügyelősége október 26-án 46.463 számmal, *„rendkívül sürgős”* jelzéssel továbbította alantas szerveihez a belügyi tárca parancsát, miszerint az internált *„magyar nemzetiségű román állampolgárokat azonnal és sürgősen ki kell válogatni, és el kell rendelni az azonnali szabadon bocsátását mindazoknak – beleértve a lelkészeket is –, akik ellen nincs semmilyen jól meghatározott, illetve az állam biztonságával kapcsolatos felrónivaló”*.²³ Az internálások félresikerült, túllihegett voltára utal a parancsnak az a megfogalmazása, miszerint *„a fasiszta szervezetekben közismerten tevékenykedőkön kívül szabadon bocsátandók elsősorban azok a magyar kisebbségiek”* – tehát magyar nemzetiségű

²¹ ANICB 1474 (IGJ). 119/1944. f. 24.; SJANCj 208 (IJCj). 400. f. 15.

²² ANICB 1474 (IGJ). 149/1944. f. 9.

²³ SJANCj 208 (IJCj). 400. 25/1944. f. 20.

román állampolgárok –, „*akiket a helyi hatóságok általánosító szempontokból eredően internáltak*”.²⁴ De ez a rendelkezés sem bizonyult véglegesnek, hiszen október 28-án a Belügyminisztérium már arról rendelkezett, hogy „*a felszabadított Erdély helyzetének felméréseig, tehát újabb rendelkezésekig felfüggesztendő a magyar nemzetiségű román állampolgárok kiválogatása*”.²⁵

Az internálások során tapasztalt zavarokra és túlkapásokra román és szovjet részről is felfigyeltek. A román Belügyminisztérium államminisztere, Gheorghe Liteanu²⁶ tábornok 1944. október 19-én például arra hívta fel a külügyi tárca figyelmét, hogy „*szíveskedjenek tudomásul venni, hogy a valamennyi román állampolgárságú német és magyar nemzetiségű személy letartóztatására/internálására vonatkozó intézkedés a szovjet–román fegyverszüneti egyezmény egyetlen szakaszából sem következtethető ki, bármilyen tág értelmezést is kapnának azok*”.²⁷ Egy későbbi, október 24-i átiratában Liteanu tábornok jelezte a belügyminiszternek, hogy a fogolytáborokban levő román állampolgárságú és magyar nemzetiségű internáltak kiválogatása „*túl nagy szigorúsággal történt*”, aminek következtében az irredentizmus általános vádjával közismert – értelemszerűen köztiszteletnek örvendő – magyar értelmiségiek is internálótáborokban maradtak.²⁸ Az állampolgárság és a nemzetiség értelmezésének Liteanu tábornok által is jelzett zavarai, más szóval a két fogalom s ezzel együtt a két jogállás összemosása – miként a forrásokból kiderül – nem volt pillanatnyi és múlandó mozzanata az egész folyamatnak. Ezzel a kérdéskörrel mind a román, mind a szovjet forrásokban 1945 elején is találkozunk. 1945. január 26-án például az NKVD munkatársai, Sz. B. Krilov²⁹ és V. N. Durdenyevszkij³⁰ az erdélyi magyarok állampolgársága

²⁴ SJANCj 208 (IJCj). 400. 25/1944. f. 20.

²⁵ SJANCj 208 (IJCj). 400. 25/1944. f. 22.

²⁶ Gheorghe Liteanu (1888–1959) román katonatiszt, dandártábornok, II. Károly (1893–1953) román király uralkodása (1930–1940) utolsó éveiben a román Állambiztonsági Szolgálat (Siguranța) főigazgatója, 1944. szeptember 1. után belügyi államtitkár-helyettesként dolgozott tovább. 1953-ban letartóztatták és 25 év nehézbüntetésre ítélték. 1959. február 17-én hunyt el a fogarasi (Fogarasz, város Brassó megyében) börtönben.

²⁷ AME 71/1920–1944 (T). 163. f. 159.

²⁸ AME 71/1920–1944 (T). 163. f. 159.

²⁹ Szergej Boriszovics Krilov (1888–1958) szovjet nemzetközi jogász, diplomata. 1942 és 1958 között a szovjet Külügyi Népbiztosságon, illetve a Külügyminisztériumban dolgozott felelős beosztásokban.

³⁰ Vsevolod Nyikolajevics Durdenyevszkij (1889–1963) szovjet diplomata és nemzetközi jogi szakértő. 1944-től 1961-ig a Külügyi Népbiztosság (1946-tól Külügyminisztérium) központi apparátusának a munkatársa.

és internálása kapcsán arról tájékoztatták V. G. Dekanozovot,³¹ a szovjet–magyar fegyverszüneti tárgyalások egyik fő képviselőjét, hogy véleményük szerint a magyar állampolgárok romániai internálása nem terjedhet ki az őslakos erdélyi magyarságra, hanem csak a második bécsi döntés után Magyarországról Erdélybe érkezettekre, valamint – a szovjet Állami Védelmi Bizottságnak a német munkaképes lakosság tömeges deportálásáról rendelkező 1944. december 16-i 7161. számú határozata és az ebből eredő 0060. számú szovjet hadparancs értelmében³² – a német nemzetiségűekre. Krilov és Durdenyevszki meglátása szerint az internálás kötelezettsége éppen azért nem vonatkozhatott az őshonos erdélyi magyar nemzetiségű lakosságra, mert az 1944. szeptember 12-i szovjet–román fegyverszüneti egyezmény semmisnek tekintette a második bécsi döntést, következképpen Észak-Erdély teljes lakossága, így a magyar nemzetiségűek is visszakapták az 1940. augusztus 30-a előtti román állampolgárságukat. A szovjet–román fegyverszüneti egyezmény 2. szakasza tehát – miután nem a román, hanem a német és a magyar állampolgárok internálásáról rendelkezett – az újra román állampolgárokka vált/annak tekintett erdélyi/romániai magyar nemzetiségűekre nem lehetett hatályos.³³ Hadd tegyük hozzá: az erdélyi/romániai őshonos német nemzetiségűekre sem.

E jelzések közepette vagy dacára – a német nemzetiségű munkaképesek 0060. számú szovjet hadparancs szerinti deportálásával egy időben – még a Kárpátokon kívüli területeken is zajlott a magyar nemzetiségű őslakosok összeírása. 1945. január 16-án ugyanis a Csendőrség Főfelügyelősége 1294. számú titkos körparancsában nyomatékosan jelezte, hogy minden korábbi utasítás és rendelkezés ellenére egyes csendőrőrsök nem tesznek eleget a szovjet–román fegyverszüneti egyezmény 2. szakasza betű szerinti végrehajtása érdekében, ezért a kérdés végleges tisztázásáért a polgári közigazgatási szervek bevonásával újra át kell tekinteni a tényállást, és napra készen, külön-külön nyilvántartásba össze kell írni a német és a magyar alattvalókat.³⁴ E parancs nyomán írták

³¹ Vlagyimir Georgijevics Dekanozov (Gyekanozov) (1898–1953) grúz származású szovjet politikus. 1938 novemberétől az NKVD főparancsnoksága külföldi osztályának a parancsnoka, kémelhárítási csoportjának a vezetője. 1939-től külügyi népbiztos helyettes, 1940-től 1941-ig a Szovjetunió németországi teljhatalmú megbízottja. 1944–1945-ben a szovjet fél egyik fő képviselőjeként részt vett a magyar–szovjet fegyverszüneti tárgyalásokon.

³² Az 1944. december 16-i 7161. számú határozatában a Szovjetunió Állami Védelmi Bizottsága elrendelte, hogy a Szovjetunióban végzendő munka céljából mozgósítani és internálni kell a Románia, Magyarország, Jugoszlávia, Bulgária és Csehszlovákia megszállt területein élő 17 és 45 közötti német nemzetiségű férfiakat, valamint a 18 és 30 év közötti nőket. A határozat végrehajtásáról a 2. és a 3. Ukrán Front 0060. számú hadparancsa rendelkezett.

³³ ISZLAMOV 2000: 266–268. Román kiadásban lásd: VINȚELER–TETEAN 2014.

³⁴ SJANVN 170 (LJP). 289. 17/1945. f. 19.

össze például Putna megyében³⁵ a román állampolgárságú, de a korábbi évtizedek, sőt évszázadok során ott letelepedett, illetve a telepeseiktől leszármazott német és magyar nemzetiségű lakosokat, valamint azokat is, akiket korábban már letartóztattak és internáltak.³⁶ Vizantea³⁷ községben például összeírták azokat az erdélyi származású magyar nemzetiségű lakosokat, akik az első világháború után telepedtek le a helységben és annak környékén, valamint azokat a – Székelyföldről átvándorolt – csángókat, akiknek ősei 400 évvel korábban találtak otthont a községben.³⁸ A helyi polgármester, a jegyző és a csendőrőrs parancsnoka hitelesítő aláírásával ellátott utóbbi összeírás 635 nevet tartalmaz az 1 hónapos gyermektől a 81 éves aggastyánig,³⁹ a névsorban szereplők közel 52 százalékát a 18 év alatti kiskorúak tették ki, a 19 és 45 év közöttiek aránya 31,5, a 46 és 60 év közöttieké 11,1, a 60 év felettieké 5,6 százalék volt. Az összeírásokból nem derül ki, hogy a Putna megyében nyilvántartásba vett román állampolgárságú, de magyar, illetve német nemzetiségű lakosokat internálták-e vagy sem, de okunk van feltételezni, hogy utóbbiak esetében a 0060. számú szovjet hadparancsot alkalmaz(hat)ták.

Összegezve, ilyen előzmények után és ilyen rendelkezések, illetve értelmezések mentén jutottak internáló-, illetve gyűjtő- és elosztótáborokba a katonaként hadifogságba esett bajtársaik mellé az erdélyi és partiumi, valamint bánásgi (romániai) magyar és német nemzetiségű civilek.

„HAZA” MAGYARORSZÁGRA VAGY ROMÁNIÁBA?

A hadifoglyok és az internált polgári személyek kiszállítása a Szovjetunióba nem képezi jelen tanulmányunk tárgyát, ezért erre a kérdéskörre ezúttal nem térünk ki. Csupán arra szorítkozunk, hogy néhány példa erejéig bemutassuk az állampolgárság és a nemzeti hovatartozás személyes, egyéni értelmezését a hazatérők esetében.

A szovjet lágerekből hazatérő foglyokat Románia területén két nagy elosztólágerbe irányították: az egyik csomópont a foksányi 176. számú, a másik a máramarosszigeti 36. számú láger volt, mindkettő szovjet fennhatóság alatt.⁴⁰ (1. kép) Kelet-Európa legnagyobbak közé sorolt két foglyotáborát nem véletlenül ebben a

³⁵ 1968 februárja óta Vrancea, székhelye Foksány.

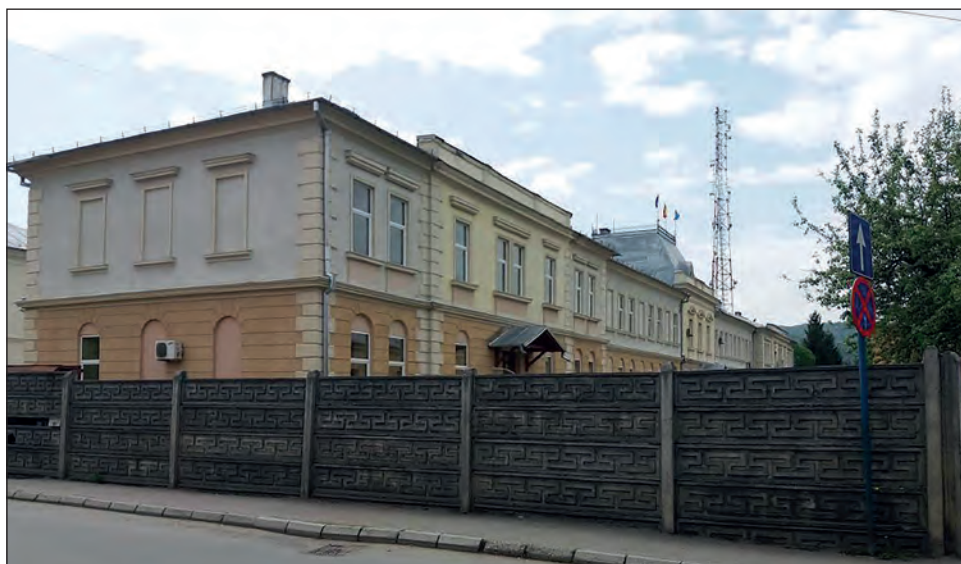
³⁶ SJANVn 170 (LJP). 289. 17/1945. f. 69–172.

³⁷ Község Moldvában, Vrancea megyében, Foksánytól 45 kilométerre, északnyugatra.

³⁸ SJANVn 170 (LJP). 289. 17/1945. f. 69.

³⁹ SJANVn 170 (LJP). 289. 17/1945. f. 114–126.

⁴⁰ A foksányi foglyotáborról bővebben lásd: BENKŐ–PAPP 2017a.; 2017b.; 2019. A máramarosszigeti foglyotáborról bővebben lásd: ÁKOSI 2017.

1. kép: A máramarosszigeti lágerrendszer központja az egykori Mária Terézia korában épült kaszárnyában (Papp Annamária felvétele, 2017)

két városban alakították ki a szovjetek. Foksányban és Máramarosszigeten ugyanis mind a települések földrajzi fekvése, mind vasúti összeköttetése megfelelt erre a célra. 1944 kora ősztől kezdődően éppenséggel Foksány volt a Szovjetunióba irányított fogolyszállítmányok legfontosabb romániai állomása.⁴¹ A Nagybányától 53 kilométerre, északra, a Románia és Ukrajna közötti országhatárt képező Tisza déli, bal partján fekvő Máramarosszigetet a Vörös Hadsereg egységei 1944. október 17-én, a Kárpát-kanyar külső peremén, Moldva és Havasalföld határán elhelyezkedő Foksányt a román átállást követő napokban szállták meg.

A Máramarosszigeten kiépített láger/lágerrendszer központja a császári és királyi máramarosszigeti 85. gyalogezred Mária Terézia korában épült laktanyája volt, amelyben jelenleg a határrendőrség felügyelősége működik, és amelynek főbejárata melletti falán ma román nyelvű márványtábla állít emléket a Szovjetunió fogolytáboraiából hazatért román raboknak. A nagy fogolylétszám miatt azonban a megszálló szovjet csapatok több városi középületet is lefoglaltak, amelyekben főleg hadikórházakat alakítottak ki. A helyiek eddigi ismeretei szerint Máramarosszigeten, 1944 őszén hét szovjet hadikórház működött, továbbá nagyszámú szovjet helyőrség kapott helyet. A város lakosságára óriási teher nehezedett: gyakorlatilag teljesen „kiürítették” a várost, és lefoglaltak minden

⁴¹ Erről bővebben lásd: BENKŐ–PAPP 2017a.; 2017b.; 2019.

mozdítható tárgyat az állami és magánintézményektől, de a civil lakosságtól is.⁴² Nem tartozik témánkhoz, de feltétlenül meg kell említeni, hogy itt működött 1950 és 1955 között a kommunista diktatúra egyik leghírhedtebb börtöne is, ahol számos román és magyar politikai foglyot, értelmiségit, egyházi vezetőt tartottak fogva, köztük Márton Áron⁴³ római katolikus püspököt is. Jelenleg börtönmúzeum működik benne.

Foksányban a román átállást követő napokban-hetekben a szovjet katonai hatóságok több létesítményt (katonai laktanyákat, raktárakat, iskolákat stb.) foglaltak le, részben saját csapataik, részben a foglyok beszállásolására. A Szovjetunióból hazatérő foglyokat ugyanazokban a létesítményekben szállásolták el, mint 1944–1945-ben a kiszállításkor. Melnyik ezredes, a hadifoglyok és civil internáltak ügyével foglalkozó szovjet igazgatóság 1. számú részlegének parancsnokhelyettese Sz. N. Kruglov⁴⁴ szovjet belügyi népbiztoshoz, valamint Rákosi Mátyás pártfőtitkárhoz intézett 1946. március 4-i, szigorúan titkos jelentése szerint 1944. november 1. és 1945. december 31. között a foksányi láger összesen 557 210 hadifoglyot és internált polgári személyt vett át – a fogságba ejtés során – a Vörös Hadsereg alakulataitól, valamint a front háta mögötti lágerektől. Ugyanebben az időszakban összesen 480 820 foglyot indítottak ki a Szovjetunióba Foksányból.⁴⁵ Ugyanakkor Melnyik ezredes jelentése szerint a szóban forgó időszakban összesen 35 200 magyar és 11 122 német „állampolgárságú vagy nemzetiségű” foglyot engedtek szabadon a Putna megyei városból. A magyarok közül 28 243 fogoly szabadult a lágerből és repatriált, és további 6957 érkezett haza szovjetunióbeli táborokból. A németek esetében 9677 szabadult a lágerből és repatriált, valamint további 1445 érkezett a Szovjetunióból.⁴⁶

⁴² ÁKOSI 2017: 3.

⁴³ Márton Áron (1896–1980) az erdélyi katolikus egyház püspöke volt. Gróf Majláth Gusztáv Károly, Erdély püspöke 1924. július 6-án szentelte pappá. 1938. december 24-én nevezték ki gyulafehérvári püspökké. A második világháború idején, 1944 májusában a zsidók deportálása, majd ugyanazon év novemberében az erdélyi magyarok elhurcolása ellen emelte fel a szavát. 1949. június 21-én letartóztatták, 1951. július 13-án tízévi szigorított fegyházra és életfogytig tartó kényszermunkára ítélték. A pitești, a nagyenyedi és a máramarosszigeti börtönben raboskodott. 1955 februárjában szabadult, de 1956 és 1967 között püspöki székhelyén „palotafogságra” kényszerítették a kommunista hatóságok.

⁴⁴ Szergej Nyikiforovics Kruglov (1907–1977) szovjet belügyi népbiztos 1945 decembere és 1953 márciusa, majd 1953 júniusa és 1956 januárja között. 1945-től NKVD-vezérezredes. 1944–1945-ben kulcsszerepet játszott a csecsenek és az ingusok, majd 1948-ban a német ajkú lakosság tömeges deportálásában, utóbbiakat a Kalinyingrádi területről. 1944 januárjában egyik készítője volt annak a jelentésnek, amely a németeket tette felelőssé a lengyel tisztek ellen elkövetett katyíni tömegmészárlásért, ugyanazon év nyarán a szovjet csapatok által megszállt Litvániában a litván szabadságharcosok elleni megtorló intézkedések felügyelője volt.

⁴⁵ VÁRATIC 2013: 578.

⁴⁶ VÁRATIC 2013: 579.

1947. január 12-én A. N. Bronnyikov őrnagy, a déli szovjet hadseregcsoport szolgáltatási igazgatósága keretében működő hadifogolyrészleg főnöke titkos és részletes jelentést tett a Szovjetunióból hazatérő foglyok fogadására és hazairányítására átrendezett máramarosszigeti 36. és foksányi 176. számú táborok 1946 júniusa és decembere közötti működéséről.⁴⁷ A jelentés szerint a két lágert 1946 májusában szervezték át a Szovjetunióból hazatérőket fogadó tranzittáborokká.⁴⁸ A tárgyalt időszakban a foksányi táborba 39 492, a máramarosszigetibe 15 692, tehát a két táborba összesen 55 184 hazatérő fogoly érkezett, ebből 50 891 volt hadifogoly és 4293 civil internált.⁴⁹ Foksányból ez idő tájt összesen 40 312 foglyot engedtek szabadon, a máramarosszigetiből 15 461-et.⁵⁰ A két táborból tehát összesen 55 773 fogoly szabadult, azért több mint a tárgyalt időszakban a Szovjetunióból hazatérő 55 184, mert olyanokat is hazaengedtek, akik már korábban a két tábor foglyai voltak.

1948 áprilisában Máramarosszigetről újabb 7801 magyar, Foksányból pedig 4093 román hadifoglyot engedtek szabadon.⁵¹ T. F. Filipov alezredes, a hadifoglyok és internáltak ügyével megbízott igazgatóság főnöke 1948. szeptember 8-i, Sz. N. Kruglov szovjet belügyminiszternek előterjesztett szigorúan titkos jelentése szerint áprilistól szeptemberig a foksányi s a máramarosszigeti lágerekből 54 633 magyar és 32 354 román állampolgárságú foglyot engedtek haza. Az alezredes egyben jelezte, hogy október és november folyamán további 26 958 magyar, illetve 9031 román állampolgárságú fogoly érkezését várják a Szovjetunióból.⁵²

Hazatéréskor mind a foksányi, mind a máramarosszigeti lágerbe vegyesen érkeztek a foglyok, tehát függetlenül attól, hogy valaki frontszolgálat közben esett fogságba vagy civilként hurcolták el, hazatéréskor mindenkit ide irányítottak. Itt a hatóságok átvették, igazolványt állítottak ki, majd szabadon bocsátották őket. Volt olyan fogoly, akit ideérkezése után még két-három hónapig itt tartottak, és csak azután engedték el.

Az elosztólágerekbe érkezéskor sokaknak szembesülniük kellett azzal, hogy a haza számukra már nem ugyanazt az országot jelenti, mint a fogságba esés/ elhurcolás idején. Ez elsősorban azokat érintette, akiknek az otthona a háború végkimenetele következtében már megint nem Magyarországhoz tartozott. Ilyen helyzetben voltak az erdélyi foglyok is, hiszen szülőföldjük ismét az 1918 és 1940 közötti, trianoni határok közé került.

⁴⁷ VÁRATIC 2013: 617–631.

⁴⁸ VÁRATIC 2013: 617.

⁴⁹ VÁRATIC 2013: 618.

⁵⁰ VÁRATIC 2013: 619.

⁵¹ VÁRATIC 2013: 685.

⁵² VÁRATIC 2013: 698–699.

Interjúalanyaink elmondása szerint voltak, akik a jobb élet reményében éltek a Magyarországra telepedés lehetőségével. Itt hozzá kell tennünk, hogy levéltári kutatásaink és az egykori fogolytáborok (Barcaföldvár, Brassó, Foksány, Jászvásár, Máramarossziget, Nagyenyed) helyének felkeresése mellett, önszorgalomból és mindenféle támogatás nélkül sok túlélővel készítettünk interjút. A magnó-, ritkábban videoszalagra rögzített beszélgetéseink során nem használtunk előre kidolgozott kérdőívet, hanem hagytuk szabadon beszélni/mesélni alanyainkat, és csak olyankor szólunk közbe, illetve tettünk fel kérdéseket, amikor a beszélgetés mederben tartása, valamint az egyes részletek tisztázása ezt szükségessé tette. Az interjúzással egy időben több leírt emlékezéshez, illetve irathoz és tárgyhoz is hozzájutottunk, ezekből a levelekből közlünk néhányat jelen tanulmányunkban. Mint azt a kökösi⁵³ Pál György mesélte, társaival 1946 októberében érkeztek meg a foksányi elosztólágerbe, ahonnan a Debrecen felé továbbszállított magyarországiakhoz sok erdélyi is csatlakozott. *„Azt mondták, ők nem maradnak itt, kihasználják az alkalmat, és kimennek Magyarországra”*⁵⁴ – emlékezett Pál György, aki a hazautat választotta. Az általunk megkérdezett túlélők azonban mind hazajöttek, ugyanis a szülőföld és a családjuk iránti szeretetük, a honvágy mindent felülmúlt és felülírt. Ezt a ragaszkodást talán a leghatásosabban a kovásznai illetőségű Molnár Károly fogalmazta meg: *„Jöttünk hazafelé, Máramarossziget irányába, mert ott volt az elosztó központ, s a magyarországiak is arrafelé kellett jöjjenek. Én gondolkodóba estem, mert nekem ott menyasszonyom volt. Én a szüleim miatt inkább hazajöttem. Mit mondjak? Akárhova megyek, mégiscsak itt születtem... A honvágy az honvágy...”*⁵⁵ Hasonlóképpen nyilatkozott a Szárazajtára hazatérő Incze Pál is: *„Aztán itt [Máramarosszigeten – B. L., P. A.] azt mondták: »Jól gondoljátok meg, hova mentek! Lehet menni Magyarországra és Romániába.« A magyarországiak hazamentek, s mi haza Erdélybe. Én hazajöttem Szárazajtára.”*⁵⁶

A kolozsvári és környékbeli túlélők sem éreztek és nem gondolkodtak másként. *„Tudomásunkra hozták, hogy hamarosan hazamegyünk. Mindenkitől megkérdezték, hova szeretne menni. Én Kolozsvárra akartam jönni az édesanyámhoz”* – mesélte Tordai Árpád.⁵⁷ De kiemelhetjük a nagyenyedi születésű Varga

⁵³ Kökös (románul Chichiș, németül Blauendorf) község Kovászna megyében, Sepsiszentgyörgytől délre, 14 kilométerre.

⁵⁴ BENKŐ–PAPP 2007: 327. A tanulmányban idézett interjút az 1990-es évek közepétől, egymástól függetlenül, önszorgalomból megkezdett, ma közösen folytatott gyűjtéseink során készítettük. Interjúink többségének szerkesztett változatát korábbi, orál history-műfajban készült könyveinkben is közöltük. (BENKŐ 1999.; 2001.; PAPP 2002.)

⁵⁵ BENKŐ–PAPP 2007: 326.

⁵⁶ BENKŐ–PAPP 2007: 338.

⁵⁷ PAPP 2002: 155–156.

Árpád⁵⁸ emlékezését is: „Máramarosszigeten első nap orvosi vizitet tartottak. Be kellett diktálnunk, ki hova szeretne menni. Ruháim és okmányaim Magyarországon voltak, míg anyám és testvéreim Erdélyben tartózkodtak. Hova menjek? Végül sok latolgatás után úgy döntöttem, hogy először az iratok után megyek Magyarországra, aztán innen valahogy hazavergődöm. Mégis, amikor rám került a sor, Romániát választottam.”⁵⁹

BOLDOG HAZATÉRÉS – KIBESZÉLETLEN TRAUMA

Az általunk megkérdezett hazatérők egyöntetűen megerősítették: az elbocsátáskor a szovjet hatóságok gyakorlatilag megtiltották nekik, hogy otthon a fogságról beszéljenek, ennek csak az úgymond „jó” oldaláról számolhatnak be. A megfélemlített hazatérők többsége szinte semmit vagy csak alig mert mesélni valamit családjának/rokonainak a történekről, a légerekben átélt szörnyűségekről, így a fogság kérdése évtizedeken keresztül tabunak számított. „1949. október 4-e körül indultunk hazafelé. Október 20-án érkezünk meg Máramarosszigetre. Útközben megállt a szerelvény. Mindenkit kiszállítottak, és az orosz tiszt búcsúbeszédbe kezdett: »Mit mondtok majd az otthoniaknak? Hogyan számoltok be az élményeitekről? Ha még lesz háború, jösztek-e ellenünk?»” – idézte fel emlékeit Tordai Árpád, akit 1944 októberében Kolozsváron az utcáról szedtek össze a városba bevonuló szovjet katonák.⁶⁰

A kolozsvári dr. Laczka József⁶¹ gyógyszerész fia, ifj. dr. Laczka József elmondása szerint édesapja szinte soha semmit sem mesélt a fogságról. „...Édesapámnak megfagyott a keze-lába, így szerencséjére az első fogolyszállítmánnyal hazakerült. Az egyik ujja le is esett a fagyás miatt. Olyan állapotban volt, hogy nem

⁵⁸ Adatlapját lásd: <https://adatbazisokononline.hu/adatbazis/szovjet-taborok-magyar-foglyai/adatlap/034724A31DDF4DF5A152EF1CD099F7DB?search=Varga%20%20C3%81rp%20%20A1d%201916&term=eyJxIjojVmFyZ2EgXHUwMGmxcnBcdTAwZTFkI-DE5MTYiLCJmcSI6eyJkYl9pZCI6eyI1M2MzYmNINjZlNDNiZTRmMjA5NTU2N-TE4YzJmY2I1NCi6IjI5MyJ9fSwic29ydCI6InNjb3JlIiwieYXEiOiIiLCJhcVR5cGUiOiI-ifQ%3D%3D&curr=1&fbclid=IwAR1nSWjDxK0aWOM0vf-SVpAnTv8ixIQxT3nRwxaTEyNOS1qJx8204VuVj80> – letöltve 2021. szeptember 26. (SZOVJET TÁBOROK... é. n.)

⁵⁹ PAPP 2002: 38–39.

⁶⁰ PAPP 2002: 156.

⁶¹ Adatlapját lásd: <https://adatbazisokononline.hu/adatbazis/szovjet-taborok-magyar-foglyai/adatlap/8CAF7C75786E42A0B8634FAB3CF6C561?search=Lacka%20J%20C3%B3zsef%20Kolozsv%20%20A1r&term=eyJxIjojTGJja2EgSlx1MDBmM3pzZWYgS29sb3pzdlx1MDB-IMXiLCJmcSI6eyJkYl9pZCI6eyI1M2MzYmNINjZlNDNiZTRmMjA5NTU2N-TE4YzJmY2I1NCi6IjI5MyJ9fSwic29ydCI6InNjb3JlIiwieYXEiOiIiLCJhcVR5cGUiOiI-ifQ%3D%3D&curr=2&fbclid=IwAR2A5af473s0DbinhyN2ONu9W91rq802inD3n3Fb-4IRC8JLfdRN3J7Om720> – letöltve: 2021. szeptember 26. (SZOVJET TÁBOROK... é. n.)

lehetett felismerni. Édesanyám is csak a hangjáról ismerte fel, annyira tönkre volt menve. Negyvenegy évesen hurcolták el, és 1946-ban, mint munkaképtelen került haza. Ez idő alatt anyám egyedül maradt öt gyermekkel. Úgy jöttek haza, hogy megtiltották nekik, valamit is beszéljenek a fogságban történekről. Ezért szinte semmit nem mesélt nekünk ezekről a dolgokról. Amíg fogságban volt, semmiféle értesítést nem kaptunk tőle” – mesélte ifj. Lackza József.⁶²

Ugyanakkor a foglyokban folyamatos volt a rettegés, nehogy az ellenőrzéseken elbukjanak, és visszaküldjék őket a szovjet lágerrekbe. Erről több túlélő is beszámolt, akárcsak a Kolozsvárról deportált Mile József. „Visszafelé jövet megálltunk Foksányban, ahol megvizsgálták, hogy a hónunk alatt nincsen-e SS jel. Voltak közöttünk németek is. El lehet képzelni azt a borzalmat, amikor eljöttek ideáig, és innen visszaküldték őket fogságba” – emlékezett.⁶³

Az is előfordult, hogy kétségbeesésükben az itthoniak jósnőkhöz fordultak, mivel nem tudtak semmit a fogságban lévő szeretteikről. Így tett a Kolozsvárról elhurcolt Kocsis István édesanyja is, hogy legalább annyi megerősítést nyerjen: egyáltalán él-e a fia? „Hajnalban érkeztem meg Kolozsvárra. [...] A találkozás örömet anyámmal, majd másnap apámmal nem is próbálom elmondani, ehhez írónak kellene lennem. Megtudtam, hogy anyám távollétem alatt nénémrel többször is járták a jósnőket, akik minden alkalommal megvizsgálták, hogy hazajövök. Igazuk lett” – idézte fel Kocsis István.⁶⁴

Külön érdemes kitérni arra is, hogy a találkozás pillanata a családtagokkal – szülőkkel, testvérekkel, hozzátartozókkal – legalább annyira megrázónak bizonyult mindenki számára, mint a fogságba esése, az elhurcolásé.

Általában már a vonatállomáson körbevették az emberek a hazatérő foglyokat, és kérdésekkel árasztották el őket. Fogságban lévő családtagjaik kiléte felől érdeklődtek, hátha tudnak valamit egyik vagy másik személyről. „Amikor leszálltam a vonatról, az emberek körülfogtak, és ennivalóval kínáltak. Megköszöntem nekik, s mondtam, hogy én itthon vagyok Kolozsváron. Közben pedig kérdezősködtek, hogy ezt vagy azt a személyt nem láttam-e” – emlékezett Mile József.⁶⁵

Ugyanakkor az is általánosan bevett szokás volt, hogy mielőtt a fogoly hazament volna a családjához, előbb ismerősöktől próbált érdeklődni a hozzátartozói felől, azaz tájékozódni próbált, hogy mi várja otthon, egyáltalán van-e még otthona? Ezt Varga Márton is tanúsítja: „Amikor Kolozsvár felé közeledtünk, örömben sírni kezdtem. Az emberek kérdezték, honnan jövünk, nem láttuk ezt

⁶² Interjú ifj. dr. Laczka Józseffel, id. dr. Laczka József „málenkij robotra” deportált túlélő fiával. Kolozsvár, 2017. A hangfelvétel Papp Annamária tulajdona.

⁶³ Interjú Mile József „málenkij robotra” deportált túlélővel. Kolozsvár, 2006. A hangfelvétel Papp Annamária tulajdona. (A továbbiakban: MILE 2006.)

⁶⁴ BENKŐ–PAPP 2007: 331.

⁶⁵ MILE 2006.

vagy azt a személyt? Gondoltam, bemegyek az üzletbe, hogy az otthoniak felől érdeklődjek. Először nem ismertek meg, annyira megváltoztam. Elmondták, otthon nincsen különösebb baj, és hogy időközben a család elköltözött a Törökvágásba.⁶⁶ Felajánlották, hogy elkísérnek, s megmutatják az új lakhelyünket. Amint a Széchenyi tér és a Dózsa György utca sarkánál elhaladtunk, meglátott az egyik bátyám. [...] Egymás nyakába borultunk. Ez megint olyan élmény volt, amit nem lehet elfelejteni. Egy héttel korábban jött haza az egyik bátyám a lágerből, csak én hiányoztam még a családból. Érkezésünkkor szegény édesanyám éppen tüzet rakott. Amikor meglátott, elájult. Megvolt a nagy családi öröm, egész éjjel meséltünk egymásnak. Aki nem járta meg a szovjet lágereket, annak nagyon nehéz megérteni, amiken mi ott keresztülmentünk. Elképzelni is nehéz, mit kibír az ember.”⁶⁷

És nemcsak a hozzátartozók voltak boldogok a viszontlátáskor, hanem a házi kedvencek is. „Édesanyám kijött, és amikor meglátott, összeesett. Volt egy kicsi fehér kutyám, aki egy év után is megismert. Valóságos búcsújárás volt nálunk, mindenki jött érdeklődni erről-arról. Szóval, így végződött az én magnyitogorszki sétám. Egy órai munka, mondták ők” – idézte fel a találkozás örömteli pillanatát Mile József is.⁶⁸

Az egyik legszörnyűbb dolog viszont az volt, amikor a fogoly több éves távollét után végre hazajött, de itthon kiderült, hogy már nem várja senki... Ilyen helyzet fogadta az 1944. november 9-én, mindössze 16 évesen Kolozsvárról elhurcolt Farkas Lajost. „Időközben apám és anyám meghalt, az egyik bátyám Dicsőszentmártonba költözött, a másik pedig Budapesten kötött ki. Úgyhogy mire hazajöttem, nem várt senki...”⁶⁹ Ilyen körülmények között nagyon nehéz volt újrakezdenie az életét, de hála az őt körülvevő sok segítőkész embernek, sikerült továbblépnie.

És hát nagyon sokan voltak olyanok, akik éveken keresztül várták szeretteik hazatérését, de ez soha nem következett be. Mátyás Ilona alig volt nyolc éves, amikor édesapját, Mátyás Jenőt 1944 októberében Kolozsvárról elhurcolták. „Az utcánkon haladt el a vasút. Amikor vonat közeledését hallottuk, mindig kiszaladtunk, várva az elhurcoltak hazatérését. Sajnos, hosszú évek után tudtuk meg a hazatérőktől, hogy édesapámat Szibériába vitték, ahol már 1945-ben meghalt vérhasban” – emlékezett Mátyás Ilona.⁷⁰

⁶⁶ Kolozsvári várostész.

⁶⁷ BENKŐ–PAPP 2007: 329.

⁶⁸ MILE 2006.

⁶⁹ Interjú Farkas Lajos „málenkij robotra” deportált túlélővel. Kolozsvár, 2016. A hangfelvétel Papp Annamária tulajdona.

⁷⁰ Mátyás Ilona kézzel írt emlékezése. A kézirat Papp Annamária tulajdona.

szabadult, és mint a feleségének, Szőcs Balázné Palocsay Máriának Kolozsvárra írt leveléből kiderül, július 14-én érkezett meg Máramarosszigetre, ahonnan két hónap után, 1947. szeptember 17-én engedték szabadon.⁷² Dr. Szőcs Baláznak barátja, dr. Moldován Béla (becenevén Öcsike) segítségével sikerült eljuttatnia leveleit a Kolozsváron tartózkodó családjának, ugyanis orvosként neki bejárása volt a máramarosszigeti lágerbe. Hasonlóképpen dr. Szőcs Balázs felesége és kislánya, Judit is az ő közbenjárásával tartotta a fogságban lévő édesapával. A továbbiakban a dr. Szőcs Balázs és felesége, illetve a dr. Szőcs Balázs és dr. Moldován Béla közti levelek, valamint a fogoly kislányának, Juditnak édesapjához írt leveleinek tartalmát adjuk közre. Ezekből részleteket, újabb adalékokat tudhatunk meg a máramarosszigeti lágerben uralkodó korabeli állapotokról, illetve arról, hogyan éltek meg mindezt az érintettek.⁷³

**1. Dr. Szőcs Balázs feleségének,
Szőcs Baláznénak Kolozsvárra küldött levele**
(Máramarossziget, 1947. július)

Édeseim!

Isten segítségével júl. 14-én Máramarosszigetre érkeztem. Remélem, közelebbről hazatérhetek. Sajnos, a múlt év júl. 19-iki első lapotok óta semmi hírt nem kaptam rólatok, de remélem, nem történt semmi baj. A mielőbbi viszontlátás reményében sokszor ölel és csókol mindnyájatokat, Bandi

Ha módotok van rá, írjatok!

[Kézzel írt levél, hátoldalán: „*Szőcs Balázné, Cluj, Cal. Decebal 72*”; további olvashatatlan két szó.]

⁷² Ezt a Máramarosszigeten kibocsátott menetlevél (románul *foaie de drum*) igazolja. Az iratot Szőcs Judit, dr. Szőcs Balázs leánya bocsátotta Papp Annamária rendelkezésére, aki őrzi azt.

⁷³ A kézzel írt, eredeti leveleket Szőcs Judit, dr. Szőcs Balázs lánya bocsátotta Papp Annamária rendelkezésére, aki őrzi azokat.

**2. Dr. Szőcs Balázs feleségének,
Szőcs Baláznénak Kolozsvárra küldött levele**

([Máramarossziget], 1947. július 30.)

Édes Cicám!

1947.VII.30.

Már 4-ik kísérletem, hogy megtudjak valamit rólatok, már majdnem mindenki kapott hírt hazuról, csak én nem. Ha másképp nem megy, próbálj küldeni egy lapot Msziget fogolytábor címre. Megengedték a csomagok beadását pénteken és vasárnap (szeszesital, gyümölcs, vaj és romlandó anyagok kivételével), tekintve, hogy anyagi lehetőségeket nem ismerem, nem kívánom, hogy csomagot küldjete, de levelet annál inkább, ha alkalmilag nincs kivel, próbálj a fent megadott címre, hátha eljön. Nagyon várva valami hírt rólatok, szeretettel ölel és csókol mindnyájatokat, Bandi

[Kézzel írt levél, kézzel írt címzés a lap hátoldalán: „*Szőcs Balázné, Kolozsvár, Cal. Decebal 72*”; „*Lakatos Miklósné, Elisabeta, parfüm, Bánfi palota, purif, távollét*”.]

**3. Dr. Szőcs Balázs feleségének,
Szőcs Baláznénak Kolozsvárra küldött levele**

([Máramarossziget], 1947. augusztus 12.)

1947.VIII.12.

Édes Cicám!

VIII.9-én írt leveledet tegnap, az 1-én írt leveledet ma kaptam meg. Ki mondhatatlanul örvendek, hogy újból láthatom végre írásodat, már eddig 5-ször átolvastam őket. [...] ⁷⁴ A csomagot még nem kaptam meg, valószínűleg a Népi Szövetségnél ⁷⁵ van, s lehetséges, hogy holnap megengedik a behozatalát. Vasárnap rengeteg volt, úgy hogy kora reggeltől késő estig osztották. A levelezés tiltva van, de azért, ha körülményesen is, de bejön sok leleményességgel (zöldpaprikában, ízben, pogácsába sütve stb.).

Sok mindenben mentem én is keresztül, de az Isten megsegített mindig. Február végén olyan rosszul néztem ki, hogy irtóztam magamra nézni, csak csont és bőr voltam (47½ kiló), akkor kórházba kerültem, s hat hétre rá már 6½

⁷⁴ A levelekből kihagyott szövegrészek nem kötődnek a tanulmány tárgyához.

⁷⁵ A Magyar Népi Szövetség (MNSZ) a romániai magyarság érdekképviseleti szervezete 1944-től 1953-ig.

kilót híztam, s azóta is javultam, ott voltam egész eljövetelünkig (júl. 5.). Hála Istennek, nekünk sikerült eljönni, utánunk már nem nagyon jöttek erdélyiek. Itt semmi iratra szükségem nincs, csak otthon, ami nálam volt, még a privát feljegyzéseim is, elmentek. Hogy mikor megyünk haza, még nem lehet tudni, de légy most már türelemmel Pusikám, mert sok már nincs hátra, s tekintve, hogy tudunk egymásról, most már sokkal nyugodtabban viselem el a hátra lévő időt, s szívesebben itt, mint félannyit kint. 1945 novemberében megálmodtam, hogy fiunk született, alig várom a pillanatot, hogy végre láthassam is, mondd meg neki, hogy cukrot viszek, hadd örüljön a kis Pusika.

A tőled kapott tárgyakból megvan a cigaretta tárca, a négy színű ceruza s a tintenkuli [töltőtoll – B. L., P. A.], ezeket sikerült megőrizni. (A jegygyűrű is megvan).

A 2 és fél év történetét majd személyesen elmeséljük egymásnak, mint egy rossz álmot, s Isten segítségével újjászületve talán egy boldogabb idő fog következni a mi részünkre. Addig is, drága Pusikám, légy türelemmel, ne tűzz ki dátumot, mert ezt tapasztalatból mondom, nem vált be egyszer sem. Itt semmit sem lehet előre tudni, minden újsághír felelőtlen találgatás, csak arra jó, hogy felhangolja az embert. A mi életünkben máról holnapra történik minden. Két és fél éve egyebet sem hallottunk csak azt, hogy hamar haza megyünk, s hamarból lett 1-2 év, sőt több, s még mindég foglyok vagyunk, de innen már csak haza visz az út. Isten segítségével ez is be fog következni, addig is legyetek türelemmel, s ha alkalom adódik, még írd. Üdvözlök mindenkit.

Szeretettel ölel és csókol mindnyájatokat a közeli viszontlátás reményében,
Bandi

[Kézzel írt levél.]

**4. Dr. Moldován Béla levele dr. Szócs Balázshoz
a máramarosszigeti lágerbe
(Helyszín nélkül, 1947. augusztus 15.)**

Drága Bandikánk!

Most szombaton, 16-án lesz két hete, hogy sürgönyt kaptam Cicától, melyben tudat, hogy Szigeten vagy. Sajnos, a sürgöny az esti órákban érkezett, és nekem másnap hajnalra már meg volt váltva a jegyem Váradra. 3 napja tértem vissza, és egy kedves kis régi ismerősömön keresztül, remélem, el fogom tudni juttatni ezt az egészen szerény kis csomagot. Sajnos, mást semmit nem tudok küldeni, ezt is Váradról hoztuk, itt pedig most, hogy a pénzbeváltás van az üzletekben egyáltalán semmit nem lehet kapni. Remélem azonban, egy pár napon

[belül] a helyzet normalizálódik, és akkor ki fogom tudni pótolni, de még jobb lenne, ha már erre sem lenne szükség és szabad lennél.

Én az itteni kórházban orvoskodom, a feleségem is itt van, és remélem, hogy kikerülésed esetén mi leszünk az elsők, akiket felkeresel, hogy hazajutásodban, ha lehet, segítségére legyünk.

Beszéltem Szatmáron Pistával, és megnyugtató válaszokat adott, miszerint egészségileg kielégítően állnál.

Kb. három hete meglátogattam Cicát Kváron. Jól néz ki. Kínlódik szegény, mint mindenki a mai drágasággal. A gyermekek egészségesek. A kisebbik ki-mondott vasgyúró és nagy gazember.

[...]

Addig is fogyaszd el jó étvágygal ezt a szerény kis csomagot.

A viszontlátásig szeretettel ölel: (Moldován) [Kézzel írt, olvashatatlan aláírás.]

1947. aug. 15.

[Géppel írt levél.]

5. Dr. Szőcs Balázs levele dr. Moldován Bélához

([Máramarossziget], 1947. augusztus 18.)

1947.VIII.18.

Drága Öcsikém!

16-án megkaptam leveledet, 17-én a küldött csomagot is. Nagyon köszönöm kedvességeteket. Én a körülményekhez képest jól vagyok, csak már nagyon várom a hazatérést. Hála Istennek sikerült idáig eljutni, voltam elég rossz helyzetben, febr. végén, mint Distrophin 3-as kórházba kerültem (47½ kiló voltam), s eljövételünkig, júl. 5-ig ott voltam. Kiszabaduláskor, ha megengedik, feltétlenül felkereslek. Cicának 3 levelét megkaptam. Írjál még, ha ráérsz, érdekelnek a külvilági dolgok. Kedves feleségednek add át kézcsókomat, téged ölel szeretettel a viszontlátásig,

Bandi

[Kézzel írt levél, címzése: „Dr. Moldován Béla orvos, M-Sziget Kórház”.]

6. Dr. Szócs Balázs levele dr. Moldován Bélához

([Máramarossziget], 1947. augusztus 19.)

1947.VIII.19.

Kedves Öcsi!

Nagyon megkérlek, a mellékelt leveleket borítékba téve a Cica címére elküldeni. Még egy szívességet kérnék. Légy jó, ha teheted, Național [nemzeti – B. L., P. A.] cigarettát a Népi Szövetség útján (szerdán de.) beküldeni, az árát majd elintézzük.

Előre is nagyon köszönöm, ölel szeretettel, Bandi

[Kézzel írt levél.]

7. Dr. Szócs Balázs levele feleségének, Szócs Baláznénak Kolozsvárra

([Máramarossziget], 1947. augusztus 23.)

1947.VIII.23.

Édes Cicám!

VIII.13-án megkaptam 3-án írt leveledet is, 14-én bejött a csomag is, mindenkinek köszönet érte. 16-án Öcsitől kaptam levelet, 17-én tőle szalonnát és kenyeret, jelezve, hogy ezt Váradról hozták magukkal, s ha normalizálódik a helyzet, ki fogja pótolni, tekintve, hogy a pénzbeváltás miatt az üzletekben semmit sem lehetett kapni. Semmi különös újságot innen nem írhatok, élünk egyik napról a másikra, s várjuk nagyon azt a pillanatot, amikor elindulhatunk hazafelé. [...] Legyetek türelemmel, már azt a hátra lévő időt a találkozásig valahogy kibírjuk, reméljük, Isten segítségével hamarabb be fog következni ez is. [...] Nagyon vágyom utánatok, számtalanszor csókol mindnyájatokat sok szeretettel, Bandi

[Kézzel írt levél.]

**8. Dr. Moldován Béla levele dr. Szócs Balázshoz
a máramarosszigeti lágerbe**

(Helyszín nélkül, 1947. augusztus 25.)

Kedves Bandikám

Már napok óta kecmergek ennek a pár darab cigarettának a bejuttatásával, és most sikerült is. A múlt héten volt nálam egy asszony, akit bár nem ismer-

tem, vállalkozott rá, hogy bejuttatja. Sajnos, akkor nyakig voltam elfoglalva a kórházban a műtétekkel, s nem tudtam kiszabadulni.

Szégyellnem kéne magam, hogy semmi mást nem tudok beküldeni, csak ezt a kis cigarettát, de nem tudod elképzelni az itteni élelmezési helyzetet. Mióta a pénzt stabilizálták a piacon, semmi sem található. Ma du. pl. kb. egy óra hosszát futkostam 2-3 drb. tojásért, de még nem kaptam. [...] A cigaretta sem az, amit kértél, de azt nem is kaptam, Naționalt.

Azt a két kis írást, amit küldtél, továbbítottam Cicának, remélem, azóta már meg is kapta.

Bandikám, amint lehet, személyesen is fel foglak keresni, ha meg ez nem sikerülne, akkor talán fogunk tudni valamit már beszerezni és beküldeni.

Öllelek:

[Kézzel írt, olvashatatlan aláírás.]

1947.VIII.25.

[Kézzel írt levél.]

9. Dr. Moldován Béla levele dr. Szócs Balázshoz a máramarosszigeti lágerbe

(Helyszín nélkül, 1947. augusztus 30.)

Drága Bandikám

Tegnap kaptuk meg Cicának a mellékelt levelét, és sietek továbbítani. A képen rajta van a kis vasgyúró is. A cigarettádat, úgy látszik, a múltkor enyhén megdézsmálták. Úgy hallom, hogy most már aktuális lett kiszabadulástok, s talán a következő héten már erre is sor fog kerülni. Ha nem, úgy igyekezni fogok még cigarettát beküldeni, remélem, szerencsésebben. Addig is, ha valami közölni valód volna, küldj ki levelet, mert eddig jól továbbították. Ha csak egy mód van rá, kiszabadulásodkor igyekezz felkeresni.

Szeretettel üdvözöl,

1947.VIII.30.

[Kézzel írt, olvashatatlan aláírás.]

[Géppel írt levél.]

10. Dr. Szócs Balázs levele feleségének, Szócs Balázsnénak Kolozsvárra

([Máramarossziget], 1947. szeptember 7.)

1947.IX.7.

Édes Cicám!

A tegnap kaptam meg az Öcsinek küldött leveledet, meg a Jutkáét és a kis fényképet. Ugyancsak tegnap értesültem, hogy küldtél csomagot, amit leadtak a Népi Sz-hez, s a mai nap folyamán be fog jönni. A leveledet ma reggel megkaptam. Nagyon kérlek, Pusikám drága, ne idegeskedj, hanem légy bizalommal, hogy rövidesen hazamegyünk, én már a múlt alkalommal is írtam, hogy ezt előre nem lehet tudni, hogy mikor. Lehet holnap, holnapután, de lehet, hogy csak 2 vagy 4 hét múlva, így készülj a várakozással, s akkor megszokod te is, mint én, hogy készpénznek csak azt veszem, ami a markomban van. Ne aggasszon az, hogy én lefogytam, egyedüli oka az elégtelen táplálkozás, majd rendbe jövök a hazai kosztón. Arra büszke vagyok, hogy emberi mivoltomból nem vetkőztem ki, mint sokan mások, bár voltam én is eléggé éhes.

Itt is különböző hírek vannak forgalomban, de hát nem szabad felülni ezekre. Vissza nem visznek, Debrecenbe hasonlóképpen nem hiszem, hogy vigyenek. Adjunk hálát az Istennek, hogy itt vagyok, mert ha kint maradtam volna, akkor még nagyon bizonytalan lett volna a hazatérés, így mindenesetre az elsők között vagyok.

Mindenkinek külön köszönet a küldött dolgokért. Üdvözlök mindenkit. Most többet nem írok, mert sietek a levéllel. A mellékelt leveleket juttasd el a címzetteknek.

Még egyszer nagyon kérlek, légy türelemmel, hogy én is nyugodtabban tudjam viselni a hátra levő napokat. Remélem, szót fogadsz, Pusikám, hiszen nem akarhatod, hogy búsuljak. Igaz-e?

Nagyon sok szeretettel csókol mindnyájatokat a viszontlátásig,

Bandi

[Kézzel írt levél.]

**11. Szócs Judit levele édesapjához, dr. Szócs Balázshoz
a máramarosszigeti lágerbe**
([Kolozsvár], dátum nélkül)

Édes jó apám!

Türelmetlenül várom haza édesapát. Amelyik keksz meg van keresztezve, azt én sütöttem. Hála Istennek jól vagyunk mindnyájan, csak anyunak fáj a feje. Attila szépen nő, mindig azt mondja, tátája, és ha kérdezzük, hogy hívják tátát, mindig azt mondja, (Cöc Balázs). Van egy jó ágnesnéni, aki sok jót tett érettünk. Annak azt mondja, hogy (Cöc Ági). Azért mondja úgy, mert nem tudja kimondani.

Szeretettel csókolja Édesapát, Jutka

[Kézzel írt levél.]

**12. Szócs Judit levele édesapjához, dr. Szócs Balázshoz
a máramarosszigeti lágerbe**
([Kolozsvár], dátum nélkül)

Édes jó apám.

Hála Istennek, jól vagyunk, és szeretettel várom haza édes apát. Elsején kezdődnek a beíratások. Alig várom, hogy kezdődjön meg a tanítás, mert itthon nem szeretek tanulni. A tanítónénimet nagyon szeretem, mert szép és jó. Ha viccelni akarunk, ilyen mondatokat mondunk: A tanítónéni szép. A tanítónéni jó stb. Attika nagyon mérges, veri a földhöz magát, ha nem azt csináljuk, amit ő akar. Veri is ezért édesanyám.

Szeretettel csókolja édesapát: Jutka

[Kézzel írt levél.]

FELHASZNÁLT FORRÁSOK ÉS IRODALOM

- Arhiva Ministerului de Externe (AME)
71/1920–1944. Transilvania (T)
- Arhivele Naționale Istorice Centrale București (ANICB)
1474. Inspectoratul General al Jandarmeriei (IGJ)
- Magántulajdon
Papp Annamária
Interjú Farkas Lajos „málenkij robotra” deportált túlélővel. Kolozsvár, 2016
Interjú ifj. dr. Laczka Józseffel, id. dr. Laczka József „málenkij robotra” deportált túlélő fiával. Kolozsvár, 2017
Interjú Mile József „málenkij robotra” deportált túlélővel. Kolozsvár, 2006
Mátyás Ilona kézzel írt emlékezése
- Serviciul Județean al Arhivelor Naționale Cluj (SJANCj)
208. Inspectoratul de Jandarmi Cluj (IJCj)
- Serviciul Județean al Arhivelor Naționale Vrancea (SJANVn)
170. Legiunea de Jandarmi a județului Putna (LJP)
- A FEGYVERSZÜNETI EGYZEMÉNY... 1944: A fegyverszüneti egyezmény teljes szövege. *Népi Egység* I/35. (1944. december 3.) 5–6.
- ÁKOSI Zsolt 2017: A máramarosszigeti átmeneti fogolytábor. *Szabadság* XXIX/174. (2017. július 31.) 3.
- BENKŐ Levente 1999: *Fogolykönyv*. Sepsiszentgyörgy, Trisedes Press Kiadó.
- BENKŐ Levente 2001: *Muszáj volt élni valahogy*. Sepsiszentgyörgy, Charta Kiadó.
- BENKŐ Levente – PAPP Annamária 2007: *Magyar fogolysors a második világháborúban* I–II. Csíkszereda, Pallas-Akadémia Könyvkiadó.
- BENKŐ Levente – PAPP Annamária 2017a: A foksányi szovjet fogolytábor. Vázlatos adalékok a 176. számú láger történetéhez 1945 első feléből. In BOGNÁR Zalán – MUSKOVICS Andrea Anna (szerk.): *Ember az embertelenség világában. A Gulág és a Gupvi. A Gulágkutatók Nemzetközi Társaságának évkönyve, 2015–2017*. Budapest, Gulágkutatók Nemzetközi Társasága – Kairosz Kiadó. 247–265.
- BENKŐ Levente – PAPP Annamária 2017b: Soviet Prisoner of War Camp, Focșani. An Outline History of Camp No 176 from the First Half of 1945. In BOGNÁR Zalán – MUSKOVICS Andrea Anna (ed.): *People in the World of Inhumanity. The Gulag and the Gupvi. Yearbook of the International Society of Gulag Researchers, 2015–2017*. Budapest, International Society of Gulag Researchers – Kairosz Publishing, Budapest. 129–135.

- BENKŐ Levente – PAPP Annamária 2019: A foksányi szovjet fogolytábor román és szovjet forrásokban. Újabb vázlatos adalékok a 176. számú láger történetéhez. In DUPKA György (szerk.): „Kitárni az ország és a világ előtt az igazságot.” *Gulág–Gupvi-kutatók nemzetközi fóruma 2018. Nemzetközi emlékkonferencia Makkosjánosi, 2018. november 16.* Ungvár–Budapest, Szolyvai Emlékparkbizottság – Intermix Kiadó. 149–166.
- ISZLAMOV, Tofik (szerk.) 2000: *Transzilvanszkiej vaprosz. Vengero-rumünszkij territorialnünj szpor i SZSZSZR 1940–1946. Dokuemntü.* [Az erdélyi kérdés. A magyar–román területvita és a Szovjetunió 1940–1946. Források.] Moszkva, Rosszjizskaja Politiceszkaja Enciklopedija.
- PAPP Annamária 2002: *Szögesdrót.* Sepsiszentgyörgy, Háromszék Lap- és Könyvkiadó.
- RAVASZ István 2019: Háború a háborúban. Német–szovjet és román–magyar párhuzamos háború Erdélyben 1944 őszén. In BENKŐ Levente – DEMETER László (szerk.): *Adalékok Székelyföld történetéhez. Tanulmányok Egyed Ákos 90. születésnapja tiszteletére.* Sepsiszentgyörgy–Barót, Háromszék Vármegye Kiadó – Tortoma Könyvkiadó. 351–383.
- SZOVJET TÁBOROK... é. n.: *Szovjet táborok magyar foglyai.* <https://adatbazisokonline.hu/adatbazis/szovjet-taborok-magyar-foglyai> – letöltve: 2021. szeptember 26.
- ÚJSÁGCIKKEK
- Monitorul Oficial [Hivatalos Közlöny] Partea I-a. Legi, decreta [I. rész. Törvények, rendeletek] CXII/219. (1944. szeptember 22.) 6372–6374.
- Monitorul Oficial [Hivatalos Közlöny] Partea I-a. Legi, decreta [I. rész. Törvények, rendeletek] CXII/264. (1944. november 14.) 7334–7340.
- VĂRATIC, Vitalie (szerk.) 2013: *Prizonieri de război romani in Uniunea Sovietică. Documente 1941–1956.* [Román hadifoglyok a Szovjetunióban. Iratok 1941–1956.] București, Monitorul Oficial RA.
- VINȚELER, Onofrie – TETEAN, Diana (szerk.) 2014: *Problema transilvană. Disputa teritorială româno–maghiară și URSS 1940–1946. Documente din arhive rusești.* [Az erdélyi kérdés. A magyar–román területvita és a Szovjetunió 1940–1946. Források.] Cluj-Napoca, [Editura] Eikon.

CITIZENSHIP AND/OR NATIONALITY?**Interpretation of the subordinate/ethnic affiliation of Hungarians and Germans in Romania during the Second World War captivity**

In the study, the authors outline the interpretational aspects of citizenship and national affiliation by the authorities with respect to the capture and deportation of Hungarians and Germans from Transylvania to Romania in the autumn of 1944. It is clear from the 1944 provisions of the civil and military authorities that citizenship and ethnic background were used for negative discrimination, as a reason and a tool for deportation, both against the Hungarian and German dependants living in Romania at that time, as well as against the indigenous Hungarian and German (Saxon and Swabian) inhabitants of Transylvania. Besides, in a few examples they present a personal, individual interpretation of citizenship and nationality in the case of the returnees. When they arrived at the two main camps, Foksány or Maramures Island, many had to face the fact that their homeland was no longer the same country for them as it was at the time of falling into captivity. This mainly affected those whose homes did not belong to Hungary again as a result of the war. The Transylvanian prisoners were in a similar situation, as their homeland was once again pushed back between the Trianon borders of 1918–1940. The authors also discuss how some of their interviewees experienced the moment of returning home, what it meant for them to meet again their loved ones, as well as what trauma their absence meant for those who remained at home. Finally, several previously unpublished letters are published, which were released from the Maramures camp in the summer and autumn of 1947.

TÚLÉLVE A TÚLÉLHETETLENT. „MÁLENKIJ ROBOTRA” HURCOLTAK VISSZATÉRÉSE KÁRPÁTALJÁRA

A „málenkij robot” kétséget kizáróan a kárpátaljai magyarságot leginkább sújtó szovjet intézkedésként tartható számon. 1944. november 12-én ülésezett a 4. Ukrán Front Katonai Tanácsa, ahol meghozták az akkor még szigorúan titkos 0036. számú határozatot, amelyben elrendelték a területen élő 18–50 éves korú német és magyar nemzetiségű hadköteles személyek összeírását, majd ezt követően külön osztagokban, listák szerint, konvoj alatt hadifogoly-gyűjtőhelyre történő irányítását.¹ Másnap, november 13-án Kárpátalja szerte falragaszok jelentek meg *Városparancsnokság 2. számú parancsa* címmel, amely minden nagyobb településen hirdette a 18–50 év közötti magyar és német nemzetiségű férfilakosság jelentkezési kötelezettségét. A parancs tartalmazta továbbá azt is, hogy abban az esetben, ha valaki nem teljesíti a parancsot, akkor haditörvényszék elé kerül. A jelentkezés utolsó napjaként a hatóságok november 16-át jelölték meg.

A falragaszokon kívül a községekben dobszó által is hirdették a felszólítást, amely naponta többször is ki lett dobolva. Ezután megkezdődött az emberek tömeges összegyűjtése, amelynek különböző módszereit alkalmazták a szovjet hatóságok helyi képviselői. Egyes településeken igazolás átvételének indokával gyűjtötték össze az embereket, mely igazolás feljogosította őket a szabad közlekedésre a Vörös Hadsereg által „felszabadított” területen. A november 16-ig magukat regisztráltató személyek, abban a hitben, hogy csak egyszerű nyilvántartásba vételről van szó, november 18-án csak azért mentek el újra a jelentkezési helyükre, hogy visszavegyék igazolványukat. Azonban ekkor már fegyveres örök várták őket, nem mehettek haza, nem hagyhatták el a helyi gyűjtőpontokat.² Más községekben – s a legtöbb helyen – a mindössze három napig tartó jóvátételi, helyreállító munka volt magyarázat, a „kis munka”. Akik ruszinak, ukránnak vagy szlováknak vallották magukat – mivel a nemzetiséget önbevallás útján állapították meg – vagy a *Miatyánkot* el tudta mondani ruszinul vagy szlovákul, azok kaptak igazolást és hazamehettek. Miután a leg-

¹ DUPKA–KORSZUN 1997: 71–73.

² BOGNÁR 2012: 50.

közelebbi városparancsnokságon a környező településekről összegyűjtötték az embereket, szigorú, fegyveres katonai kísérettel gyalog indították őket útnak a szolvai gyűjtőtáborba, amit a szovjet hatóságok építettek ki a magyar honvédség korábbi kaszárnyájából és annak a lágerrendszernek lett a része, melynek központja Sztarij Szamborban működött. Az első gyalogos menetoszlopokat 1944. november 18-án indították el. A gyűjtőlágerben az embertelen körülmények, az éhezés, a járvány és a hideg következtében a deportáltak között aratott a halál. A szolvai megpróbáltatásokat túlélőket kiéheztetve, átfagyva, emberi méltóságukban megalázva továbbhajtották az Uzsoki-hágón keresztül Sztarij vagy Novij Szamborba, ahol bevagonírozva őket megkezdődött a kiszállításuk a Szovjetunió különböző lágereibe, ahonnan nagy részük soha nem tért vissza.

Nem a 0036. számú parancs alapján levezényelt deportálási hullám volt az egyetlen Kárpátalján. Az elhurcolások második szakasza a régió németiségét sújtotta. Ennek előzménye volt a Szovjetunió Államvédelmi Bizottságának 7161. számú parancsa, amely a Kelet- és Közép-Európában élő németiség egészét érintette és amely elrendelte a Vörös Hadsereg által „felszabadított” európai területek német etnikumú lakosainak nyilvántartásba vételét azzal a szándékkal, hogy – a Szovjetunió világháború utáni munkaerő-szükségletére hivatkozva – munkatáborokba vigyék a német nemzetiségű, munkaképes lakosokat.³ 1944. december 16-án a németiség összegyűjtése tervezetének kidolgozásával megbízott Berija benyújtotta Sztálinnak a Románia, Bulgária, Jugoszlávia, Csehszlovákia és Magyarország területén élő 17–45 év közötti német nemzetiségű férfiak és 18–30 év közötti német nemzetiségű nők internálásának ütemtervét. Másnap, december 17-én a rendelet Csehszlovákiára vonatkozó kivonatát megkapta a kárpátaljai területet is megszálló 4. Ukrán Front parancsnoka, Petrov tábornok,⁴ akit utasítottak, hogy rendelkezzen a németek mozgósításáról.⁵ 1944. december 20-án az NKVD vezetése megküldte az útmutatót a 4. Ukrán Front hadseregparancsnokainak a helyi német lakosság internálásának megszervezésével kapcsolatban. Tájékoztatták az internálás helyi lebonyolításával megbízott

³ VIDA 2005: 65–67.

⁴ Ivan Petrov (1896–1958) szovjet tábornok, 1941-ben a német támadást követően Odessza védelmét irányította, később a Krím-félszigeten harcolt, mint hadseregparancsnok. Sokáig védte Szevasztopolt, a város eleste előtt evakuálták, majd a Kaukázusban harcolt, mint a tengermelléki front parancsnoka, majd átmenetileg Sztálingrádnál teljesített szolgálatot. Mehlisz intrikái következtében Sztálin 1944 elején leváltotta és lefokozta, majd a 2. Belorusz Front élére került, de hamarosan betegszabadságra küldték. 1944 augusztusától az újonnan létrehozott 4. Ukrán Front parancsnokaként Kárpátalján, Észak-Magyarországon, Szlovákiában és Morvaországban harcolt, sikereinek következtében visszakapta hadseregtábornoki rangját, és Lengyelországba vezényelték. A háború legvégén, mint az 1. Ukrán Front törzsfőnöke részt vett a berlini csatában. Petrov életrajzáról bővebben lásd: KARPOV 1987.

⁵ DUPKA 2012: 83.

személyeket, hogy össze kell gyűjteni és szovjetunióbeli munkára kell irányítani a német nemzetiségű, munkaképes 17–45 év közötti férfiakat és a 18–30 év közötti nőket. A menetrendet illetően a december 23–26. közötti időszak volt kijelölve a regisztrálásukra, majd a felszólítás időpontjától számítva öt napot adtak számukra a felkészülésre.

Mindennek fényében 1944. december 21-én a 4. Ukrán Front katonai tanácsa meghozta a 00520. számú határozatát a felszabadított Csehszlovákia területén tartózkodó 17–45 év közötti munkaképes német férfi és 18–30 év közötti munkaképes német nő mobilizálásáról és internálásáról. A 4. Ukrán Front katonai tanácsának rendelkezésére a Kárpátontúli Ukrajna Néptanácsa 1944. december 22-én körlevelet adott ki a körzeti és helyi népbizottságok számára a német nemzetiségű lakosság mozgósításáról. A körlevél is figyelmeztetett, hogy aki nem jelentkezik, azt letartóztatják és haditörvényszék elé állítják. Az újonnan felszólítottaknak december 22–25. között kellett jelentkezniük.⁶ A regisztrálás után a behívottakat hazaengedték azzal az utasítással, hogy 29-én ismét jelentkezzenek útra készen. A fiatalabbakat azzal fenyegették, hogy ha nem jelennek meg, akkor a szüleiket viszik el helyettük. Az elhurcolt németek a Donyec-medence területén lévő lágerekbe kerültek, ahol a férfiakat és a nőket egyaránt szénkitermelésre és egyéb bányaiüzemi munkára fogták.

Az etnikai tisztogatás eredményeként a régióból a rendelkezésre álló levéltári források alapján felbecsülhető adatok szerint körülbelül 30 000 személyt deportáltak szovjetunióbeli lágerekbe.⁷ A deportálások Kárpátalja valamennyi magyar- és német lakta települését érintették. (1. kép) Becslések alapján a foglyok mintegy egyharmadának nem adatott meg a visszatérés lehetősége, mert nem élték túl az éhezést, az embertelen körülményeket és bánásmódot.⁸

A foglyok közül néhányat – jellemzően az idős vagy nagyon legyengült személyeket – 1945 januárjában szabadon bocsájtottak a szolyvai lágerekből, valószínűsíthetően azért, mert egészségügyi állapotuk miatt alkalmatlannak tartották őket bárminemű munkára. A hazatérő foglyok egy része elbocsájtó igazolást kapott arról, hogy elhagyhatja a léger területét és hazatérhet lakóhelyére.

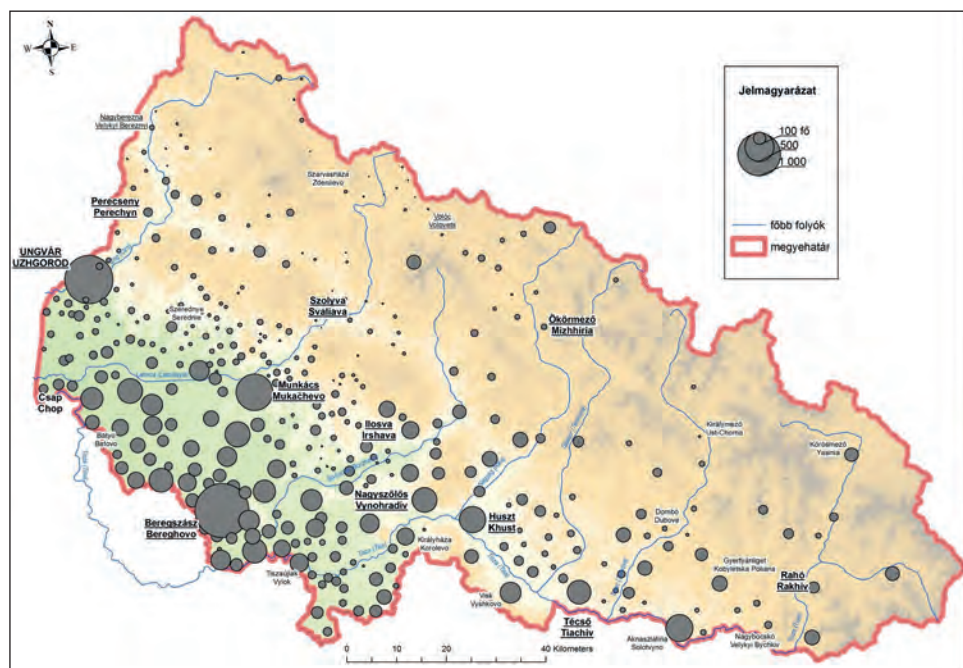
Ismerünk teljesen egyedi hazatérési történeteket is. Ilyen különleges, megismerésre érdemes hazaérkezés Tóbák Lajos története, akit Aknaszlatináról „690 erőteljes, egészséges magyar férfi”⁹ társaságában irányítottak a szolyvai gyűjtőtáborba. Tóbák Lajos Szolyván a kegyetlen bánásmód és az embertelen körülmények következtében olyannyira megbetegedett, hogy amikor 1945 januárjában

⁶ KTÁL P-14. op.1. od.zb.52.

⁷ KTÁL P-14. op.1. od.zb.215–232.

⁸ DUPKA 2020: 203.

⁹ SÓBÁNYI 2015: 48.

1. kép: A kárpátaljai deportáltak területi megoszlása

(KTÁL P-14. op.1. od.zb.215–232. Molnár D. Erzsébet és Molnár D. István szerkesztése)

hazaengedték az idős vagy nagyon legyengült személyeket, ő már eszméletlen kívüli állapotban volt. Miután az örök – zsebébe dugva a lágerből való szabadulásról szóló igazolást – az eszméletlen foglyot átdobták a láger kerítésén túlra, egy arra járó helybéli, idős ruszin férfi észrevette, hogy a kidobott testben van még élet és hazavitte. Kecsketejet teáskanalanként adagolva neki lassanként feltáplálta, megmosdatta, újratanította járni, három hónapon át gondoskodott róla, egészen addig, míg a megmentett fogoly elég erőre nem kapott, hogy a Szolvától Aknaszlatináig¹⁰ tartó 120 kilométernyi utat gyalog meg bírja tenni és hazatérhessen az őt gyászoló családjához, ugyanis időközben hazulra eljutott a halálhíre. (2. kép)

Amikor az otthonmaradt hozzátartozók szembesültek a szolvai gyűjtőtáborból hazatért élőhalottak milyen állapotban vannak és elmondásuk

¹⁰ Település Ukrajnában, a Tecsői járásban, a Tisza jobb partján. A trianoni békeszerződésig Máramaros vármegye Szigeti járásához tartozott. Híres sóbányájáról, mely már a XIII. században működött és a leggazdagabb volt a környéken. A trianoni békeszerződést követően, Máramaros vármegye feldarabolásának következtében Aknaszlatina Csehszlovákiához került, míg a vele szemben lévő, a Tisza bal partján elterülő Máramarosszigetet Románia szerezte meg.

2. kép: Igazolás a lágerből történő szabadulásról, illetve arról, hogy a fogoly visszatérhet a lakóhelyére (Tóbák Klára tulajdona)

alapján értesültek a táborban uralkodó körülményekről, mindent megtettek annak érdekében, hogy elhurcolt családtagjaik hazakerüljenek: közbenjártak a helyi hatóságoknál, kérvényeket írtak a Kárpátontúli Ukrajna Néptanácsához, amelyekben hangsúlyozzák a deportáltak ártatlanságát, a férfi munkaerő hiánya okozta nehézségeket a településeken, illetve azt az ellehetetlenített helyzetet, amibe a családok kerültek a férfiak elhurcolása következtében.¹¹ Némelyik kérvényhez mellékeltek a fogságban lévő „kommunisták” névsorát is abban bízva, hogy így nagyobb eséllyel engedik őket haza. Nem meglepő módon a listára olyan személyek nevei is felkerültek, akik soha nem voltak tagjai a kommunista pártnak.¹²

Néhány településről az emberek végső kétségbeesésükben Budapesttől és a magyar kormányzervektől kértek segítséget és közbenjárást. A kérvények sokatmondóak a hazatérő foglyok állapotára vonatkozóan: „Az elhurcolt férfiakat az itthoni sok-sok megpróbáltatás között is – csendes reménységgel helyettesítették a közeli viszontlátás reményében a gyenge nők és gyermekek. Amióta azonban a táborlistákról [a gyűjtőtáborban lévőkről] a néhány hazaengedett, szinte élőhalott ember hírt hozott, azóta a csendes reménység a legsürgetőbb aggodalommá és kétségbeeséssé változott. Ugyanis a néhány 45–50 éves hazatért ember a legelhagyatottabb külsővel, a legszánalmasabb ruházattal és oly állapotban tért haza, hogy most mind fekvő beteg s talán soha többé nem lesznek egészségesek.”¹³

¹¹ KTÁL P-14. op.1. od.zb.204–210.

¹² KTÁL P-14. op.1. od.zb.50.

¹³ STARK 2010: 249.

A Kárpátontúli Ukrajna Néptanácsának címzett kérvényhalmaz, illetve a területről hiányzó férfi munkaerő égető szükségessége miatt Ivan Turjanica,¹⁴ a Néptanács elnöke levelet írt Hruscsovnak, amelyben kérte a lágerekben „*Kárpátontúli Ukrajna polgárainak*” a szabadon engedését.¹⁵ 1945 szeptemberében hazaérkezett a foglyok első csoportja, zömében a magyar hadsereg kötelékében harcoló és szovjet hadifogságba esett kárpátaljai ukrán vagy ruszin nemzetiségű hadifoglyok,¹⁶ akik között csak néhány magyar nemzetiségű deportált volt. A kárpátaljai magyarok túlnyomó többségét csak 1946-tól kezdték fokozatosan hazaengedni a lágerekből.¹⁷

A szovjet lágerekbe deportált, 1946-tól fokozatosan hazaengedett elhurcoltak esetében előfordult, hogy hónapok teltek el a hazabocsájtandó foglyok összeírása és az útnak indítás között: „*A naptár 1946-ot mutatott, szeptemberben már összeírtak bennünket, mint kárpátaljaiakat, hogy jöjjünk haza, akik még élünk. December 16-án indultunk hazafelé.*”¹⁸

Ekkorra a foglyok többnyire már ismeretében voltak a Kárpátalját érintő hatalomváltás tényének, némelyik lágerben erről már 1945 júniusában, a szovjet–csehszlovák szerződés aláírását követően tájékoztatták őket. Nagy Jenő elhurcolt a következőképpen idézi publikált visszaemlékezésében az őket tájékoztató ügyeletes tiszt Tbilisiziben elhangzott beszédét, mely alapján szembe-sültek a keserű felismeréssel, miszerint szülőföldjük immár a Szovjetunió részét képezi: „*Mától fogva egy szabad ország szabad polgáraiként élhettek. Ezentúl nem fogtok éhezni és nem fogtok ingyen dolgozni, mint a kapitalistákra. Számatokra megszűnt a kizsákmányolás, a rabszolgasors. Kárpát-Ukrajnát, amely területet nemrég a dicső Vörös Hadsereg bátor harcosai felszabadítottak a kizsákmányolók uralma alól, elűzve onnan a rabló fasiszta hadakat, amelyet több mint ezer éve elvettek tőlünk a magyar rabló hódítók, most ismét keblére szorongatja az ukrán nép, amely az idősebb testvérrel, az orosz néppel kart karba öltve halad a szocializmushoz, a kommunizmushoz vezető úton. [...] Hazánk soknemzetiségű állam,*

¹⁴ Ivan Turjanica (1901–1955) munkácsi születésű kommunista politikus, Kárpátalja Csehszlovákiához való hovatartozásának idején a Csehszlovák Kommunista Párt Tagja. Eredeti szakmája szerint kéményseprő, 1933-ban elvégezte a kommunista újságírói főiskolát Harkovban. 1939-ben a Szovjetunióba emigrált, ahol NKVD-ügynöknek képezték ki. 1944 őszén a csehszlovák hadtest politikai biztosaként és a csehszlovák kormánydelegáció tagjaként tért vissza Kárpátaljára azzal a Moszkvában kapott megbízatással, hogy irányítsa és ellenőrizze Kárpátalja szovjetizálását.

¹⁵ KTÁL P-14. op.1. od.zb.82.

¹⁶ *Hazatérnek a hadifoglyok* című cikk a *Munkás Újságban*, 1945-ből. Idézi: M. TAKÁCS 1994: 66.

¹⁷ BOTLIK–DUPKA 1991: 55.

¹⁸ RFKMF LTTK Baráth Endre „málenkij robotra” deportált túlélő lejegyzett visszaemlékezése. Nagypalád, 1989. (A továbbiakban BARÁTH 1989.)

amelyben több mint száz nemzetiség és kisebb-nagyobb népcsoport él. Törvényeink demokratikusak. Szövetséges államunkban minden nemzet boldogul. Hazánk népei testvéri egységben, egyenlőségben, barátságban, egy összeforrott családban élnek. Nálunk megszűnt az embernek ember általi kizsákmányolása, a kisebb népek elnyomása, minden polgár egyenlő jogokkal rendelkezik. Remélem, hogy ti, maroknyi magyarok is eggyé olvadtok velünk, beleilleszkedtek a mi hatalmas testvéri közösségünkbe! De szeretném nemcsak remélni, hanem tudni is, szovjet hazátokat sohasem hagyjátok cserben, hogy sohasem lesz belőletek hazaáruló, ellenkezőleg, jó hazafiakká váltok. Persze, tudjuk mi azt, hogy a kezdet nehéz, mert benneteket egy másik, egy ellenséges államban neveltek szolgahűségre. Mi azt mondjuk: Ha nem tudsz, megtanítunk, ha nem akarsz, megnevelünk, sőt rákényszerítünk. Bízom abban, hogy erre nem fog sor kerülni, bízom benne, hogy mire hazaértek, valódi szovjet emberekké váltok...”¹⁹ Ezek után nem meglepő, hogy a hazatérés örömteli hírébe – amely ekkor már egyre inkább terjedt a rabok körében – kétségbeesés és reményvesztettség is került, amit csak súlyosbított, hogy a szabaddulás csak hónapokkal, egyesek számára évekkal később jött el.

Mikor elérkezett az indulás pillanata, a kárpátaljai foglyokat különválasztották a magyarországi illetőségű raboktól. A hovatartozást olykor önbevallás útján állapították meg: „Csak most jött a legnehezebb pillanat. Az anyaországiaknak ki kellett lépniük a sorból. Pillanatok alatt kellett döntenem, mert én ugyan Kárpátalján születtem, de Debrecenben tanultam, s az okmányaim (születési anyakönyvi kivonat, bizonyítványok és egyéb iratok) ott maradtak. Mitévő legyek, hiszen tanulmányaimat Debrecenben még nem fejeztem be. Hirtelen megjelent előttem édesanyám epekedő tekintete, az öcsém, a húgom és az apám arca, valamint az otthon és végül a honvágy – s ez eldöntötte a sorsomat. A sorban maradtam.”²⁰

A rabokat vonattal, többszöri átszállással szállították Kárpátaljára, a távoli szovjet lágerekből érkezők számára az út 10-14 napig is eltarthatott, amit éhezve, minimális útra kapott étellel kellett megtenniük: „...az útravaló egy kenyér meg egy pár kockacukor. Ezzel jöttünk tíz nap Lembergig, az úton csak cukorrépát és meleg vizet ettünk és ittunk. Lembergben újra kaptunk egy-egy kenyeret és egy kevés cukrot, de ezt mind elfogyasztottuk ültő helyünkben. Ez volt Karácsony első napja. Innen tehervonattal egy marhakocsiban jöttünk Munkácsig onnan aztán átszálltunk személyvonatra, azzal jöttünk Benéig. Másnap reggeltől estig tartott a gyaloglás, amikor is haza érkeztem.”²¹ Bár a lágérbe történő kiszállítással nem összehasonlítható, de sok elhurcolt számára a visszaút is meglehetősen keserves

¹⁹ NAGY 2017: 54.

²⁰ NAGY 2017: 63–64.

²¹ BARÁTH 1989.

és veszélyes volt: „*Adtak jegyet és ennivalót is az útra, de az utazás nagyon keserves volt. Sokszor át kellett szállni, a vonat zsúfolt volt, még az ütközöre kapaszkodva is utaztunk. Kibírtam, mert nagyon vágytam már haza.*”²²

A Románián keresztül hazaszállítandó túlélőket Máramarosszigeten még néhány napig állomásoztatták: itt kapták meg többek között a fent is említett igazolást, miszerint szabadulnak a lágerből és visszatérhetnek a lakóhelyükre. (2. kép)

A túlélőket megfélemlítették, hallgatniuk kellett arról, ami velük történt. Az egyik túlélő a következőképpen emlékszik vissza a hazafelé tartó úton történő vasúti ellenőrzésre: „*A vasutas, ahogy megállt a kocsi mellett, kérdezi, hogy mi helyen jártunk. Már látták a rongyunkon, hogy mik vagyunk, foglyok vagyunk. Honnan jövünk, merre jártunk. »Mennyien haltak, sokan pusztultak?» Hát, de nem mertük mondani, sokan meghaltak, többen, mint akik életben maradtak. Mert ha valaki meghallja oldalról, akkor visszavisznek bennünket.*”²³

A sokat szenvedett foglyok számára elhurcolásuk kezdete óta az első boldog pillanatot a szülőföldjükre, a családjukhoz való visszatérés jelentette. Szemléletesen írja le visszaemlékezésében a hazatérés pillanatait Horváth László, benei túlélő: „*Vonatunk reggel hat óra körül futott be a benei kis megállóba, ahol 19 hónapig tartó raboskodás után, Isten segítségével végre hazai földre léphetett 12 szabadult fogoly. A falu szokásos reggeli hangyaboly-életét élte, a csorda éppen akkor hagyta el a faluvéget. Utunk a Borzsa²⁴ töltésén kanyarodott a falu felé, de még a felét sem tettük meg, már futottak felénk az emberek a kerteken, a mezőn keresztül. A menet lelassult, majd egyre gyarapodva teljesen megállt: ölelések, csókok, könnyek közt örültünk egymásnak. Itt volt virgonc öcsém és három lánytestvérem, más rokonok, ismerősök. Jó szüleim a kiskapuban vártak tárt karokkal, csak beteges, öreg nagyapám várt türelmesen a tornácra kitett lócán ülve. Máig könny szökik a szemembe, amikor erre a találkozásra, viszontlátásra gondolok. Nem lehet azt leírni, amit akkor külön-külön és együtt valamennyien éreztünk.*”²⁵

Gyakorta előfordult, hogy a hazatérést, a hozzátartozókkal való találkozást nem övezhette felhőtlen boldogság, mivel számos családból több személyt is elhurcoltak, akik közül egy vagy akár több családtag is a lágerben lelte halálát: „*Tudtam előre milyen találkozás lesz anyámmal, mivel ketten mentünk el arra a bizonyos háromnapi munkára és én magam jöttem vissza. Anyám,*

²² BAGU 2004: 28.

²³ KURMAI-RÁTI 2011: 40.

²⁴ Folyó a Tisza vízgyűjtő medencéjében. Hossza 106 kilométer, a Kárpátokban, a Borzsa-havasokban ered, a Beregszászi járási Vári település mellett ömlik a Tiszába.

²⁵ HORVÁTH 2017: 150.

*mikor benyitottam elvesztette az eszméletét, úgyhogy a szomszédok segítettek életre hozni. Így lett a háromnapos munka 26 hónap az én számomra.*²⁶

A hazatérő foglyok rendkívül leromlott fizikai állapotban, lesóványodva, nem ritkán 38-40 kilogrammosan érkeztek meg.²⁷ A felismerhetetlenségig rossz állapotban hazavánszorgó túlélőket néha a saját családtagjaik sem ismerték meg: „1947. február 13-án jöttem haza a lágerből, a munkácsi vasútállomásról olyan csizmában, aminek nem volt talpa. Olvadt a hó, s a latyakban állt a lábam. Nem bántam én már semmit, csak otthon lehessek. Érdekes módon még csak náthás sem lettem. Bekopogtam az apám házába. Kinézett az öreg és így szólt: »Hagyjon minket békén, jóember, nekünk sincs mit ennünk!« »De hát apám, én vagyok az, Gyula!« – mondtam. Ekkor behívott, és sírva öleltük meg egymást.”²⁸

Valamennyi találkozás túlélők és családtagok között megrendítő momentumként jelenik meg a visszaemlékezésekben, de az egyik leginkább megható pillanat a hazatérést övező eufóriában a túlélők találkozása a fogság ideje alatt született gyermekeikkel, akik természetesen nem tudhatták, hogy a hazatérő emberi roncs az ő édesapjuk: „Az udvaron játszottam, mikor egy sovány, megfeketedett cigányember jött felfelé az udvaron. Sírva szaladtam ijedtemben édesanyámhoz a kertbe. Édesanyám könnyei az örömtől folytak, mikor meglátta az összeaszott emberi roncsot, és felkiáltott, hogy »Fiam! Hát apád jött haza! Ne félj!«”²⁹

A hazaérkezés után hamarosan többen meghaltak a lágerben szerzett betegségekben vagy a hirtelen jóllakottság miatt. „Amikor hazajöttem, vigyáztam, ne egyek sokat. Nem akartam meghalni. Aki hazajött és jóllakott, kegyetlen kínok közt halt meg.”³⁰ Ismerünk olyan egyéni történetet, amikor a túlélők olyan betegen érkeztek meg, hogy a hazatérést követően még egy évig az ágyat nyomták.³¹

A ruhát vagy a rongyokat, amiben hazaérkeztek, a legtöbben elégették, viszont megtörtént olyan egészen egyedi eset is, hogy a hazatérést követően a túlélő felkereste a helyi fényképészt és a lágerbeli öltözetében készíttetett fényképet magáról, mert meg akarta örökíteni az akkori kinézetét. (3. kép)

A hazatérést követően a munkába álláshoz szükséges volt a személyes iratok, dokumentumok rendezése, ugyanis a helyi hatalmi szervek huzamosabb időn át újra és újra zaklatták a hazatérőket.³² Azonban ahogy az elhurcoltak

²⁶ BARÁTH 1989.

²⁷ DUPKA 2017: 36.

²⁸ RFKMF LTTK Imre Gyula Pál „málenkij robotra” deportált túlélő lejegyzett visszaemlékezése. Beregszász, 1972.

²⁹ BIMBA 2018: 92.

³⁰ RFKMF LTTK Imre Sándor „málenkij robotra” deportált túlélő lejegyzett visszaemlékezése. Beregszász, 1972.

³¹ BAKURA et. al. 2009: 24.

³² BAGU 2004: 17.

3. kép: Id. Fazekas Sándor túlélő lágerből való hazatérés utáni fényképe

(Id. Fazekas Sándor családjának tulajdona)

vissza. [...] ...másod- vagy harmadik nap kellett menni Gátra a miliciánál jelentkezni, bejelentkezni. Na de hát, hogy menjek, mikor elbocsátó papírom nincsen? ...elmentem [...] mondom, hogy mi járatban vagyok, lágerből szabadultam, de a dokumentem a tetű miatt elégett a kemencében, nincsen elbocsátó. »Nincs semmi baj. Hol voltam, merre jártam, hogy bántak velünk? Jó volt minden. Voltunk sokan? Hát, aki meghalt, az meghalt volna itthon is« – ilyen volt a válasz. Oszt beírtak, bekönyveltek, így maradtam itthon.»³³

A túlélőket Kárpátalján új jogi és közigazgatási környezet és berendezkedés fogadta, 1946. január 22-én ugyanis a Szovjetunió *de jure* is bekebelezte a régiót, amely innentől kezdve Kárpátöntúli területként funkcionált.³⁴ A kárpátaljai

nyilvántartásba vétele sem volt minden esetben pontos, a hazaengedéskor sem kapott mindenki hivatalos, a hazatérés engedélyezését igazoló dokumentumot: *»...énnekem a papírjaim, amit kiállítottak még ott a kórháznál, az nem volt a kezünkben, hanem a szesztrák [ápolónók – M. D. E.], akik kísérték bennünket, azok hoztak egy akkora halmazt... Nem adták kézbe senkinek, hanem, majd azt mondták, hogy »Sziget«. [...] No de az a vasutas azt mondja: »Tudják mit, emberek? Azt tudom mondani, aki közléről való, ne menjen már Szigetre, Máramaros-szigetre, mert annyi nép van már ott összegyűlve, nem győzik a dokumenteket előfele adni, kifele állítani nekik, hogy már mehetnek haza.« [...] ...de, annyira járt-kelt abban az időben a katonaság az úton, hogy nem mertem mutatkozni, hogy szembemenjünk vele. Mert nincsen nálam semmi elbocsátó, leolvassák a rongyomról, hogy honnan jövök, oszt még elhurcolnak*

³³ KURMAI-RÁTI 2011: 40–41.

³⁴ KTÁL P-195. od.zb.1.

magyarok másodrendűvé váltak saját településükön,³⁵ a „málenkij robotról” visszatértek pedig duplán megbélyegezettek lettek. Sokatmondó a magyarság megítélését illetően a 1944 decemberében kiadott, a Kárpátontúli Ukrajna Néptanácsa Különleges Bíróságának létrehozásáról szóló 22. számú dekrétum: *„A magyar–német elnyomók behatoltak földünkre és öt éven át garázdálkodtak itt, bevezették az önkény véres rendszerét, gyalázták népünket, szétdúlták családi fészkeinket, rabolták a városokat és falvakat, felégették a népi vagyont. Agyongyötört népünk fiainak és leányainak ezreit üzték el kényszermunkára, Magyarországra és a vele szövetséges Németországba. A fasiszta csendőrség és rendőrség kínzókamráiban, a magyar–német bitorlók által végzett kibírhatatlan kínzások és gyötrelmek következtében sok tucat és száz békés polgár pusztult el.”*³⁶

A hazatérőknek szembesülniük kellett azzal, hogy az a kárpátaljai világ, amelyet ismertek és 1944 őszén itt hagytak, nincs többé. A településeken módszeresen folyt a szovjetizálás, amiből a túlélőknek is ki kellett venni a részüket, a helyi kommunisták pedig folyamatosan ellenőrizték őket: *„1947. VIII. 27. – ekkor ért véget a szovjet kínzó lágørsors. Akkor már gondoltam, hogy most már szabad vagyok, de sajnos annyi volt a különbség, hogy nem voltam szúrós drót közt, és nem volt mellettem a pufajkás fegyveres őr, aki úgy dolgoztatta az embert, mint a rabszolgát. De sajnos itt voltak azok a falubeli kommunisták, akik nem hagytak az embernek békét.”*³⁷

Nem volt ritka, hogy a helyi pártaktivisták otthonukban zaklatták, fakitermelésre és egyéb közmunkára kényszerítve a fogság után még fel sem épült túlélőket, vagy rendszeresen szovjet katonákat vendégleltettek a házuknál: *„1947. XI. 6-án megnöszültem. Rá egy hétre jön a felszólítás, hogy menni kell Viznicére,³⁸ fát kell hordani a csúsztatótól a telepre, 75 köbmétert, lőfőgattal, saját lovunkkal. Apám azt mondta, hogy nem megy, mert beteg. Erre azt válaszolta a helybeli kommunista bíró: »Akkor ott a fiad.« Én elmentem, hogy baj ne legyen.”*³⁹

1946. január 25-től Kárpátalján is bevezették a szovjet törvényhozást,⁴⁰ ami egyet jelentett a koncepciók perек számának sorozatos jelenlétével a területen.

³⁵ Lásd az erről szóló novemberi manifesztumot, amely kimondja a kárpátaljai magyarok és németek kollektív bűnösségét, illetve hogy ezen népcsoportok a területen élő ukránok örök ellenségei: KTÁL P-14. op.1. od.zb.1.

³⁶ KTÁL P-14. op.1. od.zb.1a. 15.; DUPKA 1993: 124.

³⁷ RFKMF LTTK Medvigy József „málenkij robotra” deportált túlélő lejegyzett visszaemlékezése. Makkosjánosi, 1992. (A továbbiakban: MEDVIGY 1992.)

³⁸ Felsőviznice: település Kárpátalján, a Munkácsi járásban.

³⁹ MEDVIGY 1992.

⁴⁰ KTÁL P-195. od.zb.1.

4. kép: Szibert Ferenc „málenkij robot” túlélő (első sor, bal szélén), mint GULAG-rab
(Szibert Ferenc családjának tulajdona)

Előfordultak olyan esetek, hogy különböző koholt vádak alapján „málenkij robot” túlélőt ítéltek el és küldték GULAG-lágerbe.⁴¹ (4. kép)

Kárpátalján nem volt ritka, hogy a GUPVI-táborokból hazatértek beleestek azon katonaköteles korú fiatalok csoportjába, akik 1947-től a Donyec-medencébe munkaszolgálatra lettek kivezényelve, tudniillik 1947–1952 között a kárpátaljai katonaköteles magyar fiatalokat megbízhatatlanság okán nem sorozták be katonának, helyette Donbászra⁴² irányították kvázi munkaszolgálatra, ahol három év bányauzemi munkára kötelezték őket. Egy túlélő a következőképpen emlékszik vissza: „*Hazajöttem novemberben* [1946. november 10-én – M. D. E.],

⁴¹ Szibert Ferencet 1944 novemberében hurcolták el „málenkij robotra” Beregszászból, ahonnan 1946-ban tért haza közel 40 kilogrammosan. Koholt vádak alapján meghozott ítélet következtében 1950-ben tíz évre ítéltek a GULAG rabtelepein letöltendő kényszermunkára, ahonnan 1955-ben amnesztiával szabadult.

⁴² Mozaikszó a Donyec-medence orosz/ukrán nyelvű fordításából (Donyeckij bászejn). A szláv megnevezés fordítás nélkül került át a magyar szóhasználatba, mint a donyecki szénmedence rövidítése.

márciusban elmentünk sorozásra Beregszászba. Elmentünk a sorozásra, legeslegelőbb engem soroztak be Donbászra. A legelső behívó a faluba nekem jött Donbászra.”⁴³ Olyan tragikus élettörténetekkel is találkozhatunk, amikor az illető túlélte ugyan a „málenkij robotot”, majd a hazatérést követően őt is munkaszolgálatra irányították és ugyanarra a helyszínre küldték vissza, ahol korábban raboskodott. A munkaszolgálat teljesítése során viszont a bánya ráomlott, aminek következtében életét veszítette: „Az egyik paládi fiúnak az Isten megadta az életet, az egészséget, haza is jött [a GUPVI-lágerből, Horlovkáról⁴⁴ – M. D. E.], és itthon ezek visszaküldték, hogy fizió-iskolába⁴⁵ kell mennie tanulni. És itthonról visszaküldték abba a bányába, ahol két évig raboskodott. Lement, rászakadt a bánya, meghalt. Jól megtanították a fizió-iskolában.”⁴⁶ Előfordultak olyan szélsőséges esetek is, hogy a „málenkij robot” után a fiatal túlélőt elvitték donbászi munkaszolgálatra, majd a Donbászról való szökés miatt szibériai kényszermunkára ítélték az illetőt.⁴⁷

A „málenkij robot” nemcsak folyamatában, de következményeiben is tört ketté sorsokat. Például a felsőbb végzettséget szerezni vágyó fiatal túlélők számára nem volt akadálymentes a továbbtanulás: „1947-ben érettségiztem, és felvételizni próbáltam az Ungvári Állami Egyetem orvosi karára. Böven elégséges pontszámaim ellenére nem jutottam be, lágeri múltam miatt.”⁴⁸ Nemcsak a túlélők részesültek e fajta negatív diszkriminációban, de volt rá példa, hogy a „málenkij robotban” érintett családok fiatalabb generációhoz tartozó tagjainak is akadályt jelentett a felvételinél, hogy felmenőik között deportáltak voltak oly módon, hogy ezek a fiatalok politikailag megbízhatatlannak számítottak, sokukat nem vették fel a Komszomolba⁴⁹ sem, ami pedig a továbbtanulás hallgatólagos feltétele volt.⁵⁰

Az elhurcolások mélyreható közvetlen és közvetett következményei mellett az egyik legnehezebb feladat a túlélők számára az elhurcolások alatt átélt megpróbáltatások – a szenvedés, a megaláztatás, az állandó bizonytalanságerzet, a halál folyamatos jelenlétének – lélektani feldolgozása volt, ami sokuknak életük

⁴³ P. PUNYKÓ 1993: 107.

⁴⁴ A Donyec-medence egyik legnagyobb iparvárosa, egykori hadifogolytábor és a donbászi munkaszolgálat egyik legfontosabb helyszíne.

⁴⁵ Fizió-iskola: FZO-iskola (*fabricsno-zavodszkoje obucsenyije*, vagyis gyári-üzemi képzés). A donbászi munkaszolgálat hivatalos megnevezése. A FZO-iskolák intézményét a szovjet vezetés 1940. október 2-i *Az állami munkástartalékokról* című kormányrendelete alapján hozták létre.

⁴⁶ ZELEI 2017: 85–86.

⁴⁷ BADÓ 2014.

⁴⁸ HORVÁTH 2017: 165.

⁴⁹ Össz-szövetségi Lenini Kommunista Ifjúsági Szövetség (Vszeszozujnij Lyenyinszkij Kommunisztjicseszki Szozuz Mologyezsi), az SZKP ifjúsági tagozata.

⁵⁰ OROSZ 2007: 182.

végéig nem sikerült. Egy aknaszlatinai túlélő lánya a következőképpen emlékszik vissza: „Az arcán mindig ott volt a szomorúság, mint a legtöbb elhurcoltnak, aki lágerben volt. Az arcukon, a lelkükben mély nyomot hagyott, azt a bánatot soha nem tudták elfelejteni. Szegény mindig azt mondta nekem, hogy rémálmaiban gyakran újraéli a lágerbeli körülményeket és bánásmódot. Mélyen belevésődött, meghatározta a további életét csakúgy, mint mindegyik sorstársának. Nem akarta magyarázni a kínzásokat, csak amit elmondott, azt tudtam átadni.”⁵¹

A lágerélet megrázkódtatásai mellett a túlélőket a kibeszéletlenség traumája is sújtotta, mivel a rendszer fennállásának idején nyilvánosan nem beszélhettek az elhurcolásról, a lágerbeli körülményekről: „...mostanáig, a kommunista időben nem volt szabad beszélni róla. De most már elmondhatjuk, mert mi szenvedtünk a lágerben, és azok az édesanyák, akik itthon maradtak apró gyerekekkel, azok is szenvedtek, mint például az én anyám, öt gyerek maradt rá, nem volt kenyérkereső ember a családban.”⁵² Csak a négy fal között, szűk családi körben beszélhették ki magukból az átélt szenvedéseket, ha egyáltalán elmondták, mert arra is volt példa, hogy nem akartak a családtagoknak fájdalmat okozni, ezért inkább hallgattak, mélyen eltemetve magukban az őket ért traumát. Pedig nagy szükség lett volna a kibeszélés lehetőségére. Medvigy József csak 1992-ben, egy évvel a Szovjetunió összeomlása után merte papírra vetni a vele történeteket, feljegyzéseit az alábbi, sokatmondó idézettel fejezi be: „Rágondolni is rossz, de elfelejteni nem lehet soha, pedig már azóta eltelt egy fél évszázad. Sok időbe telt, míg össze tudtam magamba gyűjteni, hogy leírjam az egész történetet. Ez idáig nem is mertem még csak álmodni sem arról, hogy valamikor is lehetőség lesz arra, hogy elmondhassam, vagy leírhasam azt a két év és nyolc hónapot, amit eltöltöttem a lágerben, ami ötven éven keresztül nyomta a szívemet és kitérni ország és világ előtt.”⁵³

Mindezen túl, a túlélőknek alkalmazkodniuk kellett az új rendszer hozta változásokhoz, a kolhoz- és egypártrendszerhez, a vidék megváltozott etnikai arculatához, a kommunizmust dicsőítő szólamokhoz. Szembesülniük kellett a történelmi egyházak perifériára szorulásával, a kulákperekkel, az anyanyelvi oktatás korlátozásával, a társadalmi szerkezetváltással. Az életnek azonban mennie kellett tovább és a nehéz gazdasági helyzet és életkörülmények miatt a hazatérőknek lehetőség szerint minél hamarabb munkába kellett állnia. Többségük a helyi kolhozban kezdett el dolgozni, esetleg a vasútnál vagy valamelyik közeli gyárban: „...mikor hazajöttem hozzáfogtunk gazdálkodni, azután jött a kolhoz.

⁵¹ RFKMF LTTK Interjú Tóbák Klárával, Tóbák Lajos „málenkij robotra” deportált túlélő lányával. Aknaszlatina, 2016. július.

⁵² RFKMF LTTK Interjú Nagy András „málenkij robotra” deportált túlélővel. Beregszász, 2006. július.

⁵³ MEDVIGY 1992.

*A kolhozba kerékgyártó mester lettem, így beilleszkedtem. Azután asztalos lettem.*⁵⁴ A megváltozott körülmények, az újabb kisebbségi létbe kerülés és a meghurcolások ellenére az élni akarás és erős életösztön jellemezte a kárpátaljai magyar közösséget. Erre utalnak a kárpátaljai magyarság lélekszámára vonatkozó adatok.⁵⁵ A demográfiai növekedés oka a magas születésszám mellett a lágerben tartózkodók fokozatos hazatérése is volt. (1. táblázat)

Nemzetiség	1941	1946	1959
ukrán (ruszin)	500 418	527 032	686 464
magyar	233 875	134 558	146 247
orosz	-	12 176	29 599
zsidó	78 699	6998	12 169
szlovák	6583	13 404	12 289
román	15 599	12 412	18 346
német	13 222	2338	3504
cigány	1193	-	4970

1. táblázat: Kárpátalja nemzetiségi összetételének változása 1941 és 1959 között
(Kocsis 2001.; ЛЕВЕНЕЦЬ 2008: 648.)

Összegzőképpen elmondhatjuk, hogy a „málenkij robotot” túlélte, Kárpátaljára visszatérő foglyok számára a fogság véget ért ugyan, a lágermúlt és a lágerélmények viszont még sokáig és sok szempontból kihatással voltak életükre. A Szovjetunióhoz került Kárpátalján új társadalmi-jogi környezet és hivatali nyelváltás fogadta a visszatérőket, és ebben az új környezetben ők nemcsak jogfosztott és másodrendű, de megbélyegzett állampolgárok is voltak. A különböző fizikai és a lelki traumák mellett a kibeszéletlenség traumáját is el kellett szenvedniük, hiszen a Szovjetunióban a „málenkij robot” elsők között volt a tabunak számító témák listáján. A kárpátaljai deportáltakra is érvényes Bognár Zalának a trianoni magyarországi vagy az erdélyi elhurcolásokra tett megállapítása, miszerint a túlélőknek a „*velük történt jogtalanságról hallgatniuk kellett, s a kommunista rezsimnek még a történelmi emlékezetből is igyekeztek a kényszer-munkára deportálások nyomait eltüntetni*”.⁵⁶

⁵⁴ RFKMF LITK Interjú Varjú Gedeon „málenkij robotra” deportált túlélővel. Nagybereg, 2008. november 11.

⁵⁵ A második világháborút követően a Szovjetunióban, így Kárpátalján is 1959-ben tartottak először népszámlálást. 1946-ban egy összeírás alapján becsülték meg a lakosság lélekszámát, és ezen adatok szerepelnek összehasonlítási alapként a hivatkozott demográfiai munkákban.

⁵⁶ BOGNÁR 2015: 21.

FELHASZNÁLT FORRÁSOK ÉS IRODALOM

- II. Rákóczi Ferenc Kárpátaljai Magyar Főiskola Lehoczky Tivadar Társadalomtudományi Kutatóintézete (RFKMF LTTK)
 Baráth Endre „málenkij robotra” deportált túlélő lejegyzett visszaemlékezése. Nagypalád, 1989
 Imre Gyula Pál „málenkij robotra” deportált túlélő lejegyzett visszaemlékezése. Beregszász, 1972
 Imre Sándor „málenkij robotra” deportált túlélő lejegyzett visszaemlékezése. Beregszász, 1972
 Interjú Nagy András „málenkij robotra” deportált túlélővel. Beregszász, 2006. július
 Interjú Tóbák Klárával, Tóbák Lajos „málenkij robotra” deportált túlélő lányával. Aknaszlatina, 2016. július
 Interjú Varjú Gedeon „málenkij robotra” deportált túlélővel. Nagybereg, 2008. november 11.
 Medvigy József „málenkij robotra” deportált túlélő lejegyzett visszaemlékezése. Makkosjánosi, 1992
 Kárpátaljai Területi Állami Levéltár (KTÁL)
 P-14. Kárpátontúli Ukrajna Néptanácsának Elnöksége (1944. október 18. – 1946. január 28.)
 P-195. Kárpátontúli Területi Végrehajtó Bizottság
 Magántulajdon
 Id. Fazekes Sándor családja
 Molnár D. Erzsébet és Molnár D. István
 Szibert Ferenc családja
 Tóbák Klára
- BADÓ Zsolt 2014: Szolyva, Donbász, Szibéria... Id. Hajdú István megjárta a földi poklot. *Kárpátalja* 725. (2014. december 4.) (<https://karpataljalap.net/2014/12/04/szolyva-donbasz-sziberia> – letöltve: 2021. szeptember 2.)
 BAGU Balázs 2004: *Életutak. Beszélgetés meghurcolt magyarokkal, az áldozatok hozzátartozóival*. Ungvár–Budapest, Intermix Kiadó.
 BAKURA Sándor – DUPKA György – KOVÁCS Elemér – KOVÁCS Erzsébet – MOLNÁR D. Erzsébet – TÓTH Zsuzsanna 2009: *„Otthon a könny is édes”. 1944–1945. Kényszermunkára hurcolt kárpátaljai magyarok és németek nyomában a Donyec-medencében*. Ungvár–Budapest, Intermix Kiadó.

- BIMBA Brigitta 2018: Az otthon maradt nők sorsa az 1944-es őszi elhurcolás időszakában. In DUPKA György, dr. – ZUBÁNICS László, dr. (szerk.): *„Nevük élni fog nemzedékről nemzedékre...”*. *Múltidézés a Kárpát-medencében: szovjet katonai megtorlás, GULÁG- és GUPVI-táborok, áldozatok, emlékhelyek*. Ungvár–Budapest, Szolyvai Emlékparkbizottság – Intermix Kiadó. 83–95.
- BOGNÁR Zalán 2012: A kárpátaljai magyar és német polgári lakosság tömeges elhurcolása a Szovjetunióba. *Orpheus Noster* IV/2. 46–60.
- BOGNÁR Zalán 2015: A polgári lakosság tömeges elhurcolása szovjetunióbeli kényszermunkára a Kárpát-medencéből, kitekintéssel Kelet-Közép- és Délkelet-Európára. In BOGNÁR Zalán (szerk.): *„Itt volt a végállomás”*. *Halálos áldozatokkal járó német- és magyarellenességek a Kárpát-medencében 1944–1949*. Pécs, Magyarországi Németek Pécs-Baranyai Nemzetiségi Köre. 9–22.
- BOTLIK József – DUPKA György 1991: *„Ez hát a hon...”*. *Tények, adatok, dokumentumok a kárpátaljai magyarság életéből 1918–1991*. Budapest–Szeged, Mandátum – Universum.
- DUPKA György (szerk.) 1993: *Koncepciós perek magyar elítéltejei. A sztálinizmus áldozatainak emlékkönyve 1944–1957*. Ungvár–Budapest, Intermix Kiadó.
- DUPKA György 2012: *A mi Golgotánk. A kollektív bűnösség alkalmazása a kárpátaljai magyarokkal és németekkel szemben. (A 4. Ukrán Front Katona Tanácsa határozatainak végrehajtása NKVD-jelentések tükrében 1944–1946)*. Ungvár–Budapest, Intermix Kiadó.
- DUPKA György (összeállította) 2017: *Egy eltűnt férfigeneráció nyomában a GUPVI–GULAG kárpátaljai túlélőinek vallomásaiból. Eltitkolt, múltidéző emlékezet a szovjetizálás időszakából, 1944–1990*. Ungvár–Budapest, Szolyvai Emlékparkbizottság – Intermix Kiadó.
- DUPKA György 2020: *A kárpátaljai magyarság, németiség elhallgatott tragédiája, 1944–1946. A hidden tragedy: the fate of Hungarians and Germans in Subcarpathia, 1944–1946*. Budapest–Ungvár, Intermix Kiadó.
- DUPKA György – KORSZUN Alekszej 1997: *A „malenykij robot” dokumentumokban*. Ungvár–Budapest, Intermix Kiadó.
- HORVÁTH László 2017: Élet a halál árnyékában. Emlékeim a malenykij robotról. In DUPKA György (összeállította): *Kárpátaljai magyar férfiak a szovjet lágerekben (történetek, visszaemlékezések, emlékiratok)*. Ungvár–Budapest, Intermix Kiadó. 75–164.
- KARPOV, Vladimir 1987: *A hadvezér*. Debrecen, Zrínyi Kiadó.
- KOCSIS Károly 2001: *Kárpátalja mai területének etnikai térképe*. Budapest, Magyar Tudományos Akadémia, Kisebbségkutató Intézet.

- KURMAI-RÁTI Szilvia: 2011: *A „malenykij robot” a túlélők visszaemlékezéseinek tükrében. Mélyinterjúk id. Pocsai Vincével és Nagy András túlélőkkel.* Ungvár, Szolyvai Emlékparkbizottság.
- M. TAKÁCS Lajos (szerk.) 1994: *Aprópénz a történelem színpadán. A kárpátaljai magyar nyelvű sajtó 1945–1948.* Ungvár–Budapest, Intermix Kiadó.
- NAGY Jenő 2017: Megaláztatásban. (A kárpátaljai magyar férfiak deportálása 1944 őszén). In DUPKA György (összeállította) 2017: *Kárpátaljai magyar férfiak a szovjet lágerekben (történetek, visszaemlékezések, emlékiratok).* Ungvár–Budapest, Intermix Kiadó. 5–73.
- OROSZ Ildikó 2007: *A függetlenségtől a narancsos forradalomig. A kárpátaljai magyarság helyzete a független Ukrajnában (1991–2005).* Ungvár, PoliPrint.
- P. PUNYKÓ Mária 1993: *Reggelt adott az Isten. A szenvedés éve kárpátaljai népi elbeszélésekben.* Debrecen, Györffy István Néprajzi Egyesület.
- SÓBÁNYI Imre 2015: *Aknaszlatinai emlékeim.* (Kézirat.)
- STARK Tamás 2010: „Budapest felé fordultak védelemért...” In FEDINEC Csilla – VEHES Mikola (szerk.): *Kárpátalja 1919–2009 történelem, politika, kultúra.* Budapest, Argumentum – MTA Etnikai-nemzeti Kisebbségkutató Intézete. 247–251.
- VIDA István (szerk.) 2005: *Iratok a magyar–szovjet kapcsolatok történetéhez. 1944. október – 1948. június.* Budapest, Gondolat Kiadó.
- ZELEI Miklós 2017: *A kettézárt falu.* Budapest, Kortárs Kiadó.
- ЛЕВЕНЕЦЬ Ю. (гол. ред..кол.) 2008: *Закарпаття в етнополітичному вимірі.* Київ, Національна Академія Наук України – Інститут політичних і етнонаціональних Досліджень імені І.Ф. Кураса. [Levenec, J (szerk.) 2008: *Zakarpatya v etnopoliticsnomu vimiri.* (Kárpátalja etnopolitikai megközelítésben.) Kijev, Ukrán Tudományos Akadémia – I.F. Kurasz Politikai és Etno-nemzeti Kutatóintézet.]

SURVIVING THE UNSUSTAINABLE.
RETURN OF THE DEPORTED TO “MALENKIJ ROBOT”
TO SUBCARPATHIA

“Malenkij robot” can be considered the most tragic Soviet measure that hit the Subcarpathian Hungarians at the end of the World War II. It was an ethnic cleansing which began in November 1944 and according to available archival sources we can state that approximately 30,000 people were deported from the region to the Soviet prisoner-of-war camps. The deportations affected all Hungarian-inhabited settlements in Subcarpathia. About one-third of the prisoners could not return to their homeland because they did not survive hunger, inhumane conditions and treatment. Prisoners who survived the horrors of the camps mainly began to be released from 1946. The survivors who came back to Subcarpathia encountered a new legal and administrative environment and arrangement as, on January 22 1946, the Soviet Union annexed the region. The Hungarians of Subcarpathia became second-class in their own homeland, and those who returned from the “malenkij robot” became doubly-stigmatized. The present study describes the conditions under which the survivors returned to Subcarpathia and the difficulties they faced in the new regime. The survivors’ mental trauma, caused by the Soviet captivity and the decades-long taboo on reference to it, are also dealt with in the paper.

KÖTELES LÁSZLÓ

A „MÁLENKIJ ROBOTRA” ELHURCOLT SZLOVÁKIAI MAGYARSÁG, 1944–1953

BEVEZETÉS

Úgy vélem, a történelem és benne ugyanaz a pánszláv nagyhatalom ismétli önmagát. A mai Kelet-Ukrajnában történetekhez hasonlóan, a Kárpát-medencében élő magyarság számára az 1944/1945-ös év történései hasonló nagyhatalmi törekvésekből indultak ki. Csak akkor az illetékesek nem a Donyec-medence orosz lakosságának a szabadságszeretetére hivatkoztak, hanem az úgynevezett Kárpátontúli területen élő ukránok vágyára, akik demokratikus szavazással döntötték el, hogy a nagy és győzedelmes Szovjetunióhoz szeretnének csatlakozni. Ugyanakkor, összekötve a hatalmi törekvéseket, cinikusan igyekeztek eltávolítani egy ilyen úgynevezett ukrán, ha pontosabbak akarnánk lenni, egy ilyen szovjet típusú pánszláv népakarat útjában álló, nem szláv német és magyar közösségeket.

Visszatekintve ezért is fontos, hogy tabuk nélkül tárjuk fel múltunk történéseit, mert ezek az események máig hatnak és befolyásolják a gondolkodásunkat, tudatunkat és mindennapjainkat. De nemcsak a mi gondolkodásunkat, hanem a velünk élő népeket is. Ezért is fontos, hogy minél pontosabban, előítéletektől és mítoszoktól mentesen ismerjük meg közös történelmünket. Közös tragédiánk, hogy nem egyéni megtorpanások, gyengeségek, hanem minden esetben a legális hatalom törvényei értelmében történtek a borzalmak és embertelenségek.

Ebben az időszakban a szlovákiai magyarság, de a vele történelmileg együtt élő nemzetek sorsát a szovjet deportálások tükrében hat jól elkülöníthető korszakra oszthatjuk fel:

1. 1944 novemberétől 1945 márciusáig a németek és a magyarok tömeges deportálásának gyakorlati végrehajtása;
2. 1945 márciusától 1945 júniusáig a deportáltak átszállítása gyűjtőtáborokból a végleges munkatáborokba, a megszálló szovjet hadsereg s berendezkedő csehszlovák hatalom magyar- és németellenes intézkedései;
3. 1945 júliusától 1948-ig a munkatáborok berendezkedése s a deportáltak kisebb csoportjainak hazatérése;
4. 1949-től 1953-ig az elhurcoltak többségének és Sztálin halála után a deportáltak utolsó csoportjainak a hazatérése;

5. 1950-ig a berendezkedett csehszlovák hatalom intézkedései a kollektív felejtésre;
6. 1990-től napjainkig a deportálások emlékeinek felelevenítése, s az első szlovák és magyar kárpótlási törvények megszületése.

A fenti korszakolásnak természetesen több más előzménye vagy kísérő történeti alfejezetét is meghatározhatjuk.

1. Szükséges kitérni az első Csehszlovák Köztársaság 1938-ban meginduló felbomlására, illetve Dél-Szlovákiában 1938 novemberétől a magyar hatalmi berendezkedésre.
2. Külön kell említeni az 1944-es magyarországi német megszállást s az azt követő nyilasuralmi berendezkedést, valamint a szovjet hadsereg hadműveletei következtében a civil lakosságot ért hátországi megpróbáltatásokat.
3. Foglalkozni kell a felvidéki magyarság teljes jogfosztottságának, a hontalanságnak az éveivel, melynek kezdete 1945 tavasza. (A Magyarországra kényszerkitelepítettek utolsó vonatszerelvénye 1949. április 16-án hagyta el Párkánynál az országhatárt.)
4. Vizsgálni kell a kommunista diktatúra 1948-tól 1989-ig tartó évtizedeit, valamint az 1990-től beköszöntő és többpártrendszer működésére épülő demokrácia napjainkig tartó időszakát.

1944 márciusában Magyarország német megszállása újabb megpróbáltatásokat jelentett a világháború minden nyomorúságát, harmadik esztendeje megélt hátországnak: az addig nem ismert embertelenségeket, melynek kezdetét, az alapvetően magyar érzelmű zsidóság deportálása jelentette. Arányaira jellemző, hogy a legmagyarabb felvidéki városunk, Dunaszerdahely lakosságának 44 százalékát vesztí el, de még Kassa is a 15 százalékát. Az emberi jellemek ekkor kezdenek kikristályosodni. Le kell szögeznünk, hogy eme kor mártírjainak a pontos összesítése a mai napig nem történt meg.

1944-ben az elkövetkező időszakot egyesek egy új, szebb kor eljövételének aposztrófálták, de ez újabb sorstragédiák eljövételét jelentette. Nem hiába használjuk mifelénk a tatárdúlás, törökdúlás és a felszabadulás szinonimáit együtt. A korra jellemző embertelen módszerek megmaradtak, sőt gyakran ugyanazon egyének, ugyanazokat a létesítményeket használják fel.

A második világháború végén, a határon túli magyarság történelmileg legtovább egybefüggő területét, Kárpátalját és Felvidéket ugyanaz a sors éri. Jogos a feltételezés, miszerint a felvidéki, tehát a jelenlegi Szlovákia területét lakó magyar és német nemzetiségű lakosság 1944 novemberétől 1945 márciusáig zajló deportálása is, a szovjet terminológia szerinti úgynevezett Kárpátontúli terület Szovjetunióhoz történő csatolása tervének folytatása lehetett. Az illetékes szovjet parancsnokságok sem rendelkeztek részletes információkkal, hogy hol is fog húzódni a végleges határ a háború utáni Szovjetunió és Csehszlovákia

között. Így a kárpátaljai magyar férfiak deportálása minden fennakadás nélkül folytatódott a már Csehszlovákiához tartozó területeken is.

A Kárpátalját megszálló 4. Ukrán Front Katonai Tanácsa által kiadott 0036. számú szigorúan titkos parancs a kárpátaljai magyar és német nemzetiségű hadköteles férfiak letartóztatására és elhurcolására tömegesen érvényesült a jelenlegi Szlovákiához tartozó Bodrogközben és Ung-vidéken is. A deportálások más parancsok alapján 1944 márciusáig folytatódtak Kassa városában, s a Kassán túli Abauj-tornai, s egyes esetekben a gömöri és kishonti régiókban is. A megbízhatatlan, esetleg feljelentett személyeket 1945. április–májusáig még a szovjet speciális szervek vették át, s az esetek többségében deportálták is őket a Szovjetunióba.

1944. december elején, közvetlenül a front mögött, elsősorban a jelenlegi Szlovákiának a dél-zempléni és ungi területeiről a Vörös Hadsereg speciális egységei megkezdték a hadköteles magyar férfiak s a német polgári lakosság összegyűjtését. Főleg férfiakat vittek el az úgynevezett háromnapos munkára. Pontosabban háromnapos ételmiszerrel kellett jelentkezni, a deportálást biztosító katonák által gyakran hangoztatott „málenkij robotra”. Az összegyűjtöttek többsége meg volt győződve, hogy rövid időre – jóvátételi munkára hidat, utat, vasutat javítani vagy építeni viszik. A három naphoz a deportálást túlélő szerencsések esetében három-hatéves kényszermunka, fogság lett. Az elhurcoltak számát a Szlovák Köztársaság Igazságügyi Minisztériuma 7497 személyben határozza meg, míg Vladimír Bystrov a *Csehszlovák polgárok Szovjetunióba elhurcolása* című kiadványában 60 000-től 120 000-ig becsüli számukat.¹

Az elhurcolások első célja egyértelműen a német polgári lakosság és a magyar férfiak eltávolítása és a lakhelyén maradt lakosság megfélemlítése volt. Szlovákia területén a tömeges deportálások egyértelműen követték a szlovák–magyar etnikai határt. A nagyobb számban történő elhurcolások csak a magyar jellegű községeket érintették. Csak a deportálások második és harmadik hullámában érezhető, hogy a deportáltakat, mint a háborúskárok ellentételezéseként, már munkaerőként veszik számba.

A civil lakosság deportálásáról szóló döntésekben az illető település és lakosság politikai, nemzeti hozzáállása gyakran semmilyen szerepet nem játszott. Például a mindig is antifasiszta érzelmű Bódva-völgyi német Mecenzéf kisváros mánta, tehát német lakosságát brutálisabban deportálták, mint a környező magyar települések férfijait. Sőt ebből a kisvárosból a magyar jellegű községekkel ellentétben még nőket, lányokat és fiatalkorúakat is elhurcoltak az NKVD egységei. Jellemzően, a községről 1946-ban készült repatriálási (hazatérési) kérelmi listán közel 100 név mellé csehül van odaírva a „*návrat je nežádoucí*” megjegyzés, ami magyarul annyit jelent, hogy „*a visszatérés nem kívánatos*”.

¹ BYSTROV 2003.

Tehát az illető személyt nemcsak a szovjet szervek, hanem a cseh és szlovák szervek is halálra ítélték.

A DEPORTÁLÁSOK MEGVALÓSÍTÁSA

Miután a Vörös Hadsereg kötelékében harcoló IV. Ukrán Front katonái súlyos harcok árán megszállták Kárpátalját, 1944. november 24-én léptek a jelenlegi Szlovákia területére. Annak ellenére, hogy a IV. Ukrán Front haditanácsának 1944. november 13-án kiadott parancsa ezen a területen csupán a német és a magyar nemzetiségű hadköteles személyek nyilvántartásba vételéről rendelkezik. A zempléni és ungi terület pacifikálását célul kitűző operatív program már a térségben maradt német és magyar katonák felkutatását és összegyűjtését is célul tűzte ki. Ezzel a céllal indítja a magyar katonaköteles férfiak deportálásának megkezdését. A deportálás első hullámába sorolt települések gondos és tudatos kiválasztása, nem rögtönzésre, hanem már előre átgondolt tervezésre enged következtetni. A Kárpátaljával határos és a jelenlegi Szlovákiához tartozó keleti (zempléni) területeken 1944 decemberének első napjaiban végrehajtott nemzetiségi tisztogatások valószínűsíthető célja az úgynevezett „megbízhatatlan magyar lakosság” eltávolítása volt az addig Csehszlovákiához tartozó nagyon fontos vasúti csomópontról, Csapról és környékéről.² (1. kép)

A Felső-Bodroghközben és Ung-vidéken, a Fagyjev vezérőrnagy által vezetett NKVD-s egységek 1944. december 1-től az év karácsonyáig, a Kárpátalján bevált kíméletlen szervezethez és módszerekkel hajtották végre a magyar hadköteles férfilakosság deportálását. A Kassa, illetve a Kassán túli területekről a német lakosság és a magyar férfiak deportálása 1945 februárjában a front-harcok után közel egy hónappal később kezdődött meg. Míg a tömeges elhurcolás Szlovákia területén a Rozsnyótól nem messze található, a történelmi Gömört és Tornát elválasztó Szoroskőig terjedt ki, addig a nyugatabbra elterülő Gömör-Kishont területén Uzapanyit, Nagybalog, Abafala, Kövecses és Szentkirály községekből történt tömeges deportálás.³

² Csap városa és a környező 12 község, a Csehszlovákia által 1919-ben kitűzött belső, adminisztratív határai szerint Szlovákiához tartoztak. Szovjet-Ukrajnához, pontosabban a Szovjetunióhoz csak a Beneš köztársasági elnök 1945. szeptember 1-jén kelt 60/1945 Zb. számú alkotmányos dekrétuma alapján lettek csatolva, melyet az Ideiglenes Nemzetgyűlés, tehát a csehszlovák parlament csak két hónappal később, 1945. november 22-én szavazott meg.

³ VIRSINSZKY 2019.

1. kép: A Kisgéresről elhurcoltak emlékműve a temetőben
(Köteles László felvétele, 2020)

Míg a legtöbb magyar deportált Királyhelmece, Nagykapos, Szepsi és Kassa járásokból származott, addig a németek meghatározó részét Szepsi, Késmárk, Igló, Poprád és Eperjes járásokból hurcolták el.

Az eltávozó NKVD-egységek tevékenysége után, az illetékes szervek körülbelül még 1945 áprilisáig folytatták a bujkáló katonaköteles magyar férfiak utáni hajtóvadászatot, akiket Nagykapon és Királyhelmece, illetve Rimaszombatban, Lőcsén, Pozsonyban gyűjtöttek össze. Az így elfogott, begyűjtött, gyakran csak rosszindulatból feljelentett személyek esetében, a szovjet hatóságok már igyekeztek megteremteni a jövőbeli deportálásuk jogi indoklását. Hosszú kihallgatásokkal, verésekkel igyekeztek foglyaikat beismerő vallomásra kényszeríteni. Az így szerzett beismerések alapján már a háborús bűnösökre vonatkozó szovjet törvények alapján ítélték el őket.⁴

Le kell szögezni, hogy a tömegesen elhurcolt személyek esetében a bűnösségük megállapítására, csak a legkritikább esetekben valósult meg konkrét vizsgálat. A magyarság és a németek elleni kollektív megtorlás szellemében a deportáltak automatikusan és tömegesen nyilvánították háborús bűnösökké.⁵

A helyi komisszárokról (más helyen milicisták), annak ellenére, hogy szerepük nem volt meghatározó a deportálásokban, gyakran beszéltek a visszaemlékezők elbeszéléseikben. A reguláris csapatok után érkező NKVD-s tisztek nem bíztak az ellenséges környezetben, sem az elenyésző számú kommunista értelmű helyi egyénekben. Viszont gyakran komisszárként őket bízták meg a településeken tartózkodó civil férfilakosság háromnapos munkára való összpontosításának a megszervezésével. Önálló döntéshozásuk nem lévén, csak a kapott parancsok végrehajtásánál segédkezhettek. Gyakran fenyegetések súlya alatt – ami nem zárja ki, hogy egyes esetekben a bosszúszomjuknak megfelelően –

⁴ „...január 23-án [...] átmentünk a fronton és hazafelé indultunk. Szepsi előtt megelőzött bennünket egy orosz katonai teherautó »szamopálos« katonákkal és felszállni kényszerítettek bennünket és Szepsibe vittek, de nem engedtek haza hanem kihallgatni kezdtek, és győzögetni, fizikai erőszakkal hogy mi nem szöktünk meg, hanem diverzán és kém célokkal küldtek amit mi nem ismertünk be mert nem volt igaz és akkor megverték és kényszerítettek, [...] harmadik nap teherautóval a rimaszombati megyei börtönbe vittek ahol kihallgattak és természetesen vertek ha nem úgy beszélünk ahogy akarták. Harmadik nap gyalog a losonci járási börtönbe vittek és minden folytatódott tovább. Március 19-én orosz katonai bíróság elé állítottak. Azelőtt hogy 13-an bementünk volna a bíróság helyiségébe mindenkinek egy kb. 20x30 cm tiszta papírt adtak és kényszerítettek bennünket hogy a jobb alsó sarokba írjuk alá. Utána az 58/6, 8, 9, 11 paragraffussal ítélték bennünket négyet halálra, kettőt 25 évre a többit 20 évre. Én 25 évet kaptam és nem tudtam hogy miért mert senkinek sem ártottam.” (A szepsi Bendsuch István visszaemlékezése. Másolata a tanulmány szerzőjénél. A továbbiakban: BENDSUCH é. n.)

⁵ „Kassán, éjszakai kihallgatásra vittek, ahol körülbelül 10 percig kérdezték oroszul, melyből egy szót sem értettem. Utólag, az engem kísérő őr súgta meg, hogy szovjetellenes diverzánsként 10 év kényszermunkára ítélték.” (Interjú a tornaújfalui Szilágyi Józseffel. Az anyag a tanulmány szerzőjénél.)

tevékenykedtek. A komisszárok szerepe is magyarázhatja a gyakori, akár szomszédos településekről deportáltak száma közötti nagy aránytalanságokat. Az érintettek emlékezete szerint, néhány falu kivételével szinte semmilyen erőfeszítést sem tettek a rájuk bízott lakosság megmentése érdekében. Az Ung-vidéki Deregnyő,⁶ illetve a tornai Szádelő község esetében a falu előljárójának, a saját deportálását megkockáztatva sikerült megvesztegetni vagy meggyőzni az illetékes szovjet tisztet az elhurcolások leállítására. A deportálások elkerülése, valószínűleg annak is volt köszönhető, hogy ekkorra a magyar falvak férfilakosságának elhurcolását már mindenütt végrehajtották, sőt egyes komisszárok szolgalelkűséggel végrehajtott eseteiben túl is teljesítették.

A deportálások kezdete az Ung-vidéken és a Felső-Bodroghközben

A deportálások első hullámának tisztogató és megfélemlítő jellege egyértelmű volt. A dobszóval kihirdetett háromnapos munkára való gyülekező után azonnal kezdetét vette a férfiak összegyűjtése. Mozikba, iskolákba, nagyobb pincékbe zárták a gyanútlan jelentkezőket, majd néhány órás várakozás után erőltetett menetben a legközelebbi gyűjtőtábor felé hajtották el a csoportokat. A mintegy két hétig tartó menet során a foglyokkal úti céljukat nem közölték, enni sehol sem adtak nekik. Éjszakánként istállóknak, gazdasági épületeknek, padlásokon zsúfolták össze az elhurcoltakat. A kelet-szlovákiai, kelet-magyarországi és a kárpátaljai deportáltak csoportjai a szolyvai tábor érintése után a Vereckei-szorosnál keltek át a Kárpátokon, majd a turkai táboron keresztül érkezettek a hírhedt szambori gyűjtőlágerbe. A fegyveres kíséret szigorúságát az a tény jellemzi leginkább, hogy a megkérdezettek közül senki sem emlékezett sikeres szökésre. A december 6-ig tartó első deportálási hullámban fogságba esett, végletekig elcsigázott, beteg embereket Szamborban azonnal marhavagonokba zárták és a hátszágban lévő munkatáborok felé irányították.⁷

A deportálások második hulláma

A zempléni és ungi magyar katonaköteles férfiak deportálásának második hullámára 1944. december 6-a után került sor. A deportálások második szakasza Kassát, illetve a Kassán túli területeket is érintette. A német polgári lakosság és a magyar férfiak deportálása 1945 februárjában, tehát a frontharcok után közel

⁶ GÉCZI 1992: 24.

⁷ DOBOS 1992.

egy hónappal később kezdődtek meg. A magyar falvakban dobszóval hirdették ki, hogy minden férfi 18-tól 45 éves korig köteles jelentkezni háromnapos munkára. A nem jelentkezőket és a szökevényeket a családjuk internálásával fenyegették. Ekkor már nem közvetlenül a falvakban történt az emberek őrizetbe vétele, hanem kijelölt településeken volt a gyülekező, ahová a felszólítás után még kíséret nélkül (esetleg a falubeli komisszárók kíséretével) mentek a férfiak. A gyűjtőhelyen való hiánytalan megjelenésért is a komisszárók vállalták a felelősséget. Ezekről a gyűjtőhelyekről még lehetségesek voltak a szökések. Sőt még az is előfordult, hogy a családjukat fenyegető repressziók miatt egyes megszökött egyének még vissza is tértek.⁸

A DEPORTÁLTAK ELSZÁLLÍTÁSA AZ ELOSZTÓ- ÉS GYŰJTŐTÁBOROKBA

Ezekről az ideiglenes gyülekezőhelyekről több esetben már szovjet fegyveresek – akikről a deportáltak nem tudták megállapítani, hogy milyen fegyvernemhez tartoztak – kísérték tovább a transzportokat. A zempléni és ungi deportáltakat nyugati irányba, a garanyi (szlovákul Hraň) gyűjtőtáborba vitték, ahonnan néhány napos tétlen várakozás után Szinna (szlovákul Snina) felé hajtották őket. A foglyok innét az Uzsoki-hágón átkelve érkeztek meg a szambori lágerbe. A második hullámmal érkezetteket Szamborból nem szállították azonnal tovább, bevagonírozásukra gyakran csak 10-15 nap múlva került sor.

A kassai terület deportáltjai a csak felületesen őrzött gyülekezőhelyekről már fegyveres kísérettel érkeztek Kassára. Az átvételnél az egyetlen kritérium a létszám volt. Így előfordult, hogy a transzportból megszököttek helyett az úmenti bámécszkodók közül emeltek ki férfit, vagy a velük tartó fogathajtókat sorolták be a menetoszlopokba. A kassai Szedria épületében (megyei törvényszék) összpontosított deportáltakat több napi tétlenséget követően többször kihallgatták. Elsősorban arra voltak kíváncsiak, hogy ki milyen pártnak volt a tagja, s mennyi földje van.⁹

A kihallgatások után a foglyok többségét negyvenesével tehergépkocsikra préselték fel, s a Duklai-hágón át a hírhedt lengyelországi Nowy Sącz börtön-épületébe vitték. Itt a pincében lévő börtöncellákba préselt foglyoknak már annyi hely sem maradt, hogy le lehessen guggolni. Az embertelen körülmények

⁸ A hazaszökött 18 éves, tornaújfalui Köteles Pétert az anyja azzal küldte vissza, hogy ha nem jelentkezik ismét, akkor az apját vinnék el helyette.

⁹ Edelényi VK A szögligeti Bobaly István *Fogságom története* című kézírata. (A továbbiakban: BOBALY é. n.)

között töltött éjszaka után a sanoki gyűjtőtáborba lettek átszállítva. Sanokban, a néhány napi várakozás alatt a fogva tartók már felmérték a foglyok egészségi állapotát, s egyes esetekben a már munkára alkalmatlan betegeket hazabocsájtották. Ebből a tranzitlágerből a deportáltak már marhavagonokban folytatták útjukat. A szállítás embertelen körülmények között zajlott. A foglyoknak naponta csak egyszer adtak inni- és ennivalót, de a nagy tülekedésben előfordult, hogy egyeseknek már nem is jutott. A szállítás alatt szükségletüket csak egy betett vödörbe vagy a vagon aljába fúrt lyukon keresztül végezheték. A több áldozatot követelő út kilenc napig tartott. A szovjet Alagír vasútállomásról a 35 kilométerre lévő Nuzal lágerbe már gyalog hajtották el őket.

A „málenkij robot” első fázisa Felvidéken, tehát Szlovákia jelenlegi területén időben és térben két szakaszra osztható. Az első hullámban a zempléni és ungi területről, tehát a Kárpátalja és Szlovákia határ menti területeiről, néhány nap alatt, csak tisztogatási és megfélemlítési célokból, minden válogatás nélkül deportálták a magyar hadköteles férfiakat. A deportáltakat minden vizsgálat és ellenőrzés, tranzittáborbeli fogva tartás nélkül hurcolták el a donbászi munkatáborokig. A magyar férfiak tömeges deportálásának második szakasza már a kassai területet is felölelte. A deportálások módszereiben az elsőhöz hasonlóan könyörtelenek és kíméletlenek voltak. Az elhurcolás folyamata, mivel a súlyos betegeket egyes esetekben már hazaengedték, a tranzitlágerekben a várakozások gyakoribbak és hosszabb ideig tartottak, ezért arányokban kevesebb áldozatot követeltek.

A deportálások két hulláma közötti időbeli eltérés nagy valószínűség szerint szervezési okokra vezethető vissza. Elképzelhető ugyanis, hogy az előző transzportokkal (Kárpátalja, Kelet-Magyarország és a bodrogi első hullám) és a frontokon fogságba esett hadifoglyok tízezreivel túlszűfolt elosztóláger, valamint a foglyok számához képest vélhetően kevésnek bizonyuló vasúti kapacitás fékezte december 6-a után az elhurcolások ütemét. A szervezési nehézségeken kívül aligha indokolta volna egyéb, hogy több bodrogi falu lakosát már december 10-e körül nyilvántartásba vették a királyhelmeci parancsnokságon, ám utána hazaengedték a jelentkezőket, s elhurcolásukra csupán december 23-án került sor. Úgyszintén a feltételezhető kapacitásgondokra vezethető vissza, hogy a második hullámban elhurcoltak közül a Szinnán megejtett orvosi vizsgálat után hazaengedték a betegek és az öregek egy részét, ami a december 6-a előtt elhurcoltak esetében elképzelhetetlen lett volna.¹⁰ Valószínűleg ugyanezen okokból sikerült, néhány magát szlováknak mondó és a szlovák nyelvet bíró magyar civil foglynak is elérnie a szabadon bocsátásukat.

A kárpátaljai deportálást megelőzni, illetve a már deportáltaknak a szolvyvai, turkai és a szambori gyűjtőtáborban nyílt lehetőségük a menekülésre. Mint

¹⁰ Dobos 1992.

volt csehszlovák állampolgárok jelentkezhetek harcolni az I. Csehszlovák Hadtestbe. A szovjet és cseh szervek igyekeztek kiszűrni a jelentkezők közül a magyarokat és a németeket. Csak szláv (ruszin, ukrán, szlovák, cseh) és zsidó nemzetiségű jelentkezőket fogadtak el. Ráadásul a felvétel csehül vagy szlovákul zajlott. Mivel a csehszlovák hadseregben, a kötelező katonai szolgálatot letöltő férfiak többsége már beszélte a cseh vagy a szlovák nyelvet, így a fogva tartók kitalálták, hogy nemzeti hovatartozásukat a *Miatyánk* imádság szlovák nyelven való elmondásával is ellenőrizték. Számolni és imádkozni az ember csak anyanyelvén tud, így az ilyen úton szabadulók száma elenyésző lett. Csupán a szlovák nyelvet jól bírók közül menekültek meg néhányan a munkatáborokba való továbbszállítás elől.¹¹

A deportálások történései sorozatában külön fejezetként kell tárgyalnunk a munkatáborokba való deportálást és az ott eltöltött első hónapok eseményeit. Az elhurcoltak legnagyobb szenvedései és halálos veszteségei meghatározóan erre, az 1944 decemberétől 1945 júniusáig terjedő időszakra esnek. A saját polgárai felé is kíméletlen szovjet hatóságok a szűkös háborús körülmények között, szinte semmit sem tettek a deportáltak szenvedéseinek enyhítésére. A legembertelenebb körülmények a szolyvai gyűjtőtáborra voltak jellemzőek. A téli évszak ellenére a foglyokat fűtetlen helyiségekben helyezték el. A rossz élelmezés, a tisztálkodási lehetőségek és az orvosi ellátás teljes hiánya voltak jellemzőek a tábor körülményeire. A fertőzött ivóvíz következtében kiütéses tífusz- és vérhasjárvány ütött ki. Körülbelül 100-120 fogoly lett naponta a járvány áldozata, akiket jelöletlen tömegsírokba hantoltak el. A fogvatartottak több mint tíz százaléka, tehát több mint 2000 fő ekkor halálozott el. A vesztegár kihirdetésén kívül sem az illetékes parancsnokság, sem az őrök nem tettek lépéseket az embertelen körülmények enyhítésére.

ÚT A MUNKATÁBOROKBA ÉS AZ ELSŐ HÓNAPOK

A zempléni és ungi elhurcoltak számára a gyűjtő- és elosztótáborokban átélt megpróbáltatások után a deportálásuk következő szakasza, a célállomásig történő vasúti szállítás volt a legrettenetesebb. A közlekedési eszköz szinte minden esetben a minden berendezés nélküli (fekvőhelyek, illemhely, ivóvíz) berácsozott, s a szállítás alatt lelakolt marhavagonok voltak. Az őrök általában 50-80, de előfordult, hogy 100 embert is bezúfoltak a vasúti kocsikba. Az akár több hétig is eltartó szállítás alatt, a már legyengült és beteg foglyok közül sokan elsősorban az ivóvíz- és élelmiszerhiány miatt haltak meg. A szállítás ideje

¹¹ GÉCZI 1992: 27.

alatt elhunytakat a vasút melletti, gyorsan kiásott sírokba hantolták el. A szállítás célja szinte minden esetben a Donyec-medence területén található Sztalino, illetve az ehhez a lágerparancsnoksághoz tartozó egyéb munkatábor volt.

A kassai terület deportáltjait, a több hetes kassai várakozás után a sanoki tranzittáborba helyezték át. Előfordult, hogy az éhezéstől legyengült szervezettű foglyokkal a flekktífusz itt végzett. Viszont egy-két esetben az is előfordult, hogy egy gyors egészségügyi ellenőrzés után a súlyosan beteg és munkaképtelen foglyokat haza is engedték. A hosszabb várakozás után a készen álló tehervonatokban, marhavagonokként 40-50 deportáltat indítottak útnak. A szállításuk körülményei hasonlóak voltak a zempléni és ungi sorstársaikéhoz. A vonat naponta csak egyszer állt meg, amikor enni és vödör vizet adtak be a vagonokba. A megállások alatt az őrök mindig megszámlálták a foglyokat. A halottakat, ha volt idő, jelöletlen sírokba temették, ha nem volt idő, akkor egyszerűen csak kidobták a vagonokból. Embertelen, kilenc napig tartó út után érkeztek meg a szovjet Alagir vasútállomásra. Innen gyalog, a 35 kilométerre lévő Nuzal lágerbe hajtották el őket.¹²

Itt, a vasúti szállításuk alatt legyengült foglyokat a végső munkahelyük meghatározásáig zsúfolt és fertőzött barakkokban szállásolták el. A foglyok egészségi állapota, az elégtelen ellátás, a mindenfajta higiéniai kritériumot nélkülöző elszállásolási körülmények a foglyok tömeges elhalálózását okozták.¹³ (2. kép)

Változást csak a tavaszi és a nyári hónapok megérkezése hozott. A szabadon szedhető vadsóska vagy a csalánból készült leves is életmentő lehetett. Ráadásul a harci cselekmények befejezésével a szovjet vezetés már nagyobb figyelmet kezdett fordítani a táborokban fogvatartottakra, mint lehetséges munkaerőre a háborús károk rendbehozatalánál.

A deportálások első hónapjaiban a járványok és tömeges elhalálózások magas számát egyértelműen meghatározta, hogy a szovjet hatóságok nem voltak felkészülve az ilyen nagyszámú hadifogoly és deportált polgári lakosság befogadására, ellátására. Annak ellenére, hogy a háborús károk jóvátételeként, mint munkaerővel számítottak velük, kezdetben szinte semmilyen körülményt nem alakítottak ki munkába állításukhoz. Ráadásul az elhurcolt civileket, mint háborús bűnösöket kezelték. Az első hónapokban a gyűjtő- és munkatáborokra jellemző volt, hogy a táborok parancsnokságai szinte semmilyen érzékelhető lépéseket nem tettek a fogvatartottak megmentése, illetve életkörülményeik enyhítése érdekében.

¹² BOBALY é. n.

¹³ A hivatalosan dokumentált halálesetek közel 40 százalékát a nuzali láger veszteségei teszik ki 1945 februárja és júniusa között. Lásd: ZOZNAMY ODVLEČENÝCH é. n.

1.	11.	Bross Vojtech, Pavol	1922	N. St. Lesná	- Kužmarok - Angyinu necrotic.
2.	12.	M. urloffer Arpad	1891	H. Tvarožka	- " - Erysip. fac.
3.	13.	Drügel Rudolf	1897	M. Košice	- košice - Dysenteria.
4.	14.	Regéez August, Pavol	1914	S. Stražky	- Kužmarok - Vuln. sclopi. u. v.
5.	15.	Bartók Péter	1903	M. T. J. J. J.	- Torna - Inaniti. ost dysent.
6.	16.	Stronp, Paul	1901	H. St. Lesná	- Kažmarok - Angyinu necrotic.
7.	17.	Samuľ František	1901	P. Knurov	- Bielsko - Inaniti. Angyinu phleg.
8.	18.	Pfeiffer Ján	1901	S. Smolčica	- Gelnica - Pneumonia.
9.	19.	Spáček Karol	1895	P. Bielsko	- Bielsko - Inaniti.
10.	20.	Novák Štefan	1871	P. Polianá	- Kodice - Tbc, pulm.
11.	21.	Soyger Hugo	1921	I. Stos	- Gelnica - Pneumonia.
12.	22.	Vida Štefan	1901	H. Horka	- Poprad - Sepsis-pneumon.
13.	23.	Weiss Michal	1891	N. Malč	- Kažmarok - Erysip. fac.
14.	24.	Hüller Ján	1903	N. Smol. H.	- Gelnica - Strangulatio sicca.
15.	25.	Saxsi Márton	1891	M. Mukáč	- Mukáčovo - Vitium cordis.
16.	26.	Hüller Vojtech	1912	V. Svedla	- Gelnica - Erysip. fac.
17.	27.	Bretschneider Frant.	1891	S. Múša	- " - Inaniti.
18.	28.	Roxer Georg	1901	M. Smol. H. a.	- " - Enteroecolitis gr.
19.	29.	Bálint František	1901	N. Turňa	- Turňa - Erysipelas fac.
20.	30.	Sokol Ladislav	1915	P. Bestva	- Bielsko - Dysenteria.
21.	31.	Kowala Viktor	1910	H. Bielsko	- " - Lymphadenit. coll. l.
22.	32.	Jeger Eduard	1901	S. Smolník	- Gelnica - Dysenteria.
23.	33.	Schreiber Rudolf	1895	H. Bielsko	- Bielsko - Dysenteria.
24.	34.	Jankovský Ludvig	1900	A. Zabie	- " - " - "
25.	35.	Keller Alexandr, Štefan	1894	H. Moldau	- Moldava - Erysip. fac.
26.	36.	Kapsci Štefan, Štefan	1906	J. Hrechov	- " - Asthma-bronch.
27.	37.	Ješo Štefan, Michal	1901	J. Tornanická	- Torna - Enteroecol. Vit. cordis.
28.	38.	Gaj Karol, Ján	1895	A. Poprad	- Poprad - Apoplexia.
29.	39.	Syková Lucana, Andrej	1915	M. Modziera	- Bielsko - Erysip. fac.
30.	40.	Körtvély Pál, Jozef	1904	H. Hrechov	- Moldava - Vitium cordis.
31.	41.	Nitsch Rudolf, Andrej	1895	H. Hřípni	- Bielsko - Pneumonia.
32.	42.	Sutor Andrej, Andrej	1892	Sp. Podhradie	- Levoča - Vitium cordis.
33.	43.	Piončka Karol, Frant.	1911	H. Sviet. n.	- Bielsko - TBC.
34.	44.	Sachsa Karol, Frant.	1895	H. Geln.	- Gelnica - TBC.
35.	45.	Bundžuk Imrich, Štefan	1900	H. Moldau	- Moldava - Pneumonia.
36.	46.	Drobik Pavel, Ján	1892	H. Sočalko	- Ples - Enteroecolitis.
37.	47.	Malchur Ervin, Robert	1928	H. Bielsk	- Bielsko - Enteritis ac. grav.
38.	48.	Troják Štefan, Ján	1896	H. " - "	- " - Erysip. fac.
39.	49.	Kavasch Frant. Ján	1911	H. Matyspec	- Poprad - " - femor.
40.	50.	Gonhalmi Štef. Štef.	1900	H. Rakaj	- Abauj-Torna - " - fac.
41.	51.	Košik Ernő, Michal	1924	H. Bi. Sila	- Torna - Enteroecolitis jr.
42.	52.	Mežus Ján, Ján	1912	J. Stos	- Gelnica - Enteritis ac.
43.	53.	Bohus Leopold, Jozef	1898	H. Bielski	- Bielsko - " - gr.
44.	54.	Hochmann Péter, Jozef	1907	H. St. Son	- H. Sn. - Erysip. fac.
45.	55.	Mikléc Leopold, Ján	1900	P. Kamník	- Bielsko - Pneumonia.
46.	56.	Ternyey Pável, Pavol	1904	H. Moldau	- Moldava - Enteritis gr.
47.	57.	Képes Štefan, János	1900	H. Somod	- Torna - Erysip. fac.
48.	58.	Steininger Pável, Pável	1898	H. Gelnica	- Gelnica - Pneumonia.
49.	59.	Hochmann Péter, Jozef	1907	H. St. Son	- H. Sn. - Erysip. fac.

2. kép: A Nuzalban meghaltak névsora, amelyet dr. Fiedler Viktor jegyzett le.

Fogyóltársa, Pásztor Géza csempészte ki a listát Németországba

(Pásztor Géza hagyatékából)

A magyar katonaköteles férfiak és a német civil lakosság elhurcolásának és fogva tartásának körülményeit ismerve jogos a feltételezés, hogy a szlovákiai „málenkij robot” elsődleges célja nem a Szovjetunió háborús pusztítások dúlta

területein hiányzó munkaerő pótlása volt, hanem egyes területek némettelenítése és magyartalanítása, egyben kollektív megtorlás. A munkatáborokban uralkodó állapotok és a meghaltak magas aránya azonban kétségkívül a második megállapítás érvényességét igazolja.

A deportáltak munkába állítása csak 1945 késő tavaszától, nyarától kezdődött meg. A mesterségbeli tudásuk és fizikai állapotuk alapján a foglyokat több kategóriába sorolták. Elsősorban bányamunkákat végeztek velük, de dolgoztak gyárakban, a városok újjáépítésénél, fakitermelésnél, a szerencsésebbek pedig mezőgazdaságban. A visszaemlékezők többsége megjegyzi, hogy munkába állításukkor szinte minden csoporthoz besoroltak tolmácsnak legalább egy szlovákot, esetenként ruszint.

HAZATÉRÉS

A hazatérők első csoportjai

A szovjet egészségügyi szervek, először ebben az időszakban értékelik alaposabban foglyaik fizikai és egészségügyi állapotát. A hadifoglyok egészségügyi kivizsgálásának meghatározó szempontja a hadifoglyok kényszermunkájának rentábilisabbá tétele volt.

A fogva tartóik számára azok már csak terhet jelentenek, akikkel a munkánál nem számolhattak. Ezért a munkára tartósan alkalmatlanok (munkaképtelen betegek és sérültek) jelentős részét kiválogatták, s 1945 nyarán és őszén az ő csoportjaikat küldték haza az első transzportokkal.¹⁴ Ha a vagonok kapacitása megengedte, hozzájuk csatolták azoknak a civil magyar foglyoknak egy részét is, akik az első kihallgatások alatt csehszlovák állampolgárnak és csehszlovák nemzetiségűeknek vallották magukat.¹⁵

Az idő múltával a deportáltak fogva tartásának körülményei, a velük szemben tanúsított eljárások attól függetlenül, hogy milyen nemzetiségű foglyokról, illetve hadifoglyról vagy elhurcoltról van szó, hasonlóan alakultak. Az első időkben a magyar nyelvű csoportokhoz gyakran szlovák foglyot vagy szlovákul is értő felvidéki magyart is besorolnak a nyelvi nehézségek legyőzésére. Idővel, a tábori körülmények elrendezése, a járványok megfékezése

¹⁴ Szovjet adatok szerint 1945 júliusában 225 000 foglyot engedtek el, köztük 24 909 magyart. Augusztusban újabb 387 678 munkaképtelen, zömmel német fogoly térhetett haza és kiszabadult 131 000 munkaképtelen magyar is. (A. SAJTI é. n.)

¹⁵ GÉCZI 1992: 93–95.

után minden foglyot elsősorban a hazatérésének a lehetőségei érdekelték. A repatriálást, tehát a hazatérést a foglyok egészségi állapotán kívül (csak súlyos betegségek és tartós munkaképtelen állapot jöhetett szóba) egyértelműen az határozta meg, hogy az illető fogoly lakhelye a nagyhatalmak háború utáni döntései révén melyik ország területévé vált. Az érintett országok aktuálpolitikai érdekei, illetve a Szovjetunióval kapcsolatos viszonyai is meggyorsíthatták, illetve lassíthatták a hazatéréseket.

Az aktuálpolitikai történések sajátosan a „málenkij robot” megpróbáltatásai által leginkább sújtott magyar közösségnek, tehát a kárpátaljai magyaroknak kedveztek. A kárpátaljai illetőségű elhurcoltak többsége szabadult a legkorábban. Az első világháborút lezáró 1920-as Párizs környéki békeszerződések által Csehszlovákiának ítélt Kárpátalját a Szovjetunió 1945-ben annektálta, hivatkozva a kárpátaljai tanácsok kongresszusának 1944. november 26-án Munkácscon hozott döntésére, melyben a Szovjet-Ukrajnával való egyesülést kérték.¹⁶ A döntést az ideiglenes Csehszlovák Nemzetgyűlés, tehát a csehszlovák parlament csak két hónappal később, 1945. november 22-én erősítette meg. A kárpátaljai deportáltak többsége tehát már mint szovjet állampolgár térhetett haza.

Magyarország igyekezete a foglyok hazatérésére

A hadifoglyok és deportáltak hazahozatala, a vesztes háború utáni Magyarországon az egyik legégetőbb közéleti szükségként jelentkezett.¹⁷ Minden politikai párt által támogatott és propagandájukban ki is hangsúlyozott igyekezet a szövetséges hatalmak, közülük is elsősorban a Szovjetunióra irányult. A fogságban sínylődők sorsa viszont szorosan összefüggött a Szovjetunió által támogatott Magyar Kommunista Párt (MKP) aktuálpolitikai érdekeivel is. A magyar foglyok hazahozatalának meggyorsítása ezért a szovjet támogatást élvező MKP 1947-es választási kampányát támogató gesztusként került sor. Ettől függetlenül egyértelmű, hogy a hadifoglyok sorsának kedvezőbb alakulásához, gyorsított hazatérésükhöz a – igaz, akkor csak részben független – magyar állam egyértelmű kiállása is hozzájárult.

Míg a magyar hivatalos szerveknek a Magyarország területéről származó foglyok sorsával szembeni kiállása akár példamutatónak is mondható, addig ez az igyekezet már nem volt ilyen egyértelmű a magyar deportáltak, esetleg más, a trianoni határon túli területekről származó magyar foglyok sorsával szemben. Ugyanis ekkor jelenik meg az egyik, a felvidékiek számára legérzékenyebb

¹⁶ BALÓ–LIPOVECZ 1992: 243.

¹⁷ BOGNÁR 2017.

probléma: Magyarország hivatalos álláspontjának kérdése, pontosabban hiánya a határain kívülre került magyar nemzetiségű hadifoglyok sorsa esetében. Az ekkor kialakult vitákban élesen megmutatkoztak a kormánykoalícióban résztvevő pártok politikai felfogása közti különbségek. A kommunista párt vezette tárcák képviselői amellettt álltak ki, hogy a Szovjetunióval kötendő hadifogoly-egyezménybe csak a békeszerződésben megállapított – vagyis lényegében a trianoni – Magyarország területéről származó magyar állampolgárokat vegyék be. Kijelentették azt is, hogy *„el kellene zárkózni a svábok átvétele elől is”*. Ezzel szemben a kisgazdapárti tárcák képviselői szerint a *„magyar kormány nem helyezkedhetik olyan álláspontra, hogy Szovjetországban hagyja kint azokat a magyar fegyveres erőkhöz tartozott személyeket, akiket más államok átvenni nem hajlandók”*. Ekkor születik megegyezés, hogy ha a szomszéd államok nem fogadnák be a magyar nemzetiségű állampolgáraikat, akkor a magyar kormány átveheti őket.¹⁸

A szlovákiai foglyok hazatérése 1949-ig

Míg a Magyarország területéről származó elhurcoltak gyors hazatérésével kapcsolatban egyértelmű volt a társadalmi egyetértés, addig a háború utáni, tiszta szláv nemzetállamot építő Csehszlovákia ezt a területéről származó, nem szláv foglyok esetében elutasította. Az 1945. április 5-én elfogadott kassai kormányprogram VII. fejezete kimondta, hogy csak azok a német és magyar személyek kaphatnak állampolgárságot, akik aktív antifasiszta múltat tudnak igazolni. A többi német és magyar személytől megvonják az állampolgárságot és az abból származó jogokat. Tehát ez a csehszlovákiai magyar, illetve német foglyok hazatérését is igyekezett lezárni, mivel a Csehszlovákia területére való visszafogadásukat kategorikusan megtiltotta.¹⁹

A felvidéki magyar foglyok hazatérése viszont minden akadály és tiltás ellenére elindult. 1945 elején elsősorban a lengyelországi gyűjtőtáborokból bocsájtottak haza néhány szerencsés elhurcoltat. Foglyok hazatérése nagyobb számban először 1945 nyarán és kora őszén valósult meg. A munkaképtelen betegek

¹⁸ BOGNÁR 2000: 867–868.

¹⁹ Az idézett forrás vonatkozó részeinek fordítása a következő: *„Küldi: Nemzetvédelmi Minisztérium – A Szövetséges Hadseregekkel való kapcsolatok főosztálya Címzett: Külügyminisztérium-Prága A jegyzék száma: 108/styc. 1945. l.../ Kérjük l.../ hogy a Külügyminisztérium hozza a szovjet szervek tudomására, hogy csupán csehek és szlovákokat fogadtunk, de azokat nem, akik mint volt csehszlovák állampolgárok jelentkeznek. Ilyen jogcímre hivatkozva főként németeket és magyarokat küldenek, akiket nem szabad repatriálni (kterí nesmí byti k nám repatriováni).”* (DOBOS 1992: 119.)

és sérültek jelentős részét a szovjet hatóságok az első transzportokkal hazaküldték. Sok volt fogoly számára ez a döntés már nem jelentett menekülést. Gyakran egész életükre rokkantak maradtak vagy a fogságuk ideje alatt szerzett betegségeik következtében röviddel hazatérésük után elhaláloztak. Szabadon bocsájtásuk a szovjet fél részéről csupán racionális döntés volt, mivel így akart megszabadulni a munkaképtelen, számára már értéktelen foglyok tömegeitől. Így az elbocsájtásukat csak legkritkább esetben befolyásolta állampolgárságuk, lakhelyük, avagy nemzetiségük.

A felvidékiek szabadulásának következő lehetősége sajátosan Kárpátalja jogi helyzetének az alakulásával függött össze. 1945/1946 fordulóján a Kárpátalját annektáló Szovjetunió lehetővé tette, hogy a kárpátaljai deportáltak többsége már mint szovjet állampolgár hazatérhessen. A korabeli fejtelenség és a nehézkes szovjet bürokrácia lehetővé tette, hogy magukat kárpátaljainak valló felvidékiek is szabaduljanak. Az ezen a jogcímen szabadon bocsájtott deportáltak többsége a jól ismert hazai tájakra érve rögtön átszökött az akkor még csak gyéren őrzött államhatáron csehszlovák területre. Sokkal kevesebben kockáztatták meg, hogy Ungváron jelentkezzenek, s a helyi szovjet hivatalos szervek által kiállított engedéllyel térjenek haza. Ekkor tér haza az Ung-vidéki deportáltak 52 és a bodrogiak 28 százaléka.²⁰

A csehszlovák területről deportáltak, a magyar katonaként szovjet fogságba esett volt csehszlovákiai állampolgárok helyzetét nehezítette, esetenként lehetetlenné tette a csehszlovák hivatalos szervek következetes magyarellenes hozzáállása. A lakosság közel negyedének, a 3,5 millió csehszlovákiai németnek az elűzése után a 0,75 millió magyar kitelepítése volt a cél. A nagyhatalmak azonban csak a német kisebbség esetében fogadták el eltávolításuk igényét. Az Egyesült Államok és Anglia annak ellenére sem támogatta, hogy a Szovjetunió külügyminiszter-helyettese, a sztálinista politikai perek hírhedt államügyésze, Visinszkij állt ki a szlovákiai magyarok kiűzetéséért.²¹

A hivatalos hozzáállás továbbra is csak a szláv hazatérők (szlovák, ruszin, lengyel) igényét ismerte el. A prágai külügyminisztérium 1947 márciusában kelt jegyzéke csupán a nemzetiségi és politikai szempontból megbízható, volt csehszlovák állampolgárok honosítását engedélyezte, miközben a megbízhatóság megállapítását a területileg illetékes belügyi szervek hatáskörébe utalta.²²

A szlovákiai magyarok hazatérése tehát ezen időszak alatt inkább a hivatalos szervek ellenében valósult meg. A Csehszlovák Külügyminisztérium utólag ke-

²⁰ DOBOS 1992: 116.

²¹ „Megszabadítani az országot a másik ország nemzetiségéhez tartozó személyektől.” (VÍGH 1992: 131.)

²² SNA MZV 60641/III/47. Fond SSSR 1945–1959. 39. doboz.

serűen állapítja meg, hogy még a szovjet foglyokat hazaszállító transzportokról sem voltak pontos információik.²³

Az első, valóban tömeges repatriációt (hazatérést) sajátosan a csehszlovákiai politikai hatalomváltás, a Gottwald-féle kommunista párt hatalomhoz jutása tette lehetővé. Az akkor már kettéosztott világban ugyanis az ugyanabba a politikai tömbbe tartozó Magyarországgal szemben már nem lehetett tovább ugyanolyan sovíniszta, magyarellenes politikát folytatni. Ezért megpróbálták óvatosan enyhíteni és feloldani az addigi magyarellenes jogfosztó intézkedéseket.²⁴

Sőt a magyar és a csehszlovák kommunista párt küldöttségének ülésén 1948. július 24-én megegyezés született az állampolgárság automatikus visszaadásáról. A szlovákiai magyar hadifoglyok és deportáltak hazatéréséhez hozzájárult szovjet igyekezet is, melynek a nemzetközi kapcsolatok szempontjából kényessé vált egy szövetséges állam polgárainak fogva tartása. A még Szovjetunóban maradt többi deportált fogva tartásának körülményei is enyhültek. Munkatáborok helyett gyakran már csak kényszerlakhelyet és munkahelyet jelöltek ki számukra. A szovjet szervek a felszabadult légerkapacitásokat gyakran saját, immár szovjet foglyokkal töltötték ki.

A hazatérések körülményei

A szovjet és csehszlovák hatóságok egyeztetései után 1948-ban indult meg a csehszlovákiai illetőségű volt deportáltak és hadifoglyok hazatérése. A hazatérő foglyok transzportjai a máramarosszigeti, a volt magyar laktanyában található Szovjetunió Táborparancsnokságának Hadifogoly Elosztó Gyűjtőtáborába érkeztek. A szovjet és román katonák által őrzött táborban a foglyok általában csak néhány napig tartózkodtak. Néhány nap múlva újból bevagonírozták őket, s a legközelebbi úti cél a szovjet–csehszlovák vagy a szovjet–magyar határ-állomás volt.²⁵

²³ SNA MZV K.č. 28.844/V-3A/49. 1949. február 9. „Összesen hazatért 9800 személy, 8156 fogoly és 1644 civil internált. Közülük nemzetiségük alapján szlovák 2699, reszlovakizált 2318, magyar 4517, német 204, ruszin 59, egyéb 4.”

²⁴ A Csehszlovákia Kommunista Pártja Központi Bizottságának 1948. június 9-i ülésén a főtít-kár Klement Gottwald a jelenlegi és az elkövetkező időszak feladatai kapcsán megjegyezte: „...a magyar kisebbség kérdése. Velük a helyzet nem úgy alakult, mint a németekkel [kitelepítették őket – K. L.]. A lakosságcserét csak nagy nehézségekkel tudjuk végrehajtani. Ezért hosszútávon számolnunk kell azzal, hogy néhány százezer magyar nálunk marad. Kénytelen leszünk némi jogot biztosítani számukra, [...] de semmilyen politikai pártot, semmilyen különleges státútumot nem tűrünk meg esetükben. Valamit adni kel nekik, hogy nyugtunk legyen tőlük. Ezt külpolitikai szempontból is szükségesnek tartjuk.” (KAPLAN 1993: 145.)

²⁵ LÁSZLÓ 1997: 382.

A táborba érkezés azonban nem jelentette automatikusan a szabadulás útját. A Csehszlovákiába igyekvő volt foglyok közül igyekeztek kiszűrni a szlovákiai magyarokat. Őket csak hosszú, több hetes várakoztatás, aprólékos kihallgatási procedúra után indították el a Csap–Tiszacsernyő szovjet–csehszlovák határátlomlás felé. A csehszlovák belügyi megbízottak módszereit leginkább az jellemzi, hogy a megalázott foglyok szabadulásuk meggyorsítása érdekében több esetben is az éhségstrájk fegyveréhez nyúltak. Az újabb transzportokkal érkezők közül sokan – látván az elkülönítettek helyzetét – magyar állampolgárnak vallották magukat, s Magyarországon keresztül próbáltak hazajutni.²⁶

A Csehszlovákiába hazatérteket a malackai, kassai és tóketerebesi úgynevezett repatriációs (áttelepítési) állomásokon megalázó megbízhatósági ellenőrzésnek vetették alá. Az ellenőrzés eredményétől függetlenül, a hivatalos szervek továbbra is bizalmatlanul és gyanakodva viszonyultak hozzájuk. A gyanúsítgatásokkal keveredő rosszindulat elsősorban az 1950 után hazatértekekkel szemben volt általános, akiket gyakran háborús bűnösökként kezeltek, mert a szovjet elvtársak biztosan okkal tartották őket ilyen hosszú ideig fogságban.

A csehszlovák hatóságok közvetítésével 1948-ban indult meg, s 1949 kora tavaszáig tartott a volt deportáltak és csehszlovákiai illetőségű hadifoglyok utolsó tömeges hazatérése. A cseh és szlovák illetékes szervek (külügy, belügy, belbiztonsági szervek és az Áttelepítési Bizottság) oldaláról ez volt az utolsó hivatalos igyekezet a Szovjetunióban fogvatartottak hazatérésének bebiztosítására. A következő időben a hivatalosan meg nem fogalmazott, de a gyakorlatban görcsösen betartott álláspont, a „*Csehszlovákiának nincsenek hadifoglyai Szovjetunióban*” érvényesült. A szabadulók utolsó kis csoportját a hivatalosan elítéltek és a Szovjetunió Legfelsőbb Bírósága által rehabilitáltak (részben a híres-hírhedt Berija-amnesztia) alkotják, akik az 1953. december 18-i 97984. számú transzporttal tértek haza. A legkésőbb szabadon bocsájtottak, a belügyi jelentés szerint, már egyénileg vagy kisebb csoportokban érkeztek haza. „...*az általános amnesztia után, a büntető táborokból további 65 személyt, kis csoportokban, a Belügy Minisztérium Repatriációs osztályának tisztje, legkésőbb az 1955–1956-os években átadta a mi szerveinknek, vagy egyénileg egészen a hozzátartozók kezébe.*”²⁷

Hazatérés Magyarországon keresztül

A szabadulás útja, a jelenlegi Szlovákia területéről származó magyar deportáltak egy részének már 1947-ben is Magyarországon keresztül vezetett. Sokan közü-

²⁶ DOBOS 1992.

²⁷ SVETOVÉ ZDRUŽENIE BÝVALÝCH é. n.

lük, élve a lehetőséggel és bízva a szovjet belügyi szervek bürokráciájának pontatlanságában, magukat magyarországi illetőségűnek vallották. Így őket is besorolták a Magyarországra irányuló magyarországi hadifogolytranszportokba.

A hazatérőket a máramarosszigeti gyűjtőtáborban összpontosították, és inét irányították Debrecenbe vagy Nyíregyháza-Sóstófürdőbe. A volt foglyok többsége nem várta meg a magyar hivatalos szervek intézkedéseit, hanem rögtön hazaindult. Miután a hivatalos határátkelőhelyekről visszautasították őket, elsősorban a határ menti területekről származók minden engedély nélkül átkeltek az általuk jól ismert zöldhatáron. Az ilyen úton hazatérőket viszont a csehszlovák szervek gyakran visszatoloncolták Magyarországra.

A hazatérésük azoknak a deportáltaknak sem volt egyszerűbb, akik a hivatalos utat választva a budapesti Csehszlovák Nagykövetségen kértek hazatérésre jogosító okmányt. Itt is át kellett esniük a megalázó megbízhatósági vizsgálatokon, kiegészítve a gyanúsítgatásokkal, hogy milyen okból térnek haza Magyarországon keresztül. Ennek ellenére 1946–1948 között a szovjet kényszermunkára deportált felvidéki magyarok közel ötöde szabadult ezen az módon.

1950-től kezdve Csehszlovákia, ritka kivételektől eltekintve már nem fogadta be a volt szovjetuniói foglyokat. Ezért a deportáltak és hadifoglyok hazatérésének útja ekkor már csak más országon keresztül volt lehetséges. Míg a magyarok csak Magyarországon keresztül térhettek haza, addig a németek a nyugati megszállási övezetek (trizóna) közigazgatási központján, Frankfurtun keresztül próbáltak visszajutni szülőföldjükre.

A hazatérő magyar foglyokat először a máramarosszigeti gyűjtőtáborban összpontosították. Itt, a visszaemlékezések szerint, igyekeztek kicsit felhizlalni őket. Néhány nap múlva újból bevagonírozták őket. A legközelebbi úti cél a csapi szovjet–magyar határállomás volt. A határ túloldalán, Záhonyban már az Államvédelmi Hatóság katonái várták őket. Itt az őket fogadó szervezetek minden volt hazatérő fogolynak tíz darab cigarettát, a *Szabad Nép* című lapot és egyéb újságokat adtak.²⁸

A fogadás után, a hazatérő foglyok legnagyobb megrökönyödésére, a vagonjaikat lelakatolták. A keserű meglepetés annál nagyobb volt, mivel hazájuktól eltérően, a Szovjetunióban hazafelé addig nyitott kocsikban utaztak. A vonatok úti célja Nyíregyháza-Sóstófürdő, egyes esetekben Debrecen lett.

A szovjetek a hadifoglyok hivatalos átadását Nyíregyháza-Sóstófürdőn végezték. A hazaérkezetteket itt fürdetés, illetve orvosi vizsgálat alá vetették és

²⁸ A cigarettákat tartalmazó csomag felirata: „Meleg szeretettel üdvözöljük honfitársainkat. Kívánjuk, hogy együtt egész dolgozó népünkkel lelkesen vegyék ki részüket szabad és egyre szépülő hazánk erősítésében, 5 éves tervünk-szocializmusunk-építésében, békénk megvédésében!”

leszerelték. Az adminisztráció részeként a hadifoglyokkal az alábbi három elismervényt írták alá:

1. elismervény 20 forint zsebpénz átvételéről;
2. elismervény Nyíregyházától lakóhelyig szóló vasúti menetjegy átvételéről;
3. elismervény a hazaérkezés időpontjában meglévő ruházatról.

A kirendelt orvosok emellett egészségügyi szűrést végeztek, amiről a foglyok igazolást is kaptak. (Sok volt fogoly a kárpótlási eljárásoknál csak ezekkel az iratokkal tudta bizonyítani, hogy több évig szovjet fogságban volt.)

A visszaemlékezések szerint a vézna állapotban hazaérkezett foglyok nagy részét egészségesnek találták. Hozzá kell tenni, hogy a szovjet szervek is elsősorban a munkaképes foglyokat igyekeztek minél hosszabb ideig visszatartani.

A volt foglyok ezután ismételten politikai szűrésen estek át. A Csehszlovákiába és Romániába való magyar nemzetiségű foglyokat ölükbe helyezték, számmal ellátott táblával, három oldalról lefényképezték, valamint ujjlenyomatot is vettek tőlük. Ezt a csoportot rendőri felügyelet alá helyezéssel, bizonytalan időre különböző magyarországi vállalatokhoz, munkára irányították.

A foglyok vonatjeggyel ellátva, kíséret nélkül utazhattak a kijelölt munkahelyre. Egy részük e helyett a fővárosi nagykövetségeket ostromolta hazautazásának engedélyezése ügyében. Más részük pedig illegálisan átlépte az államhatárt, hogy mielőbb hazamehessen családjához. Gyakran előfordult viszont, hogy visszatoloncolták őket. Előfordult az is, hogy a hazatérő volt deportáltak csoportját letartóztatták. Ekkor a városbeli rokonok és ismerősök megostromolták az őket fogva tartó rendőrörsöt, s így érték el a foglyok szabadon bocsájtását.²⁹ A hazatérteket ennek ellenére újabb és újabb tortúra várta a hivatalos szervek oldaláról, amíg helyzetüket legalizálták.

A VOLT DEPORTÁLTAK HELYZETE SZABADULÁSUK UTÁN

Egyértelmű, hogy bármely időpontban is érkeztek haza a szovjet munkatáborok túlélői, újabb és újabb megpróbáltatások vártak rájuk, elsősorban a hontalansági évek kisebbségi, jogfosztott magyarjaként. A szlovák hivatalos szervek a volt magyar katonákat, s főleg a civilként deportáltakat potenciálisan megbízhatatlanként kezelték. Szabadon bocsájtásuk előtt figyelmeztették őket – gyakran alá is írták –, hogy büntetés terhe alatt nem beszélhetnek a deportálásuk és a fogva tartásuk körülményeiről. *„Emellett – rejtély, hogy a szabadultak fokozott ellenőrzésének szándéka, vagy egyéb okok miatt – csaknem mindegyik hazatértet*

²⁹ BENDSUCH é. n.

*felszólították – nem ritkán fenyegető hangnemben – a kommunista pártba való jelentkezésre.”*³⁰

A Szovjetunió folyamatos dicsérete mellett lehetetlen volt a háború árnyoldalairól is beszélni. Így nem meglepő, hogy a volt elhurcoltak a nyugdíjkérelmükben a fogságban töltött időszakot szinte egységesen, mint hadifogságot tüntetették fel.³¹ A történelmi hűség kedvéért viszont hozzá kell tenni, hogy az elhurcoltak többsége a megélt szenvedéseik ellenére sem neheztelt az orosz, illetve ukrán népre. Ő szerintük – főleg 1946 után – megélhetésük körülményei nélkül még vetekedett is a nyomorúságos viszonyok között élő helyi lakosságával.

A SZLOVÁKIAI „MÁLENKIJ ROBOT” ÖSSZEFOGLALÁSA

A szovjet fogságba elhurcolt felvidéki magyarok és németek száma a mai napig pontatlan, s manapság már nem is lehet pontosan megállapítani. A deportáltak első időszakaiban még nem vezettek pontos feljegyzéseket az elhurcoltakról. Gyakran nem is volt egyértelmű, hogy az elhurcoltat civilként, katonaként, esetleg katonakötelességment vagy leventeként deportálták. Ehhez az állapothoz hozzájárul az utólag hirtelen szemérmessé váló csehszlovák közigazgatás is, mely 1947-től már csak hadifoglyokról hajlandó beszélni. Sőt 1948 decemberében hivatalosan kijelentették, hogy Csehszlovákiának már nincsenek hadifoglyai a Szovjetunióban. Ezen időpont után – hozzá tenném, előtte sem – így már nem vezettek pontos feljegyzéseket a más országokon keresztül hazatérőkről sem. Hasonlóan pontatlan a városokból elhurcoltak száma is, akiket – ellentétben a falvakkal – nem tartott számon egy közösség. Hasonló a helyzet a kitelepített, elűzött, akár deportált magyar és német szórványtelepülések lakosságával is.

A deportált polgári lakosok összlétszámát a szlovákiai diktatúrák időszakával foglalkozó Nemzet Emlékezete Hivatala 7419-re teszi, a jogtalanul elhurcoltak kárpótlásával foglalkozó Igazságügyi Minisztérium 6973 deportáltat említ és 524 a deportálás ideje alatt elhalálozottak száma. Az elhurcoltak érdekvédelmével foglalkozó SZČPV (Svetové združenie bývalých československých politic-kých väzňov – Volt Csehszlovák Politikai Foglyok Világszövetsége) adatai: 6982 deportált polgári személy a jelenlegi Szlovákia területéről, ebből 210 nő, fogságban meghalt 532, kivégezve 17 személy. JUDr. Dárius Rusnák, a Moszkvai

³⁰ DOBOS 1992: 118.

³¹ Ritka kivételként említhető a tornaújfalui Szilágyi József esete. 1947-ben egy súlyos balesete után a szovjet hatóságok gyógyíthatatlan betegnek nyilvánították. 20 évvel később a volt fogoly nyugdíjkérelmébe a Helyi Nemzeti Bizottság titkára, valamikori szlovák partizán beírta, hogy „1945-től 47-ig, mint deportált polgári személy dolgozott Szovjetunióban”.

NKVD-levéltárakban tett kutatásai után az 1944–1945-ben a Szovjetunióba elhurcolt szlovákiai lakosok számát 69 000-re becsüli. Vladimír Bystrov 60 000-tól 120 000-ig becsüli számukat. Mértékadó becslések a deportált magyar és német nemzetiségű, illetve elenyésző számban szlovák és ruszin civil lakosok számát 12 000-15 000 közé teszik, akiknek jelentős része soha sem tért haza. (3. kép)

3. kép: A felvidéki deportáltak központi emlékműve Kisgéresen, az iskola melletti parkban (Köteles László felvétele, 2020)

A tömeges deportálások által érintett magyar községekben, az emberi életben mért veszteség szinte mindenütt meghaladta a háborús katonai veszteségeket. Ennek ellenére, szinte minden községben még most is megtalálható egy jól láthatóan elhelyezett, a „dicsőséges, felszabadító Szovjet Hadsereg” emlékét megörökítő emléktábla.

FELHASZNÁLT FORRÁSOK ÉS IRODALOM

Magántulajdon

Köteles László

A szépsi Bendsuch István visszaemlékezése – másolat

Interjú a tornaújfalui Szilágyi Józseffel

Pásztor Géza

Slovenský Národný Archív [Szlovák Nemzeti Levéltár] (SNA) Ministerstvo

Zahranických Věcí [Csehszlovák Külügyminisztérium levéltára] (MZV)

Edelényi Városi Könyvtár (Edelényi VK)

A szögligeti Bobaly István *Fogságom története* című kézírata

A. SAJTI Enikő é. n.: „Miben különbözik a fogság a szabadságtól?” *A délvidéki hadifoglyok hazatérése 1947/1949-ben.* <http://adatbank.transindex.ro/regio/kutato/oldalak/index.php?a=htm&k=14&p=17.htm> – letöltve: 2021. szeptember 14.

BALÓ György – LIPOVECZ Iván 1992: *Tények Könyve '92.* [Budapest], Ráció Kiadó Kft.

BOGNÁR Zalán 2000: Az elmaradt szovjet–magyar hadifogoly-egyezmény. *Hadtörténelmi Közlemények* 113/4. 861–886.

BOGNÁR Zalán 2017: „Mai magyar társadalmunk egyik legégetőbb és legfájóbb kérdése a fogoly-ügy.” – A (hadi)fogolykérdés jelentősége Magyarországon a második világháború után. In BOGNÁR Zalán: *Gulag, Gupvi, „málenkij robot”. Magyarok a szovjet lágerbirodalomban.* Budapest, Magyar Napló. 15–22.

BYSTROV, Vladimír 2003: *Únosy československých občanů do Sovětského svazu.* Praha, k. n.

DOBOS Ferenc 1992: Magyarok a történelem senkiföldjén. *Religio* 3/4. 110–130.

GÉCZI Lajos 1992: *Civilek hadifogságban.* Pozsony, Madách.

KAPLAN, Karel 1993: *Csehszlovákia igazi arca 1945–1948.* Pozsony, Kalligram.

LÁSZLÓ Géza 1997: A Nyíregyháza-Sóstó gyógyfürdői hadifogoly fogadóállomás története. *Levéltári Évkönyv* XII. 381–407.

SVETOVÉ ZDRUŽENIE BÝVALÝCH é. n.: *Svetové Združenie Bývalých Československých Politických Vážňov honlapja.* [Volt Csehszlovák Politikai Foglyok Világszövetsége honlapja.] <http://www.szcpv.org/sno06/zoznam.html> – letöltve: 2021. október 3.

VÍGH Károly 1992: *A szlovákiai magyarság sorsa.* Budapest, Bereményi Könyvkiadó.

VIRSINSZKY Tamás 2019: *Gömöriek a szovjet lágerekben.* <https://ma7.sk/tajaink/gomoriek-a-szovjet-lagerekben> – letöltve: 2021. szeptember 7.

ZOZNAMY ODVLEČENÝCH é. n.: *Zoznamy odvečených do ZSSR.* <http://www.szcpv.org/sno06/usmrteni.html> – letöltve: 2021. október 5.

**THE HUNGARIAN POPULATION
OF THE FELVIDÉK (HIGHLANDS) DEPORTED
TO THE “MALENKIJ ROBOT”, 1944–1953**

At the end of the Second World War, the historically longest contiguous territory of the Hungarians beyond the border, Subcarpathia and the Highlands suffered the same fate. It is reasonable to assume that the deportation of the Hungarian and German populations living in the territory of Slovakia from November 1944 to March 1945 could be, according to Soviet terminology, the continuation of the plan to annex the Transcarpathian territory to the Soviet Union. It had not yet been decided where the final border between the post-war Soviet Union and Czechoslovakia would lie. Thus, Order No. 0036 issued by the Military Council of the 4th Ukrainian Front occupying Subcarpathia for the arrest and deportation of Hungarian and German men of conscription in Subcarpathia was enforced en masse in Bodrogköz and the Ung region of present-day Slovakia. The deportations continued in a more organized form until March 1944 in the historical Sepesség, Sáros and Abaúj-torna, and in some cases in the Gömör and Kishont regions. Unreliable, possibly reported persons were taken over by Soviet special bodies until April-May 1945, and in most cases deported to the Soviet Union. The number of deportees is determined by the Ministry of Justice of the Slovak Republic at 7,497 persons, whilst the number of deported Hungarian and German nationals, and a negligible number of Slovak and Ruthenian civilians, is between 12 and 15,000.

**MAGYAROK A HATÁRON INNEN ÉS TÚLRÓL
A GULAG TÁBORAIBAN**

A MAGYARORSZÁGI SZÖVETSÉGES ELLENŐRZŐ BIZOTTSÁG ÉS AZ ELHURCOLT MAGYAROK

A második világháború végén a Szovjetunióba hurcolt magyar politikai rabok sorsa az elmúlt években alapos történeti kutatások tárgyává vált és mára már sok szempontból feltárt.¹ Kevésbé vizsgált terület ugyanakkor a háború utolsó hónapjaiban és a béke első három évében a hazai politikai, katonai és gazdasági döntéshozatal tekintetében meghatározó szerepű Szövetséges Ellenőrző Bizottság (SZEK) tevékenysége ezen a téren, és a testületbe delegált egyes missziók viszonya a polgári lakosság kényszermunkára való hurcolásához. Jelen írás az 1944 és 1947 között működött magyarországi SZEK – mint testület – ez irányú tevékenységét, az egyes delegációk működésének hátterét és a SZEK-nek az elhurcolt magyarokkal kapcsolatos szerepét igyekszik – a rendelkezésre álló források függvényében – röviden bemutatni.

Előzetesen érdemes megjegyezni, hogy – bár az elmúlt évtizedekben számos ezzel kapcsolatos korabeli forrás látott már napvilágot, illetve vált hozzáférhetővé² – a SZEK működésének érdemi megismeréséhez szükséges orosz levéltári dokumentumok jelentős része máig nem áll a hazai kutatók rendelkezésére. Mivel a testület működésében a meghatározó szerepet a megszálló Szovjetunió játszotta, a volt szovjet utódállamok levéltáraiban őrzött korabeli források meghatározó jelentőségűek lennének – és remélhetőleg lesznek is – a SZEK valódi szerepének megítélésében csakúgy, mint Magyarország korabeli mozgásterének reális értékelésében.

A második világháború utolsó szakaszában létrehozott európai fegyverszüneti ellenőrző mechanizmusok és ezek végrehajtó szervei, a Szövetséges Ellenőrző Bizottságok hosszabb-rövidebb ideig mindenütt meghatározó szerepet játszottak a megszállt országok politikai és gazdasági életében. A világháború tapasztalataiból – az új nemzetközi együttműködés szükségességén kívül – Londonban, de főleg Moszkvában fontos új következtetéseket is levontak. A két európai nagyhatalom az országok stratégiai biztonságát a hatalmi egyensúlyok és befolyási övezetek hagyományos gyakorlatának megfelelő kialakításával is biztosítani

¹ Lásd erre vonatkozóan egyebek mellett: STARK 2006.; BANK–BOGNÁR–TÓTH 2016.; KISS–SIMON 2017.

² CSEH 2000.; FEITL–BARÁTH 2003.

igyekezett. Ezeket az elveket a hivatalos amerikai külpolitika elvetette ugyan, de a katonai felelősségvállalás határainak pontos meghúzásával a gyakorlatban nagyon is hasonló szempontokat érvényesített.³

A Szovjetunióban, mint a legnagyobb vérveszteséget szenvedett országban egyértelműen felerősödött az a stratégiai szempont, mely az ország katonai biztonságát csak egy szövetséges, de legalábbis nem ellenséges országok alkotó övezet kialakításában vélte megtalálni. A szovjet külpolitika ezen törekvése 1943 után már találkozott a hagyományos európai és tengeri érdekeltségei megvédésére törekvő brit állásponttal legalábbis abból a szempontból, hogy mindkét oldal hajlandó volt kölcsönösen elismerni a másik biztonsági és érdekeltségi viszonyait Európában. Churchill és Sztálin egyaránt számolt azzal, hogy a megszálló csapatok meghatározó befolyással fognak rendelkezni a legyőzött ország belpolitikai életét illetően is.⁴ 1944 elejétől fokozatosan beteljesülni látszott tehát Sztálin híressé vált jóslata a háború következményeiről: „*Ez a háború nem olyan, mint a régié; aki elfoglal egy területet, az arra saját társadalmi rendszerét is rákényszeríti. Mindenki addig terjeszti ki saját rendszerét, ameddig a hadserege eljut. Másként ez nem lehet.*”⁵

A magyarországi Szövetséges Ellenőrző Bizottság mandátuma elvileg a fegyverszüneti egyezmény feltételei teljesülésének ellenőrzésére szolt, ténylegesen azonban a három szövetséges nagyhatalom érdekei érvényesítésének eszközéül szolgált. A testület működése pontos lenyomatát adja annak, ahogyan Moszkva, Washington és London a régióra és azon belül Magyarországra tekintett, és amilyen politikai, katonai és gazdasági szálak kötötték a területhez. (A magyarországi SZEB-hez csatlakozott jugoszláv és csehszlovák delegációt ebben az összefüggésben figyelmen kívül hagyhatjuk, hiszen ők hivatalosan nem voltak a Bizottság tagjai és csakis saját jóvátételi követeléseik ügyében voltak illetékesek.)

Az 1945. január 20-án Moszkvában aláírt fegyverszüneti egyezmény – mely teljesítésének szabályozására és ellenőrzésére elvileg a Szövetséges Ellenőrző Bizottság mandátuma szolt – két ponton tesz említést a hadifogolykérdésről. Az 1/b pont a következőképpen fogalmaz: „*Magyarország Kormánya kötelezi*

³ LUNDESTAD 1978: 76.

⁴ Churchill 1944. május 31-i, Rooseveltnek küldött táviratában fogalmaz így: „*Újabb nyugtalanító jelek utalnak rá, hogy a balkáni országok, elsősorban Görögország miatt politikai nézeteltéréseink támadhatnak az oroszokkal. Ezért olyan megegyezést javasoltunk az itteni szovjet nagykövetnek, amelynek értelmében gyakorlatilag a szovjet kormány vinné a prímet a román ügyekben, mi pedig a görög ügyekben, s mindkét kormány segítségére lenne a másiknak az illető országban.*” (CHURCHILL 1989: 426.)

⁵ DJILAS 1962: 114.

magát, hogy lefegyverzi a Magyarország területén lévő német fegyveres erőket és hadifoglyokként átadja azokat az Egyesült Nemzeteknek.”⁶

Ugyanitt a 4. pontban egyebek mellett az alábbiakat olvashatjuk: „*Magyarország kormánya haladéktalanul szabadon bocsátja az összes Szövetséges hadifoglyokat és internáltakat.*”

Mint látható, az egyezmény semmilyen formában nem tartalmaz utalást a magyar hadifoglyok vagy a szövetséges haderők fogságába esett polgári személyek helyzetére, ami érthető annak fényében, hogy ezek az egyezmények a legyőzött országok kötelezettségeit tartalmazzák, nem pedig a győztesekét. A magyar (és a román, valamint a bolgár) fegyverszüneti mechanizmus kialakításához több tekintetben precedensként használt olasz fegyverszüneti egyezmények (itt ugyanis két fegyverszüneti megállapodás is született) ugyanígy csak a fogságba esett szövetséges állampolgárok védelméről intézkedtek.⁷

A Szövetséges Ellenőrző Bizottság tehát formailag nem rendelkezett azzal a hatáskörrel, mely az elhurcolt magyar állampolgárok ügyének felügyeletére vagy ellenőrzésére szolgált volna, s mint azt a későbbiekben látni fogjuk, ebben a kérdésben a nyugati delegációk nem kíséreltek meg túlterjeszkedni saját illetékességük határain és felhatalmazásuk korlátain.

Közismert tény, hogy a Szovjetunió számára a megszállt országok lakosságának tömeges elhurcolása egyfelől a világháborús pusztítás és az újjáépítés okozta munkaerőhiány mérséklésének az eszközeként szolgált, másfelől a hiányzó hadifogolylétszám pótlását célozta. Ezekhez a célokhoz társult – elsősorban az 1938 és 1941 között Magyarországhoz visszacsatolt területeken – az etnikai viszonyok átrendezése, vagyis a magyar nemzetiségű lakosság arányának csökkentése is.⁸ A fegyverszüneti egyezmény – mint láttuk – nem tartalmazott kitétel a fogolykérdés magyar vonatkozásaira, Sztálin azonban többé-kevésbé nyíltan a jóvátétel részének tekintette a kényszermunkát, különös tekintettel a német nemzetiségűek internálására a Vörös Hadsereg által elfoglalt területekről, de jórészt ez áll a magyar lakosság tömeges elhurcolásának hátterében is. Érdeemes felidézni ezzel kapcsolatban, hogy Moszkvában már 1942 elejétől megkezdtek azoknak a terveknek a kidolgozását – részben a magyar származású Varga Jenő vezetésével –, melyek alapján a Szovjetunió az anyagi kompenzáció mellett részben kényszermunkából, a legyőzendő államok katonai és civil polgárainak dolgoztatása révén érvényesítette volna – és mint azóta tudjuk, érvényesítette is – a jóvátételi kötelezettséget.⁹ Közismert tény az is, hogy Molotov szovjet kül-

⁶ MEGEGYEZÉS... 1945.

⁷ CSEH 2012: 22–25.

⁸ BANK–BOGNÁR–TÓTH 2016: 166–168.

⁹ BARÁTH 2014: 21–40.

ügyi népbiztos már 1943 nyarán megfogalmazta: „A szovjet kormány úgy véli, hogy azért a fegyveres segítségért, amelyet Magyarország Németországnak nyújtott, valamint azokért a gyilkosságokért és erőszakos cselekményekért, fosztogatásokért és gyalázatoságokért, amelyeket a megszállt területeken követtek el, a felelősséget nem csak a magyar kormánynak kell viselnie, hanem nagyobb vagy kisebb mértékben a magyar népnek is.”¹⁰ A fentiek egyértelműen arra utalnak, hogy a magyar állampolgárok tömeges elhurcolása a fegyverszüneti egyezményben ugyan nem szereplő, mégis az ország által kényszermunkában fizetendő speciális jóvátételnek tekinthető.

Az tehát, hogy a megszálló Vörös Hadsereg a fegyverszüneti egyezményben nem rögzített speciális jóvátételi kötelezettséget is érvényesített Magyarországon vagy Romániában, az egyezmény egyértelmű megsértésének tekinthető, ebben az értelemben tehát a fegyverszünet ellenőrzésére hivatott testületek hatáskörébe kellett volna tartozzon.

A magyar hadifoglyok és a polgári lakosság tömeges elhurcolásával kapcsolatban érdemes felhívni a figyelmet a fegyverszüneti egyezmény 18. pontjára is, melyben a következő olvasható: „A Szövetséges Ellenőrző Bizottság, a fegyverszünet hatályba lépésétől a Németország ellen folytatott hadműveletek befejezéséig terjedő időben, a Szövetséges (Szovjet) Főparancsnokság fővezetése alatt fog állani.”

Ennek a megállapodásnak a következtében 1945 első felében, vagyis a fegyverszüneti egyezmény által meghatározott első időszakban a nyugati és a szovjet delegátusok ritkán találkoztak – habár 1945 februárjától már mindhárom delegáció Magyarországon tartózkodott, sőt informális találkozót is tartottak a hónap végén Debrecenben.¹¹ 1945 első felében a SZEB ülései még szívélyesnek mondható, barátságos, ismerkedő légkörben zajlottak. Ez alapvetően arra vezethető vissza, hogy a fegyverszüneti egyezmény az európai háború végeztéig deklarálta is a megszálló szovjet csapatok és a szovjet SZEB-misszió közvetlen magyarországi érdekeit és a nyugati szövetségesekénél sokkal erősebb jogosítványait. Általánosságban elmondható tehát, hogy a magyar lakosság tömeges elhurcolásának időszakában a SZEB hivatalosan működött ugyan már az országban, de érdemi tevékenységet kizárólag a Vörös Hadsereg, az NKVD és a SZEB szovjet részlege végzett, végezhetett. A nyugati delegációk ebben az időszakban még szinte kizárólag saját elhelyezésük körülményeivel és az egyes missziók ellátásának problémáival foglalkoztak.

Érdemes ezen a ponton néhány korabeli forrást idézni a brit és az amerikai SZEB-missziók feladatkörét, illetőleg kormányaik stratégiai céljait illetően.

¹⁰ JUHÁSZ 1988: 341.

¹¹ CSEH 2000: 27–30.

A brit delegáció számára 1945-ben a külügyminisztérium által megfogalmazott politikai utasítás így fogalmazott: „Az Önök missziójának fő feladata a Magyarországgal aláírt fegyverszüneti egyezmény pontjainak a betartása a szovjet és egyesült államokbeli kollegáikkal való legszorosabb együttműködés útján. A szovjet szándékok Magyarországot illetően ez idáig nem ismeretesek Öfelsége Kormányára előtt. Azok a tények azonban, miszerint a Vörös Hadsereg tartja megszállás alatt az országot, valamint hogy Magyarország szovjet hadszíntér, azt jelenti, hogy a fegyverszünet érvényesítésében a szovjet kormány játssza a vezető szerepet. Nem óhajtjuk azonban, hogy Magyarország szovjet irányítás alá kerüljön, és ezért Önöknek a szovjet hatóságok minden olyan kísérletének ellen kell állniuk, mely Magyarország szuverenitását vagy függetlenségét veszélyeztetné.”¹² A SZEB működésének ismeretében megállapítható, hogy a brit misszió az idézett utasításnak elsősorban a szovjet féllal való harmonikus együttműködésre vonatkozó pontjait tudta vagy akarta érvényesíteni működése során.

Egy kortárs brit külügyi tisztviselő figyelemre méltó megjegyzése további adalékkul szolgálhat a magyarországi SZEB brit missziójának ez irányú tevékenységéhez: 1945 nyarán a Foreign Office illetékes részlege egyáltalán nem gyűjtötte az információkat a szovjetek által megszállt európai területeken a helyi lakossággal szemben elkövetett atrocitásokról. Az angol diplomácia érdeklődése ezen a téren kizárólag a brit hadifoglyokkal szembeni bánásmódra korlátozódott.¹³

A harmadik jellemző korabeli forrás az Egyesült Államok képviselőinek geostratégiai megfontolásaira enged egy pillantást vetni. Az 1946-ban készült jelentés¹⁴ szerzője az amerikai misszió egy tagja, Frederick T. Merrill. A részletes elemzés az 1946-os év első hat hónapját értékelve egyenesen névleges amerikai részvételtől beszélt a magyarországi fegyverszüneti ellenőrzésben. Ennek a helyzetnek azonban ő két, az Egyesült Államokra nézve előnyös oldalát emelte ki. Egyrészt ebben a helyzetben a magyarok is tudatában voltak annak, hogy az ország jólétéért a felelősség nem a Nyugatot terheli. Másrészt a szovjet fél egyoldalú tevékenysége precedenst teremthetett a Japánban felállítandó és amerikai vezetésű ellenőrző bizottság működéséhez.

Az 1945 nyarán megkezdődött úgynevezett második periódusban rendszerebbé váltak az ülések, több napirendi pontot tárgyaltak meg a felek és érdemi politikai kérdések megvitatására is sor került. Egyrészt az alapszabály megváltoztatásának az ügye, másrészt a mind nyilvánvalóbb egyenlőtlen viszony a Bizottságban, harmadrészt a szovjet hadsereg és a SZEB elnökének közvetlen és a szövetségesekkel nem egyeztetett beavatkozásai a magyar politikai életbe voltak

¹² CSEH 2000: 434–437.

¹³ KENT 1993: 57.

¹⁴ NARA R.G. 84. 711.9. Review of political events in Hungary January–October 1946.

azok a tényezők, melyek 1945 nyarától átformálták a SZEB-ülések lefolyását és hangvételét. Általánosságban elmondható, hogy az Egyesült Államok és Nagy-Britannia viszonya Magyarországhoz, a kelet-közép-európai szovjet behatoláshoz és a befolyási övezetek ismételt kialakulásához hozzávetőleges pontossággal megjelenik a magyarországi SZEB működésében is. (Egyes esetekben a nyugati nagyhatalmak helyi missziói – mint az megtörtént Romániában és Bulgáriában is – aktívabban léptek fel a szovjet behatolás ellenében a saját külügyminisztériumuk által javallottnál, itt átmeneti, kisebb hatású eredményeket is el tudtak érni.) A brit katonák és diplomaták – párhuzamosan a világháború utáni Nagy-Britannia fő diplomáciai irányvonalával – kevésbé aktívan vettek részt a magyarországi SZEB működésében is, bár amerikai szövetségesük kezdeményezéseit általában támogatták. Mindez meglepő pontossággal tükröződik az ülések jegyzőkönyveiben is. Míg az amerikai fél gyakrabban tűzített napirendre magyar belpolitikai eseményeket vagy a Bizottság egyenrangú működését érintő kérdéseket, alkalmanként vállalva a konfrontációt, esetenként pedig a számonkérést a szovjet féllel szemben, addig az angol képviselők leginkább saját delegációjuk elhelyezésével, ellátásával, valamint brit állampolgárok és gazdasági érdekeltségek védelmével kapcsolatban mutattak aktivitást.

A találkozókön leggyakrabban, összesen 36 alkalommal került napirendre a fegyverszüneti egyezmény 13. pontjának teljesítése, vagyis az Egyesült Nemzetek – elsősorban az USA és Nagy-Britannia – magyarországi jogainak és érdekeltségeinek a háború előtti állapotba való visszaállítása. Közel hasonló gyakorisággal, összesen 32 alkalommal vitatták meg, vagy legalább tűzték napirendre a felek különböző nyugati – elsősorban angol és amerikai – állampolgárok beutazási kérelmeit Magyarországra. A magyarországi Szövetséges Ellenőrző Bizottság ülésein a harmadik leggyakoribb napirendi pont az egyes missziók ellátásának, költségeinek kérdései, az elhelyezési és étkeztetési problémák voltak. Valamivel kevesebb alkalommal, összesen 26-szor vitatták meg a felek a különböző nyugati megszállási övezetekben, illetve a nyugat-európai országokban maradt magyar állampolgárok hazatelepítésének problémáit. Az ülések szintén visszatérő témája volt a magyarországi németek kitelepítésének kérdése. Ennek a kérdésnek a megtárgyalását a SZEB ülésein elsősorban W. S. Key amerikai tábornok szorgalmazta, hiszen a Németországi Szövetséges Ellenőrző Tanács 1945. november 20-i döntése értelmében az amerikai megszállási övezetbe kellett a magyarországi németeket kitelepíteni. Két és fél év alatt összesen 15 alkalommal vitatták meg a felek hivatalos ülésen a magyar belpolitikai élet fontosabb eseményeit – választásokat, belpolitikai csatározásokat, vezető közéleti személyiségek letartóztatását, pártok és pártpolitikusok küzdelmeit.

Mint az a fenti összesítésből egyértelműen megállapítható, a SZEB hivatalos ülésein a magyar hadifoglyok és külföldre került civilek kérdése kizárólag abban

az aspektusban vetődött fel, amennyiben azok valamelyik nyugati megszállási övezetben maradtak, s így az ottani angol vagy amerikai megszálló hatóságnak jelentettek megoldandó ellátási, egészségügyi vagy logisztikai feladatokat.

Az Egyesült Államok – és brit szövetségese – érdekeltségi viszonyait jól tükrözi az első amerikai misszióvezető, William S. Key tábornok 1946 szeptemberében kelt részletes jelentése saját delegációjának másfél éves tevékenységéről.¹⁵ A terjedelmes beszámoló részletesen szól a SZEB felállításáról, belső működéséről, amerikai katonák és civilek ki- és beutazásáról, amerikai gazdasági érdekeltségek és tulajdonok védelméről, a magyar háborús bűnösök átadásáról, a magyar menekültek hazatelepítéséről a németországi és ausztriai megszállási övezetektől vagy a németek kitelepítéséről. A Szovjetunióba került magyar hadifoglyok és elhurcolt civilek sorsával kapcsolatban semmilyen utalást nem tartalmaz a beszámoló, pedig a korszak egyik meghatározó társadalmi problémájáról volt szó, mely – mint láttuk – legalább közvetve érintette a fegyverszüneti egyezményben foglalt jóvátételi kérdést is.

Ellentmondásnak tűnhet, hogy a Szövetséges Ellenőrző Bizottság, mint testület soha nem foglalkozott érdemben a Szovjetunióba került magyar hadifoglyok és polgári lakosság sorsával, a magyar levéltári források azonban egyértelműen bizonyítják, hogy a magyar kormány, illetőleg a Honvédelmi- vagy a Külügyminisztérium számtalan beadványban, jegyzékben fordult a Bizottsághoz az elhurcolt magyarok ügyében.¹⁶ Ennek a látszólagos ellentmondásnak a feloldása a SZEB belső működési rendjében lelhető fel, hiszen a testület alapszabálya¹⁷ értelmében a magyar kormányzervekkel kizárólag a szovjet fél tarthatott kapcsolatot, kötelezettsége pedig csak arra terjedt ki, hogy a magyar kormány részére adott elvi, politikai döntésekről előzetesen tájékoztassa a testület többi tagját. Az alapszabály tájékoztatásra vonatkozó pontját ugyanakkor a szovjet delegáció az angolszász missziók rendszeres tiltakozása ellenére sem tekintette magára nézve kötelezőnek ebben a kérdésben sem. A dokumentum által biztosított elvi lehetőséget – mely szerint bármely, a fegyverszüneti egyezmény teljesítését érintő kérdés kapcsán írásban vagy szóban is kérhetnek tájékoztatást – ugyanakkor az amerikai és a brit delegáció sem szorgalmazta, legalábbis a magyar állampolgárok elhurcolása kapcsán nincs erre utaló forrás. Mint korábban láttuk, a magyar hadifoglyok és deportáltak ügyei a szovjet fél szempontjából nem tartoztak a jóvátétellel összefüggő ügyek kategóriájába. Jellemző példa, hogy a SZEB 1945. március 18-án adott ki rendeletet a Vörös

¹⁵ CMH 8-3.3 BA. 8. Commanding General's Narrative Report of Operations United States Military Representation on the Allied Control Commission for Hungary.

¹⁶ BANK-BOGNÁR-TÓTH 2016: 167–186.

¹⁷ CSEH 2000: 431–432.

Hadsereg által elszállított személyek adatainak összeírásáról,¹⁸ az amerikai misszióvezető azonban épp ez idő tájt sérelmezte Vorosilov marsallnál, hogy velük semmilyen fegyverszüneti vagy jóvátételi kérdésben nem konzultáltak, holott a szovjet fél nyilvánvalóan hozott már ilyen döntéseket.¹⁹ A testület nyolc nappal később tartott első hivatalos ülésén²⁰ az elhurcolt magyarok kérdéséről semelyik fél nem tett említést (ahogy egyébként a későbbi több mint félszáz ülésen sem). A brit és az amerikai misszió ezen az ülésen (is) leginkább csak saját állampolgáraik sorsáról és ellátásuk megszervezéséről igyekeztek gondoskodni.

A nyugati katonai misszióknak az elhurcolt magyarokkal kapcsolatban mutatott érdektelenségét magyarázhatnánk a régióval szembeni amerikai érdektelenséggel is, ha nem találnánk ellenpéldát is a szomszédból. Bukarestben 1944. január elején a SZEB amerikai missziója román forrásokból értesült arról, hogy a német származású – elsősorban szász és sváb – román állampolgárok közül a 17–45 év közötti férfiakat és a 18–30 év közötti nőket szovjet munkatáborokba szállítják. A SZEB január 12-i ülésén Schuyler tábornok kormánya nevében élesen tiltakozott egy ilyen nagyságrendű döntés előzetes konzultációk nélküli meghozatala és a tájékoztatás elmulasztása ellen.²¹ Vinogradov visszautasította a deportálások leállítására vonatkozó követelést, mondván, a Moszkvából érkezett utasítást nem jogosult felülbírálni. Mivel a SZEB szintjén megoldást nem sikerült találni a németek deportálásának kérdésére, Schuyler a War Departmenthez terjesztette fel a kérdést, de a kitelepítéseket végül így sem sikerült leállíttatni. (Az Egyesült Államok aktívabb romániai szerepvállalását a misszióvezető személyes ambíciói és elkötelezettsége mellett ugyanakkor nyilvánvalóan motiválta a jelentősnek mondható amerikai tulajdon különböző romániai olajipari érdekeltségekben, hiszen a világháború előtt Románia olajtermelésének 13 százaléka amerikai ellenőrzés alatt állt.)²²

A fenti okok miatt a Szovjetunióba hurcolt magyarok ügyével itthon kizárólagosan a SZEB szovjet részlege foglalkozott, bár ennek a tevékenységnek a valódi tartalma – az eredeti orosz levéltári források ismeretének hiányában – máig tisztázatlan. Az idehaza rendelkezésre álló adatok csak arról tájékoztatnak bennünket, hogy Vorosilov marsall vagy helyettesei, Sztahurszkij altábornagy és Szviridov vezérőrnagy milyen kifogásokkal utasították el a magyar kormány-szervek ez irányú kéréseit.

¹⁸ CSEH 2000: 181.

¹⁹ CMH 8-3.3 BA. 8. Commanding General's Narrative Report of Operations United States Military Representation on the Allied Control Commission for Hungary.

²⁰ CSEH 2000: 30–34.

²¹ NARA R.G 319. Box 1284. Final Report of the United States Military Representation on the Allied Control Commission for Rumania.

²² LUNDESTAD 1978: 229.

Mint az a jelenlegi ismereteink és a fent röviden vázolt folyamatok alapján egyértelműen megállapítható, a magyarországi Szövetséges Ellenőrző Bizottság meglehetősen egyoldalú működésében az amerikai és a brit fél – számos okra visszavezethetően – csak névleges szerepet vállalt, így a korszak egyik legsúlyosabb társadalmi problémájával sem kellett szembesülnie vagy azért felelősséget viselnie. A SZEB, mint testület ebben a kérdésben soha nem intézkedett, bár a szovjet fél rendszeresen az egész testület nevében járt el, leggyakrabban a szövetséges missziók tudta nélkül. A testület szovjet missziójának, valamint a szovjet állambiztonsági szerveknek a tevékenysége a megszállt Magyarországon még sok tekintetben ismeretlen és feltáratlan. Ezt a feltárást csak a volt Szovjetunió különböző archívumaiban őrzött korabeli katonai, külügyi és állambiztonsági források ismeretében tudjuk, tudják majd elvégezni. Addig azonban a magyar hadifoglyok és polgári személyek elhurcolásának kérdésköre még távolról sem lezárt történet.

FELHASZNÁLT FORRÁSOK ÉS IRODALOM

- Department of the Army. The Center of Military History. Washington D.C. (CMH)
- National Archives and Records Administration. Washington D.C. (NARA)
R.G. 84. Budapest Legation Files
R.G. 319. Records of the Army Staff, Publications („P”) Files, 1946–1951
- BANK Barbara – BOGNÁR Zsolt – TÓTH Gábor 2016: *Magyarok szovjet fogságban*. Budapest, Nemzeti Emlékezet Bizottsága.
- BARÁTH Magdolna 2014: *A Kreml árnyékában. Tanulmányok Magyarország és a Szovjetunió kapcsolatainak történetéhez, 1944–1990*. Budapest, Gondolat Kiadó.
- CHURCHILL, Winston S. 1989: *A második világháború*. Budapest, Európa Kiadó.
- CSEH Gergő Bendegúz (szerk.) 2000: *Documents of the meetings of the Allied Control Commission for Hungary 1945–1947*. H. n., MTA Jelenkor-kutató Bizottság. (<http://www.coldwar.hu/publications/Documents%20of%20the%20meetings%20of%20the%20allied%20control%20commission%20for%20Hungary%201945-1947.pdf> – letöltve: 2021. augusztus 8.)
- CSEH Gergő Bendegúz 2012: Fegyverszüneti ellenőrzés Európában a második világháború végén. In GYARMATI György – PALASIK Mária (szerk.): *A Nagy Testvér szatócsboltja. Tanulmányok a magyar titkosszolgálatok 1945 utáni történetéből*. Budapest, Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltára – L'Harmattan Kiadó. 21–48.
- DJILAS, Milovan 1962: *Conversations with Stalin*. New York, Harcourt, Brace & World Inc.
- FEITL István – BARÁTH Magdolna (szerk.) 2003: *A Magyarországi Szövetséges Ellenőrző Bizottság jegyzőkönyvei 1945–1947*. Budapest, Napvilág Kiadó.
- JUHÁSZ Gyula 1988: *Magyarország külpolitikája 1919–1945*. Budapest, Kossuth Könyvkiadó.
- KENT, John 1993: *British Imperial Strategy and the Origins of the Cold War 1944–1949*. London, Leicester University Press.
- KISS Réka – SIMON István (szerk.) 2017: *Gulag–Gupvi. A szovjet fogság Európában*. Budapest, Nemzeti Emlékezet Bizottsága.
- LUNDESTAD, Geir 1978: *The American non-policy towards eastern Europe, 1943–1947*. Tromsø, Universitetsforlaget.

MEGEGYEZÉS... 1945: *Megegyezés a Szovjet Szocialista Köztársaságok Szövetsége, Nagybritannia Egyesült Királysága és Észak-Irország, az Amerikai Egyesült Államok és Magyarország között létrejött fegyverszüneti szerződésről.* <http://www.bibl.u-szeged.hu/bibl/mil/ww2/doksi/fszunet.html> – letöltve: 2021. szeptember 17.

STARK Tamás 2006: *Magyar foglyok a Szovjetunióban.* Budapest, Lucidus Kiadó.

THE HUNGARIAN FEDERAL CONTROL COMMISSION AND THE ABDUCTED HUNGARIANS

The Hungarian Allied Control Commission (SZEB) – which monitored the performance of the Soviet-Hungarian ceasefire agreement between 1945 and 1947 with the participation of English, American and Soviet delegates – at such important times of change practically did not deal at all with the key issue of Hungarian domestic politics, and the fate of Hungarian civilians deported to the Soviet Union or the Hungarian prisoners of war. According to the available documents of the commission, the domestic and foreign archival sources and contemporary recollections, SZEB had a decisive influence in practically all domestic internal, economic or military matters, but none of the delegations considered itself involved in this issue. Despite numerous submissions from the Hungarian state bodies, individuals and public figures, the commission neither put the issue on the agenda of its official meetings, nor is there any trace or indication that it even addressed the problem in an informal way. The essay seeks to find out to what extent this was lawful; to what extent the deportation of the civilian population could be considered as part of the reparation obligation; and what geopolitical goals determined the interest – or rather lack of interest – of British and American SZEB missions in the fate of deported Hungarians.

BANK BARBARA

AZ ELLENSÉGKÉP ÚJ SZINTRE EMELÉSE, AVAGY A KISS SZALÉZ-ÜGY – GONDOLATOK

BEVEZETÉS

Jelen tanulmánynak nem célja elemezni a Páter Kiss Szaléz és társai ügy vizsgálati részleteit és a koncepció alakulását, hanem azt vizsgálja, hogy a szovjet és a magyar büntetőjog keretei között hogyan bonyolították le a vizsgálatokat, ítéleteket, valamint ezzel párhuzamosan azt, hogy miként alakult az ellenségkép, a „reakciós” gyűjtőfogalom a propagandaeszközök használatának segítségével.

Az 1920-as, 1930-as években két szovjet stratégia is foglalkozott elméleti munkájában a Vörös Hadsereg által meghódított területek kérdésével, a bennük foglaltakat a második világháború után rendre meg is fogadták. Mihail Nyikolajevics Tuhacsevszkij¹ azt írta: „*Minden általunk bevett terület az elfoglalása után már szovjet terület, amelyen megvalósítjuk a munkások és a parasztok hatalmát.*” Majd úgy folytatta, hogy „*a háború bázisának kiszélesítése*” az elfoglalt területek gyors szovjetizálásának folyamata a terror és az erőszak korlátlan alkalmazásának a módszerével, valamint az agresszió folytatásához szükséges tartalékok zsákmányolásával.² Vlagyimir Kiriakovics Triandafillov³ részletesen kidolgozta egy támadás összes fázisát, még az elfoglalt területek igazgatási egységeinek irányításához szükséges politikai funkcionáriusok létszámát is kiszámította. Azt javasolta, hogy a Szovjetunióban élő külföldi kommunistákat használják fel a „felszabadított” területek szovjetizálásában, mivel erre a nagy területhódítások következtében a szovjet bürokráciának már nem lesz kapacitása.⁴

És itt érkezünk el a magyar eseményekhez és a Gyöngyös–Hatvan–Eger–Mátravidéki, majd országosra kiterjedő nagy „összeesküvés-sorozatig”, amelynek máig nagy fehér foltjai vannak, annak ellenére, hogy több történész is foglalkozott már az üggyel.⁵

¹ Mihail Nyikolajevics Tuhacsevszkij (1893–1937) szovjet marsall, a Szovjetunió Forradalmi Katonai Tanácsának elnökhelyettese, a kommunista párt Központi Bizottságának póttagja, a honvédelmi népbiztos helyettese.

² SZUVOROV 2014.

³ Vlagyimir Kiriakovics Triandafillov (1894–1931) szovjet katonatiszt, teoretikus.

⁴ SZUVOROV 2014.

⁵ SZAKÁCS–ZINNER 1997.; MÁTHÉ 2004.; ÖTVÖS 2013.

1945. február 20-án az Ideiglenes Nemzeti Kormány aláírta a fegyverszüneti szerződést, amelynek az 5. pontjában rögzítették, hogy a magyar kormány a békeszerződés aláírásáig elfogadja a szövetséges hatalmak képviselőiből álló testület, a Szövetséges Ellenőrző Bizottság (SZEB) felállítását. A magyarországi SZEB vezetője 1946 nyaráig Kliment Jefremovics Vorosilov⁶ marsall, majd Vlagyimir Petrovics Szviridov⁷ altábornagy lett. A SZEB országos felügyeleti szerv lett ellenőrző szolgálattal, hírszerző és igazgatási apparátussal, kiépítette központi, kerületi, vármegyei, városi szerveit, illetve kirendeltségekkel rendelkező jelentős vállalatoknál is.

A szovjet hadsereg által már elfoglalt magyar vidéken megalakult szovjet katonai parancsnokságok vezetői pedig megkezdhették hathatós közreműködésüket a vármegyék, városok, községek közigazgatási átalakításában, ezen értve a vármegyei, városi, járási vezetők lecserélését, esetleg letartóztatását, a rendőrkapitányok kinevezését és leváltását.

A Vörös Hadsereg brutalitásairól országszerte jöttek információk: a nők tömeges megerőszakolása, a fosztogatások, rablások, gyilkosságok mindennaposak voltak. Erről maga Rákosi is írt, meglehetősen nyíltan: „*Még mindig folynak a razziák, amelyeknek során munkásokat, közöttük jó párttagokat hadifogolytáborokba visznek s azok ott eltűnnek*” – foglalta össze Rákosi 1945 februárjában.⁸ Ezzel szemben a propaganda működése is belendült, és a politikai rendőrség által a központba küldött vármegyei, városi hangulatjelentések sokkal pozitívabb képet nyújtottak a lakosság és a szovjet hadsereg kapcsolatáról.

KI AZ ELLENSÉG – A REAKCIÓS?

1945-tel nemcsak a közigazgatás, a rendőrség, a magántulajdon átalakulásának a folyamata kezdődött meg, hanem új fogalmak, új propagandaelemek kerültek a gépezetbe.

⁶ Kliment Jefremovics Vorosilov (1881–1969) orosz származású szovjet katonatiszt, a Szovjetunió marsallja, kommunista politikus. 1921–1961 között a Szovjetunió Kommunista Pártja Központi Bizottságának tagja. A magyarországi Szövetséges Ellenőrző Bizottság vezetője. Nagy szerepe volt a magyarországi kommunista hatalomátvétel előkészítésében, a szovjetizálási folyamat megindításában.

⁷ Vlagyimir Petrovics Szviridov (1897–1963) szovjet katonatiszt, altábornagy. 1926-tól az SZKP tagja. 1945–1947 között a magyarországi Szövetséges Ellenőrző Bizottság elnökének helyettese, gyakorlatilag ő vezette a bizottságot.

⁸ MNL OL M-KS 274. f. 10. cs. 114. ő. e. 10.

Az egyik ilyen a reakciós fogalma volt, melyet Révai József,⁹ a párt főideológusa 1945. július 22-én a *Szabad Nép* hasábjain úgy fogalmazott meg, hogy „reakciós az, aki antikommunista”.¹⁰

A „reakciós” gyűjtőfogalom alá tartoztak mindazok, akik akár napi törekvéseikkel, akár az MKP akkor még leplezett távlati céljaival szembekerültek. Őket az MKP „reakciónak”, a „haladás”, a „népi demokrácia”, vagy egyenesen a „nép” ellenségének minősítette. 1944–1945-ben elsődlegesen a német megszállók és a nyilasok számítottak fő ellenségnek és reakciónak. Ekkor még mindenki, az „antifasiszta egység” keretein belül, mint szövetséges szolgálta a „haladást”. A front háta mögött, majd később az egész „felszabadított” országban a fasiszták a háborús és a hozzájuk kapcsolt népellenes bűnösök mind tágabb értelemben rendőri és bírósági akciók tényezőivé váltak. Ellenségnek, reakciónak ekkor már azt minősítették, aki a „napirendre tűzött aktuális feladatokkal”, az MKP értelmezése szerinti „demokráciával” nem értett egyet. Ezekkel a reakciósokkal teltek meg vidéken is 1945 márciusától a folyamatosan létrejövő internálótáborok, ahonnan különböző helyekre, ingyen munkára vitték az internáltakat. Ebben az időszakban ezen internáltaknak a száma több tízezer volt az országban. Rákosi márciusi levelében így ír a megjelent „reakcióról”: *„Általában a reakció ébredése konstatálható. Az állami alkalmazottak felülvizsgálata számunkra világos vereséggel végződött. Ha a Nyugat-Magyarországra szökött állami és magántisztviselőket nem számítjuk, az itt maradt tisztviselőknek legalább 95%-a visszakerült a régi állásába. Ez természetesen új revíziót tesz szükségessé. A népbíróságok sem funkcionálnak jól. A mi nyomásunkra valami élet került ugyan a munkájukba, de az egész intézmény úgy van felépítve, hogy a halálos ítéletek végrehajtása nagyon lassan megy. Most itt is közbe kell lépniünk, s követeljük a gyorsabb ügymenetet, valamint a valóban nagy politikai bűnösök – és ne csak a kis gazemberek – felelősségre vonását.”*¹¹ Majd Rákosi áprilisban Dimitrovhoz írt levelében, már kérte a belügyminisztert, hogy dolgozzon ki megfelelő terveket, *„amelyek 4-500 000 reakciótól elveszik a választójogot”*.¹² A vidéki nagyvárosokban és községekben is nagyon látványosan működött a pártok versengése.

⁹ Révai József (1916-ig Lederer József) (1898–1959) kommunista politikus, író. 1918-ban alapító tagja volt a Kommunisták Magyarországi Pártjának és munkatársa a *Vörös Ujságnak*. Részt vett a Tanácsköztársaságban, majd Bécsbe emigrált. 1930 végén lebukott Magyarországon, három év börtönbüntetést kapott. 1934-ben először Prágába, majd Moszkvába utazott, ahol a Kominternben dolgozott. 1937–1939 között újra Csehszlovákiában élt, innen kerülő úton menekült a Szovjetunióba. 1944 novemberében tért vissza Magyarországra. Ettől kezdve a forradalomig a kommunista párt legfelső szűk köréhez tartozott. A Rákosi-korszak meghatározó ideológusa és kultúrpolitikusa volt.

¹⁰ Révai 1945.

¹¹ MNL OL M-KS 274. f. 10. cs. 114. ő. e.

¹² MNL OL M-KS 274. f. 10. cs. 114. ő. e.

A közalkalmazottaknak és köztisztviselőknek a kinevezése legtöbb esetben a párt hovatartozásától függött.

REAKCIÓ ÉS REAKCIÓSOK A KOMMUNISTA SAJTÓBAN

Az 1945-ben kezdődő, egyre agresszívebb hecckampányok változó célzottjainak és szenvedő alanyainak azonosítása jól érzékelteti a kommunista párt politikájának irányát, illetve segít meghatározni az éppen aktuális legfőbb „ellenség” kilétét. A reakciós bélyegző meghatározhatatlansága, szándékoltan „gumijellege” miatt alkalmas volt arra, hogy bárki ellen hatásos fegyvernek bizonyuljon. A „reakció” legfőbb üldözői a sajtóban a kommunista párt hivatalos napilapja, a *Szabad Nép* és a *Ludas Matyi* című képes vicclap lett. Utóbbi személyekről, pártokról, karakterekről szóló karikatúrái éppúgy követték a kommunista párt propagandáját és az éppen legüldözendőbb „ellenség” meghatározását, mint egy-egy *Szabad Nép*-vezércikk. A reakció fogalmának használata több szempontból bizonyult telitalálatnak a kommunista frazeológiában és propagandában. A fogalom 1945-ben éppúgy szolgálhatott a nyilasok, a „fasiszták”, a „svábok” megnevezésére, mint a kisgazdapárt bizonyos, a kommunista párt számára nem megfelelő képviselőinek megbélyegzésére. Reakciós lett a gazdasági bűncselekménnyel megvádolt „árdrágító”, „spekuláns”, az egyház (különösen a katolikus) alsóbb, majd magasabb rangú tisztségviselői (Kiss Szaléztól¹³ Mindszentyig), az „összeesküvő” koalíciós politikus, a „titóista” kommunista, a kulák, a kitelepített. A kifejezés alkalmasnak bizonyult a kommunistákkal szembenálló erők összetételére és együttes megbélyegzésére. Ugyanakkor kiválóan megfelelt abban a helyzetben is, amikor nem összemosásra, hanem pont az ellenkezőjére, a megosztásra volt szükség, amikor a szalámitaktika jegyében az FKGP „reakciós” képviselőit szembe lehetett állítani a kommunisták számára is elfogadható „demokratákkal”. Végül a reakció fogalmának használata időben is képes volt elhelyezni a kommunista pártot, és megmutatni: az egyetlen „haladó” erő képes küzdeni a múlt minden káros maradványával szemben. A reakció mindig ellenség – de egy reakciós nem marad okvetlenül mindig reakciós.¹⁴

A reakció vádjának egyik jellemzője pontosan tartalmának meghatározhatatlansága, definiálatlansága – a sajtóban (szinte) kizárólag szitokszóként, jelzőként való alkalmazása. A kivételek közé sorolható a kommunista párt főideo-

¹³ Ludas Matyi II/18. (50.) (1946. május 12.) 1.

¹⁴ Létezett kommunista bűnbocsánat: Révai József egy 1945-ös írásában például a „konokul reakciós értelmiséggel” szemben Szekfű Gyulát, a Horthy-korszak egyik meghatározó történetíróját, a kommunisták későbbi moszkvai követét állította példaként.

lógusa és legfőbb kultúrpolitikus, a *Szabad Nép* főszerkesztője, Révai József *A demokrácia támadásában* című írása 1945 júliusából.¹⁵ Persze az írás sokkal inkább fenyegető, mint fogalomtisztázó – egyben pontosan azonosítja a kommunista párt múlt- és jövőbeli ellenségeit: „*Reakciós az, aki anti-kommunista. Reakciós az, aki a falut szembe akarja állítani a várossal. Reakciós az, aki azt hirdeti, hogy hiába minden, úgyse tudjuk saját erőnkéből felépíteni az országot. Reakciós az is, aki 'balról' csinál szennykonkurrenciát a magyar demokráciának.*” Nemcsak az a reakciós tehát, aki – eszmerendszertől és pártállástól függetlenül – szembeszáll a kommunista párt törekvéseivel, de az is, aki nem bíz a világ-megváltónak hirdetett kommunista program megvalósításában, sőt az is, aki a közös célokat követi, de nem tartja megfelelőnek a párt éppen aktuális politikai taktikáját. Néhány hónappal később ugyanő tette világossá azt is: az egyetlen valódi törésvonal és harc „demokraták” és „reakcióso” között van és lehet – más frontok (üzent a népi és a polgári radikalizmus közti vita bizonyos újbóli fellángolásaira) a magyar politikában nem nyithatók. A reakció fogalmának nyakló nélküli használata tehát egyszerre volt alkalmas a kommunista párt éppen aktuális politikai taktikájának alátámasztására, az ellenfelek egy pontosan nem definiált, ám érezhetően negatív jelzővel való megbélyegzésére, valamint egy új, kizárólagosságra törekvő narratíva meggyökereztetésére is. Így lehetséges, hogy a Kiss Szaléz-ügy egyszerre több reakciós „halmazt” is hordozott magában, mint a katolikus egyházat és papságot, a kommunisták számára ellenséges kisgazdapártot, az ifjúsági és közösségi egyesületeket (KEDIM,¹⁶ KALOT,¹⁷ cserkészlet stb.), az egyházi iskolákat, a Szovjetunió elleni akciókat és a magyar népi demokrácia elleni összeesküvéseket is. Ahogy mondani szokás: Kiss Szaléz személyében „több legyet ütöttek egy csapásra”.¹⁸

A MAGYAR BÜNTETŐJOG SZOVJETIZÁLÁSA

Magyarország szovjet típusú alkotmányának 1949-es elfogadásáig a SZEB felügyelte az országban az alkotmányos rend helyreállítását. A SZEB felügyelete alatt alakult meg az Ideiglenes Nemzetgyűlés és az Ideiglenes Nemzeti Kormány, majd 1946. február 1-jével Magyarország államformája köztársaság lett. Az alkotmányosság ezen látszata mellett a SZEB és más, az országban állomásozó szovjet szervek felügyelete alatt megindult az egypártrendszer kiépítése – nemhiába

¹⁵ RÉVAI 1945.

¹⁶ KEDIM: Kereszténydemokrata Ifjúsági Munkaközösség.

¹⁷ KALOT: Katolikus Agrárfiúsági Legényegyletek Országos Testülete.

¹⁸ Péter Kiss Szalézzól bővebben lásd: MÁTHÉ 2004.

nevezik a látszatdemokrácia éveinek ezt az időszakot. A kommunista hatalom fokozatos, ám folyamatos térnyerésével párhuzamosan megindult a törvényhozó, végrehajtó és bírói hatalom centralizálása is. „Mindehhez párosult büntetőjognak a szovjetizálása, ami által lehetőség nyílt a társadalom rendőri felügyelet alá helyezésére, ennek érdekében a központi hatalom még az erőszak alkalmazásától sem riadt vissza.”¹⁹ Dr. Kádár Miklós megfogalmazásában és értelmezésében a büntetőjog egy olyan harci eszköz, amely az állami, társadalmi, gazdasági, az állampolgárok alapvető jogait sértő cselekményekkel szemben kíván fellépni.²⁰

Elmondható, hogy már 1945-től az új „jogszabályok megalkotásában, illetve alkalmazásában egy kettős tendencia érvényesült: egyrészt átmeneti jelleggel folytatták az 1920–1930-as években meghozott törvények, rendeletek alkalmazását, viszont ezzel párhuzamosan az Ideiglenes Nemzetgyűlés felhatalmazása alapján miniszterelnöki rendeletekben került sor olyan új törvényi tényállások meghatározására, amelyeket a Csemegi-kódex és az ahhoz kapcsolódó külön törvények nem tartalmaztak. Ilyenek voltak az úgynevezett háborús és népellenes büntettek. E szabályozás megjelenése indította el továbbá azt a folyamatot, amelynek eredményképpen a politikai bűncselekmények megítélése új kontextusba került a XX. század első feléhez képest. Fontos kiemelni azt is, hogy a jogszabályalkotás során a jogforrási hierarchiát egyáltalán nem vették figyelembe, így az új törvényi tényállásokat rendeletek, utasítások, tájékoztatók formájában is közzé teheték, ezzel figyelmen kívül hagyva a jogbiztonság követelményét.”²¹ A jelen téma számára következő fontos törvényhozási rendelet/rendeletek a népbíróságok felállításával kapcsolatos jogszabályok voltak, amelynek hatására egy új bírósági rendszer volt kialakulóban. Az 1945. február 5-én kiadott 81/1945. M.E. rendeletben rendelkeztek a népbíróságok felállításáról.²² Ezen rendelet első módosításában már belefoglalták azt a későbbiekben fontos tételt, hogy a halálbüntetés szankcióját a bűncselekmény elkövetésekor a 16. életévét betöltött fiatakorúval szemben is alkalmazni lehet.²³ 1945 szeptemberében pedig az Ideiglenes Nemzetgyűlés elfogadta az 1945. évi VII. törvénycikket a népbíráskodás tárgyában kibocsátott kormányrendeletek törvényerőre emeléséről.²⁴ A szovjet büntetőtörvénykönyv a büntetőjogi felelősség szempontjából három korhatárt különböztet meg. A kiskorúak a betöltött 12. életévüktől vonhatók büntetőjogi felelősségre. Amennyiben a 12. életévüket be nem töltött kiskorúak a „társadalomra veszélyes cselekményeket” követnek el, velük szemben nevelő jellegű intézkedéseket alkalmazhatnak.

¹⁹ HORVÁTH 2006: 193.; DRÓCSA 2017: 156.

²⁰ KÁDÁR, DR. 1952: 9.

²¹ DRÓCSA 2017: 160–161.; ZINNER 1999: 30.

²² FENESI–KÁLDI 1945: 3.

²³ FENESI–KÁLDI 1945: 38.

²⁴ 1945. ÉVI VII. TÖRVÉNYCIKK 1945.

A 12. és 14. év között csak a *Kódex* (a szovjet büntetőtörvénykönyvet nevezik így – B. B.) 12. paragrafusában felsorolt bűncselekmények miatt lehet a fiatalkorúakat felelősségre vonni, mégpedig a Legfelső Tanács Elnökségének a Szovjetunió Legfelső Bíróságával ellentétes álláspontja szerint mind szándékos, mind gondatlan magatartás esetében. A büntetőjogi nagykorúság a 16. életévvel kezdődik.²⁵

A népbíróságok a háborús és népellenes bűnösök felelősségre vonását, elítélését követően egyre nagyobb szerepet kaptak a kommunista diktatúra kiépítésében, az ellenséggel, azaz a „reakciókkal” szembeni leszámolásban, azaz segítették az MKP-t a hatalmi pozíciójának megszerzésében, majd megtartásában.²⁶ Azonban a szovjet megszállás okozta jogtalanságokat és a kommunista párt folyamatos térnyerését a lakosság egy része nem nézte jó szemmel. *„Ennek ellensúlyozásaképpen került ismételten előtérbe az úgynevezett politikai bűncselekmények köre, amit az akkor még hatályban lévő, az állami és társadalmi rend hatályosabb védelméről szóló 1921. évi III. törvény (a továbbiakban: Átv.) szabályozott.”*²⁷ Ám amíg ebben meghatározott, pontos, precíz tényállások vannak, addig ebben a formában való alkalmazása nem állt az 1945 utáni hatalom érdekében, ugyanis szélesebb hatáskört akartak biztosítani a népbíróságok számára a különböző koncepciós perek lefolytatása érdekében.²⁸ Lenin ezt úgy fogalmazta meg: *„Minél átfogóbban kell fogalmazni, mert csak a forradalmi jogtudat és a forradalmi lelkiismeret szabja meg többé-kevésbé a terror széles körű gyakorlati alkalmazásának feltételeit.”*²⁹ Lényegében ez az igény vezetett a kommunisták részéről ahhoz, hogy elfogadják a demokratikus államrend és a köztársaság védelméről szóló 1946. évi VII. törvényt, amely kihirdetésének napján (1946. március 23.) hatályba lépett. Ezzel pedig érvénytelenítette az Átv.-t, és az állami rend megóvása végett szükséges büntetőjogi rendelkezésekről szóló 1938. évi XVI. törvényt. A kommunista párt folyamatos erősödésével párhuzamosan sor került a hatályos büntetőjog általános és különös részének módosítására is³⁰ annak érdekében, hogy a jogszabályok, Tímár István megfogalmazása szerint *„valóban szocialista jellegűek”* legyenek.³¹ Nemhiába nevezte Sulyok Dezső ezt a törvényt „hóhértörvénynek”, mely alapján bárkit, bármikor elítélhettek. A Páter Kiss Szaléz és társai elleni eljárásban kimondottan alkalmazhatóvá váltak a magyar jogba átimportált szovjet elemek, de mint azt tudjuk, az ügyük más fordulatot vett.

²⁵ DURMANOV 1949.

²⁶ ZINNER 1999: 33.; HORVÁTH 2006: 207.; DRÓCSA 2017: 162.

²⁷ DRÓCSA 2017: 162.

²⁸ HORVÁTH 2006: 206.

²⁹ LENIN 1975: 190.

³⁰ KAHLER 1993: 184.; DRÓCSA 2017: 162.

³¹ TÍMÁR 1950: 379.

A VIZSGÁLATOK ÉS AZ ÍTÉLETEK

A letartóztatásokat a HM Katonapolitikai Osztály a gyöngyösi, hatvani, egri Rendőrkapitányság embereinek segítségével hajtotta végre. Az első kihallgatások és „meggyőzések”, a letartóztatottak beismerő vallomásainak összegyűjtése folyamatos volt.³² „*A feltárt és fel nem használt »dokumentumok« pedig később az ún. Magyar Testvéri Közösség elleni vizsgálat során »hasznosultak«.*”³³

Ám a gyöngyösi, a hatvani, az egri, majd a mátravidéki szervezkedés/szervezkedések felgöngyölítésével egy időben folyamatosan „fedeztek fel” és lepleztek le újabb és újabb szervezkedési és összeesküvés eseteket országszerte: Baján, Dunaföldváron, Celldömölkön, Sopronban vagy Szombathelyen.³⁴

Több forrás utal arra,³⁵ hogy az eredeti stratégia alapján a mátravidéki „összeesküvés” gyanúsítottjait a Budapesti Népbíróság elé akarták állítani. A Berényi Illés és Fehér Endre átirányítását előírányzó iratban Tömpe az 1946. évi VII. törvénycikk 1. paragrafusának 2. pontjában leírt büntetetre hivatkozott, amely a demokratikus államrend, a demokratikus köztársaság megdöntésére irányuló mozgalomban való részvételt taglalta. „*Berényi Illés hatvani lakos ellen lefolytatott nyomozás adatai szerint nevezett demokratikus köztársaság ellen irányuló fegyveres szervezkedésben tevékenyen résztvett. Az országban több helyen működő hasonló illegális szervezkedésről hitelt érdemlően tudomást szerzett és ezt a hatóságnak nem jelentette.*”³⁶ A törvény világosan rögzítette azt is, hogy a hatálya alá tartozó „*bűncselekmények elbírálása az ítéltáblák székhelyén működő népbíróságok kebelében a (2) bekezdés szerint öttagból alakított külön tanács hatáskörébe tartozik*”³⁷, amelynek elnökét az ítélobírák sorából az igazságügy-miniszter jelöli ki.³⁸

Nagy Nándor nagyon jól megfogalmazta a lényegét az eltervezett, de másképp megvalósult bírósági szakasszal kapcsolatban. „*A népbírósági tárgyalás tökéletesen illeszkedett volna az MKP kommunikációs stratégiájába, sőt, minden bizonnyal ez a júniusi bírósági szakasz már az eredeti forgató-könyvben is kötelező*

³² ÁBTL 3.1.9. V-88448, V-113398, V-113398/1, V-113398/1a.

³³ SZAKÁCS–ZINNER 1997: 273.

³⁴ A NYILAS INTERNÁLTAKAT... 1946.; SZOMBATHELYEN IS LELEPLEZTÉK... 1946.

³⁵ Példaként lásd: ÁBTL 3.1.9. V-113398/1a. 56. Molnár Béla ügyének áthelyezése népbírósági eljárás indítására. „*Mint hogy nevezett fent említett magatartásával az 1946. VII. tc. 8. §-ának 1 pontjába ütköző vétséget követett el, a nyomozási eljárás során felvett jegyzőkönyveket az ügy összes irataival együtt átteszem és kérem ellene a népbírósági eljárás megindítását.*” (Tömpe András rendőrezredes levele, 1946. május 20.)

³⁶ ÁBTL 3.1.9. V-113398/1. 128.

³⁷ 1946. ÉVI VII. TÖRVÉNYCIKK 1946: 11. § (1).

³⁸ 1946. ÉVI VII. TÖRVÉNYCIKK 1946: 11. § (2).

programpontként szerepelt. A nyilvánosság előtt zajló, részletesen tárlalt tárgyalási események pedig újabb, kimeríthetetlen municiót adhattak volna a pártcélokot szolgáló sajtónak.”³⁹ Körülbelül június elején a népbíróági per megindításához és lefolytatásához való álláspontja megváltozott a magyar vezetésnek és tanácsadóiknak. A Vidéki Főkapitányság ugyan átadta a letartóztatottak aktáját a népügyészségnek, azonban ott mégsem kezdtek az eljárás lefolytatásának, hetekig nem történt semmi. Így került sor arra a lépésre, hogy a gyanúsítottak anyagait átadták a SZEB-vizsgálótiszteknek.⁴⁰ A *Mátravidéki fasiszta szervezkedéssel kapcsolatban a SZEB-nek átadott őrizetesek névsora* címet viselő, dátum nélküli összesítésben 19 név szerepelt.⁴¹ A jelenleg rendelkezésre álló források szerint ez a 19 név, nem a teljes névsor, akiket átadtak a SZEB-vizsgálatra. A teljesség igénye nélkül a szovjet hatóságoknak átadott személyek: Páter Kiss Szaléz, Kizmann Ottó, Borosi Kálmán, Béres György, Bodnár László, Falcsik Károly, Páter Farkas Jozafát, Fehér Endre, Füleki István, ifj. Kiss Sándor, Mester (Macher) László, Molnár Attila, Molnár Béla, Páter Lukács Pelbárt, Berényi Illés, Páter Zachar Róbert, dr. Ocsovai Sándor, Ondrék József, dr. Pálinkás József, Plachy Tihamér, Pócsi Frigyes, Pók László, dr. Puskás Rezső, Pruzsinszky István, Nagy József, Szabó Gyula, Sall György, Szendrői Géza, Tamás Pál, Huszár József, Budai Anna.⁴²

A fegyverszüneti egyezmény alapján, illetve a szovjet katonai megszállás keretei között a letartóztatottakat hivatalos szervként a SZEB vette át. Az átadott személyekkel szemben a továbbiakban a szovjet állambiztonsági szervek intézkedtek Budapesten, a Vilma királynő út 33. szám alatti központban és a per során a Conti utcai börtönben székelő Szovjet Katonai Bíróságon. A szovjet büntetőtörvénykönyv híres/hírhedt 58. paragrafusának a különböző bekezdései alapján lettek elítélve. Ezen paragrafus 14 bekezdésből állt és általánosságban „állam elleni bűncselekményeknek” nevezték. A Páter Kiss Szaléz és társai perben az 1, 2, 6, 8, 9 bekezdések alapján ítélték el halálra és 7–25 évi kényszermunkára a perbefogottakat. Az első bekezdés tartalmazza a hazaárulással,

³⁹ NAGY 2017: 41.

⁴⁰ Az átadott személyek listája valószínűsíthetően nem teljes a magyar levéltári anyagokban, mégis egy-egy személy esetében támpontnak elegendő, hogy a „kiszemelt”, potenciálisan további eljárásra kijelölt személyek dokumentum „gyűjtőinek” elejére ráírták, hogy kiknek az anyagát adták át a SZEB-nek. (ÁBTL 3.1.9. V-113398, V-113398/1, V-113398/1a.)

⁴¹ ÁBTL 3.1.9. V-88448. 12–16. A SZEB-nek átadott őrizetesek névsora. Magyar Államrendőrség Vidéki Főkapitányság Politikai Rendészti Osztály, dátum nélküli dokumentum. Bővebben: NAGY 2017: 41–44.

⁴² ÁBTL 3.1.9. V-113398/1, V-113398/1a. A SZEB-nek és a szovjet állambiztonságnak átadottak között voltak olyanok is, akiket a SZEB a kihallgatást követően szabadlábra helyezett vagy internált. Budai Annát és Füleki Istvánt például szabadlábra helyezték, ifj. Dósa János egy ideig még internálva volt.

„ellenforradalmi”-nak minősített bűncselekményekkel kapcsolatos cselekményeket. A második bekezdés a fegyveres felkelésről, a hatalom megszerzésére irányuló bűncselekményekről szól. A hatodik bekezdés a kémkedést jelentette és az azzal kapcsolatos büntetteket, míg a nyolcas bekezdés a terrorizmus cselekményét ismertette. A kilences bekezdés a rombolás, diverzió, ellenforradalmi szándékot taglalta.

A SAJTÓPROPAGANDA

A folyamatosan átalakuló jogszabályi környezet mellett a kommunista pártnak fontos eszköze volt a sajtó. 1946. május elejétől mind az országos, mind a vidéki sajtó tele volt a Páter Kiss Szaléz-üggyel és a letartóztatott „banda” tagjaival. Az összeesküvés ügyek folyamatosan bukkantak fel és gomba módjára elszaporodtak. A pszichikai hadviselés nemcsak a vélt/valós gyanúsítottak és családtagjaik felé, hanem a társadalom felé is egyfajta megfélemlítés, elrettentés eszközüül is szolgált. A megjelent hírek közül nem lehetett tudni, mi igaz és mi nem. De nemcsak a kommunista párt által felügyelt lapok tájékoztattak a történeésekről a nyomozati eljárás során. *„A Független Kisgazdapárt Heves megyei sajtótermékeire a visszafogottság és tanácstalanság volt jellemző. A gyöngyösi és hatvani letartóztatásokkal volt tele az országos sajtó, tehát foglalkozniuk kellett az üggyel, azonban a szerkesztők számára sem volt egyértelmű, hogy mi igaz, és mi nem a rendőrség által közölt adatokból.”*⁴³ Viszont ahogy az ügy átkerült a szovjet szervekhez, úgy a sajtóban megjelenő hírek is egyre csökkentek, majd elmaradtak.

SORSOK

A szovjet állambiztonság, ahogy a koncepció összeállt, a vádak „megállták a helyüket”, a kihallgatottak nagy részének ügyét átadták a Szovjet Központi Hadseregcsoporthoz katonai bíróságának, amelynek székhelye a Conti utcai börtön falai között működött.⁴⁴

A Kiss Szaléz és az úgynevezett társai ügy tárgyalására 1946. szeptember 10–14. között került sor a fent említett helyen, a szovjet katonai bíróság vezényletével, tolmács közvetítésének segítségével. *„Ocsovai Sándor visszaemlékezése szerint*

⁴³ NAGY 2017: 22. Az *Egri Barázda* 1946. május 4-i lapszámának fő oldalán *Fasiszta összeesküvés Gyöngyös és Hatvan környékén* címmel nagyon szűkszavúan írt a korábbi napok eseményeiről, a hatvani részleteket nem közölve. (FASISZTA ÖSSZEESKÜVÉS... 1946.)

⁴⁴ NAGY 2017: 45.

*mintegy harminc vádlott szerepelt az ügyben. A tárgyaláson védőügyvéd nem vett részt, csak ügyész. A tárgyalóterem hátsó soraiban ott ültek azok a szovjet politikai tisztek, akik a Vilma királynő utcában a kihallgatásokat vezették.*⁴⁵

A per során Páter Kiss Szalézt, Kizmann Ottót, Bodnár Lászlót és ifj. Kiss Sándort halálra ítélték, a többi fiatal általában 7–10 év javító-nevelő kényszermunkatáborban letöltendő büntetést kapott.

Az ítélet kimondását követően egy nagy, tágas cellában helyezték el a kényszermunkára ítélteteket és külön, a szomszéd cellában kaptak helyet a halálra ítéltet. A két cellában lévők a kályhacső nyílásán keresztül tudtak egymással beszélgetni. *„Szaléz atya szólalt meg először. Mindegyiküktől elbúcsúzott, haragmentesen megbocsátva valamennyinek és így várja kivégzését, Isten akaratában megnyugodva. Kérte, hogy reá se gondoljon senki se haraggal, hiszen mindenki tudja, milyen rettenetes kínzásokon kellett keresztülesnie és belőle csak azt tudták kicsikarni, ami elsősorban saját magára volt terhelő. Szavait papi áldásával fejezte be.*”⁴⁶

Október elején mintegy 37 rabtól elvették civil sapkáikat, felöltöiket és helyette szovjet katonai köpenyeket és sapkákat adtak, hogy senki se sejtse, kiket szállítanak teherautókon és vonaton. Minden magyar beszédet azonnali főbelövés terhe alatt megtiltottak.⁴⁷ A sopronkőhidai fogvatartási intézet volt a szovjet hadsereg egyik közép-európai gyűjtőtáborra és börtöne. Itt végezték ki 1946. október 26-án Páter Kiss Szalézon kívül a perben halálra ítélt Bodnár Lászlót, ifj. Kiss Sándort és Kizmann Ottót. Páter Kiss Szalézon 1946. december 10-én hajtották végre az ítéletet, ugyancsak Sopronkőhidán.⁴⁸

A kényszermunkára ítélteteket 1946 őszén szállították át a lemergi elosztó- és gyűjtőtáborba, ahonnan hosszabb-rövidebb ideig tartó várakozás után továbbították őket a különböző kényszermunkatáborokba. Páter Lukács Pelbártot tíz év kényszermunkára ítélték, és a Szovjetunió, Finn-Karéliai területre hurcolták, a 212. számmal ellátott medvezsugorszki munkatáborba. Pelbárt atya gyomorbeteg volt, ami szervezetét a láger körülményei között még tovább gyengítette. Rabtársai szerint embertelen kínok között halt meg gégerákban,

⁴⁵ NAGY 2017: 46.

⁴⁶ SZÁNTÓ, DR. 1991: 43–44. A Páter Kiss Szaléz és társai ügyben letartóztatottak közül, akik kiszabadultak a fogságból, vallomásuk szerint papjukat felismerhetetlenségig összeverték, de ő a gyónási titkot nem árulta el, a szembesítéskor pedig kijelentette, hogy a jegyzőkönyvet a kínzások gyötrelmei miatt írta alá, abból semmi sem igaz.

⁴⁷ SZÁNTÓ, DR. 1991: 44.; PÓK 1989.

⁴⁸ MFKL Kiss Szaléz személyi hagyatéka. A szovjet hatóságok Páter Kiss Szalézt 1993. május 25-én rehabilitálták. Az Oroszországi Föderáció Legfőbb Ügyészségének rehabilitációs igazolásán ez a dátum szerepel. A ferences rendi nekrológium, a rendtagok halotti adatait tartalmazó könyv Szaléz atya halálának dátumát 1947. január 8-ra teszi. (SZÁNTÓ, DR. 1991: 45.)

1948. április 18-án.⁴⁹ Lukács Pelbárt atyán kívül ebbe a táborba került Berényi Illés,⁵⁰ Fehér Endre,⁵¹ Gyöngyösi Attila⁵² és Huszár József⁵³ is. Kölley György így emlékezett vissza rájuk: *„A magyarok közül elsőnek Huszár Jóska (egy gyöngyösi fiú) ment el. Nem bírta a megpróbáltatásokat. Lázasan feküdt a barakkban, s mi összegyűjtöttük a cukoradagunkat, hogy legyen számára egy kis kalória fennmaradáshoz. Nem sokat segített rajta, pár napon belül meghalt.”*⁵⁴ *„Amikor odakerültem – tudomásom szerint – 210 magyar volt a táborban. Amikor (5 év múlva) elszállítottak onnan, mert fölszámolták a tábort: 3 magyar maradt benne. A 3 közül az egyik én voltam.”*⁵⁵

Tamás Pál⁵⁶ a mordvini Potyma egyik kényszermunkatáborából kísérelt meg szökést, de az egyik őr lelőtte. Pócsy Frigyes⁵⁷ ugyancsak egy potymai láger, a 9. számú tábor kórházában hunyt el 1949-ben.

ÖSSZEGZÉS

Az 1946 tavaszától megindult letartóztatások, nyomozások során több száz embert tartóztattak le a nyomozó hatóságok, mind a politikai rendőrség, mind a Katonapolitikai Osztály, illetve a szovjet állambiztonsági szervek egyaránt. A Páter Kiss Szaléz és társai úgy nem csak Gyöngyös városára és az ottani „összeesküvőkre” koncentrált, hanem kinőtte magát egy országos szintű összeesküvéssé, szervezkedéssé, amelynek a szálai – közvetlenül és/vagy közvetetten – több úton csatlakoztak Páter Kiss Szaléz személyéhez. A Kiss Szaléz-ügy már nem „elő-

⁴⁹ Az Oroszországi Föderáció Legfőbb Ügyészsége 1993. május 25-én rehabilitálta. (MFKL Rendezetlen anyagok.)

⁵⁰ Berényi Illést (1923–1947) a Szovjet Hadsereg törvényszéke tízévi kényszermunkára ítélte a Páter Kiss Szaléz-ügyben. 1947. október 20-án hunyt el mellhártyagyulladás és általános legyengülés következtében. A családja számára a hírt egy, a Karéliában felállított táborból szerencsésen szabadult fiatal orvostanhallgató édesanyja vitte meg.

⁵¹ Fehér Endrét (1929–1948) a Szovjet Hadsereg törvényszéke tízévi kényszermunkára ítélte a Páter Kiss Szaléz-ügyben. 1948 januárjában hunyt el a medvezugorszki munkatábor kórházában.

⁵² Gyöngyösi Attilát (1930–1952) a Szovjet Hadsereg törvényszéke ítélte kényszermunkára a Páter Kiss Szaléz-ügyben. 1952 márciusában hunyt el.

⁵³ Huszár Józsefet (1920–1948) a Szovjet Hadsereg törvényszéke 25 évi kényszermunkára ítélte a Páter Kiss Szaléz-ügyben. 1948 telén hunyt el.

⁵⁴ KÖLLEY 2017: 51.

⁵⁵ KÖLLEY 2017: 52.

⁵⁶ Tamás Pált (1927–?) a Szovjet Hadsereg törvényszéke ítélte tíz év javító-nevelő kényszermunkára a Páter Kiss Szaléz-ügyben.

⁵⁷ Pócsy Frigyest (1927–1949) a Szovjet Hadsereg törvényszéke ítélte nyolc év javító-nevelő kényszermunkára a Páter Kiss Szaléz-ügyben.

játék”, próba vagy kísérletezés volt. Azokat a kísérleteket már megtették ezen ügy kirobbanása előtt, vagy még ennek az ügynek a vizsgálati szakaszában. Ez konkrétan az első nagy vizsgálat-persorozat, amely az összeesküvések, szervezkedések sorozatát „megnyitotta”. A perben elítéltek egy része nem érte meg a Szovjetunió kényszermunkatáboraiából a hazajövetelt, ott hunytak el. A Szovjetunió idején a Szovjet Katonai Alakulat haditörvényszéke „bűncselekmény hiányában”, majd 1991-től az Orosz Föderáció Legfőbb Ügyészsege rehabilitálta őket, mint a „politikai megtorlások áldozatát”.

FELHASZNÁLT FORRÁSOK ÉS IRODALOM

Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltára (ÁBTL)

3.1.9. Hálózati, operatív és vizsgálati iratok (1851) 1945–1990 (2006).

A központi operatív nyilvántartást végző szervezeti egységek által kezelt dossziék. Vizsgálati dossziék (V-dossziék)

Magyar Ferences Könyvtár és Levéltár (MFKL)

Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára (MNL OL)

M-KS 274. Az 1945 utáni munkáspártok iratai (1945–2004). Magyar Kommunista Párt iratai (1938–1948)

1945. ÉVI VII. TÖRVÉNYCIKK 1945: *1945. évi VII. törvénycikk a népbíraskodás tárgyában kibocsátott kormányrendeletek törvényerőre emeléséről*. <https://net.jogtar.hu/ezer-ev-torveny?docid=94500007.TV&searchUrl=/ezer-ev-torvenyei%3Fpagenum%3D42> – letöltve: 2021. szeptember 22.

1946. ÉVI VII. TÖRVÉNYCIKK 1946: *1946. évi VII. törvénycikk a demokratikus államrend és köztársaság büntetőjogi védelméről*. <https://net.jogtar.hu/ezer-ev-torveny?docid=94600007.TV&searchUrl=/ezer-ev-torvenyei%3Fpagenum%3D42> – letöltve: 2021. szeptember 7.

A NYILAS INTERNÁLTAKAT... 1946: A nyilas internáltakat is be akarta szervezni a fasiszta terroristák közé páter Kiss Szaléz. *Világosság* 2/101. (1946. május 7.) 3.

DRÓCSA Izabella 2017: A szovjet büntetőjog-tudománynak a magyar büntetőjogra gyakorolt hatása 1945 után – különös tekintettel az anyagi és eljárási jogban megjelenő alapelvekre és az ennek nyomán elfogadott jogszabályokra. *Pro Publico Bono – Magyar Közigazgatás* 2017/3. 154–166.

DURMANOV, N. D. 1949: A szovjet büntetőjog alapelvei. *Jogtudományi Közlöny Új folyam* IV/13–14. (1949. július 20.) 308–310.

FASISZTA ÖSSZEESKÜVÉS... 1946: Fasiszta összeesküvés Gyöngyös és Hatvan környékén. *Egri Barázda* II/63. (1946. május 4.) 1.

FENESI Ferenc – KÁLDI István (szerk.) 1945: *A népbírósági rendelet és a népbíróság joggyakorlata*. Budapest, Békeffy Könyvkiadóvállalat.

HORVÁTH Attila 2006: A büntetőjog története Magyarországon a szovjet típusú szocializmus időszakában, különös tekintettel a koncepciók perekre. In MEZEY Barna – RÉVÉSZ T. Mihály (szerk.): *Ünnepi tanulmányok Máthé Gábor 65. születésnapja tiszteletére*. Budapest, Gondolat Kiadó. 193–224.

KÁDÁR Miklós, Dr. 1952: *Magyar büntetőjog. Általános rész*. Budapest, Tankönyvkiadó Vállalat.

KAHLER Frigyes 1993: *Joghalál Magyarországon*. Budapest, Zrínyi Kiadó.

- KÖLLEY György 2017: *Értetek és miattatok. Egy magyar cserkészvezető visszaemlékezései*. Leányfalu, Faluház és Ravasz László Könyvtár.
- LENIN, Vlagyimir Iljics 1975: *V. I. Lenin összes művei* 45. 1922. március – 1923. március. Budapest, Kossuth Könyvkiadó.
- MÁTHÉ Zsuzsa 2004: Egy ferences szerzetes tragédiája. Kiss Szaléz és „társai” koncepciók pere. *Valóság* XLVII/6. (2004. június.) 37–42.
- NAGY Nándor 2017: *Keresztút a szovjet munkatáborig. A hatvani „összeesküvés” története*. Hatvan, Hatvany Lajos Múzeum.
- ÖTVÖS István 2013: Előjáték vagy főhang. Értelmezési kísérlet Páter Kiss Szaléz ügyéhez. In ÖZE Sándor et al. (szerk.): *800 esztendő a ferences rend. Tanulmányok a rend lelkiségéről, történeti hivatásáról és kulturális-művészeti szerepéről*. Budapest, Magyar Napló Kiadó. 450–468.
- PÓK László 1989: Szaléz atya és társai. (4. rész). *Prés* (1989. október.) 18–19.
- RÉVAI József 1945: A demokrácia támadásban. *Szabad Nép* III/97. (1945. július 22.) 1.
- SZAKÁCS Sándor – ZINNER Tibor 1997: *A háború „megváltozott természete”*. Budapest, Magánkiadás.
- SZÁNTÓ Konrád OFM., Dr. 1991: *A meggyilkolt katolikus papok kálváriája*. Budapest, Mécses Kiadó.
- SZOMBATHELYEN IS LELEPLEZTÉK... 1946: Szombathelyen is leleplezték a fasiszta diákok fegyveres szervezetét. *Világosság* 2/107. (1946. május 14.) 1.
- SZUVOROV, Viktor 2014: *A jégtörő. Hitler mint eszköz Sztálin terveiben*. Budapest, Kairosz Kiadó.
- TÍMÁR István 1950: Az 1950. évi II. tv. egyes kérdései. *Jogtudományi Közlöny Új folyam* V/11–14. (1950. július 20.) 378–382.
- ÚJSÁGCIKKEK
- Ludas Matyi II/18. (50.) (1946. május 12.)
- ZINNER Tibor 1999: *XX. századi politikai perek. A magyarországi eljárások vázlatja. 1944/1945–1992*. Budapest, Rejtjel Kiadó.

RAISING THE IMAGE OF THE ENEMY TO A NEW LEVEL, OR THE KISS SZALÉZ CASE

In my study, I do not deal openly and specifically with the interrogations of Páter Kiss Szaléz et al., of groups and those arrested in the case, but with how the Sovietisation of the country began as a result of the gradual occupation of the country with the signing of the ceasefire and the formation of the Federal Control Commission. This process affected not only everyday life, but also political investigations, the continuous and growing presentation of the enemy image, the transformation of laws and regulations, and the penalties meted out to hostile elements, supposed and real. In addition to the political police, the Military Policy Department of the Ministry of Defense, as well as the Soviet army and their state security units and Soviet experts played a very important role in the detection and handling of acts deemed hostile. The case of Páter Kiss Szaléz did not remain a local “case” but grew into a national “conspiracy”. A person better suited to the accusation and the continuous expansion of the concept than Páter Kiss Szaléz could not have been found. At the same time dealing with several enemies could have started while the case was proceeding, such as the Catholic Church, the Independent Smallholders’ Party, youth associations, and local communities, since the Hungarian bodies learned the elements of the interrogation and the party line, like the good students that they were. Most of those arrested were sentenced to forced labor in the Soviet Union.

The Kiss Szaléz lawsuit was not the first case of the Hungarian-Soviet state security bodies, but at that time it was the biggest case and one of the most brutal in retaliation. After all, the Hungarian society had to be intimidated...

A SZOVJETUNIÓBA HURCOLT CSOMÓSS MIKLÓS ÉS TÁRSAI TÖRTÉNETE

A Magyar Államrendőrség Államvédelmi Osztálya 1947. február 11-én Csomóss Miklóst és hét társát, Erdődi Lajost, Eszes Istvánt, Péterfalvi Ödönt, Regős Ferencet, Szegedi Ernőt, Tolvaly Róbertet és Vasvári Lajost átadta a szovjet csapatok budapesti helyőrségének.¹ A magyar államvédelmi szervek² szűk egy hónappal korábban a köztársaság megdöntésére szervezett összeesküvés vádjával vették őket őrizetbe, a kihallgatások azonban azt „bizonyították”, hogy e személyek az amerikai hírszerzés szolgálatában állnak és a Magyarországon tartózkodó szovjet csapatokról végeznek adatgyűjtést.

A szovjet államvédelmi hatóság a Vilma királyné út (ma Városligeti fasor) 34–36. számú ház pincéjében (MGB, az NKGB utódának épülete) azonnal megkezdte a vallatásokat, majd a Szovjet Hadsereg Katonai Törvényszéke április 19-én kimondta az ítéletet. Az eljárás hitelességéről sokat elárul, hogy a kihallgatások oroszul folytak, a vádak és az ítéletet is oroszul ismertették, a tolmács pedig – ha volt – vagy oroszul, vagy magyarul nem beszélt.³ A társaság tagjait tíztől 25 évig terjedő szabadságvesztéssel büntették, amelyet a Szovjetunió átnevelő munkatáboraiiban kellett letölteniük.

„Az első év szörnyű volt, azután a többi is szörnyű volt, de idővel belefásult az ember”⁴ – idézte meg Erdődi Lajos a szovjet éveket. A nyolc ember a Szovjetunió számos vidékének lágerét bejárta, a szibériai, távolkeleti táboroktól az Altaj vidékéig. A legembertelenebb körülmények között dolgoztak bányákban, építkezéseken, orvosi kísérleteket is végeztek rajtuk.⁵ Csodával határos módon mindegyikük túlélte a szovjet fogságot, 1953 és 1955 között szabadultak amnesztiával.

De kik voltak ők, Csomóss Miklós és hét társa? A magyar államvédelmi szervek miért érezték szükségét, hogy e csoport tagjait, akiket 260 társukhoz

¹ ÁBTL 3.1.9. V-2000/39. Jelentés az Államvédelmi Osztálytól, dr. Donáth-féle bűnügyben idegen hatóságokhoz átküldött őrizetésekről, 1947. március 12. Stréb Károly r. alhadnagy.

² Az összeesküvés ügy felgöngyölítését és az ügyből kreált koncepciók per előkészítését a Katonapolitikai Osztály és az Államvédelmi Osztály közösen végezte.

³ Vesd össze: ERDŐDI 2017: 137–138.

⁴ Idézi: ERDŐDI 2017: 139.

⁵ Vesd össze: ERDŐDI 2017: 139–142.

hasonlóan a Magyar Köztársaság elleni összeesküvésben való részvétel vádjával tartóztattak le, elkülönítsék a többiektől, és ügyükben nem elégedtek meg azzal, hogy a koncepciós ítéletet a magyar bíróság mondja ki, és büntetésüket magyar börtönökben töltsék le, hanem sorsukat idegen hatóságokra bízták és távoli vidékre számúzták őket? E kérdés megválaszolásához elsőként is ki kell térni az 1947-es összeesküvésű perekre és azok hátterére.

EGY PERSOROZAT A KÖZTÁRSASÁG MEGDÖNTÉSÉRE SZERVEZETT ÖSSZEESKÜVÉS VÁDJÁVAL

„A belügyminisztérium hivatalosan közli: Az államvédelmi szervek [...] veszedelmes és széles körű köztársaság-ellenes összeesküvést lepleztek le. [...] Az összeesküvés céljául a köztársaság és demokratikus állami rendszernek erőszakos úton való megdöntését, »jogfolytonosság« alapján a Horthy-rendszer visszaállítását tűzte ki. A hatalom erőszakos átvételét készítették elő, s céljuk elérését katonai fegyveres felkelés kirobantásával akarták biztosítani. [...] Valamennyi letartóztatottnak reakciós, fasiszta múltja van, s [...] mindannyian az ún. »Magyar Közösség« nevű titkos szervezetnek voltak a tagjai.»⁶ A Szabad Nép 1947. január 5-i címloldalának e sorai adtak hírt elsőként arról a szervezkedésről, amelynek részletei innentől hónapokig uralták a sajtóhíreket, a filmhíradót és a közvélemény-formáló orgánumokat. A híradásokból pedig a magyar történelem valaha volt legnagyobb szabású „összeesküvése” bontakozott ki, amelynek szálai elértek a politikai élet legfelsőbb szintjéig, bevonva a demokratikus pártokat, társadalmi szervezeteket és az erőszakos hatalomátvételhez nélkülözhetetlen fegyveres erőket, a háttérben pedig egy titkos társaság, a Magyar Testvéri Közösség mozgatta az eseményeket.

Az összeesküvésről szóló történet természetesen nem a valóságról, hanem a Magyar Kommunista Párt hatalomátvételének előkészítése céljából kitalált koncepcióról szól. 1947 elején, amikor a szovjet–amerikai viszony kezdett egyre élesebbé válni és a békeszerződés közeledő aláírása – a jaltai megállapodás értelmében legalábbis – a szovjet hadsereg távozását és a szuverén magyar demokratikus rendszer érvényre kerülését kellett volna, hogy jelentse, a kommunista párt számára megérett a helyzet a cselekvésre. A párt a szűk társadalmi támogatottságából adódóan csak a szovjet hadsereggel a hátában tudott érvényesülni, a demokratikus viszonyok érvényben tartása számára nem volt járható út. Így a szovjet politikai rendszer hagyományos megoldásához, az ellenséggel koncepciós eljárások keretei között történő leszámoláshoz folyamodott. Egy ilyen eljárásban egy titkos társaság a lehetőségek tárházát jelenti. Jellege már önma-

⁶ KÖZTÁRSASÁGELLENES ÖSSZEESKÜVÉS 1947.

gában kellően kompromittáló, tevékenységéről pedig bármit el lehet mondani, hiszen működésének lényege, hogy azt nem dokumentálja. Az érintettek körét és a bűnösség mértékét lényegében csak az szabja meg, hogy mit követel a politikai helyzet és a taktika. 1947 elején, amikor még a demokrácia játékszabályai érvényben voltak, a taktika a rendszer demokratikus vonásaival való leszámolást irányozta elő. A legerősebb demokratikus tényező pedig aktuálisan a kisgazdapárt volt. Nem meglepő tehát, hogy a „bizonyítékok” e párt irányába mutattak. Így lett az összeesküvés fő koordinátora Kovács Béla, a kisgazdapárt főtitkára, Nagy Ferenc miniszterelnök, Varga Béla, az Országgyűlés elnöke és a szervezkedés politikai bázisa pedig a kisgazdapárt.

A fent idézett *Szabad Nép* cikk már érintette a kisgazdapárt felelősségét, tíz nap múlva konkrét bizonyítékokról számoltak be a lapok, január 21-én nyolc kisgazda képviselő (Gyulai László, Hám Tibor, Horváth János, Jaczkó Pál, Kiss Sándor, Saláta Kálmán, Vatai László, Vörös Vince) és egy miniszter (Mistéthy Endre építés- és közmunkaügyi miniszter) ellen adtak ki letartóztatási parancsot. Kovács Bélát február 25-én hurcolták el a szovjet hatóságok.⁷ Nagy Ferencet és Varga Bélát 1947 júniusában kényszerítették lemondásra és emigrációba. Mindezek következményeként az 1945-ös választások során megválasztott Országgyűlés és a kormány működésképtelenné, az új választások kiírása elkerülhetetlenné vált. A politikai erőviszonyok átrajzolása ezzel megkezdődött. Pálffy György altábornagy, a Katona Politikai Osztály vezetőjének az „összeesküvésről” készített jelentése szemléletesen érzékelteti az ügy jelentőségét: „A »Magyar Közösség« elnevezésű összeesküvés leplezésével és felszámolásával a reakciós

⁷ Kovács Béla mentelmi jogát komoly nyomásgyakorlás ellenére sem volt hajlandó feloldani az Országgyűlés. Hosszas egyeztetés után február 23-án végül megegyezés született, hogy Kovács Bélát az Államvédelmi Osztály kihallgathatja, de mentelmi jogának védelmében őrizetbe nem veheti, és le sem tartóztathatja. A kihallgatást 48 órán belül be kell fejezni és a népbiztonságnak át kell adni az anyagokat. Az öt-hat nap alatt lefolytatja a vizsgálatot, amely alatt Kovács Béla szabadon védekezhet. Február 25-én a kihallgatás meg is kezdődött az Andrássy út 60-ban. Az itt elhangzottakra hivatkozva azonban a szovjet hatóságok még aznap este, a fegyverszüneti szerződés biztosította jogokra hivatkozva vették őrizetbe, mondván, erősen gyanúsítható a Szovjetunió elleni politikai tevékenységgel. Itt már a mentelmi jog nem nyújtott védelmet. Kovács Bélát a szovjet államvédelmi szerv Vilma királyné 34–36. szám alatti épületébe szállították. Kihallgatása március 1-től május 22-ig tartott. Június közepén, feltehetőleg Sopronba, majd az ausztriai szovjet megszállási zónába szállították. 1951-től a Szovjetunió Állambiztonsági Minisztériuma moszkvai központi börtönének foglya, 1952. március 5-én, bírósági tárgyalás nélkül mondták ki rá a 25 év börtönbüntetéséről szóló ítéletet. 1955. november 8-ig, amikor a Szovjetunió Legfelső Tanácsa Elnöksége kegyelmi kérvény alapján átadta a magyar hatóságoknak, büntetését a Szovjetunió különböző börtöneiben töltötte le. Hazakerülése után, 1956. január 12-ig a jászberényi gyűjtőtáborban, majd április 2-i szabadon bocsátásáig a BM Budapesti Körzeti Börtönébe tartották fogva. Részletesen lásd: PALASIK 2002: 64–86.

erők súlyos vereséget szenvedtek. [...] A Magyar Kommunista Párt számára kedvező helyzet alakult ki a hatalomért folyó harcban. [...] A szervezkedés leleplezése után adminisztratív és politikai tevékenység összehangolt alkalmazásának hatására kezdődött el a fordulat, amely végső soron a hatalom jellegének megváltoztatását eredményezte. Az összeesküvés leleplezése ezáltal vált a magyar népi demokrácia történetének igen fontos eseményévé.”⁸

A vádlottakról hét perben hoztak ítéletet.⁹ Érdekessége ezeknek az eljárásoknak, hogy a vádpontok nem csak a valóságtól, de a nyilvánosság felé harsogott propagandaszólamok összeesküvésképétől is nagyon különböznek. Itt nyoma sincs már a köztársaság létét veszélyeztető nagyformátumú szervezkedésnek, az összeesküvés csupán egy dilettáns társaság nevetséges próbálkozásaként értelmeződik. A tárgyalás során befolyásos politikus neve alig hangzik el, Kovács Béla, Nagy Ferenc, Varga Béla érdemi érintettsége szóba sem kerül. A vádak a Magyar Testvéri Közösség és az állítólagos összeesküvő társaság tagjait hatalmukat veszített, dühödtt és korlátolt emberekként igyekeznek beállítani, akiknek szervezkedése minden realitást nélkülözött és az örültség határát súrolta. Ahogy Révai József megfogalmazta: *„Nem mintha mi túlságosan komolyan vennénk az elfogott összeesküvők politikai és katonai haditerveit. [...] Csak örültek gondolhatják, hogy a békekötés után Magyarországon meg lehet ismételni 1919 augusztusát. [...] De az örültek közveszélyesek és ezért kényszerzubbonyt kell adni rájuk.”¹⁰*

A kihallgatások jegyzőkönyveiben, a vizsgálati szakaszban készült összefoglalókban és belső anyagokban pedig felsejlik a valóságnak egy harmadik arca is, de az sem a sajtóanyagokban, sem a bírósági iratokban nem jelenik meg, hiszen azt semmilyen szinten nem kívánták a nyilvánosság elé tárni: a Magyar Közösség és a köréje szerveződő kapcsolatrendszer valódi jellege. Ez a titkos társaság ugyanis nem a koncepció jegyében kitalált kreálmány, hanem egy valóban létező szervezet volt. Az 1920-as évektől működött Magyarországon, és a magyar érdekek hathatósabb érvényesítését tűzte ki célul. Ez a törekvés ebben a formában nem jelentett politikai párt, hatalmi rendszer vagy ideológia melletti elköteleződést. A Horthy-korszak időszakában a Közösség a megközelítőleg 4000-5000 sejtyszerűen és konspiratíván szervezett tagságával kiterjedt kapcsolatokkal rendelkezett a társadalmi szervezetekben, intézményekben, kormány-

⁸ ÁBTL 4.1. A-2126/167. Pálffy György feljegyzése a köztársaság-ellenes összeesküvés felgöngyölítésében részt vett csoportok tagjainak elismeréséről. (Dátum nélkül.)

⁹ Donáth György és 12 társának pere, Mistéthy Endre és 43 társának pere, Varga László és 42 társának pere, Péter Ernő és 74 társának pere, Tóth János és 42 társának pere, Pünköshti és 5 társának pere, Glück Frigyesné és 4 társának pere. Számos személyt a letartóztatottak közül nem fogtak perbe, hanem jogerős ítélet nélkül internálták. A Magyar Közösség által szervezett összeesküvés ügy során 2450 fővel bővült az államvédelem nyilvántartása.

¹⁰ RÉVAI 1947.

hú és ellenzéki körökben, a parlamenti és parlamenten kívüli pártokban, legális és illegális csoportokban. Alapállásként tehát nem zárkózott el egyetlen politikai irányvonalától sem, amit azonban alapelvként utasított el: a magyar szuverenitást veszélyeztető törekvéseket. Így szemben állt a német, majd a háború után a szovjet birodalmi politikával.

A kommunista párt e célkitűzés jegyében szerveződő kapcsolatrendszerben valódi veszélyt látott, a Közösség tehát nemcsak ürügy volt a kisgazdapárt likvidálására, hanem célpont is. A perkoncepció mögött tehát nem csupán a politikai taktika jegyében kidolgozott és minden elemében kreált történet állt, hanem – mint ennek az összeesküvésnek a legvalóságosabb eleme – a párt nagyon is reális tapasztalata: a magyar társadalomban érzékelhető idegenkedés a Szovjetunióból ihletett politikájától. Ha e mögött az idegenkedés mögött valamiféle összefogás és tenni akarás jelei látszottak, akkor az elérte a veszélyességnek azt a fokát, ami a párt számára már felért egy összeesküvéssel. A Közösségben pedig látták erre az összefogásra és tenni akarásra utaló jeleket.

A Jelentés a Magyar Közösség-i ügy értékeléséről című állambiztonsági dokumentum jól érzékelteti, hogy míg a propagandaszólamok és a vádpontok fasiszta hazaárulókról beszélnek, addig az állambiztonság saját belső anyagaiban milyen más képet alakított ki a társaságról, és mennyire nem csupán a koncepció szemüvegén át nézte az eseményeket.¹¹ „*A vádlottak [...] az »ellenállás«-ból származtatták – a most már összeesküvőknek minősülő – újabb ellenállásukat. Ellenállás folytatásának jogcímén tevékenykedtek, [...] és azzal a gondolattal foglalkoztak, hogy »az ellenállást« most már az »orosz szuronyokra épült kommunista hatalom« ellen kell folytatni. [...] Figyelmet érdemel az a nyilvánvalóan törvényszerűségből származó hasonlóság, amely tapasztalható volt részükről úgy az »ellenállás«, mint az összeesküvés idején a politikai erők, csoportok, tényezők, illetve egyes személyekkel történő együttműködést illetően. [...] 1943–44-ben, az »ellenállás« idején [...] a Kisgazdapárttal és elsősorban a polgári elemekkel keresték a szövetséget. A munkásmozgalom »balszárnyához« való közeledést számukra a kommunista mozgalomból önmagukat kirekesztett frakciók jelentették. [...] 1945 után, az új helyzetben a most már összeesküvővé vált »ellenállók« ugyanezen erőkkel léptek kapcsolatba.*”¹²

E belső használatra készült titkosított dokumentum tehát nyíltan kimondja: a Közösség ellenállásban hangsúlyos szerepet játszott, ahol szorosan együttműködött a demokratikus pártokkal, személyekkel és a munkásmozgalmi csoport-

¹¹ ÁBTL 2.1. XIV/5-1. 235–251. A jelentést Dr. Benedek Endre r. őrnagy, Dr. Horváth István r. alezredes, Ács Ferenc r. ezredes készítették 1970-ben. Az állambiztonság ugyanis évtizedekkel a perek után is még önálló elhárítási vonalként figyelte a Közösség egykori kapcsolatrendszerét. Részletesen lásd: SZEKÉR 2017.

¹² ÁBTL 2.1. XIV/5-1. Dr. Benedek Endre r. őrnagy, Dr. Horváth István r. alezredes, Ács Ferenc r. ezredes jelentése a Magyar Közösség-i ügy értékeléséről, 1970. január 15.

tokkal. Sőt, a sorok között az is megfogalmazódik, hogy az összeesküvővé való minősítésük nem független a háború alatti ellenállási tevékenységüktől.¹³

Csomóss Miklós és társai tevékenységére az ellenállásban való részvétel éppen úgy érvényes, mint a vádlottak többségére. Ugyanakkor azt is hangsúlyozni kell, hogy itt nem egy összeszokott, az ellenállásban, majd azt követően is szoros együttműködő körről van szó. A nyolc ember közül nagyon sokan nem is ismerték egymást, őket egységes csoporttá a magyar és a szovjet államvédelem formálta, ami a közös pontot jelentette az ellenük felhozott vádakban, hogy mindannyian személyes kapcsolatba kerültek Csomóss Miklóssal. Éppen azért, mert Csomóss személyének ilyen központi szerepe van, történetüket az ő tevékenységén keresztül, pontosabban az állambiztonsági munka során róla készült dokumentumok alapján próbálom rekonstruálni.

CSOMÓSS MIKLÓS TEVÉKENYSÉGE 1945-IG

„*Mezőkapuson, Torda-Aranyos megyében 1898. március 8-án születtem. Református vallású, tízgyermekes, kisgazda családból származom*”¹⁴ – kezdte az állambiztonság kérésére írt életrajzát Csomóss 1957 februárjában. Az első világháborús frontszolgálat és a trianoni békeszerződés után, 1920 májusában elhagyta Erdélyt és Magyarországon telepedett le. Budapesten beiratkozott az orvosi egyetemre, de nehéz anyagi körülményei miatt („...*mint rakodó munkás dolgoztam a Ferencvárosi pályaudvaron, majd, mint pék segédmunkás a Rádai u.-i sütödében, mint hajnali hordár a Ferenc körüti vásár csarnok rakodó partján.*”¹⁵) az egyetemet bő tíz év alatt tudta csak befejezni. Először, mint sebész, majd a fogszakorvosi végzettség megszerzése után, mint magánfogorvos praktizált. Az

¹³ A Magyar Testvéri Közösség az 1930-as évek közepétől a birodalmi Németország ellensúlyozását látta fő feladatának. Ez érzékelhető volt abban, hogy a tagok beszervezésénél a nácizmussal való szembenállás egyre fontosabb szemponttá vált, a tagok pedig a német befolyás jeleiről tájékoztatták egymást, hogy azt ellensúlyozni lehessen. A Magyar Függetlenségi Mozgalom (MFM) a politikai elitben, a minisztériumokban, közigazgatási szervek apparátusában gyűjtötte össze a német törekvésekkel szembenálló személyeket, és az ő munkájukat igyekezett a háttérből koordinálni és összekapcsolni. 1942-től a társadalmi bázissal rendelkező Közösség és főként a politikai apparátusban működő MFM között szoros együttműködés alakult ki. A német megszállás után – a konspirációs szabályoknak megfelelően – a Közösség beszüntette szervezeti működését, a tagok ezt követően az ellenállásban legnagyobb részt az MFM irányítása alatt működtek, valamint a közösségi tagok által alapított Magyar Hazafiak Szabadság Szövetsége (MHSZSZ) nevű földalatti szervezetben. Csomóss Miklós és társai javarészt az MHSZSZ, az 1947-es összeesküvésű perек vádlottjainak nagy része pedig az MFM keretei között vettek részt az ellenállásban. Részletesen lásd: SZEKÉR 2017: 181–235.

¹⁴ ÁBTL 3.2.1. Bt-766. 39. Csomóss Miklós: Curriculum Vitae, 1957. február 28.

¹⁵ ÁBTL 3.2.1. Bt-766. 39. Csomóss Miklós: Curriculum Vitae, 1957. február 28.

egyetem évei alatt bekapcsolódott az ifjúsági egyesületi életbe, de annak nem a hivatalos, hanem a rendszerrel szembenálló köreit kereste. *„Három barátommal, Szász Béla történetíróval, Vankay János kórházi tisztviselővel és Asztalos Miklós könyvtári tisztviselővel megalapítottuk a Bartha Miklós Irodalmi Társaságot, melynek alapszabályait a Bethlen kormány csak évek küzdelmei után hagyta jóvá. Ebből az Irodalmi Társaságból egy egészséges baloldali szemléletű szellemi közösség fejlődött, melyet a mindenkori kormányzat, mint forradalmi felforgató testület kezelt.”*¹⁶ A Bartha Miklós Társaság (BMT) 1924 tavaszán a hivatalos ifjúsági szervezetek hangvételeivel elégedetlen, változást akaró fiatalok alapították és a korszak egyik legmeghatározóbb ifjúsági szervezetévé érett. A Társaság soraiban – akár az irodalmi, akár a hivatalos irányvonallal szembenálló politikai élet területét nézzük – az elkövetkező időszak meghatározó szereplői sorakoztak fel. A később a szélsőjobboldali mozgalmakba feltűnő Oláh György, Rados K. Béla, Szász Béla mellett tevékeny szerepet vállalt Bibó István, Illyés Gyula, József Attila, Kodolányi János, Kovács Imre, Olt Károly, Pethő Sándor és mások. Gyakori vendég volt Bajcsy-Zsilinszky Endre, Bartók Béla, Kassák Lajos, Móricz Zsigmond és szoros volt az együttműködés a kommunista Balogh Edgárral és a felvidéki Sarló mozgalommal.¹⁷ A Bartha Miklós Társaság a politikai pártállás arculata nélkül fórumot és szellemi műhelyt jelentett a társadalmi problémák iránti érzékenység jegyében. Az 1920-as évek közepétől itt formálódó kapcsolatrendszer, amely a kommunista mozgalomtól az egyház ifjúsági szervezetein át a szélsőjobboldali csoportokig elért, Csomóss Miklós ismeretségi körét élete végéig meghatározta, a Társaságon belül ő a jobboldal exponensének számított.

1928-ban Szász Bélával és Szűts Istvánnal megalakította az első magyar nemzetiszocialista pártot. 1938 júliusában azonban kilépett, mert úgy látta, hogy az a német birodalmi érdekek mentén működik és a Németországból anyagilag támogatott emberek szerzik meg a befolyást és az irányítást.¹⁸ Kiválása után, 1938 őszén barátaival megalapította a Vasmag – Szellemi Munkaközösség nevű földalatti csoportot, már határozottan a nácizmus magyarországi törekvéseinek ellensúlyozására. *„A Vasmag szellemisége teljesen azonos volt a Bartha Miklós Társaság eredeti szellemiségével. Tagokul csak megbízható, magyarul gondolkodó és népi származású személyeket vettem fel. Sokkal több volt a száma a fizikai munkásoknak, mint a diplomásoknak. A társadalom minden*

¹⁶ ÁBTL 3.2.1. Bt-766. 39. Csomóss Miklós: Curriculum Vitae, 1957. február 28.

¹⁷ Erről lásd: BALOGH 1981.; SEBESTYÉNY 1981.; TASI 1995.

¹⁸ Kilépését a párton belüli visszaélések nyilvánosság előtti leleplezése kísérte. A *Magyar Nemzet* 1938. augusztus 27-i számában *A Szálasi-párt volt igazgatója csalással, lopással és más bűnökkel vádolja a „hungarista”-mozgalom vezetőit* címmel hosszú írása jelent meg. (CSOMÓSS, DR. 1938.) Majd Csomóss kilépését követően Ungváry Sándor *Mit láttam az Andrássy-úti nyilasházban?* című könyvében fejtegette ki részletesebben a párton belüli állapotokat. (UNGHVÁRY 1939.)

*rétege képviselve volt*¹⁹ – írta a háború után Csomóss az ellenállásra való visszaemlékezésében. A csoport meghatározó szereplői többek között báró Atzél Ede, Csomor Gusztáv, Dudás József, Magyary Ferenc, Mélik Endre, Mester Miklós, az operaénekes Palló Imre, a majdani vádlott-társak közül Erdődi Lajos és Eszes István, mindannyian a Magyar Közösség tagjai. A tagok sokféle politikai irány felé orientálódtak. A szociális programja folytán kezdetben sokan Imrédy Magyar Élet Mozgalmát támogatták. Mások, mint például Erdődi Lajos, a Szociáldemokrata Pártban játszottak vezető szerepet. Atzél, Dudás vagy Mélik a munkásmozgalomból ugyan kirekesztett, de azzal ideológiai azonosságot érző Demény Pál és Weissshaus Aladár vezette úgynevezett frakciós kommunistákkal működtek együtt. Sokan, köztük Csomóss is Bajcsy-Zsilinszky Endre politikai pártját segítették. De még ha politikai gondolkodásuk sokfelé irányult is, munkájukat a német birodalmi törekvések ellensúlyozása jegyében összehangolták. Ez elsősorban információszerzést és bizalmi kapcsolatok építését jelentette. A jórészt parlamenten kívüli ellenzéki bázis ellenére azonban – főként a Magyar Közösség politikai elitben is kiterjedt hálózatának köszönhetően – igen jó összeköttetésekkel rendelkeztek a befolyásos körökben.

Csomóss 1942-ben régi barátján, Fall Endrén (a Revíziós Liga ügyvezető igazgatója) és Bajcsy-Zsilinszky-n keresztül bekapcsolódott a Magyar Revíziós Liga munkájába. Az 1927-ben alakult Liga a világ legfontosabb országaiban alakított központjain keresztül kívánta felhívni a trianoni béke igazságtalanságaira a figyelmet. Ez a gyakorlati célon túl egy nemzetközi hálózat kiépítését is eredményezte, ami a hivatalos körökkel való kapcsolattartás lehetőségét még akkor is biztosította, amikor az adott országgal már nem állt fenn diplomáciai kapcsolat, és mint ilyen, a háborúból való kiugrási próbálkozásoknál fontos szerepet játszott. *„A Liga iparkodott tehetséges, nyelvtudással bíró fiatal embereket összehozni s azokkal külföldi információs hálózatot kiépíteni. [...] 1942–43 telétől kezdve teljesen angol–amerikai vonalra állt át és mindjobban szemközt fordult a német–nácizmussal. A Liga ezt annak a realpolitikai lemérésnek alapján tette meg, hogy a németek a háborút elvesztik*”²⁰ – írja Szent-Iványi Domokos az ellenállásról készült 1945-ös összefoglalójában. Vagy, ahogy Csomóss Miklós fogalmazott, *„ez a szerv a magyar külügyminisztérium titkos, germán, és fasisztaellenes vonalát jelentette*”.²¹

¹⁹ Idézi: SZENT-IVÁNYI 2016: 165.; RL C/80. 2. doboz. Szent-Iványi a Magyar Függetlenségi Mozgalom ellenállási szervezet vezetője a háború után a résztvevők visszaemlékezése alapján készítette el ezt a munkáját.

²⁰ SZENT-IVÁNYI 2016: 166.

²¹ ÁBTLL 3.2.1. Bt-766. 40. Csomóss Miklós: Curriculum Vitae, 1957. február 28.

Csomóss Gellért Andorral, a Liga (és az MTI) berlini, majd stockholmi képviselőjével állt összeköttetésben, aki az amerikai titkosszolgálat, az OSS (Office of Strategic Services)²² beszerezett embere volt és – Csomóss 1957-es beszámolója szerint – őt is bevonta a titkos munkába. Csomóss 1942-től saját hálózatot épített ki Magyarországon. Ebbe, ha nem is mindenkit közvetlenül, de bekapcsolta a Vasmag tagjait. Mint írja, a Liga fedésében „*az országban titkos felvilágosító előadásokat tartottunk*”.²³ Az előadások célja az volt, hogy az ország közvéleményét a háború ellen hangolják és felmérjék a lehetőségét a németek ellen tervezett fegyveres felkelésnek. E munka során szoros együttműködés alakult ki közte és Erdődi Lajos között, aki erdélyi és magyarországi vonalon egyaránt részt vett a konspiratív szervezésben, és mint gyulai ügyvéd, az ő kezdeményezésére indult meg Gyula környékén a partizáncsoport felállításának az előkészítése.²⁴

1944 elején az egyre inkább valószínűsíthető német megszállás készítette Csomóss körét, hogy a szervezettebb munka kereteit kiépítsék. Ennek jegyében hívták életre a Magyar Hazafiak Szabadság Szövetsége (MHSZSZ) nevű ellenállási szervezetet. Céljuk Bajcsy-Zsilinszky Endre jelszavának jegyében az aktív önvédelem és a háborúból való kiugrás megszervezése. Elképzelésük szerint nem elég diplomáciai vonalakon tető alá hozni egy fegyverszüneti szerződést, hanem fontos a megfelelő társadalmi támogatottság megszervezése is. Az MHSZSZ azt tűzte ki célul, hogy a társadalom különböző köreiből lévő kapcsolatainak keresztül megpróbál egy széleskörű bázist mozgósítani a németekkel szembeni fellépéshez.²⁵

Az MHSZSZ szervezésében 1944. szeptember közepén az Atzél Edébből, Dudás Józsefből és Faust Imréből álló fegyverszüneti küldöttségnek sikerült kijutnia Moszkvába, ami életveszélyes vállalkozás és valóságos konspirációs bravúr volt. A Szovjetunióban azonban egyértelművé tették számukra, hogy a szovjetek nem széles alapokon álló társadalmi ellenállásban gondolkodnak,

²² Az OSS-t (Stratégiai Szolgálatok Hivatala) William J. Donovan vezetése alatt, Roosevelt 1942. június 13-i hadi utasítása alapján szervezték meg. A tengelyhatalmak által megszállt, illetve a német szövetségi rendszerhez tartozó országokban az ellenállás szervezésének és anyagi-technikai támogatásának központi hírszerző szerve volt. Szabotázs- és diverziós cselekmények végrehajtása, hírszerzés és propaganda, kapcsolatok kiépítése, felkelések szervezése, valamint lélektani hadviselés és fekete rádióadók működtetése tartozott a feladatai közé. 1945 októberében az OSS-t átszervezték és SSU (Strategic Services Unit) néven működött tovább a katonai hírszerzés alárendeltségében. (BARE 2015: 33–58.; SIPOS 1997: 406.)

²³ ÁBTL 3.2.1. Bt-766. 51. Jelentés – „Kázmér” fedőnevű ügynök önéletrajza, 1957. március 9.

²⁴ Erdődi Lajos életútját kiválóan dolgozta fel Erdődi Rudolf könyve: ERDŐDI 2017. Gyulai szervezkedésről lásd: ERDŐDI 2017: 139. Erdődi Lajos kihallgatási jegyzőkönyveit lásd: ÁBTL 3.1.9. V-2000/9a, V-2000/64.

²⁵ ÁBTL 3.1.9. V-2000/9. Dudás József kihallgatási jegyzőkönyve, 1947. február 9.

hanem a szűken vett diplomáciai megoldásban.²⁶ Őket követően indult útnak a Farago Gábor vezette küldöttség, Szent-Iványi Domokos és Teleki Géza részvételével. Tárgyalásaik eredményeképpen október 11-én Moszkvában aláírták az előzetes fegyverszüneti megállapodást, de az a nyilas puccs következtében életbe lépni már nem tudott.²⁷ Az MHSZSZ Szálasi Ferenc hatalomra kerülése után a fegyveres ellenállás vonalán működött tovább.

Csomóss, mint a Szövetség egyik vezetője főként koordinátori szerepet játszott. Jelentőségét mutatja, hogy beszámolója szerint „1944. májusában, a németek lerohanása után Londonból légi úton rádió adó-vevő készüléket kaptam Mr. Barrath kapitány útján, aki ejtőernyővel szállt le, mint az Intelligence Service tisztje. Dr. Gellétre hivatkozva azzal bízott meg, hogy a megadott utasítás szerint híryanagyot továbbítsak az angolok részére az akkori magyar helyzetet illetően.”²⁸

A Faust-küldöttség Csomóss lakásáról indult, és bár a delegáció nem járt teljes sikerrel, de kapcsolatokat kiépítettek a Vörös Hadsereg vezetőivel, és Csomóss futárokon keresztül az ostrom végéig érintkezésben állt a szovjetekkel ezen a vonalon. „A felszabadulás után orosz tisztetek kerestek fel és közölték, hogy futáraink értesítéseit megkapták. Dokumentumaimról jegyzeteket készítettek, majd tolmáccsal a Kun utcai tűzoltólaktanyába invitáltak, ahol Suzmanovits NKVD parancsnok elismerését és köszönetét nyilvánította. [...] Fogadott Csernyisov tábornok, városparancsnok, a fasiszták által kivégzettek özvegyeivel és hozzátartozóival. Majd 1945. április hó 2-án Vorosilov marsall is kihallgatáson fogadott Debrecenben, ahova Dálnoki Miklós Béla kísért el”²⁹ – foglalta össze az ellenállási tevékenységéért kapott szovjet elismeréseket.

„ÖSSZEESKÜVÖKKÉ VÁLT ELLENÁLLÓK”³⁰

„Most pedig ki kell térnem a háború utáni szerepemre is, mert anélkül nem lehetne tisztza képet nyerni arról a tragédiába illő sorsról, amely szerencsétlen sorsú családomnak és nekem is kijutott mind a mai napig”³¹ – folytatta az állambiztonságnak írt életrajzát Csomóss.

²⁶ DÁLNOKI VERESS 1970.

²⁷ SZENT-IVÁNYI 2016: 211–217.

²⁸ ÁBTL 3.2.1. Bt-766. 44. Jelentés – „Kázmér” fn. ügynök összefoglalója, 1957. április 9.

²⁹ ÁBTL 3.2.1. Bt-766. 41. Csomóss Miklós: Curriculum Vitae, 1957. február 28.

³⁰ Részlet a fentebb már idézett *Jelentés a Magyar Közösség-i ügy értékeléséről* című dokumentumból. (ÁBTL 2.1. XIV/5-1. Dr. Benedek Endre r. őrnagy, Dr. Horváth István r. alezredes, Ács Ferenc r. ezredes jelentése a Magyar Közösség-i ügy értékeléséről, 1970. január 15.)

³¹ ÁBTL 3.2.1. Bt-766. 41. Csomóss Miklós: Curriculum Vitae, 1957. február 28.

1945. szeptember 19-én az Ideiglenes Nemzeti Kormány – hosszas huzavona után³² – rendeletben nevezte meg azt a 60 embert, akikből „*a nemzeti ellenállási mozgalomban és németellenes szabadságharcban szerzett érdemek*” elismerésének ügyében igazolóbizottság alakítható.³³ Közülük számosan az MHSZSZ tagjai voltak, többek között Dudás József, Faust Imre és Csomóss Miklós, aki ezt megelőzően a Bajcsy-Zsilinszky Endréné kezdeményezésére alakult Nemzeti Ellenállásban Résztvettek Szövetségének is fő szervezője volt. Ez a szerepkör a háború után Csomósszt az ellenállásban résztvevők számára fontos emberré tette és személye egy találkozási ponttá vált, hiszen az ellenállási tevékenység igazolása egzisztenciális jelentőséggel bírt.

Talán ettől sem független, hogy Martin Himler, 1945 áprilisától az OSS Bariban székelő magyar osztályának, júniustól a salzburgi ausztriai és németországi amerikai katonai kormányzat magyar szekciójának vezetője, 1945 szeptemberében kereste Csomóssal a kapcsolatot.³⁴ „*Volt egy Himler Márton nevű amerikai ezredes. Ez az úr, akinek én a nevét azelőtt sohasem hallottam, meghívott, hogy vegyek részt azon a délutáni kávéban, amelyet özv. Bajcsy-Zsilinszky né ad a lakásán, illetve a Damjanics utcai volt rejtékhelyén. Ott voltak még a háziasszonyon kívül: Szegedi-Maszák Aladár, Dr. Fall Endre. Politikai dolgokról, londoni és washingtoni követi kinevezésekről, a Magyarországnak nyújtható segélyekről beszélgettünk. Egyszer Himler félrevont és kért, hogy látogassam őt meg Bécsben.*”³⁵ A bécsi vendéglátás meg is történt. Himler – akinek az is a feladatai közé tartozott, hogy a nyugati zónába menekült háborús bűnösök kiadatását szervezze meg – az invitálás során Gellért Andorra hivatkozott és Csomósszt össze is hozta a régi ismerőssel és titkosszolgálati kapcsolattal. „*Bécsben a magyar követségről Gellért Salzburgba vitt, ahol Friedmann Zoltán, majd Izrael Márton magyar főkonzuli tisztviselőkkel ismerkedtem meg, majd Roz Viktor amerikai főhadnagyot mutatták be, aki meginvitált szállására a Himler kastélyhoz. Az ottlakásom idején kértek fel, hogy információkat adjak a magyar belpolitikai helyzetről és arról, mekkora hadsereg tartózkodik Magyarországon.*”³⁶

³² Az ellenállási érdemek elismerésére szervezett testület körül politikai küzdelem folyt. A Magyar Kommunista Párt álláspontját Rákosi világosan lefektette, hogy „*egyedül a Magyar Kommunista Párt és az elszánt partizán harcosai voltak azok, akik vérrel és fegyverrel mentették a magyar becsületet*”. Az ellenállási érdemek és ellenállás történetének teljes körű feltárása a kommunista párt retorikájának és politikájának alapjait veszélyeztette volna. E küzdelem részleteit lásd: GADANECZ–GADANECZ 1995: 3, 12–15.

³³ Magyar Közlöny 130. (1945.) Idézi: GADANECZ–GADANECZ 1995: 14.

³⁴ BARE 2015: 46.

³⁵ ÁBTL 3.2.1. Bt-766. 41. Csomóss Miklós: Curriculum Vitae, 1957. február 28.

³⁶ ÁBTL 3.2.1. Bt-766. 41. Csomóss Miklós: Curriculum Vitae, 1957. február 28.

Ez a felkérés egyértelműen az amerikai titkosszolgálattal való együttműködésről szólt, amit Csomóss a beszámolója szerint elvállalt.³⁷ A feladata elsőként – a megbízói meghatározása szerint – Magyarországról a kért információk és adatok összegyűjtése, azzal a céllal, hogy az amerikaiak a párizsi béketárgyalásra az ország számára megfelelő álláspontot kialakíthassák, valamint a befolyásos politikai körökig elérő angolszász vonal kiépítése, ugyanis a szovjet érdekszférába tartozó országokban rövid távon várható az oroszokkal való konfrontáció. „Himler és környezete azt mondták, hogy 1946 húsvétját már Magyarországon fogja tölteni az amerikai megszálló hadsereg és az oroszokat Bulgáriából, Csehszlovákiából és Romániából ki fogják szorítani a Kárpátok vonalán túlra.”³⁸ Csomóss, Gellért és Himler, miközben összehangolt konspirációs tevékenységet folytattak, a Nyugatra hurcolt magyar javak felkutatásában is együttműködtek. Csomóss főként a gépkocsik hazahozatalában vette ki a részét, ami egyben üzleti vállalkozás is volt számára.

Az amerikaiaknak ígért információk beszerzéséhez Csomóss sokak mellett a parasztpárti újságíró Tolvaly Róberttel vette fel a kapcsolatot, akivel már az ellenállásban is összedolgoztak, és tőle kért a politikai pártokról cikkeket és elemzéseket. Bevonta a munkába Erdődi Lajost, aki átadta neki az eredendően Tildy Zoltán köztársasági elnöknek készített összefoglalóját a kommunista párt és a szovjet hatóságok visszaéléseiről. Gyula környékén Erdődi nagy tekintélynek örvendett a munkások körében. A háború előtt, mint ügyvéd számos esetben nyújtott nekik jogi segítséget, tanuló szemináriumokat tartott számukra, és ahogy erről fentebb már szó esett, az ellenállás során is szervezést folytatott a körükben. Ezért a tevékenységéért folyamatos rendőri zaklatásoknak volt kitéve és többször internálták.³⁹ A háború után az állambiztonsági jelentések szerint Dobozon, Gyulán, Kétegyházán egy titkos, sejtyszerűen működő mozgalom működött a kommunista párttal elégedetlen munkások körében, aminek szellemi vezetőjeként a jelentés Erdődöt nevezte meg.⁴⁰ De nem csak a politikai rendőrség, hanem Csomóss Miklós is úgy tekintett Erdődire és a vallomásaiban is úgy beszélt róla, mint aki nem csak híreket tud szolgáltatni, de szükség esetén

³⁷ Csomóss az állambiztonsági szerveknek készült önvallomásában az együttműködését azal indokolta, hogy munkájával azt a vonalat erősítette, amelyik a párizsi béketárgyaláson Erdély kérdésében Magyarországot támogatta. Így lehetősége volt ehhez az állásponthez érveket és információkat szolgáltatnia. „Minthogy én Erdély szülőltje, annak a földnek a rajongója vagyok, készséggel vállaltam a kérést. [...] Himlerrel aztán találkoztam és átnyújtottam az Erdélyre vonatkozó Párizsban előadandó tervemmel együtt a kért anyagot.” (ÁBTL 3.2.1. Bt-766. 42. Csomóss Miklós: Curriculum Vitae, 1957. február 28.)

³⁸ ÁBTL 3.2.1. Bt-766. 42. Csomóss Miklós: Curriculum Vitae, 1957. február 28.

³⁹ ERDŐDI 2017: 49–96.; ÁBTL 3.1.9. V-2000/9a. 277–283. Dr. Erdődi Lajos vallomása, 1947. február 7.

⁴⁰ ÁBTL 3.1.9. V-2000/33a. Jelentés a frakciós csoportokról, 1947. január 31.

rajta keresztül rendelkezésére áll egy bázis az amerikaiaktól kért feladatok teljesítéséhez.⁴¹ Csomóss a munkások hangulatának felmérésében és a körükben való országos szervezésben a weisshausistákra kívánt építeni. Ebbe a munkába bevonta régi ismerősét, a weisshausista Vasvári Lajost. Az ő története külön kitérőt érdemel.

A weisshausista mozgalom alapítója, Weisshaus Aladár magát hithű kommunistának tartotta, mozgalmi tevékenységéért a Horthy-korszakban több mint nyolc évet töltött börtönben, elsőként a Tanácsköztársaságban való részvételéért, majd – Rákosi Mátyással együtt – illegális kommunista szervezkedését ítélték el. Önálló mozgalmát a munkások körében, csalódva a Szovjetunióból érkező direktívák mentén működő kommunista pártban, az 1930-as évek elején indította. „*Ekkor még más céloom nem volt – írta életrajzában –, csak az, hogy néhány arra való munkással komoly tudást közöljek.*”⁴² A tanulókörok néhány év alatt népmozgalommá fejlődtek. Megalakultak Kőbányán, Ferencvárosban, Óbudán, Csepelen, Angyalföldön, később pedig a vidék munkáskerületeiben. A korabeli belügyi jelentések is arról tanúskodnak, hogy a mozgalom gyorsan terjedt. 1932-ban még 100-150 főre becsülték Weisshaus csoportjainak létszámát, a budapesti rendőr-főkapitányság politikai nyomozó főcsoportjának 1935. április 4-i jelentése már 4000-re tette a tagokat.⁴³ Weisshaus baloldali munkásmozgalma egyfajta diktatúramentes szocializmust hirdetett, amely az osztályharc helyett az osztályok közötti összefogásban, a szovjet orientáció helyett a nemzeti szuverenitásban és az adott ország helyi viszonyaihoz való igazodásban látta a megoldást.

Vasvári Lajos ennek a mozgalomnak volt az egyik vezetője.⁴⁴ 1889-ben született, 17 évesen lett a vas- és fémmunkások szakszervezetének és a Szociáldemokrata Pártnak a tagja. 1913-tól a MÁV Északi Főműhelyében géplakatosként dolgozott. A Tanácsköztársaság idején a Vörös Hadseregben politikai megbízottként szolgált, amiért a kommün bukása után internálták. Szabadulása után géplakatosként folytatta a munkáját, és továbbra is – már illegálisan – aktív tagja maradt a vasutas szakszervezetnek. 1939-ben, amikor egyre erőteljesebbé vált a német nyomás és a nemzetiszocialista pártok a munkásosztályban társadalmi bázist láttak, a miniszterelnök Teleki Pál szükségesnek látta a szélsőjobb befolyásának ellensúlyozását a munkásság köreiben. A társadalmi bázissal bíró, ugyanakkor a szovjet befolyástól idegenkedő népmozgalom erre

⁴¹ ÁBTL 3.1.9. V-2000/21. 124. Vasvári Lajos ÁVO-n tett vallomása, 1947. január 12.

⁴² ÁBTL 3.1.9. V-2000/21. Weisshaus Aladár kézzel írt életrajza, 1950. szeptember 26.

⁴³ A jelentést lásd: GADANECS–GADANECS 1995: 94.

⁴⁴ Életútját lásd: GADANECS–GADANECS 1995: 109–110.; ÁBTL 3.1.9. V-2000/21. 120–126. Vasvári Lajos ÁVO-n tett vallomása, 1947. január 12.

megfelelő lehetőségnek tűnt. Ebből az elképzelésből született az a felkérés, aminek eredményeképpen Vasvári Lajos az 1939-es választásokon a kormányzópárt (Magyar Élet Pártja) Budapest környéki lajstromos listáján bekerült a parlamentbe. Vasvári, úgy a jelöléséről, mint az 1939-től 1944-ig tartó képviselői tevékenységéről folyamatosan egyeztetett Peyer Károllyal és a Szociáldemokrata Párttal, Kabók Lajos⁴⁵ és Karácsony Sándoron⁴⁶ keresztül a szakszervezetekkel, valamint Weissshaus Aladárral és a népmozgalom vezetőivel.⁴⁷

A német megszállás után Horthy Miklós környezetében működött egy náciizmussal szembenálló kör, ők javasolták a kormányzónak, hogy a Sztójay-kormányba – az ellenállás beépített embereként – nevezze ki a szakszervezetekkel és munkássággal közvetlen kapcsolatban álló Vasvári Lajost. *„Kabók Lajos és Mélik Endre⁴⁸ [...] felmentek a Kabinet Irodába, ahol felkeresték Pehány Tibor kuriai bírót, [...] arra kérték, közölje Horthyval [...], hogy egy olyan személyre volna szükség az iparügyi minisztériumban, aki ismeri a szakszervezeti ügyeket. [...] Erre ajánlottak engem, előzetes megbeszélés alapján. [...] Kb. 10 nap múlva Horthy magához rendelt. [...] Megkérdezte tőlem, hogy vállalnám e az Iparügyi minisztériumban az államtitkárságot, hogy a szakszervezeteken segíteni lehessen. Megemlítette, hogy menteni kell, ami menthető, mert a háborút elvesztettük és meg kell találni a kivezető utat a jelenlegi helyzetből. Közölte, hogy megbízatásom bizalmi jellegű lesz, a kormány tagjaival semmit ne közöljek arról, hogy milyen feladatokat kaptam tőle. Ezután kineveztek államtitkárnak. A kinevezésem napjától egészen a Szálasi puccsig kapcsolatban voltam Kabók Lajossal, Karácsony Sándorral és Mélik Endrével mint a Weissshaus mozgalom akkori vezetőjével”⁴⁹* – idézte meg Vasvári az ÁVO-n tett vallomásában az államtitkári kinevezésének a körülményeit. Bizalmi feladatai közé tartozott, hogy tartsa a kapcsolatot a munkássággal, akik a kiugrás esetén egy esetleges fegyveres felkelés bázisát is adhatják, valamint, hogy a német gazdasági visszaélésekről gyűjtsön információkat. Vasvárinak köszönhetően a német megszállás ellenére sem tiltották be a szakszervezeteket, hanem miniszteri biztost neveztek ki ellenőrzésükre. Számos letartóztatott szakszervezeti vezetőt sikerült szabadlábra helyeztetnie, má-

⁴⁵ Kabók Lajos géplakatos, az SZDP vezetőségének és a Magyarországi Szakszervezeti Tanács vezetőségének tagja, a vas- és fémmunkás szövetség elnöke, az SZDP országgyűlési képviselője. A nyilasok Karácsony Sándorral együtt elhurcolták és kivégezték.

⁴⁶ Karácsony Sándor vasesztergályos, szakszervezeti vezető és szociáldemokrata politikus, a vas- és fémmunkás szövetség titkára. A nyilasok Kabók Lajossal együtt elhurcolták és kivégezték.

⁴⁷ GADANECZ–GADANECZ 1995: 109.; ÁBTL 3.1.9. V-2000/21. 122. Vasvári Lajos ÁVO-n tett vallomása, 1947. január 12.

⁴⁸ Mélik Endre újságíró, a weissshausista mozgalom egyik vezetője, a katonai ellenállás fedőszervéül szolgáló Wesselényi Lövészegylet titkára 1947 elején.

⁴⁹ ÁBTL 3.1.9. V-2000/21. 122. Vasvári Lajos ÁVO-n tett vallomása, 1947. január 12.

sok munkaszolgálatra való behívását hatálytalaníttatta, ellenálló csoportokat fegyverekhez juttatott.⁵⁰ Mint bizalmi emberét Eszes Istvánt, régi weisshausista barátját elhelyezte a minisztériumba, ő főként az ipari szabotázs megszervezésében nyújtott segítséget.⁵¹ Eszes ebben a munkában számíthatott Regős Ferenc minisztériumi kollégájára, akinek hivatali feladatköre a gyárak felülvizsgálata volt. A nyilas puccs után Vasvári ellen elfogatási parancsot adtak ki, különös szerencséjével sikerült csak megmenekülnie.

A háború végével a Sztójay-kormány iparügyi államtitkárának különösen szüksége volt arra, hogy az ellenállási tevékenységét igazolja. Vasvári ez ügyben vette fel a kapcsolatot Csomóssal, és ekkor az 1945 utáni bizalmi együttműködés is megkezdődött kettőjük között.

Többekben megfogalmazódott, hogy az MHSZSZ bázisán egy pártot kellene alapítani. Az ellenállásban hozott áldozat és szerepvállalás jogán tovább kívánták vinni azt az ellenállás égisze alatt megszületett „koalíciót”, ami a magyar függetlenség iránt elkötelezett, de a legkülönfélébb politikai irányokból érkező embereket fogta össze. Úgy gondolták, hogy a debreceni kormány és annak pártjai túlzottan is a szovjetekkel való megegyezésre és szovjet legitimációra épülnek, ugyanakkor az ellenállás több frontja, mint például az angolszászokkal kapcsolatot tartó MHSZSZ nincs képviselve. A szervezés több vonalon is megindult. 1945 őszén a görög katolikus pap és a püspök fia Péterfalvi Ödön, Auer Pál, Kern Aurél, Szegedi Ernő, Vasvári Lajos és Veér Imre részvételével zajló megbeszélésen – Vasvári vallomása szerint – megfogalmazódott, hogy miután *„a nyugati hatalmaknak nem közömbös, hogy [...] Magyarországon milyen állapotok vannak, ezért van szükség egy erős, nyugati hatalmak által segített Kőztársaság Párt megalakítására. [...] Ki kellene menni külföldre és ott felvenni a kapcsolatot az ottani nyugati hatalmak megbízottjaival, mert az itteni embereknek nincs felhatalmazásuk ilyen kapcsolatok létesítésére.”*⁵²

Csomóss, akinek az amerikaiaktól kapott megbízatása összecsengett a fenti elképzelésekkel, felkarolta a tervet és 1946 januárjára megszervezte a nyugati hatalmakkal a kapcsolatfelvételt. Péterfalvi Ödön és Szegedi Ernő (mindketten már a háború alatt dolgoztak az OSS-nek) társaságában illegális úton átmentek a határon. Salzburgban Gellért Andor fogadta őket, és megkezdődtek a több hétig tartó tárgyalások. Az amerikaiak – Szegedi Ernő Vasvárinak tartott beszámolója szerint – támogatták az angolszászokkal közvetlen kapcsolatban álló párt és társadalmi bázis szervezését. A közösen kidolgozott terv szerint az első lépés és az aktuális feladat a magyar társadalom hangulatának, gazdasági helyzetének feltér-

⁵⁰ KAJÁRI–KARSAI 1984.; GADANECS–GADANECS 1995: 109.

⁵¹ ÁBTL 3.1.9. V-2000/9a. 317. Eszes István vallomása az ÁVO-n, 1947. január 10.

⁵² ÁBTL 3.1.9. V-2000/21. 123. Vasvári Lajos ÁVO-n tett vallomása, 1947. január 12.

képezése, valamint információgyűjtés a Szovjetunió visszaéléseiről és a politikai életbe való behatolásáról. A munkához jelentős anyagi támogatást is ígértek, és Szegedi elmondása szerint „ők hárman odakint most kaptak kétszázötven dollárt”.⁵³

A salzburgi megbeszélések követően Vasvári el is vállalta, hogy a gazdasági helyzetre vonatkozóan információkat gyűjt. Mint régi vasutas, kapcsolatainak keresztül beszerzett egy 50 oldalas kimutatást a vasúti kocsik és mozdonyok számáról, a vasúti építmények állapotáról, valamint a vasúti dolgozók létszámáról és helyzetéről. Felvette a kapcsolatot régi munkatársával és weisshausista barátjával, Eszes Istvánnal, és az ellenállás során is segítőkész Regős Ferencsel. Eszes a háború után is az Iparügyi Minisztérium alkalmazásában maradt, az iparfelügyelőségénél kapott beosztást, így a gazdasági helyzetre vonatkozóan rendelkezésére álltak adatok. Regős ekkor a Jóvátételi Hivatalban dolgozott, tőle Vasvári úgy kért tájékoztatást, hogy a kérés bizalmi jellegét előtte nem fedte fel. „Átadtam még Csomóssnak egy a Jóvátételi Hivatalból szerzett kimutatást, melyben az orosz hadsereg által kivitt, teljesített jóvátételek szerepeltek. Ezt az iratot Regős Ferenc ottani tisztviselőtől kértem azzal az indoklással, hogy szeretném ismerni ezeket a dolgokat”⁵⁴ – vallotta Vasvári az ÁVO-n.

Ezzel lényegében be is zárult a kör az 1947-ben a szovjeteknek átadott nyolc ember körül. A kihallgatások eredményei szerint Tolvaly Róbert politikai hírnagyokat, Eszes István és Regős Ferenc gazdasági információkat adott át az amerikaiaknak dolgozó Csomóss Miklósnak. Erdődi Lajos és Vasvári Lajos a hírek beszerzésén túl a társadalmi bázis szervezésében is részt vett, Péterfalvi Ödön és Szegedi Ernő pedig közvetlenül is kapcsolatba lépett a nyugati hírszerző szervekkel. A vallomások szerint Csomóss rajtuk kívül még számos embert bevont ebbe a munkába. Hogy miért pont ezt a nyolc főt választották ki és adták át a szovjeteknek, erre nehéz magyarázatot találni.

A Köztársaság Párt megalakulására, bár történtek lépések, de végül nem kezdte meg legális keretek között a működését. Csomóss Miklós az önéletrajzában írottak szerint 1946 késő tavaszán megszakította a kapcsolatokat az amerikaiakkal. Döntését azzal indokolta, hogy a béketárgyalásokra készített erdélyi anyagát Himler nem használta fel. „Én ezután kitértem előre és nem is találkoztunk többé. Ellenben Izráel Márton kijelentette: - Vigyázz, mert a mi kezünk Péter Gáborig is elér. Jól tudod, hogy ő is a mi vendégünk volt. ... El is ért. És én az amerikaiak miatt ültem keserves tíz évet”⁵⁵ – foglalta össze helyzetét Csomóss 1957-ben.

E hírszerzési történet kapcsán felmerül a kérdés, hogy nem az állambiztonság által a koncepciók perек elmaradhatatlan imperialista kémvonalának

⁵³ ÁBTL 3.1.9. V-2000/21. 125. Vasvári Lajos ÁVO-n tett vallomása, 1947. január 12.

⁵⁴ ÁBTL 3.1.9. V-2000/21. 125. Vasvári Lajos ÁVO-n tett vallomása, 1947. január 12.

⁵⁵ ÁBTL 3.2.1. Bt-766. 42. Csomóss Miklós: Curriculum Vitae, 1957. február 28.

részeként kiagyalt hazugsággal állunk-e szemben? Ha igen, akkor pedig honnan kezdődik a koncepció? Minden részlete kitaláció? Esetleg Himler Márton dolgozott *agent provocateur*ként a szovjet vagy a magyar szerveknek, és a forrófejű antikommunista, de jó szervező Csomóss Miklóst kívánták-e csapdán keresztül kompromittálni? Vagy maga Csomóss Miklós játszott volna el ezt a provokatori szerepet? Az állambiztonsági anyagok alapján ezekre a kérdésekre nem tudunk kielégítő válaszokat adni. Annyi bizonyos, hogy az állambiztonsági tiszt Csomóss 1957-es önéletrajzának margójára kézzel írva több helyen is megjegyezte és összefoglaló jellemzésében is hangsúlyozta, hogy Csomóss esetében egy „tapasztalt ügynökkel” állnak szemben, akinek jó érzéke van a konspiratív munkához, az angolszászok vonatkozásában pedig vallomását nem tartja őszintének, a nyugati hírszerző szervekkel a bevallottnál mélyrehatóbb kapcsolatokat feltételez.⁵⁶ És tényszerűen az is megállapítható, hogy Csomóss 1955 nyarán érkezett vissza a Szovjetunióból a jászberényi büntetőtáborba, és itt „Kázmér” fedőnéven ügynöknek beszervezték. Ekkor az 1947-es eljárásokkal kapcsolatban pedig a következő jellemzést írták róla: „*Mint amerikai ügynököt az államvédelem »Kázmért« 1947-ben őrizetbe vette. A vizsgálat során őszinte volt, vallomásai során göngyölítették fel rezidentúráját, részben a Donáth-ügyhöz, és a később nyilvánosságra került Magyar Közösség-ügy felszámolásához jelentős segítséget adott az államvédelmi szerveknek.*”⁵⁷ Csomóss az 1956-os forradalomról is jelentett, az általa adott anyagok és kialakított csapdahelyzetek fontos „bizonyítékait” adták többek között a Bibó István elleni vádiratnak. 1957 áprilisában kitelepítették Nyugatra és az állambiztonság fontos információforrása volt a magyar emigrációról.⁵⁸ Ez azonban a történetének már egy következő fejezete.

Visszatérve az 1947-es eljárás hátterére, kizárólag a magyar állambiztonság dokumentumai alapján nehéz a koncepció mögé nézni, de a CIA levéltárában fellelhető anyagok már egy biztosabb képhez vezetnek el bennünket, noha a teljes igazság valószínűleg még így is fedésben marad.⁵⁹ Ezek a dokumentumok pedig igazolják a kapcsolatokat az amerikai hírszerzéssel. Csomóss Miklósról készült amerikai jelentések megerősítik, hogy a német megszállás alatt az OSS ügynökeként titkos rádiókapcsolatban állt a szövetségesekkel és elismerik az

⁵⁶ ÁBTL 3.2.1. Bt-766. 43–49. „Kázmér” fedőnevű ügynökről készült összefoglaló jelentés, 1957. április 9.

⁵⁷ ÁBTL 3.2.1. Bt-766. 45. „Kázmér” fedőnevű ügynökről készült összefoglaló jelentés, 1957. április 9.

⁵⁸ Csomóss jelentéseit lásd: ÁBTL 3.2.3. Mt-588/1–4. Bibó-per során Csomóss Miklós szerepe: ÁBTL 3.1.9. V-150003. 177–180. Jegyzőkönyv Dr. Bibó István kihallgatásáról, 1957. július 8.

⁵⁹ CIA FOIA Special Collection, Csomos, Miklos. <https://www.cia.gov/library/readingroom/search/site/csomos> – letöltve: 2020. június 2.

ellenállásban a földalatti szervező munkáját.⁶⁰ 1945. január 5-én írt jellemzésében kiemelik, hogy képes volt egy erős németellenes mozgalmat összefogni a legkülönbébb politikai orientációjú tagok részvételével. Nem tekintették kiemelkedő intellektusnak, a benne lévő potenciált kiváló szervezőképességében látták. Úgy vélték, hogy nem a politikai élet első vonalának embere, de a háttérben a jelenléte és a befolyása fontos tényezővé teszik.⁶¹ A Himlerral való kapcsolat, a hálózat építésére való felkérés is igazolást nyer, a Csomóss vallomásában megadott időpontok is egyeznek az amerikai jelentések adataival. Ugyanakkor megjegyzik – amit Csomóss a vallomásaiban nem említett –, hogy a hálózat kiépítésére évi 40 000 dollár támogatást kért. Felsőbb szinten a kérést azonban nem hagyták jóvá.⁶²

⁶⁰ „31. Jan 46: During W42 was active leader of Hung. resistance movement, fighting against the Germans and for Western orientation of Hung. Fitter enemy of communism, in which he sees a disguised Slav imperialism, hopes to win Western support for his fight. Men of great courage and intellect, aside from his great ties, considered reliable. [...] 22. Aug 47: Subject came to the attention of the mission in 44 through “Johnson” who informed us subject had managed to maintain a hidden radio set during the German occupation of Hung. and that he was a reliable member of the underground.” (CIA FOIA Special Collection, Csomos, Miklos. https://www.cia.gov/library/readingroom/docs/CSOMOS%2C%20MIKLOS_0002.pdf – letöltve: 2020. június 2.) Lásd még: https://www.cia.gov/library/readingroom/docs/CSOMOS%2C%20MIKLOS_0005.pdf – letöltve: 2020. június 2.

⁶¹ Report, Dr. Miklós Csomoss: Biography and Role in the Hungarian Resistance Movement, 5. January 1945: „Csomoss’s main preoccupation seemed to be the construction of a strong anti-German movement in Hungary with the participation of all groups regardless of their political standing. Csomoss is not a talented man or an intellectual, but he is considered to be an excellent organizer He is not too ambitious and it is hardly likely that he will push into the foreground of the Hungarian political life. But his presence and potential influence in the background of Hungarian political development have to be taken into account.” (CIA FOIA Special Collection, Csomos, Miklos. https://www.cia.gov/library/readingroom/docs/CSOMOS%2C%20MIKLOS_0005.pdf – letöltve: 2020. június 2.)

⁶² „Himmler met subj in Buda in Sept 45 at which time subj was still connected with known members of the underground, and also was in clandestine touch with Prime Minister Miklos. In Jan 46 subj. came to Vienna asking SSU to underwrite a network of intel. service in Hung. with a proposed budget of \$40,000 a year, and was told the SSU might consider some expenses for certain info.” (CIA FOIA, Special Collection, Csomos, Miklos. https://www.cia.gov/library/readingroom/docs/CSOMOS%2C%20MIKLOS_0002.pdf – letöltve: 2020. június 2.) Report from Security Control Division, Austria, Subject: Miklós Csomos, 21 April 1947. „1. Csomoss [...] in January 1946 approached our representatives in Vienna and Salzburg with a project to organize an intelligence service in Hungary to be underwritten by a U. S. organization then known as SSU, on a proposed budget of \$40.000 yearly. 2. [...] In January 1946 Subject approached Van Pelt and PREFECT with the proposition described in paragraph 1 above, which was rejected.” (CIA FOIA Special Collection, Csomos, Miklos. https://www.cia.gov/library/readingroom/docs/CSOMOS%2C%20MIKLOS_0006.pdf – letöltve: 2020. június 2.)

A bizalmas operációk fedésére az amerikai szervek kiemelten használták a párizsi békekonferenciára való felkészülés „ürügyét” vagy az amerikai zónában lévő elhurcolt magyar javak visszahozatalának ügyintézését is. Csomóss mindkettőben részt vett. Himmlerrel a kapcsolattartás hivatalosan a magyar tulajdonú gépkocsik hazahozatalának fedésében zajlott. Kapcsolataitól pedig javarészt azzal az indoklással kért információkat (ahogy tőle is a megbízói), hogy azok a békekonferencián a magyar ügy mellett jelenthetnek érveket.

1946 áprilisában azonban Csomóss kapcsolata az amerikaiakkal megszakadt, ahogy ő fogalmazott, az erdélyi anyagának figyelmen kívül hagyása miatt, saját döntésből: „...*én ezután kitértem [Himmler elől – Sz. N.] és nem is találkoztunk többé.*”⁶³ A CIA dokumentációja szerint az amerikaiak döntöttek a kizárásáról. Himmler április végén, egy budapesti találkozó alkalmával közölte Csomóssal, hogy a továbbiakban nincs szükség sem a személyes szolgálataira, sem a hálózatára. A döntést azzal indokolta, hogy a párizsi békekonferenciára való felkészüléshez már nem a titkos vonalakon szerzik be az információkat.⁶⁴ A belső jelentés szerint a kizárás oka Csomóss alkalmatlansága volt: a leadott anyagai nem tartalmazták a kért adatokat, és felmerült a gyanú, hogy az anyagok tekintetében sem megbízható, valamint, hogy a szovjetek és közte van valamiféle együttműködés.⁶⁵

Az összejátszás lehetősége a kommunista állambiztonsági szervekkel a kezdetektől megfogalmazódott az amerikaiakban, hiszen az ellenállás utolsó szakaszában a kommunista körökkel és a szovjetekkel való együttműködés adott volt. De az 1947. április 21-i jelentés véleménye szerint sem 1946 januárjában, a Péterfalvi–Szegedi–Csomóss-küldöttség időszakában, sem áprilisban, a kapcsolat megszakításakor Csomóss még nem állt kapcsolatban a szovjet vagy a magyar

⁶³ ÁBTL 3.2.1. Bt-766. 42. Csomóss Miklós: Curriculum Vitae, 1957. február 28. Az idézetet hosszabban lásd feljebb!

⁶⁴ „5 week later in Buda [Csomóss – Sz. N.] contacted Himmler with a new set of editorials containing info in the Hung. press and was told we no longer needed intel. service in Hung. as we only needed info in connection with the Peace Conference and did not expect to maintain such service in a friendly country, that the SSU had gone out of business and his services were no longer needed.” (CIA FOIA Special Collection, Csomos, Miklos. https://www.cia.gov/library/readingroom/docs/CSOMOS%2C%20MIKLOS_0002.pdf – letöltve: 2020. június 2.)

⁶⁵ „Subject was dropped for the following reasons: Suspicious of his possible new connections since he travel back and forth with a group of people and with a number of cars without a Russian permit; he is extremely indiscreet; there was no real info In the 50-60 lengthy papers written by him; he is prejudiced, being Transylvanian; he wishes to used his connection with SSU to further black market action between Austria and Hungary; greed stronger than patriotism; did not buy camera for which he received \$100; did not furnish info on specific targets for which he received money.” (CIA FOIA Special Collection, Csomos, Miklos. https://www.cia.gov/library/readingroom/docs/CSOMOS%2C%20MIKLOS_0002.pdf – letöltve: 2020. június 2.)

állambiztonsággal.⁶⁶ Az amerikaiak úgy vélték, az autókkal való kereskedés és nem tiszta üzletei folytán kerülhetett olyan helyzetbe, ami végül oda vezetett, hogy együttműködésre kényszerült a kommunista befolyás alatt álló államvédelemmel. Ez a kapcsolat a feltételezések szerint 1946 nyarára már létrejött. 1946 októberében az elhurcolt javak hazahozatala ügyében zajló utazásait és üzleteit már szovjet engedéllyel és szovjet védelem alatt folytatta. A gyanúnak egy másik bizonyítékát látták abban, hogy 1946 decemberében a bécsi rezidentúra információja szerint Csomóss vízumot kérvényezett olaszországi utazásához, ahova a feltételezések szerint a magyar politikai rendőrség megbízásából ment volna.⁶⁷

1947. január elején megtörténtek a letartóztatások. Csomóss, ha együtt is működött a kommunista szervekkel, ez a kényszermunkatáborától nem, legfeljebb a halálos ítélettől mentette meg. Mindenesetre egy 1947. november 20-i amerikai jelentés arról tanúskodik, hogy a nyugati hírszerző szervek az államvédelem pincéiben zajló vallatások részleteiről is rendelkeztek információval, és eszerint Csomóss a kihallgatása során vállalta, hogy együttműködik a szovjetekkel.⁶⁸

ÖSSZEGRZÉS

A fentiek fényében – azt gondolom – kimondható, hogy a kapcsolatnak az amerikai titkosszolgálati szervekkel része volt abban, hogy Csomóss és társait elkülönítették az 1947-es összeesküvésű perektől és átadták őket a szovjet hatóságoknak. De ezt a mondatot rögtön pontosítani is kell. Elsőként is Csomóss Miklós társait érintően. Ez a hét ember ugyanis egy olyan titkosszolgálati hálózatnak volt a része, ami a valóságban nem, csupán Csomóss és az amerikaiak

⁶⁶ „Murray does not believe that Subject, either in January or April 1946 was associated with Soviet or Hungarian agents. As Subject is from Transylvania and something of a Hungarian patriot, his readiness to work with the American I.S. may have been the result of genuine personal inclination. Gradually he began participation in large-scale bleak market operations, smuggling automobiles from the American Zone of Austria to Hungary. As a result of this activity he needed Hungarian official tolerance and assistance in such matters as license tags, etc. He may have begun intelligence activity for Soviet or Hungarian organisations in the summer of 1946.” (CIA FOIA Special Collection, Csomos, Miklos. https://www.cia.gov/library/readingroom/docs/CSOMOS%2C%20MIKLOS_0006.pdf – letöltve: 2020. június 2.)

⁶⁷ „5 Dec 46: It was learned from a Vienna subsource that Csomos, Miklos, applied for an Italian visa to proceed to Italy, allegedly on a mission for the Hung. secret police.” (CIA FOIA Special Collection, Csomos, Miklos. https://www.cia.gov/library/readingroom/docs/CSOMOS%2C%20MIKLOS_0002.pdf – letöltve: 2020. június 2.)

⁶⁸ „20. Nov 47: at interrogation used to say that he would like to work for Russians.” (CIA FOIA Special Collection, Csomos, Miklos. https://www.cia.gov/library/readingroom/docs/CSOMOS%2C%20MIKLOS_0002.pdf – letöltve: 2020. június 2.)

között zajló megbeszélésekben tervként és az amerikai jelentésekben esetleges lehetőségként létezett. Kezdeményezések történtek ugyan, de az nem vált működő hálózattá, úgy csak a szovjet koncepció eljárás tekintett rá. Az összes vádlott számára a bizalmas kapcsolatok természete az ellenállás időszakából ismert volt, nem volt tőlük idegen, hogy adott esetben akár ebben a konstellációban is gondolkodjanak, de 1945 után nem történt meg az átlépés ebbe a konspiratív viszonyrendszerbe. Az információk és az anyagok, amiket átadtak, újságcikkek, vélemények, elemzések, a nyilvánosság előtt sem titkos adatok voltak. A pártra és a mozgalomra vonatkozó terveik a demokrácia törvényes keretei közé illeszkedtek. Csomóss, és feltehetőleg Szegedi Ernő és Péterfalvi Ödön kivételével tevékenységüknek nem volt olyan mozzanata, amit személyes titkosszolgálati együttműködésként lehetett értelmezni. Az eljárás ellenük, még ha valós elemekből indult is ki, koncepció alapokon állt, és annak ártatlan emberként estek áldozatul.

A fenti kijelentés pontosításához az is hozzátartozik, hogy az összeesküvésiek során a nyugati hírszerző szervezetekkel való együttműködés gyanúja és vádpontja nem vonta maga után feltétlenül, hogy az illetőt a szovjet szervezetek átadják. Az összeesküvés ügy keresztül-kasul át van szöve az imperialista kémkedés motívumával. A sajtóban „az összeesküvők” és a nyugati hírszerző szervezetek kapcsolatai a főcímekben kiemelt részletek közé tartoztak. (Érdekes módon a vádpontokban ez már kevésbé nyomatékosan jelenik meg.) A hivatalos közlemények szerint például Pünkösti László vezérkari százados angol hírszerzőként való lelepleződése robbantotta ki és tevékenységének felgöngyölítése leplezte le az egész ügyet, mégsem adták át se őt, se a társait a szovjeteknek.⁶⁹

A letartóztatottak közül sokak neve pedig valóban szerepel a CIA dokumentumaiban, sőt nem egyszer név szerint megemlíti maga a Magyar Testvéri Közösség és Magyar Függetlenségi Mozgalom is.⁷⁰ A szovjet szervezetek való átadás azonban csak Csomóss és társai esetében történt meg. Csak feltételezésekre lehet szorítkozni, hogy a Csomóss-ügy esetében ez a kapcsolat miért vezetett mégis a szovjetek bevonásához. Az orosz és nyugati levéltárak még fel nem tárt dokumentumai talán megadják majd a választ. Úgy gondolom azonban, hogy miközben erre a kérdésre keressük a magyarázatot, akkor nem csupán nyolc ember sors történetéhez jutunk közelebb, de felszínre kerülnek olyan összefüggések, amelyek a XX. századi magyar történelem, sőt a hidegháború nemzetközi küzdelmének részleteit is árnyalják, akár olyan mélységben is, hogy számos bizonyosnak vélt elképzelés újragondolására sarkallnak.

⁶⁹ BENCSIK 1994.

⁷⁰ A Magyar Függetlenségi Mozgalomról lásd a 13. lábjegyzetet!

FELHASZNÁLT FORRÁSOK ÉS IRODALOM

Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltára (ÁBTL)

2.1. Szervezeti egységekhez nem kapcsolódó állambiztonsági iratok (1912) 1945–1990 (2002). A volt zárt irattár levéltári anyaga

3.1.9. Hálózati, operatív és vizsgálati iratok (1851) 1945–1990 (2006). A központi operatív nyilvántartást végző szervezeti egységek által kezelt dossziék. Vizsgálati dossziék (V-dossziék)

3.2.1. Hálózati, operatív és vizsgálati iratok (1851) 1945–1990 (2006). A BM III/I. csoportfőnökség és jogelődei által kezelt dossziék. BT-dossziék

3.2.3. Hálózati, operatív és vizsgálati iratok (1851) 1945–1990 (2006). A BM III/I. csoportfőnökség és jogelődei által kezelt dossziék. MT-dossziék

4.1. Államvédelmi, állambiztonsági szervek gyűjteménye. Állambiztonsági munkához készült háttéranyagok (A-anyag)

Central Intelligence Agency (CIA) Freedom of Information Act (FOIA)

Special Collection, Csomos, Miklos. <https://www.cia.gov/library/readingroom/search/site/csomos> – letöltve: 2020. június 2.

Ráday Levéltár (RL)

C/80. Szent-Iványi Domokos-hagyaték

BALOGH Edgár 1981: *Hét próba – Szolgálatban* I–II. Budapest, Magvető.

BARE, Duncan 2015: *Hungarian affairs of the US-Office of Strategic Services in the Mediterranean Theater of Operations from June 1944 until September 1945*. Graz, Karl-Franzens Universität Graz. (Masterarbeit.)

BENCSIK Zsuzsa 1994: Egy koncepció per előkészítése. *Budapesti Negyed* 2/2. (4.) 191–207.

CSEMŐS Miklós, Dr. 1938: A Szálasi-párt volt igazgatója csalással, lopással és más bűnökkel vádolja a „hungarista”-mozgalom vezetőit. *Magyar Nemzet* I/3. (1938. augusztus 27.) 7.

DÁLNOKI VERESS Lajos 1970: Miért nem sikerült a „kiugás”? *Új Látóhatár* 2. 157–165.

ERDŐDI Rudolf 2017: *Dr. Erdődi Lajos. A „Nép ügyvédje” 1902–1970*. Budapest, Magánkiadás.

GADANECZ Béla – GADANECZ Éva 1995: A weisshausisták tevékenysége és üldöztetése 1945 után. *Múltunk* 1995/3. 12–15.

KAJÁRI Erzsébet – KARSAI Elek 1984: A szakszervezetek a német megszállás első napjaiban. *Népszava* 112/68. (1984. március 21.) 9.

KÖZTÁRSASÁGELLENEK ÖSSZEESKÜVÉS 1947: Köztársaságellenes összeesküvés. *Szabad Nép* VI/4. (1947. január 5.) 1.

- PALASIK Mária 2002: *Kovács Béla, 1908–1959*. Budapest, Occidental Press.
- RÉVAI József 1947: Összeesküvők és cinkosok. *Szabad Nép* VI/4. (1947. január 5.) 1.
- SEBESTYÉNY Sándor 1981: *A Bartha Miklós Társaság*. Budapest, Kossuth Kiadó.
- SIPOS Péter (szerk.) 1997: *Magyarország a második világháborúban. Lexikon A–Zs*. Budapest, Petit Real Könyvkiadó.
- SZEKÉR Nóra 2017: *Titkos társaság. A Magyar Testvéri Közösség története*. Budapest, Jaffa kiadó.
- SZENT-IVÁNYI Domokos 2016: *Visszatekintés, 1941–1972*. Budapest, Magyar Szemle.
- TASI József 1995: *József Attila és a Bartha Miklós Társaság*. Budapest, Ecriture-Galéria.
- UNGHVÁRY Sándor 1939: *Mit láttam az Andrássy-úti nyilasházban?* Kaposvár, Új Somogy.

THE STORY OF MIKLÓS CSOMÓSS AND HIS COLLEAGUES WHO WERE DEPORTED TO THE SOVIET UNION

On February 11, 1947, the State Defense Department of the Hungarian State Police handed over Miklós Csomóss and six of his comrades to the Budapest garrison of Soviet troops. They were detained by Hungarian state defense agencies on charges of organizing a conspiracy to overthrow the republic, and after a month of investigation, the authorities deemed it to be “proven” that these individuals were in the service of US intelligence and collecting data on Soviet troops in Hungary. The Military Tribunal of the Soviet Army handed down the verdict on 19 April. Members of the company were sentenced to 10 to 25 years in prison, which they had to serve in re-education labor camps in the Soviet Union. Miraculously, all of them survived the Soviet captivity, and were released between 1953 and 1955 by amnesty. The study seeks to answer the question why Hungarian state defense felt the need to separate members of this group, who, like 260 of their comrades, were arrested on charges of conspiring against the Republic of Hungary. A second question is why a Hungarian court was so dissatisfied with their case that a conceptual verdict was handed down, yet their fate was left to foreign authorities.

MOLNÁR IMRE

ESTERHÁZY JÁNOS SORSA ÉS SZENVEDÉSE

Köszönjük a szervezőknek, hogy a gulágra hurcoltak emlékére rendezett konferencián sem feledkeztek meg arról a több ezer Szovjetunióba hurcolt felvidéki magyarról, akiknek mintegy központi alakja, s egyben szimbóluma is Esterházy János. Ő ugyanis minden olyan szenvedésből részesült, amely 1945 után zúdult az akkori Csehszlovákiában élő magyarság minden rétegére. Esterházy János szenvedései és családjának szétszórátása nemcsak a felvidéki arisztokráciát is magában foglaló magyar polgárság végnapjait idézik elénk, de azt a sorstragédiát is, amelyet az ő és társai 1945-ös Moszkvába való hurcolása idején élt át a másodszor is Csehszlovákiába szakadt felföldi magyarság, amely a kassai kormányprogram értelmében joggal érezte, hogy napjai a saját szülőföldjén meg vannak számlálva. A győztesnek kikiáltott Csehszlovákia akkori urai győzelmi jelentésnek is beillő ünnepi szónoklatai ugyanis egy mákszemnyi kételyt sem hagytak ez ügyben az őket hallgató – a német- és magyarelles intézkedések bejelentését ujjongva fogadó – tömegekben. A Csehszlovákia „magyartalanítását” megalapozó jogfosztó rendelkezés mintegy bevezetőjeként érte a felvidéki magyar népeiséget a „málenkij robotnak” nevezett Szovjetunióba történő deportálás szörnyű intézkedés-sorozata, melynek eseményei máig hatnak és befolyásolják a ma élők gondolkodását, tudatát és mindennapjait. Ugyanez vonatkozik a velünk sorsközösségben élő kelet-közép-európai népek és nemzetek életére is. Közös tragédiánk, hogy a máig velünk történő borzalmas embertelenségek nem egyéni megtorpanások, gyengeségek következményeként, hanem minden esetben a legális hatalom által szentesített törvények értelmében történtek meg velünk.

ESTERHÁZY JÁNOS ÉS A VELE EGYÜTT POZSONYBÓL ELHURCOLT MAGYAROK TRAGÉDIÁJA

A szovjet haderő egységei 1945. március 31-én érték el Újlakot. Közel egy hónapig tartó átvonulásuk kataklizmaként sújtotta az addig békés s az üldözöttek számára menedéket jelentő Esterházy-kastélyt. Az üldözötteket nemrég befogadó családtagok most maguk is menekülni, rejtőzködni kényszerültek. A Gestapó által körözött Esterházy János pozsonyi rejtékhelyén vészelt át a németek ki-, illetve a szovjetek bevonulását. (1. kép) Családját a kastély egykori alkalmazottjai rejtegették.

1. kép: Esterházy János, az Országos
Keresztényszocialista Párt elnöke
(MOLNÁR 2013: 58.)

végeztessenek velük. Pozsonyi magyarok ebben az időben valóban látták Esterházy Jánost, aki szovjet katonai kísérettel, vállán zsákot hordva dolgozott. A szovjetek később, miután nem találtak reá vonatkozó terhelő adatokat, április 18-án szabadon engedték. Ezt követően Esterházy április 20-án bejelentkezett Gustáv Husák³

A front átvonultával a kastélyt előbb a szovjet katonák dúlták fel, majd a falu- és környékeliek fosztották ki.¹ Az itt felhalmozott évszázados szellemi és anyagi értékekből csupán a puszta falak maradtak. A napokig tartó szabadrablás (vandál pusztítás, könyvégetés) során az értékes berendezéssel együtt elpusztult az Esterházy család e kastélyban őrzött felbecsülhetetlen értékű könyvtára² és levéltára is.

A kassai kormányprogram kihirdetése után az Esterházy János által vezetett Magyar Párt vezetői előbb levelet, majd részletesen kidolgozott memorandumot nyújtottak be a csehszlovák kormányhoz, illetve a Szlovák Nemzeti Tanácshoz, amelyben kérték a magyarellenes diszkrimináció megszüntetését. 1945. április 6-án Esterházyt, Pozsonyban, egy szovjet járőr letartóztatta. Elfogása látszólag véletlenszerűen történt: Pozsony utcáin a jól ismert módon civileket szedtek össze, hogy különböző közmunkákat

¹ BÉDY 1993: 87.

² Az újlaki kastély híres könyvtáráról és fegyvergyűjteményéről már Fényes Elek is említést tesz. (FÉNYES 1851: 239.)

³ Gustáv Husák (1913–1991) jogász, kommunista politikus, államelnök. A CSKP KB pártfőtitkáráként vezényelte le az 1968 utáni visszarendeződést (tisztogatást). 1975-ben Csehszlovákia államelnökévé és a fegyveres erők főparancsnokává választották. 1989 decemberében, a bársonyos forradalom nyomán mondott le párt- és államelnöki funkciójáról. 1990-ben kizárták a pártból. Husák, Beneš nyomdokain haladva aktív magyarellenes, diszkriminatív nemzetiségi politikát folytatott, és a szlovák, majd a csehszlovák kormányzat élén instrumentális szerepet vállalt a magyarok és németek kollektív bűnösségét deklaráló, a felvidéki magyarság jogfosztását, kitelepítését és beolvasztását lehetővé tevő kassai kormányprogram megvalósításában.

belügyi megbízotthoz,⁴ aki azonnal letartóztatta, majd június 27-én átadta az NKVD pozsonyi parancsnokságának. A szovjet katonai parancsnokságon kihallgatták, majd 1945. június 29-én tíz másik magyarral együtt Esterházyt vonatra rakták, és Budapesten, Bukaresten, Jászvásáron keresztül Moszkvába szállították.⁵

ELHURCOLTATÁS A SZOVJETUNIÓBA

A szovjet hatóságoknak történő kiadatás okai máig sem tisztázódtak kellőképpen. Esterházy Lujza⁶ emlékirata szerint fivére jelenléte a magyarokat az országból eltávolítani szándékozó Csehszlovákia számára akadályt jelentett volna, ezért mielőbb szabadulni igyekeztek tőle. A szovjeteknek való átadás azért is jelentett kézenfekvő megoldást, mert köztudomású, hogy „Sztálin támogatta a csehszlovák kormány magyar kisebbséget kiűzni akaró programját”.⁷ A szovjet szervek Pozsonyban ekkor kezdték meg más magyar személyek őrizetbe vételét is, akiket a Vasútigazgatóság pincéjében gyűjtöttek össze. Holly Jenő, érintve a pozsonyi magyarok lefogását is, a pozsonyi helyzetről 1945. július 4-én, a magyar miniszterelnökségnek a következő jelentésben számolt be: „A rendőrség tovább foganatosítja a magyarok lefogását, de kisebb mértékben. Ezzel szemben az oroszok – talán szlovák sugalmazásra – e hét keddjéig a következő magyarokat fogták le: Jabloniczky János dr. ügyvéd [...] volt csehszlovák képviselő, a régi Magyar Pártnak egyik igen jellegzetes tagja, kitűnő politikus, kiváló magyar ember, azonban Esterházynek évek óta politikai ellenfele; dr. Párkány Lajos, a Szignum Hitelszövetkezet ügyvezető igazgatója, aki a Tiso-rendszer alatt is el volt egyszer fogva; Lászlóffy Dezső [valójában Ferenc – M. I.] volt postatisztviselő; Szüllő Sándor bognármester; Schweighoffer magyar hentesmester. Ligetfaluról áthozták az oroszok az oda internált Flórián Jánost, aki 1938-ban a Magyar Párt kormánybiztosa [valójában polgármester-helyettese – M. I.] volt

⁴ TLA Dok. 1078/1990. Jamniczky emlékiratok. 121–122.

⁵ MOLNÁR–TÓTH 1990: 15.

⁶ Esterházy Lujza (1899–1966) író, fordító, a két világháború közötti csehszlovákiai magyar katolikus értelmiségi mozgalom egyik vezető közéleti személyisége. A trianoni békeszerződés aláírása után, magyarországi kapcsolatai miatt 1923 decemberében letartóztatták és egyévi börtönbüntetésre ítélték. Az 1930-as évek elejétől tevékenyen részt vállalt a szlovákiai magyar katolikus szervezetek munkájában. Az első csehszlovák és az önálló szlovák állam idején öccse, Esterházy János aktív munkatársa volt. 1945 után közben járt testvére kiszabadításáért, de a hatóságok őt is internálták. 1946 nyarán Párizsba menekült, ahol fordítóként segítette a magyar békeküldöttség munkáját. Haláláig aktív tagja volt a franciaországi magyar emigrációnak. *Szívek az ár ellen* című emlékiratán kívül számos cikkben és tanulmányban foglalkozott a (cseh)szlovákiai magyarság helyzetével.

⁷ ESTERHÁZY 1991: 241.

a városházán, szintén igen tevékeny és értékes tagja a pártnak. Továbbá áthozták onnan Virsik Gyulát [valójában Károlyt – M. I.], aki szintén szerepet játszott a pártnak. És igen hosszú ideig kihallgatták Zatkalik dr.-t (orvos, pártvezetőségi tag), akit ezután szabadlábra helyeztek. Neumann Tibor dr.-ről, akit azelőtt egy hónappal fogtak le, tudják, hogy igen rossz bőrben van, megtetvesedett, éhezik. Őt is és az újabb lefogottakat az államvasutak pincéjében tartják fogva az oroszok.” A letartóztatott pozsonyi magyarok között ott volt még Flórián László és egy Jánoska nevű ismert fényképész is, akiket néhány napi fogság után szabadon engedtek.⁸ Azt, hogy a pozsonyi szlovák és szovjet szervek miként bántak Esterházyval és a vele együtt letartóztatott magyarokkal, egy, az általuk Tichy Gusztávnak – a Magyar Párt egyik volt tisztségviselőjének – címzett, börtönből kijuttatott levél tanúsítja. A levelet Neumann Tibor, az Esterházy Jánossal együtt a Szovjetunióba hurcolt pozsonyi pártszervezet elnöke írta. *„Kedves Gusztikám! E sorok átadójaival június 16-a óta együtt voltam, egy cellában a Vasútigazgatóság (Kempelen u.) pincéjében. Helyzetünk szörnyű, de erős lélekkel bírom. Családom után való aggódás, éhezés és különféle szekatúrák, sőt verés. Már többször próbáltam üzenni, de nem sikerült. Téged még sikerült megmenteni. Nagyon kérlek, küldj kenyeret, cukrot, zsírt, szalonnát, húst (már két hónapja nem ettem húst) és bármilyen élelmiszert, valamint cigarettát (Detva is nagyon jó) vagy dohányt, cigarettapapírt, gyufát. Hogyan, azt megmondja e sorok átadója. Mi lesz velünk, nem tudjuk. Mindennap reméljük, hogy szabadulunk. Itt van E[sterházy] is. Csókol mindnyájatokat Tibor. Légy szíves kifizetni e sorok átadójának 50.-koronát.”*⁹

Az őrizetbe vételt 1945. június 28-án a letartóztatási parancs követte, amelyet Danyilin alhadnagy, a 7138/3-as katonai csapattest felügyelőségének felügyelője írt alá. Az elképesztő vádakot összehordó írásos parancsban többek között az áll, hogy *„nevezett 1932–36-ig a fasiszta Magyar Párt központi bizottságának főtítkára volt, és aktív harcot folytatott a Szovjetunió és a kommunista párt ellen. A szlovák fasiszta parlament képviselőjeként 1935-től Németország oldalán minden erejével elősegítette és népszerűsítette a Szovjetunió elleni harcot. Esterházy János a Magyar Párt újságján keresztül rendszeresen, az utolsó csepp vérig való harcra buzdította a magyarokat a Szovjetunió és Vörös Hadserege ellen, és rágalmazta a szovjet valóságot. A Magyar Párt központi bizottsága teljes egészében fasiszta párt, amely Magyarország megszálló pártja volt, az 5. hadosztály Csehszlovákia területén, politikai és diplomáciai hírszerzéssel foglalkozott Magyarország és Németország javára, amit alátámaszt Esterházy János 1945. június 28-i vallomása és az egyéb hivatalos dokumentumok. [...] A fentiek alapján Esterházy János Pozsony,*

⁸ TÓTH 1995: 52. Valamint Mayer Judit szóbeli kiegészítő közlése a szerzőnek.

⁹ NEUMANN é. n.: 8.

*Carlton Szálló-beli lakost (sic!) az LSZFRSZ. UPK 91 c.15. pontja alapján letartóztatom, házkutatást rendelék el és büntetőeljárást indítványozok ellene.*¹⁰

Az Esterházyval együtt letartóztatott pozsonyi magyarok elhurcolásáról két olyan üzenet tudósít, melyet az áldozatok magyar területen, a vagonok rései között dobtak ki az őket a Szovjetunióba szállító vonatból. Az egyiket a budapesti rákosrendezői pályaudvaron találták meg, és juttatták el a címzettnek: „*P. Czibók Bratislava, Kozia 14. I. posch. Prosím zanieste túto cedulku. [Kérem, vigye el ezt a cédulát – M. I.] Vasárnap júl. 29-én elnökkel [Esterházyval – M. I.] együtt 11-en ismeretlen, esetleg külföldi helyre utazunk. Ha belföldre kerülnénk, értesítést küldünk. Forduljatok érdekemben dr. Zatko révén dr. Daxner Igorhoz, aki nagyon tisztel, becsül és szeret. Ártatlanok vagyunk, sosem voltunk fasiszták.*”¹¹

A másik cédula, amelyet a Pozsony–budapesti vasútvonal komáromi szakaszán egy pályamunkás talált meg, és továbbított Révay Istvánnak,¹² a Magyar Párt egykori ifjúsági és sportszakosztálya vezetőjének, így szólt: „*Esterházy Jánost és társait a régi csehszlovákiai Magyar Pártból, Moszkvába deportálják. Magyarok, mentsetek meg bennünket!*”¹³

A magyar kormány a Szövetséges Ellenőrző Bizottság (SZE) budapesti kirendeltségénél tiltakozott a csehszlovákiai magyarok internálása és deportálása ellen. Egy június 9-én átadott szóbeli jegyzékben azonban már az olvasható, hogy az Esterházy és társai letartóztatására és internálására vonatkozó tiltakozásának semmi fogantatja nem volt.¹⁴

Esterházy János, illetve a vele együtt letartóztatott és a Szovjetunióba hurcolt pozsonyi magyarok, azaz Birnbaum Frigyes, Böjtös József, Csáky Mihály, dr. Jabloniczky János, Lászlóffy Ferenc, dr. Neumann Tibor, dr. Párkány Lajos, Szüllő Sándor, Teszár Béla és Virsik Károly 1945. augusztus 20-án érkeztek Moszkvába. A hosszan tartó, szenvedéssel teli utazás súlyosan megviselte szervezetüket. Eltetvesedve, sebekkel teli vitték őket a Ljubljanika börtönbe. Ebben

¹⁰ TLA Dok. 1078/1990. Jegyzék. 1. dokumentum.

¹¹ Az üzenetet tartalmazó cédula a Neumann család tulajdonában van.

¹² Révay István (1899–1989) történész, demográfus, politikus és újságíró. A két világháború között a csehszlovákiai magyar társadalmi-, művelődési- és sportélet egyik szervezője és vezető személyisége. 1941-ben Budapestre költözött, ahol tagja lett az Országgyűlés felsőházának. 1945–1948 között a Teleki Pál Intézet igazgatói posztját töltötte be. Szakértőként részt vett a második világháborút lezáró párizsi béke magyar delegációjának munkájában. 1949-ben Nyugatra emigrált. Megalakulásától részt vett a Magyar Nemzeti Bizottmány és a Csehszlovákiai Magyarok Nemzeti Bizottmányának munkájában. New Yorkban a Szabad Európa Bizottság munkatársa volt, s egy ideig annak magyar részlegét vezette (1951–1958). 1967-től haláláig Ausztriában élt. A kisebbségi kérdés szakértőjeként segítette emigráns szervezetek munkáját. Tanulmányai a nyugati sajtóban jelentek meg.

¹³ MOLNÁR–TÓTH 1990: 15.

¹⁴ POPÉLY 2006: 64.

a moszkvai büntetés-végrehajtó épületkonglomerátumban, Esterházy becslése szerint, akkoriban mintegy 10 000-12 000 fogoly lehetett összezsúfolva. Megérkezésük után azonnal megkezdődött a napi 10-12 órán át tartó, testi és lelki kínzással, zsarolással vegyített kihallgatásuk, melynek célja a vádlottak megtörése volt. A szeptembertől februárig tartó vizsgálati fogság idején Esterházy vallatása 684 órán át tartott.¹⁵ A vizsgálat során az elhurcolt pozsonyi magyarokat egymástól szigorúan elkülönítve tartották, s csak egy-egy, kínzással kicsikart vallomás alkalmával szembesítették őket egymással, hogy ezzel is megtörjék ellenállásukat. Esterházyt a hamis vádak beismerésére végül azzal a zsarolással tudták rábírni, hogy elpusztítják, kiirtják családját, illetve a Szovjetunióba deportálják őket.

Az elhurcoltak összevont koncepciók perére a 7976-os számú vizsgálati ügyirat alapján Moszkvában, a Butirszkaja börtönben került sor, ugyanott, ahol gróf Bethlen István volt miniszterelnököt is fogva tartották ebben az időben.¹⁶ A börtönben kiállított vádiratban már nem szerepelt Lászlóffy Ferencnek, a pozsonyi magyarok egykori máriavölgyi zárandoklata főszervezőjének neve, mert ő 1946. február 21-én a moszkvai börtönben belehalt a kihallgatások során alkalmazott kínzásokba. A Szovjetunió államvédelmi minisztériumának 3. főosztálya 5. alosztályának vezető-helyettese, Komarov alezredes által jegyzett akta tartalmazza annak a koncepciók pernek az anyagát, amelynek vádirata szerint Esterházy János *„meggyőződéses fasiszta, a szovjethatalom kibékíthetetlen ellensége, aki hosszú ideig aktív harcot folytatott a szovjet állam ellen. Igyekezett szítani és meggyorsítani a Szovjetunió elleni háborút. Miután Németország megtámadta a Szovjetuniót, Németország, Magyarország és Szlovákia fasiszta kormányainak utasításai alapján propagandát és agitációt folytatott, s tevékenyen segítette Németországot a Szovjetunió elleni háborúban. Németország vereségét követően a fasiszta pártfőnök [azaz Esterházy János – M. I.] kádereit illegalitásba helyezve, ellátta őket pénzzel, a szovjetellenes agitációhoz szükséges nyomdai berendezéssel, rádiókapcsolattal és fegyverrel. Csehszlovákia németektől megszállt területén tovább folytatta a Vörös Hadsereg elleni harcot, vagyis tehát az 58-4 és az 59-11 RSZFSZR Btk. cikkelyeiben foglalt büntettek elkövetésével”* vádolható.¹⁷

A vádiratban külön bekezdésben szerepelt, hogy Esterházy utasítására a magyar sajtóban provokációs anyagokat terjesztettek a katyíni ügy kapcsán. A későbbiek során szó esett a *„katinyi ügy fotóalbumának és plakátjainak”* általa

¹⁵ MOLNÁR 2011: 45.

¹⁶ Gróf Bethlen Istvánt, Magyarországról való elhurcolása után, 1945. április 1-jétől 1946. október 5-én bekövetkezett haláláig tartották fogva a moszkvai Butirszkaja börtönben. (MKA 1993/217.)

¹⁷ TLA Dok. 1078/1990. Jegyzék. 3. dokumentum. 4.

való terjesztéséről is, „amelyekben a németek által a lengyel tiszteken, állati módon végrehajtott kivégzéseket a szovjet hatóságoknak tulajdonították”.¹⁸ Moszkvai börtönében Esterházy – valamely „jóakarója” tanácsára – kegyelmi kérvényt írt a „katonai ügyész úrnak”, melyben bűneit őszintén megbánva, enyhe „bírálatot” kért saját részére.¹⁹

A vádirat egy Kugler János nevű, dunaszerdahelyi születésű földmunkásra, kommunista párttagra és más közelebbről meg nem nevezett okmányokra hivatkozott.

Az Esterházyval együtt Moszkvába hurcolt pozsonyi magyarok ügyének vizsgálatát a Butirszkaja börtön 5. osztályának vezetőhelyettese befejezettnek nyilvánította. A „*vádlottak bűnös tevékenységét bizonyítottnak*” tekintve, az ügyet a „*szovjet belügyi népbiztosság 1945. szeptember 18-án kelt, 162/101-es parancsában foglaltak által vezéreltetve a belügyminisztérium különleges tanácsa hatáskörébe*” utalta, azzal a javaslattal, hogy Esterházy Jánost, Neumann Tibort és Csáky Mihályt ítéljék tízévi javító munkatáborra és a tulajdonukban lévő érték és pénz elkobzására. Ezenkívül javasolta, hogy Birnbaum Frigyes, Böjtös Józsefet, Jabloniczky Jánost, Párkány Lajost és Teszár Bélát nyolcévi javító munkatáborra és minden, tulajdonukban lévő érték elkobzására, Szüllő Sándort és Virsik Károlyt ötévi javító munkatáborra és a tulajdonukban lévő értékek és pénz elkobzására ítéljék. A vádirat 1946. április 9-én készült el, április 11-én pedig jóváhagyta azt a Szovjetunió államvédelmi minisztériuma 3. számú főosztályának vezetője, Milstein vezérőrnagy, valamint 1946. április 16-án a legfőbb katonai ügyész is.²⁰

A Szovjetunió belügyminisztériuma mellett működő különleges tanács, ahová Esterházy és társainak ügyét, azaz a 7976-os számú vádirat anyagát átutalták, 1946. június 10-én hozott határozatot, amelyben gyakorlatilag változtatás nélkül jóváhagyta a javasolt büntetéseket. Az 1946. június 10-én kelt, 21. számú határozat értelmében „*Esterházy Jánost a magyar fasiszta párthoz való tartozásért*

¹⁸ TLA Dok. 1078/1990. Jegyzék. 3. dokumentum. 4. Esterházy János szlovák parlamenti képviselőként valóban első kézből értesült a lengyel tisztek ellen elkövetett katyíni szovjet vérengzésről, melyet több cikkében és beszédében is élesen elítélt.

¹⁹ „*Alulírott Esterházy János, azon tiszteletteljes kéréssel fordulok a tisztelt Katonai Ügyész Úrhoz, hogy a 7976. számú büntetőügy nyomozati iratainak elbírálásánál személyemre vonatkozóan lehetőleg enyhe bírálatot szíveskedjék fogantatosítani. A nyomozás során én őszintén elmondtam mindazt, amivel a Szovjetunió ellen súlyosan vétettem. Amivel vétettem, azt őszintén megbántam. A fasiszta ideológiát és annak embertelenségeit súlyosan elítélem, és annak soha nem fogok a szolgálatába állni. Ezen kijelentésem őszinteségét becsületes munkával szeretném bebizonyítani. Tisztelettel: Esterházy János, 66. cella, Moszkva, Ljubljanka, 1946. április. 17.*” (TLA Dok. 1078/1990. Jegyzék. 4. dokumentum. 8.)

²⁰ TLA Dok. 1078/1990. Jegyzék. 7. dokumentum.

*10 évre javító munkatáborba kell elzárni. Büntetése 1945. június 27-től lép életbe. A letartóztatásakor elvett értékeit és pénzét el kell kobozni.*²¹

Esterházy Jánost az orosz föderáció büntetőtörvénykönyvének 58/4. és 58/11. cikkelyei alapján vádolták. A belügyminisztérium különleges tanácsának határozatát 1946. június 24-én, a kihirdetés napján hozták Esterházy tudomására.²² Moszkvai börtönéletének egyik apró kis epizódját, a később világhírű Nobel-díjas író, Alekszandr Szolzsenyicin elbeszéléséből ismerhetjük meg. Az elbeszélés hőse így mesélte el találkozását Esterházyval: *„Amikor Esterházy gróffal ketten egy cellában raboskodtunk a Ljubljankában – én, érte, páros napokon hordtam ki a küblit, ő meg páratlanokon, és a falon függő Börtönsszabályzat szerint oroszra tanítottam –, a születésnapján három, kenyérből csinált gombot ajándékoztam neki – minden gombját teljesen levágták –, esküdözött, hogy egyetlen Habsburgtól sem kapott megfelelőbb ajándékot.*”²³

1946 májusában, a moszkvai börtönben a második magyar, Jabloniczky János,²⁴ a szlovákiai magyar keresztényszocialista párt egyik alapító atyja is behalt szenvedéseibe. Társait az ítélet kimondása után egy cellába zárva tartották, majd ismét elkülönítették őket egymástól. Esterházy Jánost Neumann Tiborral és Teszár Bélával együtt július 19-én átszállították a vologdai börtönbe.²⁵ Innen egy hét múlva Esterházyt egy fogolyszállítmánnyal északra, a Komi Köztársaság területén, a Pecsora folyó torkolatánál fekvő Knyazs-Pogoszt melletti gyűjtőtáborba vitték, ahová 1946. július 27-én érkezett meg. (2. kép) Útitársai, akik valamennyien köztörvényes bűnözők voltak, útközben mindenét elrabolták, s ennek következtében csak egy ócska katonakabát volt az egyetlen tulajdona, mellyel beérkezett a táborba. Alig egy hónap után, augusztus 15-én továbbszállították a rakpaszti munkatáborba, ahol egy felszíni bányakitermelésnél kubikosmunkára rendelték. A kiállott szenvedések következtében szervezete annyira legyengült, hogy nehéz fizikai munkát itt már nem tudott végezni. Ekkor egy porcelángyárba vezényelték, ahol viszont az egész szervezetét elfertőző ólommérgezést kapott.²⁶

²¹ TLA Dok. 1078/1990. Jegyzék. 4. dokumentum.

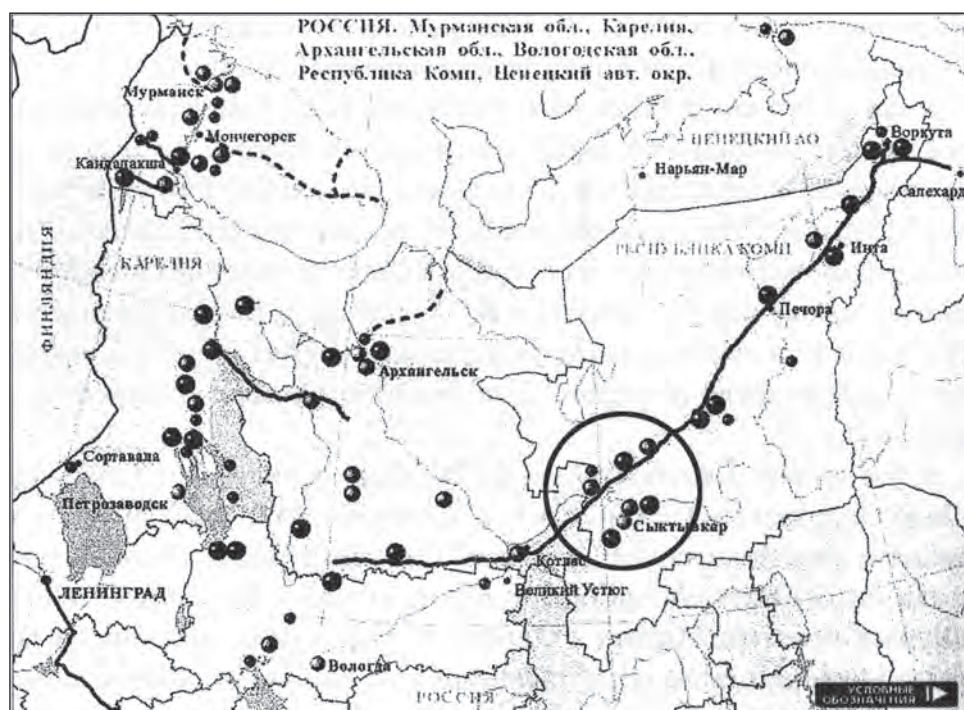
²² TLA Dok. 1078/1990. Jegyzék. 8. dokumentum.

²³ SZOLZSENYICIN 1990: 224. A szerző könyve eredeti szövegében – s annak magyar kiadása is –, tévesen, hercegnek titulálja Esterházyt.

²⁴ Jabloniczky János (1874–1950) pozsonyi ügyvéd, politikus. Csehszlovákia megalakulása után a pozsonyi városi képviselő-testület tagja, az Országos Keresztényszocialista Párt egyik alapítója, a párton belüli német tagozat vezetője, 1920-ban, 1925-ben és 1929-ben nemzetgyűlési képviselő. A második világháború után több szlovákiai magyar politikussal együtt letartóztatták, majd a Szovjetunióba hurcolták. Moszkvai kihallgatásába és kínzásába halt bele.

²⁵ Esterházy János levele dr. Neumann Tibor özvegyének. Lásd: MOLNÁR 1996: 322.

²⁶ Esterházy János börtönjegyzetei. Lásd: MOLNÁR 2011: 133–134.

2. kép: Az észak-szibériai vasútépítés GULAG-táborai.
A körrel megjelölt táborokban raboskodott Esterházy János
(MOLNÁR 2013: 320.)

Egy Leosia nevű, ismeretlen kilétű lengyel asszony által ekkor sikerült első alkalommal életjelet küldenie szeretteinek: „János kéri, adják tudtára anyjának (Etusnak, gyermekeinek – Jánosnak, Alice-nek és Lulunak), hogy egészséges vagyok. 10-et kaptam. Segítséget kérek. Talán Cesia segíthetne kijutni. Hitemet nem veszíttem. Az Úr Isten és minden szentjeink segítenek itt. Imádkozom értetek és mindenkiért. Áldalak és öllelek mindannyitokat. Bibi.”²⁷

1948. március 7-én, mint súlyos tüdőbajost elszállították a Szangorodok-Protoka-i kórháztáborba. Hogy milyen súlyos állapotban lehetett, arról egy lengyel fogolytársa feljegyzéséből értesülhetünk, aki a gulágról hazatérve emlékirataiban a következőket jegyezte fel vele kapcsolatban: „A fogolytársaim közül

²⁷ Az üzenetben szereplő Czesia, Esterházy János lengyel unokatestvérének, Waclaw Bninski-nek a felesége. Bninski a *Szabad Európa*, majd az *Amerika Hangja* lengyel adójánál dolgozott. Esterházy tehát a szabad világ nyilvánosságától remélte a gulágról való szabadulását. Lásd: MOLNÁR 2011: 29.

*némelyek kitűntek magas kulturáltságukkal és intelligenciájukkal. Ezek közé tartozott egy magyar gróf, Esterházy is, kinek felesége [helyesen édesanyja – M. I.] lengyel származású volt. Magas, karcsú férfi volt, nemes arcvonásokkal. Lengyelül folyékonyan beszélt. A táboron kívül, egy porcelángyártó műhelyben dolgozott, de a nehéz munkakörülményeket nem bírta ki, s a kórházban meghalt.*²⁸ Esterházy 1949. február 15-ig tartózkodott a Szangorodok-Protoka-i kórház-tábor fűtetlen barakkjában pokoli körülmények közepette, „*csupasz deszkapriccsen, tetvesen, ahol patkányok szaladgáltak rajta. Magas lázban, éhségben, orvosság nélkül tartották ott.*”²⁹

Itt találkozott Hetényi Józseffel, azzal a 16 évesen elhurcolt magyar fiatalemberrel, akit Vas vármegyéből deportáltak, s akit ugyancsak tíz év, a szovjet gulágban letöltendő börtönbüntetésre ítélek ártatlanul. Az ő visszaemlékezéseiből tudjuk, hogy a testileg „*szánalmasan lesoványodott*”, „*csont és bőr*”, összetört fizikumú, beteg Esterházy János „*csodálatos türelemmel viselte*” szenvedéseit, és súlyos tüdőbetegsége ellenére is sugárzott belőle a lelkielő. „Mint egy jó apa”, azonnal hozzáfogott fiatal magyar fogolytársa, az akkor alig húszéves Hetényi József neveléséhez, tanításához. Saját helyzetével teljesen tisztában lévén, szenvedéseit népéért való vezeklésként viselte.³⁰

A gulág poklaiban eltöltött időről Esterházy János, későbbi csehszlovákiai fogolytársainak, köztük Paľo Bohuš szlovák írónak is gyakran beszélt. A GULAG-táborokban a politikai elítélteknek – akik közé Esterházy is tartozott – együtt kellett élniük a köztörvényes bűnözőkkel. „*Ha nem találta fel magát az ember, ha nem fogadták be a politikaiak, és nem védték meg, megtörténhetett, hogy elűnt egy-egy ruhadarabja, akármilyen értéktelen, szakadozott volt is. S ez, mivel tél volt, könnyen lehetett az utolsó vesztesége. A bűnözőkre viszont nem szabtak ki halálos ítéletet. Bármikor megölhettek bennünket, akár egy apróságért is*” – emlékezett vissza Esterházy szavaira az író, s arról is beszélt, hogy a GULAG-rabok mennyire ki voltak szolgáltatva a börtönőrök, felügyelők szeszélyeinek.³¹ Helyzetében némi enyhülést jelentett az az egy-két csomag, amelyet egy időközben elhunyt fogolytársa, egy grodnói lengyel professzor özvegye küldött számára (zsírt, vaját, cukrot, hagymát stb.), s ami életben tartotta őt.³²

²⁸ RUTKOWSKI 1998: 177.

²⁹ MOLNÁR 2011: 46.

³⁰ HETÉNYI 2011.

³¹ BOHUŠ 1992: 408–410. A szovjet gulágban eltöltött időszak további részleteit a *Kegyelem életfogytig...* című kötet vonatkozó fejezetei tartalmazzák. Lásd: MOLNÁR 2011: 133–134.

³² MOLNÁR 2011: 46.

Egykori politikustársa, Csáky Mihály,³³ aki osztozott Esterházy gulágbeli sorsában is, a következőképp emlékezett a lágerben eltöltött időszakra: „*Síralmasnál síralmasabb viszonyok uralkodtak ott. A Közép-Európából idekerült foglyok, ki gyorsabban, ki lassabban, minden reményüket veszítve fokozatosan vetköztek ki emberi mivoltukból, törtek le testileg-lelkileg. Nem úgy Esterházy. Ahogy süllyedtek a többiek, úgy emelkedett ő, úgy nőtt napról napra, és lett közéleti férfiból a szó legnemesebb értelmében: emberré. Ugyanolyan sanyarú sorsban volt, mint a többi, mégis talált módot, hogy rajtuk segítsen, megossza elégtelen ebédjét, tanáccsal ellássa őket, és példát mutasson. Többet tett: mély keresztény hitét, megrendíthetetlen magyar meggyőződését és határtalan bizalmát az igazság győzelmében, fogolytársai vigasztalására és felemelésre használta. Levetette az emberi gyarlóságokat, és csak a magasabb, szentebb célok érdekelték. Egyben maradt önös: leküzdhetetlen vágyában hazakerülni szülőföldjére, Nyitra megyébe. De ez a látszólag önös érzés is lényegében önzetlen volt, mert tudta, hogy Csehszlovákiában még súlyosabb sors vár rá, mint Oroszországban. Mégis erősebb volt a hazához való kötöttsége, mint személyes érdeke.*”³⁴

ELÍTÉLTETÉSE POZSONYBAN

Közben odahaza, szülőföldjén, Szlovákiában kezdetét vette egy másik kriminális történet, amely talán még szovjetunióbeli elítélésénél is hátborzongatóbb.

1945. június 25-én, egy Pozsonyban keletkezett dokumentum szerint Gusztáv Husák arra utasította František Lipka nemzetbiztonsági parancsnokot, hogy Esterházy János képviselőt és Csáky Mihályt adja át Csajkin (Chajkin) szovjet alezredesnek. A néhány soros utasítás szerint a szovjet tiszt a nevezetteket csak „*kölcsön veszi*”, azaz kihallgatja őket, majd legkésőbb tíz napon belül visszaadja őket a nemzetbiztonság parancsnokságának. A két magyar politikus NKVD részére történő kiadatására június 27-én került sor.³⁵

A következő – jó egy évvel a kiadatás után keletkezett – dokumentumban a Nemzeti Bíróság felszólítására a belügyi komisszár, Jozef Hoistrič arról ad számot, hogy 1945-ben ugyan kihallgatta Esterházy Jánost, de a kihallgatást nem

³³ Gróf Csáky Mihály (1904–1974) nagybirtokos, csehszlovákiai magyar politikus. Az 1930-as évektől aktív tagja a szlovákiai magyar közéletnek. A második világháború alatt a Szlovenszói Magyar Kultúregyesület országos elnöke és a Magyar Párt alelnöke volt. 1945 júniusában a csehszlovák hatóságok letartóztatták, és a párt több vezetőjével együtt a Szovjetunióba hurcolták. A Lubjankában, majd a Butirszkaja börtönben raboskodva tíz év javító munkatáborra és vagyonefelkobzásra ítélték. A szovjet lágereket túlélve Nyugatra emigrált.

³⁴ CSÁKY 1959.

³⁵ SUA B6. 567/45-71.

tudta befejezni, mivel a szovjet hadsereg képviselői az addigi iratokkal együtt „átvették” a politikust.³⁶ A rendelkezésünkre álló hivatalos dokumentumokban ettől kezdve Esterházy úgy szerepel, mint aki ismeretlen helyen, „*tehát feltehetően szökésben van*”. Erre az aljas színjátékra nyilvánvalóan azért volt szüksége a hatalomnak, hogy az Esterházy János ellen még 1945-ben megindított bírósági eljárást ne kelljen leállítani. A kollektív bűnösség vádjával elítélt magyarság vezetője ellen így távollétében, azaz *in contumaciam* is ítélezni lehetett, annak ellenére, hogy a népbírói törvény 30. paragrafusa eleve kizártnak tartja, hogy a vádlott távollétében a per lefolytatható legyen, és abban ítélet születne. Amennyiben tehát Esterházy tartózkodási helye a hatóságok előtt nyilvánvaló, akkor e pert félbeszakítva, előbb a hazahozatalához szükséges intézkedéseket kellett volna megindítani. De ezt a csehszlovák kormány csak az ítélet kimondása után látta időszerűnek. Elítéléséhez tehát közvetlen érdeke fűződött a beneši politikai hatalomnak. Szilárd Marcell, a Magyar Párt egykori alkalmazottja így nyilatkozott e kérdésről: „*Ha Jánost halálra ítélik, a kormány el tudja hitetni a világ közvéleményével, hogy a magyar kisebbség (mely mindenben követte Jánost) tönkretétele és kiűzése is teljesen jogos.*”³⁷ Esterházy távollétében az egykor általa megmentett cseh, zsidó és más nemzetiségű személyek sem tudtak tanúskodni védelmében. Ha ugyanis ők tisztázzák a magyar politikust az ellene felhozott vádak alól, akkor az általa vezetett népcsoportot sem lehetett volna a fasiszmus vádjával kollektíven elítélni. Ugyanakkor Esterházy János kiállása, bátorsága és politikai képességei szinte természetes módon predestinálták őt a további vezetői szerepkörre, amit csak a közéletből való kiiktatásával lehetett megakadályozni.

A Szlovák Nemzeti Bíróság tehát a megfontolt szándékkal, előre kitervelt forgatókönyvnek megfelelően 1947. június 10-én elfogatóparancsot adott ki az „*ismeretlen helyen*”, feltehetőleg „*szökésben*” lévő Esterházy János ellen.³⁸ A parancs tartalmazta Esterházy személyleírását, valamint azokat a fő vádpontokat, amelyek a letartóztatás alapját képezték. Ezek a következők voltak:

1. szerepe volt Csehszlovákia szétbomlásában;
2. támogatta a náci Németországot és a Horthy-Magyarországot, valamint megkárosította a Szovjetuniót;
3. részese volt a Szovjetunió elleni hadüzenetnek;
4. kiszolgált a fasiszta rendszert, ezért kollaboránsnak tekinthető.

Az elfogatóparancs kiadását rövidesen követte a Nemzeti Bíróság közvédelmezője, dr. Arnošt Barát és fővádlója, dr. Ivan Roháček által aláírt vádirat meg-

³⁶ SUA TNLU_n 475/127-33.

³⁷ ESTERHÁZY 1991: 161.

³⁸ SUA TNLU_n 475/127-33.

szerkesztése. A vádirat szerint, mivel a vádlott feltehetően külföldön tartózkodik, az ügyész javasolja a pernek a vádlott távollétében való lefolytatását.³⁹

A színjáték még azután is folytatódott, hogy a Szlovák Nemzeti Bíróság ügyészének felszólítására a Belügyi Megbízotti Hivatal szabályszerűen tájékoztatta a főügyészt, hogy Esterházy Jánost 1945-ben átadták a szovjet hadsereg képviselőjének, és ezért valószínűleg Esterházy a Szovjetunióban tartózkodik, ám a válaszból az is kiderül, hogy a Belügyi Megbízotti Hivatalban minderről semmiféle hivatalos irat nem található. Ez utóbbi információt a nemzeti bíróság akár zöld jelzésként is értelmezhetette, még akkor is, ha a megbízotti hivatal arról is tájékoztatást adott, hogy 1947. augusztus 14-én átiratban kérte Clementis külügyi államtitkártól, hogy a csehszlovák külügyminisztérium hivatalos úton kérje ki Esterházy Jánost a Szovjetuniótól, mivel valószínűsíthető, hogy a szovjet hatóság odaszállította őt.⁴⁰

A kikérés tényét és várható eredményét figyelmen kívül hagyva, a Nemzeti Bíróság késlekedés nélkül kijelölte a bírói testületet. Ezt követően védőként, hivatalból kirendelte dr. Mária Čikvanová-Starát, akit erről csak 1947. szeptember 6-án értesítettek, a vádiratot azonban csupán öt nappal a tárgyalás előtt kapta kézhez.⁴¹ Az ügyvédő szinte postafordultával kérte az ügy azonnali leállítását, arra hivatkozván, hogy a törvény szerint, mielőtt elítélnék, a vádlottat ki kell hallgatni.⁴² Az ügyvédő tucatnyi olyan személyt is felsorolt, akiket az Esterházy-ügyben ki kellene hallgatni.

A Szlovák Nemzeti Bíróság, jóllehet a per kimenetele szempontjából sorsdöntő tanúkról volt szó, az ügyvédő mindkét beadványát elutasította, s még aznap, tehát 1947. szeptember 16-án megtartotta a tárgyalást.⁴³ A vád- és védőbeszéd elhangzása után a bírák mintegy 15 percnyi tanácskozás után, egyetlen ellenszavazat, illetve ellenvetés nélkül kimondták a halálos ítéletet.

Az ítélet a maga nemében párját ritkító dokumentum, hiszen magával Esterházy Jánossal csupán másfél oldalon foglalkozik. A szöveg ugyanis túlnyomó részben a Horthy-féle Magyarország fasizmust támogató, háborús szerepét bizonygatja, aprólékos részletességgel és gyűlölettől sugárzó hangnemben. Befejező indoklásként arra is kitért, hogy Esterházy esetében a kötélt általi halálbüntetésre azért van szükség, „mert az agyonlövétést általában becsületes halálnemnek tartják, de az eljárás során nem merültek fel olyan körülmények, amelyek a halálbüntetés végrehajtásának ilyen módját indokolnák”.⁴⁴

³⁹ ESTERHÁZY 1991: 161.

⁴⁰ SUA ON. LUn 73/46.

⁴¹ SUA ON. LUn 12/47-16.

⁴² SUA ON. LUn 19/47-21.

⁴³ ESTERHÁZY JÁNOS... 1947.

⁴⁴ SUA ON. LUn 19/47-25.

A halálos ítélet kimondását követően Esterházy Jánost többszöri próbálkozás ellenére sem sikerült felvetetni a háborús bűnösök listájára, mivel a Szlovák Nemzeti Bíróság az ismételt kérések ellenére sem adta át az ehhez szükséges bizonyító anyagokat az illetékes londoni hivatalnak.⁴⁵

HAZATÉRÉS A SZOVJETUNIÓBÓL

A csehszlovák kormány kiadatási kérelmére a Szovjetunió Állambiztonsági Minisztériuma úgy döntött, hogy Esterházy Jánost kiadja Csehszlovákiának. A döntésről a prágai igazságügyi minisztérium 1948. november 29-én értesítette a Szlovák Nemzeti Bíróságot, egyúttal kérte az elítélre vonatkozó bírósági anyag megküldését.⁴⁶ A kiadatás híre gyorsan elterjedt a csehszlovák hivatalos körökben. A Szlovák Kommunista Párt Szervező Titkársága 1949. február 22-i tanácskozásán foglalkozott az Esterházy-üggyel, s azt javasolta, hogy amennyiben a szovjet hatóság kiadja Esterházyt, halálos ítéletét börtönbüntetésre kell változtatni.⁴⁷

A Szovjetunió Állambiztonsági Minisztériuma mellett működő Különleges Tanács 1948. szeptember 18-i, 38. számú jegyzőkönyve „*a Különleges Tanács 1946. június 10-i határozatát [ez rendelkezett Esterházy János tíz év, javító munkatáborban letöltendő büntetésének végrehajtásáról – M. I.] hatályon kívül helyezve, az egykori szlovákiai magyar politikust a csehszlovák hatóságok rendelkezésére bocsátotta*”.⁴⁸

A pozsonyi Igazságügyi Megbízotti Hivatal, visszaigazolvva a hivatalos értesítést, Esterházy János átadásának helyéül az ágcsernyői határátkelőhelyet jelölte meg.⁴⁹

A Különleges Tanács 1948. szeptember 18-i határozata az északi vasút építéséhez tartozó javító munkatábor barakk-kórházában jutott Esterházy tudomására. A hazahozatal azonban nem ment könnyen. Az elszállítására vonatkozó moszkvai parancsra a tábori kórház orvosa ugyanis azt a választ adta, hogy Esterházy János „*már nincs szállítható állapotban*”. Az újabb parancsra („*...mindent megtenni, hogy szállítható állapotban legyen!*”) a kétoldali TBC-ben szenvedő, halálosan beteg, legyengült állapotban lévő rab fizikai erőnlétét megfelelő táplálással előbb fel kellett javítani. De ez sem ment egyik napról a

⁴⁵ SUA TNLUD 209-09-48.

⁴⁶ SUA TNLUD 189/48-10.

⁴⁷ POPÉLY 2006: 163.

⁴⁸ TLA Dok. 1078/1990. Jegyzék. 9. dokumentum.

⁴⁹ SUA TNLUD 189/48-12.

másikra. Esterházy egy későbbi leveléből tudjuk, hogy már 1948 októberében útnak akarták őt indítani, ez azonban lehetetlennek bizonyult, mert belehalt volna az utazásba. Ezért több hónapig kiemelt kosztot (például tejet) kapott, aminek következtében egészségi állapotában némi javulás állt be. Február 15-én vonatra rakták, és Gorkij (Nizsnij Novgorod), Harkov, Kijev, Lemberg érin-tésével Ungvárra szállították.⁵⁰ Lembergben találkozott földijével, az ugyancsak szovjet hadifogolytáborból, a Garam menti Kéméndre hazafelé tartó Kukorica Kálmánnal, aki a fogsággal kapcsolatos zsebnaptárába bejegyezte: „*Esterházy gróf tisztelteti Porubszkyt*”, azaz keresztényszocialista pártbeli képviselőtársát, Porubszky Gézát,⁵¹ az egykori kéméni plébánost.⁵² Ungváron két hétre ismét kórházba kellett vinni, mert útközben a fűtetlen vagon és az éhezés miatt egészségi állapota ismét válságosra fordult.

Az Esterházyval kapcsolatos szovjet bírósági iratanyaghoz tartozó 10. számú dokumentum arról számolt be, hogy Esterházy Jánost a szovjet hatóságok 1949. április 20-án Csap állomáson adták át a Csehszlovák Köztársaság belügyminisztériuma megbízottjainak.⁵³ Esterházy János egy nővéréhez, Lujzához címzett későbbi levelében leírta, hogy a csapi határátkelőre már március 25-én megérkezett, onnan azonban őrzői még visszavitték őt az ungvári fogházba, ahol a „*Jó Isten még próbára akarta tenni türelmemet*”, s ahol közel egy hónapot kellett eltöltenie a sorsára vonatkozó minden közelebbi tájékoztatás nélkül.⁵⁴

Állapotáról az illetékes hatóság iratkísérő anyagának adatain túl – ebben jelzik, hogy szinte egy foga sem maradt, haja kihullott stb. – Paľo Bohuš visszaemlékezéseiből tudjuk, hogy „*az északi sarkkör tájékán szerzett gyötrő tuberkulózis*” állandó kínzó köhögési rohamokkal nehezítette életét.⁵⁵

Dr. Kiss László, szlovákiai magyar orvos és történész, megvizsgálva Esterházy korabeli börtönkórlapját, betegsége kapcsán megállapítja: „*Esterházy egészséges tüdővel s aránylag jó fizikummal került ki a Szovjetunióba, ám az egészségtelen börtönkörülmények gyorsan felemésztették ellenálló képességét. Valószínű, hogy már a moszkvai börtönben fertőződhetett a tébécé kórokozójával. Az északi sarkkörön*

⁵⁰ MOLNÁR 2011: 31.

⁵¹ Porubszky Géza Viktor (1887–1971) plébános, országgyűlési képviselő, tábori lelkész. Az Országos Keresztényszocialista Párt vezetőségének tagja. 1935-től a prágai országgyűlés tagja. Az első bécsi döntés után a magyar országgyűlés felvidéki behívott képviselője. 1945-ben kiutasították Csehszlovákiából. 1946-tól haláláig Magyarországon folytatott plébánosi szolgálatot.

⁵² Az információt Dr. Sztyahula László kéméni plébánostól kaptam, akinek tulajdonában van Kukorica Kálmán feljegyzése.

⁵³ TLA Dok. 1078/1990. Jegyzék. 10. dokumentum.

⁵⁴ Esterházy János levele nővérének, Lujzának. A levél eredeti példánya a politikus lánya, Malfatti-Esterházy Alice tulajdonában van.

⁵⁵ BOHUŠ 1992: 403–404.

3. kép: Esterházy János börtönképe
Csehszlovákiába való visszatérésekor
(MOLNÁR 2013: 338.)

túli kényszermunka lett legyen annak helye a bányá, a kaolingyár vagy a tajgai fakitermelés, csak rontott Esterházy egészségi állapotán. A közép-európai ember számára szokatlan hideg, a napfény hiánya, a nehéz fizikai munka s a betegtársaktól való állandó újra fertőződés valóságos veszélye Esterházy tüdőbetegségét súlyos állapotba juttatták. Amikor 1949 tavaszán visszaszállították őt Csehszlovákiába, már végletesen legyöngült állapotban volt.”⁵⁶ A pozsonyi rendőrség kerületi parancsnoksága 1949. április 22-én jelentette, hogy éjszaka három óraker Esterházy Jánost Kassáról átszállították Pozsonyba. Az erről szóló okmány Esterházy János legutóbbi lakhelyét a szovjet internálótáborban jelölte meg. Ez az

irat arról tudósít még, hogy a bírósági tárgyalás újraindításáig a politikust a pozsonyi rendőrség fogdájában tartják őrizetben.⁵⁷ (3. kép)

Az Esterházy János átvételéről kiállított bírósági iraton azonban a politikus háborús bűnösként és csehszlovák állampolgárként szerepelt. Mindkét állítás valótlan volt. A háborús bűnösök listájára, mint azt fentebb leírtuk, soha nem került fel, állampolgárságát pedig 1945-ben veszítette el a Csehszlovákiában élő magyar közösséggel együtt. Ők – a Magyarországra áttelepültek és az elmenekültek kivételével – azóta hivatalos intézkedés alapján visszakapták állampolgárságukat, de Esterházy esetében ez utóbbi rendezésére soha nem került sor. Ruházatának leírása szerint „*orosz meleg katonai öltözékben*” hozták őt át Kassáról. A nyelvismeretet jelölő rovatban azt olvashatjuk, hogy magyar, szlovák, orosz, lengyel, német, francia és angol nyelven beszél.⁵⁸

Április 22-én a pozsonyi rendőrség kerületi kapitányságának vezetője levélben értesítette a Belügyi Megbízotti Hivatalt, hogy Esterházy Jánost átvette, s a rendőrségi fogdában tartja őrizetben. Egyúttal azt is jelezte, hogy a foglyot részletes kihallgatás után átadja a pozsonyi államügyészségnek, hogy a távollé-

⁵⁶ Kiss é. n.

⁵⁷ SUA TNLUD 19/49-25. Esterházy János csak itt, a fogdában értesült az ellene hozott jogerős halálos ítéletről.

⁵⁸ SUA TNLUD 209-19/49-27.

tében meghozott halálos ítéletet végrehajthassák rajta.⁵⁹ A részletes kihallgatás során felvett jegyzőkönyve lényeges pontjaiban megegyezik az 1945-ben felvett jegyzőkönyv szövegével, azzal a különbséggel, hogy ez utóbbi magában foglalja szovjetunióbeli állomásainak megnevezését is. A jegyzőkönyv utolsó mondata mintegy visszafelé is minősíti annak tartalmát: „Az SZSZK-ban kapott bánásmód és az ottani ellátás miatt nincs okom panaszra...”⁶⁰

Az okmányokból kiderül, hogy Esterházy Szovjetunióból történő kiadatásának ügyét 1947-ben a csehszlovák külügyminisztérium, ténylegesen Clementis⁶¹ államtitkár indította el. Az elítélt magyar politikus ennek eredményeképpen került vissza Csehszlovákiába. Ezt a tényt az is igazolja, hogy a külügyminisztérium intézkedett átvétele minden egyes pontjáról. Valószínű, hogy az ekkor már Párizsban tartózkodó Esterházy Lujza fivére visszahozatala érdekében végzett kitartó párizsi ügyködése is hozzájárult a kiadatás megvalósulásához. Esterházy Lujza több alkalommal is írásbeli kérelemmel fordult különböző csehszlovák politikai személyiségekhez, köztük Edvard Beneš köztársasági elnökhöz és feleségéhez,⁶² és Párizsban erről is tárgyalt Clementis államtitkárral. Benešhez írott levelét a köztársasági elnöki iroda a következő levél kíséretében küldte át az igazságügyi minisztériumnak: „Tekintettel arra, hogy Esterházy Lujza levele pusztán egy formális próbálkozás, és tekintettel arra, hogy az ügy egyrészt a külügyminisztérium, másrészt az igazságügyi minisztérium hatáskörébe tartozik, ezért a köztársasági elnök nem tartja alkalmasnak azt a módot, hogy írásban reagáljon Esterházy Lujza kérelmére, hanem az ügyet az illetékes minisztériumok reszortja

⁵⁹ SUA TNLUD 209-4/49.

⁶⁰ MOLNÁR–TÓTH 1990: 16.

⁶¹ Vladimír Clementis (1902–1952) jogász, kommunista politikus. 1945-től külügyminisztériumi államtitkár. A csehszlovák–magyar lakosságcsere idején magyarellenes magatartásáról elhíresült külügyminiszter. 1951-ben letartóztatták, majd a Rudolf Slánský koncepció per egyik fő vádlottjaként halálra ítélték és kivégezték. 1963-ban rehabilitálták.

⁶² Esterházy Lujza 1947. szeptember 19-i francia nyelvű távirata Benešhez: „Megtudva testvérem elítélését a pozsonyi bíróság által, feladatomnak érzem, hogy tiltakozzam a távollétében meghozott ítélet ellen, miközben testvérem a csehszlovák hatalom felügyelete alatt állt, egy nagyhatalom emberei deportálták őt a csehszlovák börtönből, s ezzel megakadályozták, hogy megjelenjen a csehszlovák bíróság előtt, ahol magát szabadon akarta megvédeni. STOP Az igazság érdekében kérem Önt, Elnök Úr, hogy újítsa meg a testvérem elleni eljárást, és intézkedjen azon hatalommal szemben, aki deportálta őt, hogy a nevezett csehszlovák állampolgár át legyen adva a csehszlovák hatóságoknak, hogy személyesen tudja magát megvédeni egy csehszlovák bíróság előtt. STOP Bizom benne, hogy Excellenciád igazságérzete sugalmazza majd a szükséges lépéseket ahhoz, hogy ez az eredmény megszülessen és a nagy szövetséges hatalom válaszolni fog az Ön kérésére azzal a jóindulattal, amelyről több szlovák személy Pozsonyba való visszaküldésével már tanúságot tett. [A Szovjetunióba hurcolt Spišiak, Sokol és Čatloš visszaadásáról van szó – M. I.] Gyors és kedvező válaszát remélve biztosítom Önt, Elnök Úr, mély tiszteletemről. Esterházy Lujza.” A távirat másolata: TLA Dok. 1078/1990. Esterházy Lujza távirata.

alá utalja át.”⁶³ Az igazságügyi minisztérium egy korábbi válaszából viszont az derült ki, hogy azért nem hajlandóak foglalkozni az ügygel, mert Esterházy Jánost a Beneš-dekrétumok következtében megfosztották állampolgárságától, és mivel már nem csehszlovák állampolgár, ezért kiadatásának kérelmezése csupán az ítéletvégrehajtás céljából indokolt. Ezek alapján világos, hogy a csehszlovák külügyminisztérium is ezzel, vagyis az ítélet végrehajtásának indokával kérte Esterházy kiadatását.⁶⁴ Ennek, illetve a fennálló törvényeknek az értelmében hazatérése után a halálos ítéletet 48 órán belül végre kellett volna hajtani rajta.

Esterházy helyzetén nem sokat enyhített az a tény sem, hogy szovjetunióbeli kényszertartózkodása idején Csehszlovákiában és Magyarországon is politikai fordulat, azaz rendszerváltozás történt. Visszahozatala után az ügyében változásként csak annyi könyvelhető el, hogy az új magyarországi politikai vezetés immár teljes érdektelenséget tanúsított a politikus sorsát illetően.⁶⁵

A HALÁLOS ÍTÉLET FELFÜGGESZTÉSE CSEHSZLOVÁKIÁBAN

Esterházy János hazakerülése hírének azonnali kiszivárgása után családtagjai és tágabb ismeretségi körében többen is mentési kísérletbe fogtak.

Az ügyben illetékes államügyész, dr. Wagner ragaszkodott ahhoz, hogy az elítélt Esterházy – mivel korábban, távolléte miatt erre nem volt módja – kegyelmi kérvényt nyújthasson be. Esterházy János húga, Mycielskiné Esterházy Mária a család jó ismerőse, Prisender Emil⁶⁶ kíséretében 1949. május 3-án Prágában felkereste dr. Vavro Šrobár minisztert, és a segítségét kérte testvérbátyja ügyében. Šrobár, ismerve Esterházy antifasiszta tevékenységét, közbenjárt Gottwald elnöknel és a csehszlovák kormány szlovák minisztereinél volt képviselőtársa érdekében, és elérte a halálos ítélet felfüggesztését.⁶⁷

⁶³ CsBL Köztársasági Elnöki Iroda iratai 202-077-48.

⁶⁴ SUA TNLUD 992-4-49-IL B.

⁶⁵ Mycielskiné Esterházy Mária naplójában leírta, hogyan reagált a prágai magyar nagykövetség titkára, amikor Mária fivére, János ügyében segítségért fordult hozzá: „*Nem tehetnek semmit. Még szerencse, hogy nem beszélünk a követtel, mert baj lehetne. Először is Magyarország nem avatkozhatik be Csehszlovákia belügyeibe, másodszor csak nem képzeljük, hogy egy népi demokrácia szót emel egy gróf érdekében? Ő személyesen sajnálja, de János érdekében nem tanácsolná, hogy Magyarország segítségét kérjük.*” (MOLNÁR 2011: 34.)

⁶⁶ Prisender Emil (1897–1952) földbirtokos, Vavro Šrobár szlovák miniszter titkára. A holokauszt túlélése után az Esterházy család odaadó támogatója. Korai halála a kommunista rendőrség üldözésének volt köszönhető.

⁶⁷ Erről az időszakról részletes beszámolót adnak Mycielskiné Esterházy Mária naplófeljegyzései és levelei. Lásd: MOLNÁR 2011: 167–170.

Prisender Emil, Fábry Zoltán közbenjárásával, téves információk alapján felkereste Fábry István, befolyásos magyar kommunista vezetőt is, aki azonban a kérést hallva a következőt válaszolta: „*Azt is ki kellene végezni, aki az ilyen ügyben közbenjár.*”⁶⁸

A szlovákiai magyarság azonban a hivatalos szervek minden igyekezete ellenére sem felejtette el Esterházy János nevét. Erről tanúskodik az akkoriban súlyos beteg Fábry Zoltán is, aki egy Viliam Širokýnak címzett levélben próbált Esterházy János érdekében közbenjárni. Az író korábbi munkájára, *A vádlott megszólal* című memorandumára hivatkozva ebben ezt írja: „*Én úgy érzem, hogy kötelezve vagyok érdekében szót emelni. Kötelez engem a fenti memorandum, melynek hitelét rontanám, ha most és előtted föl nem emelném szavamat. Hidd el, ez az Esterházy, akit én védek, megérdemli a kegyelmet. Kegyelmezzetek neki! Ha másért nem, hát azért, hogy fölösleges mártírt ne gyártsunk, ami a mai helyzetben a már létrejött csehszlovák–magyar megbékélést megnehezítené. Jól tudod, hogy én mindig csak olyan ügyért álltam ki, melynek igazságáról meg voltam győződve. Ha most egy halálraítélt érdekében emelem fel a szavam, akkor lelkiismeretem szavára hallgatok. Ha nem szólnék, magamat vetném meg. Szóltam. Kegyelmet kérek!*”⁶⁹

Esterházy ügyében a későbbiek folyamán számos kegyelmi kérvény és beadvány készült. Ezek címzettje Csehszlovákia újdonsült kommunista köztársasági elnöke, Klement Gottwald volt. Az Esterházy János nevében írott, 1949. június 24-én kelt kegyelmi kérvény arra hivatkozott, hogy a halálos ítéletet a távollétében hozták, így nem volt lehetősége védekezésre, ezért kéri, hogy ítéletén kegyelem útján enyhítsen az elnök. A kegyelmi kérvény emlékeztetett arra a tényre, hogy a szlovák parlamentben a zsidótörvény megszavazásakor Esterházy elutasította azt, majd pedig azokat a felszólalásokat idézte, amelyekkel a magyar politikus a bebörtönözötteket kívánta menteni. Idézte az Esterházy tevékenységét pozitívan értékelő baloldali magyar és nem magyar személyiségek írásait is.⁷⁰

A kegyelmi kérvény legalább részben eredményes volt, hiszen a Szlovák Nemzeti Bíróság főügyészének 1949. július 2-i leveléből arról értesülhetünk, hogy „*a mai napon 13 óra előtt 20 perccel telefonon tudtomra adták az igazságügyi minisztériumból, hogy az Esterházy János nevű egyénnek, akit a Nemzeti Bíróság Pozsonyban halálra ítél, a halálos ítéletét elhalasztották*”.⁷¹ Az ügyben a döntést Klement Gottwald köztársasági elnök hozta meg.

⁶⁸ TLA. Dok. 404/1987. Esterházy János tragédiája.

⁶⁹ Fábry Zoltán levele Viliam Širokýhoz. Lásd: TÓTH 2014: 510–511.

⁷⁰ TÓTH 2014: 510–517.

⁷¹ Az ítélet végrehajtásának kitűzött időpontja 1949. április 30-a volt. (SUA TNLUD 189/48-22.)

Egy ideig úgy tűnt, a halálosan beteg Esterházy sorsa jobbra fordul. 1949. április 26-tól május 22-ig a Pozsonyi Járásbíróság Kertész utcai épületének fogdájában tartották. Ekkor átszállították a Miletič utcai járványkórház fertőző osztályára, ahol – Koch professzornak és Virsik főorvosnak köszönhetően – június 21-ig lehetett része gondos ápolásban és orvosi felügyeletben. A pozsonyi járványkórház viszonylag nyugodt körülményei közepette egészségi állapota rohamosan javulni kezdett. Hozzátartozói, ismerősei közül is sokan meglátogathatták. A szabadabb körülmények miatt ismét felajánlották neki a szökés lehetőségét. Egy félhivatalos jelzés alapján, a határon át való Nyugatra jutását a szlovák hatóságok hallgatolagos tudomásulvételét is elnyerte volna. Esterházy azonban elhárította a távozás lehetőségét.⁷² Egy másik próbálkozás szerint családjának egy, a pozsonyi angol konzulátuson dolgozó barátja, a határon keresztül zárt diplomata gépkocsiban Bécsbe szállította volna őt. A gondos aprólékossággal kidolgozott szökési tervet azonban Esterházy ismét elhárította. Részben azért, hogy ne okozzon bajt az itthon maradottaknak, részben pedig megismételte korábbi állítását, miszerint „*bűnt nem követett el, nem vétett senki ellen, nincs mi elől elszöknie*”.⁷³

A közel egy hónapig tartó kórházi ápolás után, június 22-én váratlanul civil ruhás rendőrök hatoltak be kórházi szobájába, és visszavitték őt a járásbíróság fogdájába, majd onnét a lipótvári fogházba szállították.

A BÖRTÖNKÁLVÁRIA

A köztársasági elnök egy év eltelte után, 1950. április 7-én, Esterházy János halálos ítéletét végül „kegyelemből”, életfogytiglani börtönbüntetésre változtatta. Dacára az 1945 óta tartó szovjetunióbeli, majd csehszlovákiai fogva tartásának, börtönbüntetése letöltésének kezdetétől a bíróság csak az 1950. április 26-i dátumot jelölte meg. Esterházy és az ügyét képviselő nyitrai ügyvéd, Barna Béla ugyan többször is kérte, hogy büntetésébe számítsák bele korábbi fogva tartásának éveit is, de a hatóság ezt a kérését is elutasította. Börtönbüntetését egy 1955-ben bekövetkezett elnöki amnesztia alapján 25 évre mérsékeltek. Esterházy János szabadulása, a börtönnylévántartás bejegyzése szerint 1975. április 25-ére esett volna.

Esterházy Jánost az ítéletmódosítás, az „életfogytiglani kegyelem” híre már a lipótvári börtönben érte utol. Ekkor ugyanis, bár halálos betegen, de meg kellett kezdenie a Csehszlovákia börtönein keresztül vezető kálváriajárását.

⁷² *Tartózkodása államérdekből nem kívánatos.* Interjú Szabó Károllyal. Lásd: MOLNÁR 2016: 267–304.

⁷³ MOLNÁR 2011: 56.

A szovjet, majd a csehszlovák börtönökben eltöltött embertelen és igazságtalan rabság, illetve a rettentő betegség ellen folytatott sziszifuszi küzdelmébe résnyi bepillantást engednek Esterházy János Máriaéhoz írott levelei, illetve azok a levelek, melyeket húga, tartva a levélcenzúrától, álnéven és legtöbbször lengyel nyelven írt az 1946-ban Párizsba kijutó nővérüknek, Lujzának, valamint az 1948 szeptemberétől szintén a franciaországi Montresorban tartózkodó édesanyájuknak.⁷⁴ A pozsonyi járványkórházban töltött, viszonylag szabadabb körülmények között zajló gyógykezelési időszakban Esterházy nővérének, Lujzának három hosszú levélben foglalta össze a letartóztatása óta eltelt évek legfontosabb eseményeit, majd megköszönte nővérének és mindazoknak, akiket ez illetett, mindazt, amit a „jéghideg pokolból” való hazatérése érdekében tettek.

A megpróbáltatások hatására a lelkében végbement változásokat lakonikus rövidséggel foglalta össze: „*Visszatértem – és ma olyan vagyok, amilyenre formált Jézus Urunk legirgalmasabb szíve, a mama, a Te és Mariskának kérésére.*” Levelében Esterházy többek között leírta azt is, hogy a gulág poklaiban hazatéréseért imádkozva, lelki szemeivel gyakran látta azt a Szűz Mária-szobrot, „*ami Szencen a falu végén van, amint Pozsony felé mész, az országtúttól jobbra.*” Ezért is jelentett óriási élményt számára, hogy a szovjet–csehszlovák határ átlépése után, a Kassáról Pozsonyba való éjszakai szállítása közben, a rendőrségi autó ablakán keresztül, „*négy év után először, ezt a Szűz Máriát láttam meg kivilágítva, akit lelki szemeimmel olyan sokszor láttam. Az ilyesmit át kell élni – de nem lehet leírni.*”⁷⁵

Beszámolt arról is, hogy az egyik szovjet táborban 1946-ban együtt volt egy halálosan beteg, lett nemzetiségű fiúval, Peter Janualitissal,⁷⁶ akiről már az orvosok is lemondtak. Esterházy buzgón imádkozott a halálos beteg fiatalember felgyógyulásáért, kilencedet mondott érte. Imái befejeztével a már szinte életjellet sem adó lett fiúnak váratlanul visszatért az egészsége, és meggyógyult súlyos mellhártyagyulladásából. Majd arról számolt be, miként próbálta a táborban lévő fiatal elítélteket erkölcsileg jobb belátásra bírni: „*Én voltam a legidősebb, és mindenki János bácsinak szólított. Nagyon megszerettem őket – és igen nehéz volt a szívem, mikor ők ott maradtak.*”⁷⁷

⁷⁴ Mycielskiné Esterházy Mária naplófeljegyzései és levelei. Lásd: MOLNÁR 2011: 27–117.

⁷⁵ Részlet Esterházy János leveléből nővérének, Lujzának. Lásd: MOLNÁR 2021: 49–54.

⁷⁶ A hozzátartozóktól származó információ szerint, a halálos betegségből felépülő fiatalember, túlélve a gulág rabságot, visszatérhetett hazájába, Lettországba, ahol idős korában fejezte be életét.

⁷⁷ Részlet Esterházy János leveléből nővérének, Lujzának. Lásd: MOLNÁR 2021: 49–54.

Utolsó, cenzúrázatlan levelét 1949. június 22-én kezdte írni, amikor váratlanul detektívek rontottak a betegszobába, s Esterházy Jánost magukkal vitték. Ezzel kórházi ápolása és levele is befejezetlen maradt.⁷⁸

Valószínű, hogy ugyancsak a járványkórházból adott hírt a vele együtt elhurcolt magyarok szereteteinek hozzátartozóik sorsáról is. A dr. Neumann Tibor feleségének szóló levelében például bepillantást nyerhetünk a gulág kegyetlen világába is, amelyet Esterházy a családtagok vigasztalására, mégis reménykeltően igyekezett lefesteni. Leírta, hogy Neumann Tibor egy ideig dr. Szabó Gábor nagyszöllősi ügyvéd útján kapott híreket az itthoniakról, de később ez a kapcsolat teljesen megszakadt. „...*mikor Vologdából északra szállították és ott egy táborba került, egy nagyon rendes főorvos őt munkaképtelennek minősítette, és kórházba tette (1946. IX. végén). Itt volt Tibor 1947 őszéig, idejét sakkozással és olvasással töltötte [...] el tudom képzelni, milyen rettenetes nehéz és szenvedésteli éveket élt át Nagyságos Asszonyom és a gyerekek, de rendíthetetlenül bízom a Jó Istenben, hogy szegény társaimat hazavezeti.*”⁷⁹

Az Esterházyval együtt elhurcolt személyek közül, rajta kívül még hárman szabadultak meg a gulág poklából, mégpedig dr. Párkány Lajos ügyvéd, Teszár Béla nyomdász és Csáky Mihály volt földbirtokos, a Magyar Párt vezetőségi tagja, az SZMKE utolsó elnöke. Ez utóbbinak egy halott német katona papírjainak felhasználásával sikerült Nyugat-Németországba jutnia és ott letelepednie.⁸⁰ A többiek ott pusztultak el a légerekben, és máig ismeretlen helyen nyugszanak Oroszország földjében.

Egy, a csehszlovák börtönökben tulajdonába került kommunista kiadású kalendáriumban a következő Esterházy Jánostól származó, nyilván az utókor számára készült bejegyzés olvasható: „*Magyar társaim nevei, kikkel együtt voltam Oroszországban: Antalffy Árpád ezr.Békéscsaba. Dr. Majoros József ügyvéd Kolozsvár, Szováta. Orbók Feri Budapest Gergely utca 62 vagy 67, Hetényi Jóska (Heidecher) Celldömölk. Nemes Pista Keszthely Festetics utca. Munkácsy Gyula Kerekhegy u.p. Técső. Sárközy Gyula (hadnagy?) Bpest. Zichy Jenő utca, Gizike Leiner Lajcsi Keszthely, Láb Lajcsi Keszthely +, Német (apja fűszeres),*

⁷⁸ Esterházy János levele nővérének, Lujzának. A levél eredeti példánya Malfatti-Esterházy Alice tulajdonában van, az ő Rigában feladott hirdetésére jelentkeztek annak a Peter Janualitinek a leszármazottai, aki Esterházy János imájára gyógyult meg, majd később hazatért a GULAG-táborból lettországi otthonába.

⁷⁹ A levél 1949. július 2-án érkezett meg, az akkor már Magyarországra áttelepített és Budapesten élő Neumann családhoz. A levél eredeti példányát a levélben szereplő dr. Neumann Tibor fia, ifj. Neumann Tibor bocsátotta rendelkezésemre.

⁸⁰ MAYER 1993.

*Keszthely Dr. Kiss István, Tiszafüred, Horváth Bandi Szombathely, nyomdász volt Lingmernél (?), Kámonban lakott.*⁸¹

A reá kényszerített fizikai és lelki megaláztatások egész sorát kellett elviselnie, de lelki tartását ezzel sem sikerült megtörni. Mírovi fogolytársa, Jan Jankú a következő szavakkal emlékezett vissza rá: „*Esterházy méltósággal viselte sorsát, soha nem panaszkodott. Magas vékony alakja már messzi feltűnt a börtönfolyosón, ahol mindig felemelt fejjel, s messzenéző tekintettel ment végig. Sovány, szinte áttetsző volt a teste, sokat szenvedett, de ez a szenvedés nem törte meg, mert nagy lelkierővel s egyenes gerinccel viselte sorsát. Esterházy János alig beszélt önmagáról. Leginkább, szinte mindig Istenről s a lelki dolgokról beszélve vigasztalta sorstársait.*”⁸²

A halál a mírovi börtönben, 1957. március 8-án állt be. A börtönből húga, Mária távirati értesítést kapott bátyja haláláról. Azt is közölték vele, hogy Esterházy János testét elhamvasztották, s a hamvakat nem fogják kiadni. A gyász híre a falu (Nyitraújlak) szlovák asszonyai összejöttek, hogy a gróf úr lelki üdvéért imádkozzanak. Közülük az egyik, Máriához közel álló nő, így szólt: „*Nem érte kellene imádkoznunk, hanem hozzá.*” A család egy másik, magyar ismerőse ehhez még hozzáfűzte: „*Nagy családunk [azaz a magyarság – M. I.] legnagyobb és legártatlanabb vértanúja ő.*”⁸³

Esterházy János halálhíre gyorsan elterjedt a nyugati világban. Az 1956-os forradalom emigráns szervezete a saját halottjának tekintette. A halálhírrrel kapcsolatban kiadott közleményükben a következő olvasható: „*Esterházy kényelmetlen tilalomfává tornyosult, amikor a nagy fordulat idején a kispáncsok sietve átvedlettek kiskommunistákká. [...] Így végezte be életét tizenkét esztendei raboskodás után, jó cselekedetek és szüntelen imádság közepette, idegen fegyintézetben. Ezzel a mírovi fegyházat a magyar forradalom őrhelyévé avatta. A magyar forradalom a maga halottjának tekinti.*”⁸⁴ Az Esterházy halála kapcsán megjelent sok-sok méltató cikk közül érdemes külön is kiemelni az egykori felvidéki vetélytárs, majd gulágbéli rabtárs, Csáky Mihály írását: „*Esterházy János túl nőtt szűkebb hazájának, a Felvidéknek keretén. Így nem csak a felvidéki, hanem az egész magyarság fogja kegyelettel megörökíteni emlékét, hogy az önzetlen önfeláldozás nemes példája a következő nemzedékek részére is ragyogjon. [...] Mert ha nagy volt Esterházy János mint kisebbségi politikus, igazán naggyá nem a dicsőség teljében, hanem a balsorsban nőtt. [...] A kommunista csehszlovák kormány kikérte Esterházyt a szovjet kormánytól, és 1949-ben hazaszállította. Haza már súlyos betegen került*

⁸¹ MOLNÁR 2011: 136.

⁸² MOLNÁR 2011: 161.

⁸³ MOLNÁR 2011: 108.

⁸⁴ Szabadság 1957. április 1. 1. Hasonló szellemben méltatta Esterházy Jánost a *Nemzetőr* 1957. április 4-i száma is. (MÁRTYR A HATÁROKON TÚL 1957.)

– ennek ellenére sem adtak neki a cseh kommunisták kedvezményt. Fogházba zárták. Páratlan lelkie erővel viselte azóta a rabságot Esterházy. Soha egy panasz, egy zokszó vagy lázongás a sors ellen. Némán, méltósággal viselte sorsát – tovább erősödve hitben, meggyőződésben. Olyannyira, hogy a rabtartók kénytelenek voltak őt számtalanszor más fogházba áthelyezni, mert az ő magatartása, a belső meggyőződés belőle áramló ereje környezetére – úgy a rabtársakra, mint a személyzetre – kommunista szempontból káros befolyást gyakorolt. Utoljára azt üzent a fogházból, hogy átadta magát Isten akaratának és szenvedéseit, valamint életét felajánlja a magyar haza felszabadulásáért.”⁸⁵

⁸⁵ CSÁKY 1959.

FELHASZNÁLT FORRÁSOK ÉS IRODALOM

- A volt Csehszlovák Belügyi Levéltár (CsBL) Köztársasági Elnöki Iroda iratai
Magántulajdon
Malfatti-Esterházy Alice
Neumann Tibor, ifj.
Szttyahula László, Dr.
- Magyar Külügyminisztérium Archívuma (MKA)
Štátny Ústredny Arhív Bratislava (SUA)
Teleki László Alapítvány Dokumentumtár (TLA Dok.)
404/1987. Szabó Károly Esterházy János tragédiája című írása, amely a Feljegyzendő históriák című kéziratában található. (404/1987. Esterházy János tragédiája)
1078/1990. Esterházy Lujza 1947. szeptember 19-i francia nyelvű távirata Benešhez – másolat (1078/1990. Esterházy Lujza távirata)
1078/1990. Jamniczky, Aristid, dr.: Emlékiratok (1078/1990. Jamniczky emlékiratok)
1078/1990. Jegyzék az Esterházy János letartóztatásával, elítélésével és fogva tartásával kapcsolatos szovjet okmányokról (1078/1990. Jegyzék)
- BÉDY, Daniel 1993: *Dejiny obce Velké Zálužie*. Nyitra, Monografia.
BOHUŠ, Paľo 1992: Napló, Napló. *Híd* 1992/5.
CSÁKY Mihály 1959: Hősiesség a XX. században. *Új Hungária* 1959. május 30. 1.
- ESTERHÁZY JÁNOS... 1947: Esterházy János halálos ítélete. *Magyar Nemzet* III/226. (1947. október 5.) 3.
- ESTERHÁZY Lujza 1991: *Szívek az ár ellen*. Budapest, Püski Kiadó.
- FÉNYES Elek 1851: *Magyarország geographiai szótára*. 4. Pest, Kozma Vazul Nyomdája.
- HETÉNYI József 2011: „A magyarok szenvedő Krisztusa volt...” Esterházy János szovjet-gulag táborbeli rabtársának visszaemlékezése. In MOLNÁR Imre (szerk.): *Kegyelem életfogytig. Esterházy János szenvedéstörténetének dokumentumai Mycielskiné Esterházy Mária feljegyzései alapján*. Budapest, Magyar Egyháztörténeti Enciklopédia Munkaközösség (METEM) – Historia Ecclesiastica Hungarica Alapítvány. 156–159.
- KISS László é. n.: *Esterházy János patográfája*. (Kézirat a szerző tulajdonában.)
- MÁRTÍR A HATÁROKON TÚL 1957: Mártír a határokon túl. *Nemzetőr* 2/5. (1957. április 4.) 2.
- MAYER, Judit 1993: Adalékok egy életrajzhoz. *A Hét. Közéleti és Kulturális Hetilap* 1993/30. (1993. július. 23.) 4–5.

- MOLNÁR Imre 1996: *Esterházy János*. Dunaszerdahely, Nap Kiadó.
- MOLNÁR Imre 2011: *Kegyelem életfogytig. Esterházy János szenvedéstörténetének dokumentumai. Mycielskiné Esterházy Mária feljegyzései alapján*. Budapest, Magyar Egyháztörténeti Enciklopédia Munkaközösség (METEM) – Historia Ecclesiastica Hungarica Alapítvány.
- MOLNÁR Imre 2013: *Esterházy János élete és mártírhalála*. Budapest, Magyar Közlöny Lap- és Könyvkiadó.
- MOLNÁR Imre (összeállította) 2016: „Gyülölködés helyett összefogás.” *Adalékok a két világháború közti csehszlovákiai magyar értelmiségi és diákmozgalmak történetéhez*. Somorja, Történelemtanárok Társulása – Fórum Kisebbségkutató Intézet.
- MOLNÁR Imre (szerk.) 2021: *Isten szolgája. Esterházy János. Emlékkönyv III*. Budapest, METEM.
- MOLNÁR Imre – TÓTH László 1990: Az örökség. *Új Forrás* 1990/4. melléklet.
- NEUMANN Tibor é. n.: *Emlékezés*. (Kézirat a szerző tulajdonában.)
- POPÉLY Árpád 2006: *A csehszlovákiai magyarság történeti kronológiája 1944–1992*. Somorja, Fórum Kisebbségkutató Intézet.
- RUTKOWSKI, Boleslaw 1998: *Okruchy wspomnień z wilrískiego ruchu oporu oraz zesłania na „niełudzka ziemie”*. Bydgoszcz, k. n.
- SZOLZSENYICIN, Alekszandr 1990: *A pokol tornáca*. Budapest, Magvető Kiadó.
- TÓTH László 1995: „Hívebb emlékezésül...”. *Csehszlovákiai magyar emlékiratok és egyéb dokumentumok a jogfosztottság éveiből 1945–1948*. Pozsony, Kalligram.
- TÓTH László 2014: *Hontalanok. Dokumentumok a csehszlovákiai magyarság történetéhez 1945–1948/1949*. Pozsony, Kalligram.
- ÚJSÁGCIKKEK
- Szabadság 1957. április 1.

THE FATE AND SUFFERING OF JÁNOS ESTERHÁZY

János Esterházy, the political leader of the (Czech) Slovakian Hungarian ethnic group was arrested on April 20, 1945 by Gustáv Husák, the interior commissioner, who then handed him over to the NKVD's Pozsony unit on June 27. Subsequently, on June 29, 1945, together with ten other Hungarians from Pozsony, he was put on a train, and after a long, painful journey arrived in Moscow on August 20, 1945, where his daily ten-twelve hour physical and mental torture and extortion with interrogation and psychological breakdown began, after which he was sentenced to a ten-year disciplinary labor camp. He was completely weakened during his years of captivity, but he endured his illness and suffering with great patience. It was then that he was notified that the Soviets would hand him over to the Czechoslovak authorities. The thought that he could return home gave back his vitality; and the trip was realized after nearly a year of preparation. However, Esterházy was unaware that in November 1947, in his absence, he had been sentenced to death by the Slovak National Court. It was only after his arrival, on April 22, 1949, that he learned of this at the Police Prison in Pozsony. On the intercession of his family and friends, his death sentence was commuted on April 7, 1950, by the communist president of Czechoslovakia, Klement Gottwald, to life imprisonment. Subsequently, seriously ill, after going through countless prisons in Czechoslovakia, he ended his life on March 14, 1957, in the most severe prison for political prisoners in the Czech Republic, Mirov. The extradition of his earthly remains to his family members was refused. These remains emerged from a mass grave in Prague, only after the fall of communism, on the 50th anniversary of his death.

**ÚJ KUTATÁSI LEHETŐSÉGEK,
AZ ELHURCOLTAK EMLÉKEZETE**

SZABÓ CSABA

**MEGKÉSETT FŐHAJTÁS.
A MÁSODIK VILÁGHÁBORÚ KÖVETKEZTÉBEN
SZOVJETUNIÓBA HURCOLT
MAGYAR ÁLLAMPOLGÁROK NYILVÁNTARTÓ
KARTONJAINAK FELDOLGOZÁSA**

A MÁSODIK VILÁGHÁBORÚS EMBERVESZTESÉGEK

A második „nagy háború”, a második világháború a felhasznált nyersanyagok mennyiségében, a megsemmisült és megrongálódott civil és ipari, továbbá katonai létesítmények számában, akárcsak emberéletben, és a rövidebb-hosszabb időt fogságban töltők arányában felülmúlta minden addigi háború adatait.

A náci Németországban a háború folyamán mintegy 17,3 millió német férfit hívtak be a Wehrmachtba. A Waffen SS-nek további közel 1 millió tagja volt. 1945-ben csak az amerikai hadseregben és a légierőben 10 millió katona szolgált, és még ennél is jóval több katonája volt a Szovjetuniónak. A Vörös Hadsereg létszáma a honvédő háború kezdetén meghaladta a 4,8 milliót. A háború alatt összesen több mint 29,5 millió embert mozgósítottak. 1945 júniusában a szovjet hadseregben 11,3 millióan szolgáltak.¹ A Szovjetunió 8 668 400 katonát veszített a nagy honvédő háborúban, 1941 és 1945 között.²

Az 1939-es népességi adatok alapján a második világháborúban a Föld lakosságának 3,17 százaléka halt meg, legkevesebb 55 millió, de egyes számítások szerint akár 70 millió ember. A Szovjetunió szenvedte el a legnagyobb veszteségeket több mint 26 millió halottjával. Németország körülbelül 6,3 millió halottat számlált, köztük csaknem 5,2 millió katonát. Az Egyesült Államok 292 000 férfit veszített el. Becslések szerint több mint 10 millió kínai halt meg. Az amerikai atombombák körülbelül 150 000 japánt öltek meg Hirosimában és Nagaszakiban. Az áldozatok közé soroljuk a körülbelül 6 millió európai zsidót, akiket a nácik gyilkoltak meg.³ (1–2. táblázat)

¹ GOSZTONYI 1993: 226.

² MÉG NAGYOBB VOLT... 2014.

³ A második világháborús embervesztéssel foglalkozó gazdag irodalomból Rüdiger Overmans alapvető munkáit említjük. Különösképpen: OVERMANS 1990. Továbbá: OVERMANS 2008.

Háború	Katonai halál	Civil halál
Első világháború	95	5
Második világháború	33	67

1. táblázat: Halálozás megoszlása a két világháborúban nyilvános adatok alapján, százalékban

Ország	Lélekszám (1838. évi adatok alapján. Kivétel: Magyarország és Románia)	Összveszteség (fő)	Katonavesztesség (fő)	Veszteség az összes lélekszámhoz képest (%)
Európa (a Szovjetunió és Németország nélkül)	313 900 000	11 000 000	2 200 000	3,51
Lengyelország	35 100 000	5 000 000	30 000	14,96
Szovjetunió	190 000 000	12 000 000-20 000 000	7 500 000-8 000 000	8,42
Magyarország (az 1941. szeptemberi állapot szerint)	14 702 855	830 000-950 000	340 000-360 000	6,49
Németország	80 000 000	5 000 000-5 300 000	3 500 000	6,44
Románia (az 1941. szeptemberi állapot szerint)	19 850 000	550 000-600 000	300 000	2,90
Finnország	3 697 000	100 000	90 000	2,70
Bulgária	6 270 000	110 000	100 000	1,75
Franciaország	41 680 000	600 000	250 000	1,44
Nagy-Britannia	47 814 000	460 000	400 000	0,96
Olaszország	43 780 000	400 000	330 000	0,91

2. táblázat: Az európai hadviselő felek embervesztése a második világháborúban (MARKÓ 1996: 398.)

Fontos megjegyezni, hogy a világháborúban elhunytakra vonatkozó adatok az egyes országokban módszertanilag nem, vagy kevésbé bizonyított számításokon, időnként becsléseken is alapulnak, ezért a különféle szakirodalmi közlésekben gyakran eltérőek a megadott számok. A fenti (2.) táblázatot alátámasztja, egyben az első hitelesnek tartott összegzés a francia demográfusokhoz,

Marcel Reinhardhoz és André Armengaudhoz köthető.⁴ A további nemzetközi kutatások az ő munkásságukon alapulnak, és a közölt (2.) táblázatot ugyancsak megerősítik a német Militärgeschichtlichen Forschungsamt által kiadott sorozat – *Das Deutsche Reich und der Zweite Weltkrieg* – tizedik kötetének adatai.⁵

Érdeemes kihangsúlyozni, hogy Magyarország embervesztesége a harmadik vagy a negyedik a világ országainak sorában, ha a korabeli adott államterületen élt lakosság össz-számához képest százalékosan arányosítjuk az elhunytakat. A katonai veszteség körülbelül 340 000-360 000 fő.⁶ A polgári áldozatok száma az ország mai területén (a zsidóság nélkül) 80 000-100 000 ember. A visszacsatolt területek polgári veszteségeiről, különösen Erdélyben/Romániában a Maniu-gárdisták által meggyilkolt magyarok számáról nincsenek hiteles adatok. Ugyanakkor az elmúlt évtizedben a jugoszláv partizánok által a Délvidéken meggyilkolt magyar polgári személyekről számos új kutatási adat került nyilvánosságra. Eszerint a délvidéki szerb etnikai tisztogatás magyar áldozatainak száma megközelítőleg 20 000 fő.⁷

A magyarországi holokauszt, a magyar zsidó áldozatok száma meghaladta a 450 000 főt. A cigányüldözés, cigány holokauszt – *porajmos* (elpusztítás, elnyelés) – áldozatainak száma is több ezerre tehető. Magyarország összes embervesztesége az 1941–1944 közötti államterületen hozzávetőleg 830 000-950 000 fő lehetett.⁸ A háború áldozatai közé kell még számítani a „málenkij robotra” hurcolt magyarok százezrei közül a Szovjetunióban elhunytakat,⁹ valamint a hontalanná vált, kitelepített, elüldözött vagy emigrált menekültek tömegeit is.

A MÁSODIK VILÁGHÁBORÚS (HADI)FOGOLY HELYZET

Amikor tehát 1945 májusában a fegyverek elhallgattak Európában, a kontinens jelentős része romokban hevert. Milliók voltak úton: menekültek, szöktek, hazafelé tartottak. Milliók azonban csak évekkel később térhettek meg szeretteikhez a fogságból, ha egyáltalán visszatértek.

⁴ REINHARD–ARMENGAUD 1961.

⁵ MÜLLER 2008: o. n.

⁶ Stark Tamás a témát az elsők között feldolgozó átfogó munkájában hasonló veszteséget, körülbelül 310 000 katonát említ. Vesd össze: STARK 1989: 19.

⁷ A. SAJTI 2004.; MEZEI 2010.; BANK–CSERESNYÉSNÉ KISS 2011.

⁸ Magyarország második világháborús embervesztesége évtizedekig tabutémának számított. Für Lajos és Stark Tamás az elsők között foglalkoztak a témával. Vesd össze: FÜR 1984.; STARK 1985. A rendszerváltozást követően a társadalmi igényt kielégítendő fontos munkák láttak napvilágot ugyancsak tőlük: FÜR 1989.; STARK 1989.

⁹ Róluk bővebben lásd: BOGNÁR 2018.

A hadifoglyokkal történő bánásmód alapja az 1907-es hágai szárazföldi hadviselésről szóló egyezmény megalkotása volt, amely szerint a foglyokat emberségesen és az őket elfogó csapatokkal azonos alapon kell kezelni. Az 1929. évi genfi hadifogoly-egyezmény további rendelkezéseket tartalmazott a fogvatartottakkal szembeni emberséges bánásmódról, például tiltotta a veszélyes munkára alkalmazást is. Japán és a Szovjetunió kivételével az egyezmények a második világháborúban érintett összes államban érvényesek voltak.¹⁰ Igaz, a német vezetés nem ismerte el a nemzetközi hadijog védelmét a közel 400 000 lengyel katonára nézve, akik a Wehrmacht fogságába estek Lengyelország megtámadása után. Nagy számukat civilnek nyilvánították és kényszermunkásként alkalmazták a német iparban vagy a mezőgazdaságban.¹¹ Hasonló sors várt a balkáni hadjárat 1941. áprilisi befejezése után mintegy 100 000 szerb foglyra is.¹²

A Barbarossa hadművelettel 1941. június 22-én megkezdődött a német támadás a Szovjetunió ellen. A Wehrmacht az év végéig mintegy 3,35 millió szovjet katonát fogott el. A háború végéig összesen mintegy 5,7 millió vörös katona esett német fogságba, közülük 3,3 millióan nem érték meg a háború végét. A Szovjetunió elleni megsemmisítő háborúban a német vezetés nem vette figyelembe a szovjet foglyokat. A zsidókat vagy a kommunista funkcionáriusokat szelektíven kiemelték és meggyilkolták. 1941 őszétől 1942 februárjáig körülbelül 2 millió szovjet hadifogoly halt meg a körülmények (éhínség és fagyások) és az embertelen bánásmód miatt. Körülbelül 630 000 szovjet hadifogoly élte túl a háború végét Németországban.¹³

1943 februárjában Friedrich Wilhelm Ernst Paulus (1890–1957) német tábornagy feladta a körülzárt Sztálingrádot. 91 000 német katona esett szovjet fogságba.¹⁴ Három hónappal később Tuniszban a német afrikai alakulat (Deutsches Afrikakorps) mintegy 130 000 tagját fogták el a szövetségesek.¹⁵ Az 1943-as fordulatig csak körülbelül 100 000 német katona volt szovjet és néhány ezer brit fogságban (főként haditengerészek és lelőtt pilóták).

A D-nap után, Franciaország felszabadításával párhuzamosan 1944 nyaratól 1945 tavaszáig 200 000-ról több mint 1 millió emberre nőtt az angol–amerikai hadifogságban lévő németek száma. Ezek többnyire kielégítő ellátásban részesültek. Csak miután 1945 májusában körülbelül 7,5 millió német katona

¹⁰ BETTEZ 1988.; KOVÁCS 2011: 462.

¹¹ OVERMANS 2005. Különösen a 755. oldal.

¹² SPOERER 2001: 68.

¹³ STREIT 1997: 10.; OTTO 1998. Az áldozatok számára nézve lásd: 263–268.

¹⁴ BEEVOR 2002.; HELLBECK 2012.

¹⁵ FORTY 2000.; SZÁMVÉBER 2010.

adta meg magát, jelentkeztek ideiglenesen komoly ellátási gondok. Például Remagenben a kimerült német hadifoglyok ezrei haltak éhen.¹⁶

Sokkal rosszabb volt a szovjet fogságban lévő 3,3 millió német katona helyzete. A szibériai fogolytáborokban uralkodó körülményeket 1944-ig csak körülbelül minden tizedik hadifogoly élte túl. Kényszermunka, éhínség és betegség után csaknem 2 millió fogoly tért vissza Németországba a Szovjetunióból, az utolsók 1956 januárjában. A többiek a táborokban haltak meg, vagy ma is eltűntnek számítanak.¹⁷

MAGYAR (HADI)FOGLYOK A SZOVJETUNIÓBAN

1947-ben a magyar hadifoglyok sorsával foglalkozó szervezetek a legszélsőségsébb adatokkal rendelkeztek a Szovjetunió területén fogságban levő magyar állampolgárok számát illetően: a 150 000-200 000 főtől a 400 000-500 000 főig terjedtek a különféle hivatalos és félhivatalos vélemények.¹⁸ Lényegében már ekkor kezdetét vette a szovjet fogságban lévő magyarokkal kapcsolatos „számháború”. Jelen tanulmány kereteit szétfeszítené, ha át kívánnánk tekinteni az elmúlt 75 évben a foglyok létszámának alakulását. A rendszerváltás időszakában a már idézett, és azt követően megjelent feldolgozások próbáltak objektívebb adatokat összeállítani az egykor fogvatartottak számáról, kiterve az elhunytakra is. Ez egy újabb problémát vetett fel, ugyanis még a hazatértekről is csupán bizonytalan információk álltak rendelkezésre, az idegenben elhalálozottakról pedig időnként csupán feltételezések, tényeket nélkülöző becslések. Márpedig, ha nincsen bizonyosság, akkor csak a sejtések és a várakozás marad. Az évtizedekig tudatlanságra kényszerített társadalom nem beszélhette ki ezt a traumát. Még ha haza is tértek a hozzátartozók, alig beszéltek. De mit is mondtak volna? A történeteik nem adtak választ százezrek elhurcolására, sorsára. A „málenkij robot” és a GULAG/GUPVI-táborvilág a XX. század rettenetei közt méltó párja a holokausztnak.

A SZOVJETUNIÓBA HURCOLT MAGYAR (HADI)FOGLYOKRA VONATKOZÓ ADATOK FELTÁRÁSA

A második világháború végén azonnal jelentkezett a társadalmi igény a hadifoglyok és elhurcolt, eltűnt civilek felkutatására. A szerveződő és (újja)alakuló pártok kivétel nélkül fontosnak tartották a fogolykérdés kezelését, megoldását. Így jött

¹⁶ OVERMANS 1995: 260.; GÜCKELHORN 2005.

¹⁷ MASCHKE 1974.; GOEKEN-HAIDL 2007.; KOSSERT 2009.

¹⁸ STARK 1989: 59.

létre a Magyar Kommunista Párt (MKP) Hadifogoly Irodája 1945 novemberében.¹⁹ A MKP, majd 1948-tól a Magyar Dolgozók Pártja az Iroda fennállása alatt folyamatosan foglalkozott a szovjet táborokban őrzött magyar (hadi)foglyok felkutatásával és a hazatérők megsegítésével.²⁰ A Külügyminisztériumban már az első „nagy háború” után felállították a Hadifogoly Osztályt,²¹ amit 1945 után ismét megszerveztek.²²

Ugyancsak a (hadi)foglyok érdekében alakult meg a Hadifoglyok és Hozzá tartozók Országos Szövetsége, amelyet a szovjet dominanciával működő Szövetséges Ellenőrző Bizottság 1946-ban feloszlattott. Helyette a Volt Hadifoglyok Bajtársi Szövetsége működött rövid ideig (1949-ig).²³

Az elhurcoltak és fogvatartottak ügyét a kormány is kiemelten kezelte a magas szintű kétoldali tárgyalások során. Nagy Ferenc miniszterelnök 1946 áprilisában Moszkvában tárgyalt és szorgalmazta a magyar állampolgárok hazatérését. Sztálin csak annyit mondott, amint a miniszterelnök a sajtó képviselőinek nyilatkozta: „*A generalisszimusz úr [...] kijelentette, hogy a magyar hadifoglyokat folyamatosan hazaszállítják.*” 1947-ben valóban hazaszállítottak valamivel több, mint 100 000 foglyot a párizsi békekonferencia következtében, de átfogó magyar–szovjet hadifogoly-egyezmény nem született.²⁴ Évekig tartó rabszolgamunka után több ütemben érkeztek vissza foglyok Magyarországra, de nem mindenki. És a hatalom, főként maga Rákosi Máttyás az 1950-es években már nem akart tovább foglalkozni néhány százezer magyar helyzetével, ezért megoldottnak nyilvánította a hadifogolykérdést. Ez az állapot nem is változott a továbbiakban, a Kádár-rezsim is tabuként kezelte a Szovjetunió által elhurcoltak sorsát.

A rendszerváltásig Magyarországon ebben az ügyben nem történt semmi, sőt egy ideig még utána sem. A Fónay Jenő vezetésével 1989-ben megalakult Magyar Politikai Foglyok Szövetsége (Pofosz)²⁵ a Szovjetunióba hurcoltak érdekképviseletének feladatát is vállalta, de a volt rabok kartonjainak megszerzése nehezebb feladat volt, mint amelyre egy civil szerveződés vállalkozhat. Hasonlóképpen a kilenc év rabságot szenvedett Menczer Gusztáv vezetésével 1990-ben megalakult SZORAKÉSZ (Szovjetunióban volt magyar politikai Rabok és Kényszermun-

¹⁹ A Magyar Kommunista Párt (később Magyar Dolgozók Pártja) Hadifogoly Iroda iratait (154 doboz) a Magyar Nemzeti Levéltár őrzi. Lásd: MNL OL M-KS-276-118.

²⁰ Vésd össze: KOSZTRICZ 2009.

²¹ MNL OL K-73.

²² MNL OL XIX-J-1-q.

²³ Vésd össze: BFL IV.1409.k. Továbbá: BFL IV.1429.

²⁴ BOGNÁR 2000: 861.

²⁵ Fónay Jenő (1926–2017) mérnök, 1956-os szabadságharcos, a Széna téri ellenálló csoport helyettes parancsnoka. A Politikai Foglyok Országos Szövetsége (Pofosz) alapítója, 2002-ig elnöke. A Szövetség honlapját lásd: <https://www.pofosz.hu/> – letöltve: 2020. szeptember 13.

kások Szervezete)²⁶ sem érhetett el áttörést, bár e szervezetek létrejötte sokak figyelmét fordította az elhurcoltak kérdésére.

Eredmény annak ellenére sem született, hogy Borisz Jelcin az 1990-es években ígéretet tett az áldozatok nyilvántartási kartonjainak megismerhetővé tételére. Az oroszok először 1992-ben adták át Magyarországnak a mintegy 50 000 elhunyt magyar hadifoglyot tartalmazó adatbázist. Az 1998-ban átadott második, pontosított nyilvántartás már 58 749 személyről tartalmazott adatokat. Az Oroszországi Föderáció részéről a hadisírokat gondozó Vojennije Memoriáli Társaság adta át a HM Hadtörténeti Intézet és Múzeumnak azt a 66 281 adatsort tartalmazó, a szovjet hadifogoly- és internálótáborokban meghalt magyar hadifoglyok és polgári internáltak nevét tartalmazó orosz nyelvű, cirill betűs, Access-formátumú adatbázist, amelyhez nevenként hozzárendelhető az adott személy adatait tartalmazó személyi adatlap, az úgynevezett *ucsetnoje gyelo* képe is. Az adatok azonban évekig nem kerültek nyilvánosságra, csak amiután a Magyar Kormány 2015-ben meghirdette a Gulág(-Gupvi) Emlékévet, készült el az online alkalmazás.²⁷

Éppen ezért keltett hatalmas feltűnést 2000-ben a kotyelnycsi elmeógyógyintézetben megtalált Toma András esete,²⁸ aki a második világháború lezárása után 55 évvel térhetett vissza a hazájába. A fogolytáborból elmeógyógyintézetbe került ember története ismét az érdeklődés középpontjába állította a Magyarországról Szovjetunióba hurcoltak sorsát. Az ő hazatérésevel egy időben jelent meg Rózsás János szintén GULAG-rab összegzése, amelyben évekig tartó gyűjtése alapján több ezer egykori fogolytársa adatait tette közzé.²⁹

²⁶ Menczer Gusztáv (1921–2011) atléta, orvostanhallgató. 1945–1953 között politikai rab a gulágon. 1990-től 2006-ig a Kárpótlás Társadalmi Kollégium elnöke. 1989-ben alapítója és haláláig elnöke a Szovjetunióban volt magyar politikai Rabok és Kényszer munkások Szervezetének (SZORAKÉSZ). A Magyar Olimpiai Bizottság tiszteletbeli tagja. Menczer Gusztáv és a SZORAKÉSZ sokat tett azért, hogy a gulág egykori áldozatai méltányosabb nyugdíjat kapjanak. Még megérhette, hogy 2011 júniusában éppen lengyel–magyar–litván kezdeményezésre fogadták el azt a dokumentumot, amely kijelölte a totalitárius rendszerek áldozatainak emléknapját. A szervezetet ma az alapító lánya, Menczer Erzsébet vezeti. A SZORAKÉSZ-nek jelenleg 470 tagja van, többségük az elhurcoltak hozzátartozói és a túlélők, alig harmincan.

²⁷ Vesd össze: <http://katonakagulagon.hu/index.php> – letöltve: 2020. szeptember 13.

²⁸ Toma András (1925–2004) magyar katona, volt hadifogoly. A Szovjetunióban a hadifogolytáborból kórházba, pszichiátriai intézetbe utalt embereket törölték a hadifoglyok névsorából, így az újfelhértói születésű Toma András is kikerült a magyar hatóságok látóköréből. Egy cseh nyelvész jelzése alapján, hosszas kutatómunkát követően, orvosok, újságírók, egy kárpátjai magyar rendőr és közel 100 ember segítségével találtak rá a kotyelnycsi elmeógyógyintézetben, ahol Tamás András (Андраш Тамаш) néven tartották nyilván. 2000. augusztus 11-én hozták haza. Haláláig féltestvére gondozta Nyíregyházán. Vesd össze: ERDŐS 2001.

²⁹ Rózsás János (1926–2012) magyar író, könyvelő, német–orosz műszaki tolmács. 1944–1953 között kilenc éven át politikai fogoly volt a gulágon. Könyvei a rendszerváltás előtt csak külföldön jelenhettek meg. Vesd össze: RÓZSÁS 2000.

A Nemzeti Kulturális Örökség Minisztériuma és az Oroszországi Föderáció Levéltári Ügynöksége között 2003. július 2-án kötött megállapodás alapján alakult meg a két ország kölcsönös levéltári kutatásainak előmozdítása érdekében a Magyar–Orosz Levéltári Vegyesbizottság.³⁰ Kiküldésre került Moszkvába egy állandó magyar levéltári delegátus, aki ha nem is teljesen szabadon, de megkülönböztetett segítséggel kutathatott az orosz levéltárakban. A levéltári delegátusok fontos feladata, hogy tudományos és szakmai kapcsolatokat alakítsanak ki, és támogassák a Magyarországról érkező kutatók munkáját. Az elmúlt években egymás után kiküldött levéltárosok, Varga Éva Mária, Seres Attila, Siklósné Kosztricz Anna kutatásai nyomán jelentős mennyiségű hungarika (magyar vonatkozású iratanyag) került haza másolatban a Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltárába.³¹ Ugyancsak az ő érdemük, hogy komoly történeti feldolgozások is születtek, időnként korábban tabuként kezelt témákban.³² A hadifoglyokra vonatkozó kutatásokban a 2006-ban Varga Éva Mária szerkesztésében megjelent *Magyar hadifoglyok a Szovjetunióban* című dokumentumkötet jelentett szakmai áttörést. Új források, új adatok kerültek a történészek látókörébe.³³ A könyv csak válogatott iratokat közölt, de ismét felhívta a figyelmet a kérdés megoldatlanságára.

A levéltári delegátusok mellett fontos szerep jutott a Magyar–Orosz Levéltári Vegyesbizottságra is a kétoldalú levéltári feltárások terén. Sajnos 2010 után évekig nem ülésezett a Vegyesbizottság. Ez jelentősen visszavetette a hivatalos levéltári kapcsolatokat. A moszkvai levéltári delegátus ugyan működött, és egyre több magyar kutató utazott ki az állami – elsősorban a Klebelsberg-ösztöndíjjal – Oroszországba, de többnyire elszigetelt kutatások, iratfeltárások történtek. A (hadi)foglyokra vonatkozó kutatások pedig Varga Éva Mária könyvei után csak elszigetelten fordultak elő.³⁴

A történész szakma és az érintettek érdeklődésén túllépve a nagyközönség figyelmét valóban eredményesen hívta fel az áldozatokra a 2015-ben meghirdetett Gulág(-Gupvi) Emlékév. A 2016–2017-es megemlékezéssorozat folyamán

³⁰ MNL OL 469/2003. (22. tétel) Magyar–Orosz Levéltári Vegyesbizottság létrehozása, továbbá 958/2003. (24. tétel) Magyar–Orosz Levéltári Vegyesbizottság ülésével (2003–2006 rendezvény terv) kapcsolatban meghívás Moszkvába 2003. december 5–10. között (4.3.1/172-1/2003).

³¹ Az MNL OL X szekciójában elhelyezett Orosz Hungarica anyagban 154 640 mikrofilmfelvétel, 1167 fénymásolat, 1 437 858 digitális felvétel (ebből 69 209 felvétel az egykori „csendőrkartonok” a K-150 alatt állományba véve, és 1 363 932 felvétel a 2019 decemberéig átvett hadifoglyokartonok) található.

³² Néhány példa: BABUS–SERES 2014.; KOLONTÁRI–SERES 2014.; FIZIKER 2017.

³³ VARGA 2006. Később: VARGA 2010.

³⁴ Például: GEREKEN 2008.

számtalan esemény, emléktábla, kiállítás, konferencia emlékeztetett a tragédiára. Családok ezreinek juthatott ismét eszébe a történelem elhallgatott része, a nagyszülők, dédszülők sorsa.

Az Emlékév egybeesett a Magyar–Orosz Levéltári Vegyesbizottság újraindításával is. Ugyanakkor azt is el kell mondani, hogy a Vegyesbizottság működése korábban alig, csupán Varga Éva Mária könyveinek megjelenése kapcsán koncentrált a második világháborúban elhurcoltak adataira. A Vegyesbizottságban mindkét fél – a magyar és az orosz – érdekeire figyelemmel kellett lenni. Az oroszok célja, hogy amennyiben a magyarországi archívumok őriznek orosz vonatkozású iratokat, akkor azokat megismerjék, illetve a közös történelmi múlt eseményeit kiállítások, konferenciák és kötetek formájában közlétegyék, lehetőleg mindkét országban. A magyar fél céljai ezzel megegyeznek, de kiemelt figyelmet fordít az orosz levéltárakban nagy számban található magyar vonatkozású dokumentumok felkutatására.

Magyar és orosz viszonylatban nehézséget jelentett, hogy a rendszerváltozás után egy bő évtizedig alig utazott ki magyar kutató, levéltáros Moszkvába. Aki kijuthatott, lényegében a saját kutatási területével foglalkozott.

A kelet-európai és különösképpen az oroszországi átalakulás után a különböző nemzetek kutatói azonnal megjelentek Moszkvában, így az amerikaiak, a németek, az osztrákok és mások. A bő egy évtizeddel később érkező magyaroknak nem sikerült olyan jó személyes és szakmai kapcsolatokat kialakítani, mint nyugati kollégáiknak. Az emberi tényezők túl persze fontos megjegyezni, hogy a nyugati államok pénzügyi forrásai sem mérhetők Magyarországhoz. Egy gazdag nyugati egyetem vagy kutatóintézet munkatársai könnyen hozzájutottak, különösen a még kevésbé szabályozott, kontrollált átmeneti időszakban az iratanyaghoz. Időközben pedig kialakultak a személyes kapcsolatok, amelyek később is erősítették a pozícióikat.

A magyar kutatók egy része előtt, különösen a szovjet-orosz szakértők előtt 2000 után már nem voltak ismeretlenek a magyar foglyokra vonatkozó orosz iratok, de Varga Éva Mária két kötetén kívül nem történt érdemi feldolgozás. Némi kivételt jelentett Stark Tamás, Bognár Zalán, a határokon túli, kárpátaljai Dupka György és az erdélyi Murádin János Kristóf és elszánt munkatársaik tevékenysége. Már a Gulág(-Gupvi) Emlékév meghirdetése előtt komoly feltáró munkát végeztek el.³⁵

A 2010-es években magyar kutatók kapcsolatba léptek a kérdés egyik legnagyobb szakértőjével, Stefan Karner professzorral, a grazi Ludwig Boltzmann

³⁵ Példaként lásd: STARK 2006.; BOGNÁR 2012.; DUPKA 2012.; MURÁDIN 2014.

Institut für Kriegsfolgenforschung ma már nyugalmazott vezetőjével.³⁶ A Boltzmann Intézet már évekkel korábban feldolgozta valamennyi osztrák hadifogoly, mintegy 130 000 ember kartonját, és nagy tapasztalatra tettek szert mind az orosz levéltári szervezet megértése, mind a tárgyalások terén.

Stefan Karner és munkatársai már 1989-ben megérkeztek Moszkvába. Kiválóan ismerik az orosz kultúrát és nyelvet. Az elmúlt évtizedek alatt barátságig mélyítették a kapcsolataikat. Szisztematikus, szorgalmas adatbányászat, feltáró és feldolgozó munka következtében az osztrákok maguk gyűjtötték össze a mintegy 130 000 (hadi)fogoly honfitársukra vonatkozó dokumentumokat. Ma már ott tartanak, hogy ha valaki érdeklődik a hozzátartozója iránt, akkor nemcsak az adatokat közlik, de igény szerint az illetőre vonatkozó iratok másolatait is beszerzik Moszkvából és átadják a leszármazottnak. Sőt, ha a keresett személy elhunyt valamelyik táborban, akkor georeferált térképek segítségével még azt is meg tudják pontosan mutatni, hogy hol van az egykori fogoly sírhelye a volt Szovjetunió területén. Mindez úgy működik, hogy a 130 000 osztrák fogoly adatait feldolgozták a számítástechnika segítségével. Ma már egyre több másolati irattal is rendelkeznek, amelyeket az adatokhoz tudnak csatolni. A feltárás során nem kérték el az osztrák foglyokra vonatkozó minden iratot, csak a hozzájuk tartozó nyilvántartásokat. Az iratmásolataik mennyisége úgy növekedett és növekszik ma is, hogy az eredményes munka nyomán egyre több osztrák kérte meg a fogságba hurcolt hozzátartozójára vonatkozó adatokat és az iratokat. Az Institut für Kriegsfolgenforschung munkatársai a rendelkezésükre álló nyilvántartások segítségével jelzik a moszkvai levéltárnak, hogy mely iratok másolatára van szükségük. A másolás drága, de nem kifizethetetlen költséget (körülbelül oldalanként egy euró) a hozzátartozó fizeti az egyéb járulékos költségekkel (például adathordozó) egyetemben. Az intézetbe érkező iratmásolatokról a saját archívumuk számára is elkészítenek egy további másolatot, mielőtt átadják a dokumentumokat az érdeklődőnek.

A diktatúrák általában nagy bürokráciát működtettek és rengeteg papírt termeltek. Ezért nagyon pontosan lehet követni, hogy az egyik lágerből hogyan küldték át a másik lágerbe az embereket. Vagy azt, hogy amikor beteg lett valaki, hogyan került kórházlágerbe, mivel megvannak a kartonjaik. Akkor, amikor valaki elhunyt a Szovjetunióban, a betegséggel és a temetéssel kapcsolatos adatokat is dokumentálták. Az azonosító száma alapján a sírhelyet is meg lehet találni.

³⁶ Stefan Karner osztrák történész. 2018. február végi nyugdíjazásáig a Gazdaság-, társadalom- és vállalat-történeti intézet igazgatója volt a Karl-Franzens Egyetemen Grazban. Alapítója és vezetője a Ludwig Boltzmann Institut für Kriegsfolgenforschungnak (a Háború Következményeit Kutató Ludwig Boltzmann Intézet). Számos kitüntetéssel jutalmazták Ausztriában és külföldön is eredményes munkásságát, köztük a Magyar Köztársaság Lovagkeresztjével (2019). Lásd az intézet honlapját: <https://bik.ac.at/> – letöltve: 2020. szeptember 14.

A Gulág(-Gupvi) Emlékév nemcsak a méltó megemlékezést és a tisztelet elmélyülését szolgálta, de valóban lendületet adott a kutatásoknak is. Felgyorsultak a levéltári feltárások, digitalizálások.³⁷ Széles körben elérhető online és hagyományos publikációk születtek.³⁸

Az Emlékévvvel egybeesett a Magyar–Orosz Levéltári Vegyesbizottság újjászervezése hét év szünet után új tagokkal. A Vegyesbizottság egy magyar és egy orosz oldalból áll. A magyar oldal, és egyben a Vegyesbizottság társelnöke a Magyar Nemzeti Levéltár mindenkori főigazgatója, jelenleg Dr. Szabó Csaba. A teljes jogú szavazattal rendelkező további tagok: Dr. Mikó Zsuzsanna (az MNL általános főigazgató-helyettese), Földváryné Dr. Kiss Réka (a Nemzeti Emlékezet Bizottsága elnöke), Dr. Kovács Vilmos (a HM HIM parancsnok főigazgatója). A Vegyesbizottság munkáját segíti a titkár, akit a magyar társelnök jelöl. 2017-ben a titkár Gruber Mihály, a HM HIM főmunkatársa volt, akit Dr. Fiziker Róbert, az MNL OL főlevéltárosa váltott. 2019-től a titkári feladatokat Dr. Suslik Ádám, az MNL OL főlevéltárosa látja el. A magyar oldal munkáját segítette Siklósné Dr. Kosztricz Anna, moszkvai levéltári delegátus, kulturális attasé, továbbá Dr. Számvéber Norbert, a HM Hadtörténelmi Levéltár igazgatója, valamint Müller Gabriella, a NEB tudományos munkatársa.

Az orosz oldal összetétele: Juraszov Andrej Viktorovics, az Orosz Föderáció Levéltári Ügynökségének vezetőhelyettese, a Vegyesbizottság társelnöke; Tyurina Jelena Alekszandrovna, az Orosz Állami Gazdasági Levéltár (RGAE) igazgatója; Fetyiszov Igor Vlagyimirovics, az Orosz Külügyminisztérium Történeti-dokumentációs Osztályának igazgatóhelyettese; Asztahova Marina Szergejevna, az Orosz Állami Társadalompolitika-történeti Levéltár (RGASPI) igazgatóhelyettese és Garkusa Irina Olegovna, az Orosz Állami Hadtörténeti Levéltár (RGVIA) igazgatója. Az orosz oldal titkári feladatait Oszekina Marina Igorjevna, az Orosz Föderáció Levéltári Ügynökségének konzultánsa látja el.

Hosszas előkészítés, majd Moszkvában Dr. Mikó Zsuzsanna és Dr. Szabó Csaba, valamint Andrej Nyikolajevics Artyizov, az Orosz Föderáció Levéltári

³⁷ Elkészült a Debreceni Fertőtlenítő Intézet jegyzőkönyveinek (MNL HBML VIII.810.), a Debreceni Hadifogoly Átvevő Bizottság nyilvántartásainak és a Népjóléti Minisztériumnak megküldött névjegyzékeknek (MNL OL XIX-C-11.), továbbá a Külügyminisztérium Hadifogoly Osztályának (MNL OL XIX-J-1-q.) az iratainak a digitalizálása.

³⁸ Az Emberi Erőforrás Támogatáskezelő számos pályázatot hirdetett a Gulág(-Gupvi) Emlékév során. Ennek köszönhetően jelentős programok valósultak meg. Csak egy rövid válogatás: DUPKA 2016.; MOLNÁR D.– MOLNÁR D. 2017.; STARK 2017.; BOGNÁR 2018. *Magyarok a GULAG és a GUPVI táborokban*. Online alkalmazás, Magyar Nemzeti Levéltár. https://felsooktatás.oktatólapok.mnl.gov.hu/magyarok_a_gulag_es_a_gupvi_taboraiban/ – letöltve: 2020. szeptember 14.; *Elhurcolva – Távól a hazától. Magyar katonák szovjet fogságban 1941–1955*. Online alkalmazás, HM Hadtörténeti Intézet és Múzeum. <http://katonakagulagon.hu/> – letöltve: 2020. szeptember 14.

Ügynökségének vezetője közötti személyes találkozáson köszönhetően 2017. június 15–16-án Budapesten került sor a Vegyesbizottság hatodik ülésére. Elfogadásra került a 2017–2020 közötti évekre vonatkozó együttműködési munkaterv. Közös kiállítások rendezéséről, konferenciák szervezéséről és forráskiadványok megjelentetéséről döntöttek a tagok. A Vegyesbizottság kinyilatkoztatta, hogy határozottan támogatja a magyar és az orosz levéltárosok közötti tapasztalatcserét, és együttműködik az orosz és magyar kutatók levéltári iratokhoz való hozzáférésnek biztosításában, a levéltárakban található oroszok és magyarok megjelentetésében. Az orosz vendégek a háromnapos szakmai program részeként megtekintették a Magyar Nemzeti Levéltárat, annak Fejér megyei tagintézményét, valamint látogatást tettek a HM Hadtörténeti Intézet és Múzeumban és a Parlamentben.³⁹

A 2017 nyarán elfogadott program szerint megkezdődött a közös projektek előkészítése. A Magyar–Orosz Levéltári Vegyesbizottság hetedik ülésére Szentpéterváron került sor 2018. szeptember 12–14. között. A magyar delegációt elkísérte Dr. Latorcai Csaba, az EMMI közigazgatási államtitkára is, mivel magyar részről ő nyitotta meg a két ország 1948 és 1989 közötti gazdasági kapcsolatait bemutató kiállítást. Az MNL Országos Levéltára és a HM Hadtörténelmi Levéltár közel 300 dokumentumot küldött ki Oroszországba a kiállításához és a kétnyelvű katalógushoz.

Az ülésen megállapodás született a két ország történelmét érintő közös kutatási programokról. Például a két főváros metróját bemutató fotóalbumról, a magyarok a Komintern résztvevői között témájú forráskiadványról vagy az első világháborús hadászati témájú forrásgyűjtemény összeállításáról, továbbá a Hruscsov–Kádár és a Brezsnyev–Kádár kapcsolatokat feltáró kölcsönös levéltári kutatásokról és kiadványok elkészítéséről.⁴⁰

A delegációk egyeztettek a XX. századi magyar történelemre vonatkozó alap kutatások elindításáról, továbbá a magyar és rokon népek korai történetére vonatkozó kutatások elősegítéséről is. Az orosz fél támogatásáról biztosította a magyar társelnököt, aki néhány hónappal korábban eredményes tárgyalásokat folytatott a Magyar Nemzeti Levéltárat képviselve Moszkvában a Hadilevéltárban (Российский государственный военно-исторический архив – RGVIA – Oroszországi Állami Hadtörténeti Levéltár) a második világháború idején fogságba esett és elhurcolt, 600 000-1 000 000 magyar állampolgárra⁴¹ vonatkozó, Oroszországban őrzött levéltári adatok feltárásáról.

³⁹ Lásd: VÁRKONYI 2017.

⁴⁰ SZABÓ 2018.

⁴¹ BOGNÁR 2017.

A feldolgozás módszertani kérdéseinek tisztázásához és a magyar ügyek támogatásához a Magyar Nemzeti Levéltár megnyerte Stefan Karner professzor urat szakértőnek, aki Moszkvában segítette a Magyar Nemzeti Levéltár főigazgatójának tárgyalásait Vladimir Petrovich Tarasovval, az orosz hadilevéltár főigazgatójával. 2017. október 10-én a bécsi Magyar Nagykövetségen Szabó Csaba, a Magyar Nemzeti Levéltár főigazgatója és a Boltzmann Intézet akkor még aktív vezetője, Stefan Karner megállapodást írtak alá, amelynek értelmében a magyar fél kérésére állandó tanácsadói feladatot látnak el a graziak, de különösen is Karner az orosz ügyekben. Az együttműködés közös konferenciák szervezésére, tanácskozások lebonyolítására és kiadványok szerkesztésére is vonatkozott.

A megállapodás értelmében – a magyar fél kérésére – a Boltzmann Intézet a magyar–orosz levéltárügyi kérdésben a magyar fél mellett állandó tanácsadói feladatokat lát el, amely kiterjed a Magyar–Orosz Levéltári Vegyesbizottság munkájára is. Stefan Karner valóban hasznos segítséget nyújtott. Kiterjedt kapcsolatainak, kiváló orosz tudásának, nagy hely- és iratanyag-ismeretének köszönhetően már 2017. októberben sikerült elvben megállapodni a becsült közel 530 000 magyar állampolgárra vonatkozó kartoték digitalizálásáról és az adatok feldolgozásáról.

Ugyancsak a tárgyalások eredményeként 2018 tavaszán Dr. Fiziker Róbert főlevéltáros (MNL) és Dieter Bacher tudományos munkatárs (Ludwig Boltzmann Institut für Kriegsfolgenforschung) egy hétig vizsgálhatták, tanulmányozhatták az orosz hadilevéltárban a nyilvántartó kartonokat. Az 1939 és 1953 közötti időszakban, a második világháború alatt és után az orosz kartonnyilvántartás szerint 6 millió ember került a Szovjetunióba. Ezek egy része hadifogoly, más része polgári személy, internált, „málenkij robotra” elhurcolt. A magyar és az osztrák kiküldöttek megpróbálták felmérni, hogy az orosz katonai bürokrácia által felállított, 6 millió kartont tartalmazó nyilvántartásból a magyarokra vonatkozó iratokat milyen módszerrel lehet kiválogatni. Hazatérésük után részletesen beszámoltak az elvégzett munkájukról. A tapasztalatok levonása után megkezdődött a projekt előkészítése. Kialakult az ár, amiért egy orosz cég, amely a hadilevéltárral és az Oroszországi Föderáció Levéltári Ügynökségével régóta szakmai kapcsolatban állt, elvégezte a 6 millió fogolykartonból a magyarokra vonatkozó leválogatást, digitalizálást és egy orosz adatbázis összeállítását.

Hathatós támogatásért Stefan Karnert a bécsi Magyar Nagykövetségen 2019. november 27-én a Magyar Érdemrend Lovagkeresztjével tüntették ki.⁴²

⁴² Stefan Karner magyar állami kitüntetésével kapcsolatban lásd: <https://bik.ac.at/hohe-auszeichnung-fuer-stefan-karner-2/> – letöltve: 2020. szeptember 14. Továbbá: <https://becs.mfa.gov.hu/news/stefan-karner-auszeichnung> – letöltve: 2020. szeptember 14.

A tárgyalásoknak persze súlyos anyagi vonzatuk is volt. A németek és a japánok több millió hadifoglyuk adataiért kartononként közel négy eurót fizettek. Teljesen világos volt, hogy Magyarország nem lenne képes e célra 2,4 millió eurót, vagyis mintegy 777, 6 millió forintot kiadni. Az oroszok elfogadták, hogy egyénekenként kevesebb mint egy euróért kikeresik a foglyokról vezetett 6 millió kartonból a magyarokra vonatkozó cédulákat, tartalmukat egy adatbázisban rögzítik, és a kartonok mindkét oldalát digitalizálják. A teljes költségek így is meghaladták a negatív hatású árfolyamváltás okán is a 180 millió forintot.

A digitalizált kópia fontos részlet, hiszen a magyar foglyok adatait oroszul írták le, és a korabeli viszonyok, a szovjet katonai írnokok képessége miatt már eleve törtenhetett torzulás az adatfelvételnél. Az adatbázisba rendszerezés kénytelen volt a torzított alakot figyelembe venni. A rendelkezésre álló képek segítségével egy-egy vitatott adatot könnyebben lehet majd tisztázni.

Andrej Juraszov, az Orosz Föderációs Levéltári Ügynökség (Roszarhiv) helyettes vezetője a Magyar–Orosz Levéltári Vegyesbizottság nyolcadik ülését megelőző napon, 2019. október 14-én a magyar Parlamentben tartott sajtótájékoztatón jelentette be, hogy Oroszország átadja a Magyar Nemzeti Levéltárnak a szovjet fogolytáborokba hurcolt magyar állampolgárok adatait tartalmazó nyilvántartások másolatát.⁴³ Másnapról két napig Szolnokon ülésezett a Vegyesbizottság.⁴⁴

A Magyar Kormány kormányhatározatban gondoskodott a foglyukartonok ellentételezéséről, és a feltáró munka megkezdéséhez szükséges pénzeszköz rendelkezésre bocsátásáról. 250 millió forintos költségvetési forrást rendelt az ügyhöz, amelyből az orosz céget kellett kifizetni, illetve a megérkezett anyag előzetes felmérésének és feldolgozásának a kiadásait lehet fedezni.⁴⁵

2019. november végére az orosz partner határidőben leszállította a vállalásának megfelelően a kartonok másolatait és az adatbázist. Összesen 681 085 magyar személyről készült karton. December 4-én Moszkvában Siklósné Dr. Kosztríc Anna moszkvai levéltári delegátus átvette a digitalizált kartonok összesítését egy külső adathordozón, amely több mint 1,3 millió képfájlt tartalmazott 245 GB terjedelemben. Ilyen hatalmas adattömeg nem érkezett magyar levéltárba még soha, de nemzetközi viszonylatban is ritka az ilyen méretű információátadás. (3. táblázat)

⁴³ Lásd a bőséges online sajtóhírből: LATORCAI 2009. Továbbá: Szóts 2019.

⁴⁴ SERES 2019.

⁴⁵ Vesd össze: A MAGYAR KORMÁNY I 562/2019. (X. 4.) KORM. HATÁROZATA... 2019.

Átadás dátuma	Átadva (Передача)	Kartonok száma
2019. augusztus 1.	1, 2, 3, 4, 5	136 205
2019. szeptember 2.	6, 7, 8, 9	135 098
2019. október 11.	10, 11, 12, 13	137 125
2019. október 29.	14, 15, 16, 17	135 105
2019. november 25.	18, 19, 20, 21	137 552
Összesen		681 085

3. táblázat: Az orosz fogolykartonokról készült digitális másolatok átadásának menete

2020 első hónapjaiban megkezdődött az adatok és a képek validálása, vagyis annak megállapítása, hogy az adatbázisba felvitt adatok és a digitalizált képek fedik-e egymást. Közben a Vegyesbizottság magyar oldala többször is ülésezett, hogy kialakítsa a kartonok feldolgozásának a menetét. Több megoldási lehetőség is felmerült. Kézenfekvőnek tűnt a HM HIM gyakorlatát folytatni, hiszen ők már 2017-ben feldolgozták több mint 60 000 elhunyt hadifogoly kartonjait. Ugyanakkor világossá vált, hogy ezzel a módszerrel a tudományosan megfelelő feldolgozásához öt év és körülbelül 500 millió forint kellene. Az öt év a közvéleménynek, az 500 millió forint a politikának lett volna elfogadhatatlan. A növekvő közérdeklődésnek megfelelően azt a célt tűzte ki a Magyar Nemzeti Levéltár vezetése, hogy egy év elteltével képes lesz a levéltár az adatok publikálására.

A kartonok típusa szerint négy változatot lehet megkülönböztetni. Az első közel 400 000 karton megközelítőleg azonos. 18 bejegyzés, információ áll a rendelkezésre, ha a kartonokat teljesen kitöltötték. A többi iraton különbség, hogy egyes kartonokon már ujjlenyomatot is rögzítettek. Az 1951 után hazabocsátott személyek kartonjainak egy részét már arcképpel is ellátták, de ezeken egyszerűsödött a formanyomtatvány.

Nemzetisége:

1. Családi név
2. Keresztnév
3. Apja neve
4. Hol és mikor született
5. Behívás előtti lakcíme
6. Nemzetisége vagy állampolgársága
7. Párttagsága
8. Vallás
9. Képzések

Tábor száma:

Melyik hadsereg kötelékében szolgált

- a. Iskolai végzettsége
- b. Speciális képzése
- c. Katonai képzése
- 10. Foglalkozása

Ügyirat száma
Levéltári száma

- 11. Mozgósítás során besorozták vagy önként jelentkezett
- 12. Melyik alakulat
- 13. Melyik alakulathoz szolgált utoljára fogságba esése előtt
- 14. Rang megnevezése
- 15. Pozíciója, feladata
- 16. Elfogták vagy önként adta-e meg magát
- 17. A hadifogságba kerülésének ideje és helye
- 18. Fogság idején történt helyváltoztatások⁴⁶

Számos ellentmondást tapasztaltak a levéltárosok az adatközlésben. A katonákat egyszerű szovjet katonának töltötték ki az ijedt foglyoktól kapott információk alapján. Családnévként szerepel például a Hitler név is, születési adatként pedig XVIII. századi dátum. Egyéb furcsa válasz is akadt: volt, aki parasztnak adta meg a foglalkozását, de mérnöknek a beosztását; a katonatisztek gyakran közlegénynek állították magukat. Sok kárpátaljai, felvidéki, erdélyi és délvidéki magyar is szerepel a nyilvántartásban, de nem tudni még, hogy minden ezeken a területeken elfogott személyt magyarként vagy más nemzetiségüként tüntettek-e fel. A magyar nevek orosz átírása is kérdéseket vet fel. Meglepetésre az adatbázisban nem szerepelnek közismert személyek, akik évekig, gyakran egy évtizedig raboskodtak GUPVI/GULAG-táborokban. Például hiányzik az adatbázisból Menczer Gusztáv is, vagy Olofsson Károly OSB⁴⁷ és Kölley György is.⁴⁸ Olofsson viszonylatában nem volt kérdéses a névátírás, de találati eredmény mégsem volt. A Kölley név már problémásabb. Előfordulhat hallás alapján leírva Köhler néven, de mivel az oroszban nincs ékezet és a „h” betű írása hallás után nem egyértelmű, ezért megpróbálták a levéltárosok az „x” és „r” betűkkel. Amúgy a Kölley nevet írhatták Коллей, Коллеы, Коллэйи stb. alakban is. Miután a nevek nem hoztak eredményt, megpróbálták a születés évére és helyére szűkíteni a keresést, de nincs eredmény. Ugyancsak megfigyelhető,

⁴⁶ A kétoldalas karton kinézetét tükrözi a tördelés.

⁴⁷ Olofsson (Károly) Placid OSB (1916–2017) bencés szerzetespap, tanár. 1946-ban a szovjet katonai bíróság tíz év gulágra ítélte koholt vádak alapján.

⁴⁸ Vitéz Kölley (Köhler) György (1919–2005) magyar katolikus pap és cserkészvezető. A Szovjetunióban öt éven keresztül GULAG-táborban raboskodott Karéliában.

hogy előfordulnak ismétlődő nevek is az adatbázisban. Az internáltak 90 százaléka 1945-ben került a kartonok szerint szovjet fogságba, azt követően csak elvéve. A levéltárosok összevetették a Szovjetunió lágereiben elhunyt hadifoglyokról készített HM HIM adatbázist és a részletesebb, most átvett adatokat. A két intézmény adatbázisa csak részben egyezik.

A felmerülő összes kérdést a magyar levéltárosok összegyűjtik és az osztrák, illetve orosz kollégákkal együtt igyekeznek tisztázni a vitás eseteket. Folyamatos tárgyalások zajlottak az egyetemek informatikai tanszékeivel/karaival és vállalatokkal az adatfeldolgozás korszerű számítástechnikai megoldásokat kínáló, mesterséges intelligenciát is alkalmazó lehetőségeiről, módszereiről. A cél végső soron az, hogy a világhálón elérhető adatbázis jöjjön létre, amelyben a hozzátartozók és érdeklődők kereshetnek. A Magyar Nemzeti Levéltár 2020 végéig ki akarja publikálni az alapadatokat, de további állami támogatással olyan alkalmazást kíván létrehozni, ami legalább annyira segíti az állampolgárt, mint az osztrákok alkalmazása. Abban is konszenzus jött létre, hogy az adatbázis a kartonoknak megfelelően, azaz nem javítva, hanem a levéltári szakmai követelményeknek megfelelően legyen közzétéve, persze az eligazodást segítő kiegészítő információkkal ellátva.⁴⁹

Ukrajnával is van levéltári megállapodás, de a pandémiás helyzet mellett az ukrán–magyar politikai viszony is befolyásolja a levéltári együttműködést. Elsősorban a kárpátaljai levéltárakban, Beregszászon és Ungváron vannak magyar vonatkozású iratok, de magyar állampolgárokkal kapcsolatos adatok lehetnek más levéltárakban, akár Kijevben is.

Számos hozadéka lehet a kartonok feldolgozásának. Az oroszoktól átvett adatbázisnak a meglévő hazai adatokkal való egybevetése és feldolgozása véget vethet a számokkal való történetetlen dobálózásnak. Tudományos szempontból is jelentős eredmények várhatók: minthogy többféle adatot tartalmaznak a kartonok, az adatbázis egy sor társadalomtörténeti kutatást sarkallhat. Talán érdemes lenne a holokauszt kutatáshoz hasonló intézményesített kutatóbázist kialakítani a GULAG-lágervilág történetének feldolgozására is.

Ami talán ennél is fontosabb, bár nem nélkülözheti az alapos tudományos-történeti kutatásokat és magyarázatokat, az, hogy a több évtizedes eltitkolás, elhallgatás után ez a rettenetes nemzeti tragédia a másik nagy nemzeti tragédiával, a zsidó vézskorszakkal együtt végre torzítatlanul a helyére kerülhet a nemzet emlékezetében. Nem szabad elfelejteni, máig kibeszéletlen személyes sorscsapások

⁴⁹ A kézirat lezárulta óta az adatbázis elkészült és megnyílt a széles közönség előtt. Ez 2021. február 25-e óta az alábbi linken érhető el: <https://adatbazisokonline.hu/gyujtemeny/szovjetunioba-elhurcoltak> – letöltve: 2021. szeptember 30. (SZOVJET TÁBOROK MAGYAR FOGLYAI É. N.)

sokaságáról van szó. Minden egyes karton egy-egy család tragédiáját takarja. Felemelő és megrendítő azt látni-tapasztalni, ahogy öregek és fiatalok, gyakran dédunokák keresik fel az adatok feldolgozásának e korai szakaszában is a levéltárat, hogy elveszett rokonaik adatait, emlékeit felleljék. Mindez biztosan hozzájárul a nemzeti emlékezet gyógyulásához.

FELHASZNÁLT FORRÁSOK ÉS IRODALOM

Budapest Főváros Levéltára (BFL)

IV.1409.k. A megyei törvényhatóságok és törvényhatósági jogú városok (1528–1992). Budapest Székesfőváros Polgármesterének iratai (1873–1950). Egyesületi nyilvántartások és iratok (1945–1950)

IV.1429. A megyei törvényhatóságok és törvényhatósági jogú városok (1528–1992). Budapest Székesfőváros egyesületi alapszabályainak levéltári gyűjteménye (1945–1952)

Magyar Nemzeti Levéltár Hajdú-Bihar Megyei Levéltára (MNL HBML)

VIII.810. Intézetek, intézmények. A Debreceni Városi Fertőtlenítő Intézet iratai (1946–1950)

Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára (MNL OL)

469/2003. (22. tétel) Magyar–Orosz Levéltári Vegyesbizottság létrehozása
958/2003. (24. tétel) Magyar–Orosz Levéltári Vegyesbizottság ülésével (2003–2006 rendezvény terv) kapcsolatban meghívás Moszkvába 2003. december 5–10. között (4.3.1/172-1/2003)

K-73. Polgári kori kormányhatósági levéltárak – K szekció (1770–1973). Külügyminisztérium Hadifogoly Osztály (1918–1940)

M-KS-276-118. Az 1945 utáni munkáspártok iratai (1945–2004). A Magyar Dolgozók Pártja (1946–1958). MDP Központi Szervei (1946–1958). MDP KV Hadifogoly Iroda (1946–1949).

X. Másolatok gyűjteménye

XIX-C-11. Az államigazgatás felsőbb szervei (1862–2014). Népjólét. Egészségügy (1942–1998). Debreceni Hadifogoly Átvevő Bizottság (1945–1950)

XIX-J-1-q. Az államigazgatás felsőbb szervei (1862–2014). Külügy (1862–1995). Külügyminisztérium (1862–1995). Hadifogoly osztály (1945–1949)

A MAGYAR KORMÁNY 1562/2019. (X. 4.) KORM. HATÁROZATA... 2019: A Magyar Kormány 1562/2019. (X. 4.) Korm. határozata az Oroszországban található magyar vonatkozású levéltári anyagok feltárásának és gyűjtésének előmozdításáról. *Magyar Közlöny* 164. (2019. október 4.) 6872.

A. SAJTI Enikő 2004: *Impériumváltások, revízió és kisebbség: magyarok a Délvidéken 1918–1947*. Budapest, Napvilág Kiadó.

BABUS Antal – SERES Attila (szerk.) 2014: *Egy konzervatív úr a baloldali zarándokok között. Magyary Zoltán szovjetunióbeli útja*. Budapest, Argumentum Kiadó – Moszkvai Magyar Levéltári Intézet.

- BANK Barbara – CSERESNYÉSNE KISS Magdolna (szerk.) 2011: *Délvidéki tragédiánk 1944–45*. Szeged, Délvidéki Mártírium 1944–45 Alapítvány.
- BEEVOR, Antony 2002: *Stalingrad*. Niedernhausen, Orbis-Verlag.
- BETTEZ, David J. 1988: Unerfüllte Initiative. Abrüstungsverhandlungen und die Haager Friedenskonferenzen von 1899 und 1907. *RUSI Journal* 133/3. 57–62.
- BOGNÁR Zalán 2000: Az elmaradt szovjet–magyar hadifogoly-egyezmény. *Hadtörténelmi Közlemények* 113/4. 861–881.
- BOGNÁR Zalán 2012: *Hadifogolytáborok és (hadi)fogolysors a Vörös Hadsereg által megszállt Magyarországon 1944–1945*. Budapest, Kairosz Kiadó.
- BOGNÁR Zalán 2017: 960 ezer vagy több mint 1 millió (hadi)fogoly? Az 1941–1945 között szovjet (hadi)fogságba vetett magyar állampolgárok (katonák és civilek) létszáma és halálozási arányuk. In BOGNÁR Zalán – MUSKOVICS Andrea Anna (szerk.): *Emberk az embertelenség világában. A Gulág és a Gupvi. A Gulágkutatók Nemzetközi Társaságának évkönyve 2015–2017*. Budapest, Gulágkutatók Nemzetközi Társasága – Kairosz Kiadó. 66–98.
- BOGNÁR Zalán 2018: „Málenkij robot”. *A Magyarországról ítélet nélkül szovjetunióbeli kényszermunkára elhurcolt civilek története*. Budapest, Gulágkutatók Nemzetközi Társasága – Kairosz Kiadó.
- DUPKA György 2012: „Hova tűnt a sok virág...” *Időutazás az Urálba magyar és német rabok (1941–1955) nyomában. (Történelmi szociográfia)*. Ungvár–Budapest, Kárpátaljai Magyar Művelődési Intézet – Intermix Kiadó.
- DUPKA György (szerk.) 2016: *Vádolnak a kárpátaljai túlélők és a meggyalázott holtak. Szemelvények a szovjet fogságból hazatért túlélők (volt katonafoglyok, civil internáltak, politikai elítéltek, kényszermunkások) vallomásaiból, visszaemlékezéseiből, valamint a hozzátartozók adatközléseiből*. Ungvár–Budapest, Intermix Kiadó.
- ERDŐS László 2001: *A hadifogoly*. Budapest, Zrínyi Kht.
- FIZIKER Róbert (szerk.) 2017: *Magyar Szovjet gazdasági kapcsolatok 1948–1973. Dokumentumok*. Budapest, Magyar Nemzeti Levéltár.
- FORTY, George 2000: *Az Afrika Korps II. A hosszú visszavonulás*. Debrecen, Hajja & Fiai Könyvkiadó.
- FÜR Lajos 1984: Hol az a sok sírhalom? Magyarország embervesztése. *Magyar Hírlap* 17/146. (1984. június 23.) 9.
- FÜR Lajos 1989: *Mennyi a sok sírkereszt? Magyarország embervesztése a második világháborúban*. Budapest, Püski Kiadó.
- GEREBEN Ágnes 2008: *Beszélgetések a gulágról*. Budapest, Helikon Kiadó.
- GOEKEN-HAIDL, Ulrike 2007: *Der Weg zurück. Die Repatriierung sowjetischer Zwangsarbeiter und Kriegsgefangener während und nach dem Zweiten Weltkrieg*. Essen, Klartext.

- GOSZTONYI Péter 1993: *A Vörös Hadsereg. A szovjet fegyveres erők története, 1917–1989*. Budapest, Európa Könyvkiadó.
- GÜCKELHORN, Wolfgang 2005: *Das Ende am Rhein. Kriegsende zwischen Remagen und Andernach*. Aachen, Helios.
- HELLBECK, Jochen 2012: *Die Stalingrad-Protokolle. Sowjetische Augenzeugen berichten aus der Schlacht*. Frankfurt am Main, Fischer Verlag.
- KOLONTÁRI Attila – SERES Attila (szerk.) 2014: *A Komintern „védőszárnyai” alatt. Orosz levéltári források Rákosi Mátyás börtönéveiről 1925–1940*. Budapest, Argumentum Kiadó – Moszkvai Magyar Levéltári Intézet.
- KOSSERT, Andreas 2009: *Kalte Heimat. Die Geschichte der deutschen Vertriebenen nach 1945*. München, Siedler Verlag.
- KOSZTRICZ Anna 2009: Sorsok a háború után. *ArchívNet* 9/6. (https://archivnet.hu/hetkoznapok/sorsok_a_haboru_utan.html – letöltve: 2020. szeptember 13.)
- KOVÁCS Péter 2011: *Nemzetközi közjog*. Budapest, Osiris Kiadó.
- LATORCAI JÁNOS 2019: *A második világháború alatt 600 ezer magyar került szovjet hadifogságba*. <https://kdnep.hu/hirek/latorcai-janos-masodik-vilaghaboru-alatt-600-ezer-magyar-kerult-szovjet-hadifogsagba> – letöltve: 2020. szeptember 14.
- MARKÓ György 1996: Magyarország vesztesége a második világháborúban. In KOLLEGA TARSOLY István (főszerk.): *Magyarország a XX. században. I. kötet. Politika és társadalom, hadtörténet, jogalkotás*. Szekszárd, Babits Kiadó. 397–412.
- MASCHKE, Erich (szerk.) 1974: *Die deutschen Kriegsgefangenen des Zweiten Weltkrieges. Eine Zusammenfassung*. München, Verlag Ernst und Werner Gieseking.
- MÉG NAGYOBB VOLT... 2014: Még nagyobb volt a Vörös Hadsereg 2. világháborús vesztesége. *Múlt-kor*. (<https://mult-kor.hu/cikk.php?id=41082> – letöltve: 2020. szeptember 12.)
- MEZEI Zsuzsanna 2010: Rendszerváltás a Vajdaságban 1944/45-ben a vajdasági levéltár fondjainak tükrében. In BIERNACKI, Karol – FODOR István (szerk.): *Impériumváltás a Vajdaságban (1944)*. Szeged–Zenta, Csongrád Megyei Levéltár – Zentai Történelmi Levéltár. 119–133.
- MOLNÁR D. Erzsébet – MOLNÁR D. István (szerk.) 2017: *Hadifogság, málenkij robot, Gulág. Kárpát-medencei magyarok és németek elhurcolása a Szovjetunió hadifogoly- és kényszermunkatáboraiiba (1944–1953)*. *Nemzetközi tudományos konferencia, Beregszász, 2016. november 17–20*. Beregszász–Ungvár, „RIK-U” Kiadó.

- MURÁDIN János Kristóf 2014: A felszabadulás árnyoldala. Kolozsvári magyarok szovjet fogságban 1944 őszén. In H. SZABÓ Gyula (főszerk.): *Kincses Kolozsvár kalendáriuma 2014–2015*. Kolozsvár, Erdélyi Magyar Nemzeti Tanács – Kriterion Könyvkiadó. 110–117.
- MÜLLER, Rolf-Dieter (szerk.) 2008: *Der Zusammenbruch des Deutschen Reiches 1945. Die Folgen des Zweiten Weltkrieges*. München, Deutsche Verlags-Anstalt.
- OTTO, Reinhard 1998: *Wehrmacht, Gestapo und sowjetische Kriegsgefangene im deutschen Reichsgebiet 1941/42*. München, Oldenburg.
- OVERMANS, Rüdiger 1990: 55 Millionen Opfer des Zweiten Weltkrieges? Zum Stand der Forschung nach mehr als 40 Jahren. *Militär-geschichtliche Mitteilungen* 48/2. 103–121.
- OVERMANS, Rüdiger 1995: „Ein untergeordneter Eintrag im Leidenbuch der jüngeren Geschichte”? Die Rheinwiesenlager, 1945. In VOLKMANN, Hans-Erich (szerk.): *Ende des Dritten Reiches, Ende des Zweiten Weltkriegs. Eine perspektivische Rückschau*. München–Zürich, Piper Verlag. 259–291.
- OVERMANS, Rüdiger 2005: Die Kriegsgefangenenpolitik des Deutschen Reiches 1939 bis 1945. In ECHTERNKAMP, Jörg (szerk.): *Die Deutsche Kriegesgesellschaft 1939–1945*. München, DVA. 729–875.
- OVERMANS, Rüdiger 2008: Kriegsverluste im Kontext von Reparationsinteressen. *Historie. Jahrbuch des Zentrums für Historische Forschung Berlin der Polnischen Akademie der Wissenschaft 1. Krieg und seine Folgen*. 93–102.
- REINHARD, Marcel – ARMENGAUD, André 1961: *Histoire générale de la population mondiale*. Paris, Montchrestien.
- RÓZSÁS János 2000: *Gulag lexikon*. Budapest, Püski Kiadó.
- SERES Attila 2019: *Szolnokon ülésezett a Magyar–Orosz Levéltári Vegyesbizottság*. https://mnl.gov.hu/mnl/ol/hirek/szolnokon_ulesezett_a_magyar_orsz_leveltari_vegyesbizottsag – letöltve: 2020. szeptember 14.
- SPOERER, Mark 2001: *Zwangsarbeit unter dem Hakenkreuz*. Stuttgart–München, Deutsche Verlagsanstalt.
- STARK Tamás 1985: Meghalt, eltűnt, fogságba esett. Magyarország második világháborús katonai és polgári vesztesége. *Történelmi Szemle* 28/1. 80–95.
- STARK Tamás 1989: *Magyarország második világháborús embervesztesége*. Budapest, MTA Történettudományi Intézet.
- STARK Tamás 2006: *Magyar foglyok a Szovjetunióban*. Budapest, Lucidus Kiadó.
- STARK Tamás (szerk.) 2017: „...akkor aszt mondták kicsi robot”. *A magyar polgári lakosság elhurcolása a Szovjetunióba korabeli dokumentumok tükrében*. Budapest, MTA BTK Történettudományi Intézet.
- STREIT, Christian 1997: *Keine Kameraden. Die Wehrmacht und die sowjetischen Kriegsgefangenen 1941–1945*. Bonn, Verlag J.H.W. Dietz.

- SZABÓ Csaba 2018: Beszámoló az Orosz–Magyar Levéltári Vegyesbizottság munkájáról 2017–2018. *Levéltári Szemle* 68/4. 50–55.
- SZÁMVÉBER Norbert 2010: *Páncélosok a sivatagban. Páncélos-hadviselés Észak-Afrikában 1940–1943*. Nagykovácsi, Püedlo Kiadó.
- SZOVJET TÁBOROK MAGYAR FOGLYAI é. n.: *Szovjetunióba elhurcoltak. A GULÁG és GUPVI táborokban fogvatartott magyarokról készített adatbázisok*. <https://adatbázisokonline.hu/gyujtemeny/szovjetunioba-elhurcoltak> – letöltve: 2021. szeptember 30.
- SZÓTS Zoltán Oszkár 2019: *Hatszáz ezer magyar fogoly 1944 és 1960 között a Szovjetunióban – a teljes nyilvántartás Magyarországra érkezik*. <https://ujkor.hu/content/hatszazezer-magyar-fogoly-1944-es-1960-kozott-szovjetunioban-teljes-nyilvantartas-magyarorszagra-erkezik> – letöltve: 2020. szeptember 14.
- VARGA Éva Mária 2006: *Magyar hadifoglyok a Szovjetunióban. Dokumentumok (1941–1953)*. Moszkva–Budapest, Rosszpen – MKTTK.
- VARGA Éva Mária 2010: *Magyarok szovjet hadifogságban (1941–1956). Az oroszországi levéltári források tükrében*. Budapest, Russica Pannonicana.
- VÁRKONYI Melinda 2017: *Budapesten ülésezett az Orosz–Magyar Levéltárosi Vegyes Bizottság*. <https://honvedelem.hu/hirek/hazai-hirek/budapesten-ulesezett-az-orosz-magyar-leveltarosi-vegyes-bizottsag.html> – letöltve: 2020. szeptember 13.
- <http://katonakagulagon.hu/index.php> – letöltve: 2020. szeptember 13.
- <https://becs.mfa.gov.hu/news/stefan-karner-auszeichnung> – letöltve: 2020. szeptember 14.
- <https://bik.ac.at/> – letöltve: 2020. szeptember 14.
- <https://bik.ac.at/hohe-auszeichnung-fuer-stefan-karner-2/> – letöltve: 2020. szeptember 14.
- https://felsooktatas.oktatolapok.mnl.gov.hu/magyarok_a_gulag_es_a_gupvi_taboraiban/ – letöltve: 2020. szeptember 14.
- <https://www.pofosz.hu/> – letöltve: 2020. szeptember 13.

**DELAYED RESPECTS. THE PROCESSING OF RECORD CARDS
FOR HUNGARIAN CITIZENS, WHO WERE TAKEN
TO THE SOVIET UNION ON ACCOUNT
OF THE WORLD WAR II.**

The study briefly summarizes domestic and international knowledge about World War II casualties, highlighting the deceased and captive soldiers and civilians. It states that the Hungarian mortality and prisoner data are outstandingly high in Europe; for the population of that time, Hungary suffered the third or fourth largest loss. The Author reports on the years of work and the reconciliation process, according to which the Russian military archives handed over to the Hungarian National Archives a record card nearly 700,000 Hungarian citizens, by December 2019. It presents in detail the research results related to the Hungarian (military) prisoners – soldiers and civilians – deported to the Soviet Union, and the possibilities of processing the documents concerning prisoners found in Russia. In order to start the work, the Hungarian archivists profited from the latest international results, for example, those of Austrian historian Stefan Karner, and the results of the Ludwig-Boltzmann-Institut für Kriegsfolgen-Forschung, as well as up-to-date IT and computer skills. The National Archives plan to publish the results in order to help Hungarian society come to terms with the facts, and to advance historical and sociological research on the topic.

MENCZER ERZSÉBET

A GULAG RABTELEPEI KAZAHSZTÁNBAN

Amikor az ember olyan súlyos történelmi háttérrel kap örökül szüleitől, mint amit én is kaptam, akkor nem csodálkozok azon, hogy a SZORAKÉSZ-nek és nekem, mint a szervezet elnökének az egyik legfontosabb célom az életben a történelmi emlékezet ébrentartása, a tények feltárása, bemutatása és a széles társadalommal való megismertetése. A szüleim kilenc, illetve tíz évet voltak politikai rabok a Szovjetunió legsötétebb GULAG-rabtelepein. Az Édesapám 1989-ben alapította meg a Szovjetunióban volt magyar politikai Rabok és Kényszer munkások Szervezetét, mely a mai napig aktívan működik, sőt most már nemcsak Magyarországon – ahol számos emlékművet és emléktáblát állítottunk már a több mint 800 000 ártatlanul elhurcolt honfitársunk tiszteletére –, hanem Kazahsztánban is, volt egykori GULAG-táborok helyszínén. Feltehetik a kérdést, hogy miért pont Kazahsztánban?

2017 májusában hivatalos látogatáson vettem részt Baranyi András nagykövet úr meghívására Kazahsztánban. A meghívás célja az volt, hogy a kazah politikai üldözöttek emléknapján részt vegyek az ünnepségeken, beszédet mondjak, koszorút helyezek el Alzsirban, az egykori volt GULAG-lágermúzeumban, ahol kezdeményezésemre mindössze két hónap alatt a Nagykövetség segítségével felállításra került az ott fogvatartott magyar áldozatok tiszteletére egy méltó, vörös márványból készült emlékmű is, melyet még 2017-ben fel is avattak. (1. kép) Karagandában, Szpasszkban, az egykori GULAG-láger helyén felállított emlékparkban megkoszorúztam a magyar hadifoglyok emlékére állított emlékművet. E helyszín a SZORAKÉSZ számára azért bír különösen nagy jelentőséggel, mert a több mint 800 000 ártatlanul elhurcolt honfitársunk nagy része, többek között tagjaink, szüleink is hosszabb-rövidebb ideig, de kényszerű rabjai voltak a karagandai lágereknek, különösen a Szpasszkban működtetettnek. A kint tartózkodás során ellátogattam a KARLAG Memorial Múzeumba, mely Karagandában található, Dolinkában, az egykori GULAG-lágerrendszer fő táborában és irányító központjában, megőrizve a véres múlt minden körülményét, plasztikusan bemutatva több millió ember kegyetlen életkörülményét, szenvedését. A múzeumlátogatás során derült ki, hogy számos elhurcolt honfitársunkról máig nem látott és nem is ismert dokumentumok találhatóak meg az egykori épületben, melynek hazahozatala nagyban segíti a történészek, kutatók további munkáját. Amit első lépésben sikerült, azt haza is hoztam, de a munka folytatódik.

1. kép: Az alsziri emlékmű
(Menczer Erzsébet felvétele, 2019)

2018-ban már a SZORAKÉSZ 12 fős delegációjával tértem vissza Kazahsztánba, ahol megfogalmazódott bennük, hogy további GULAG-táborok helyszínét kellene felkutatni és a magyar áldozatoknak emlékművet állítani.

2019-ben a SZORAKÉSZ 12 fős delegációja megismételte a sikeres kazah látogatást, csak más céllal. Emlékművet állítottunk Zsezkazganban – eredeti nevén Dzsezkazgan – az oda hurcolt magyar politikai rabok tiszteletére, melyet ünnepélyes keretek között Nagykövetségünk munkatársaival, kazah történész asszonyokkal, a helyi vezetőkkel és a lakossággal közösen avattunk fel, majd körbejártuk az egykori táborrendszer még megmaradt területeit.¹ (2. kép)

A szovjet uralom idején a város egy részében – Kengirben – GULAG-munkatábor működött, amelyet Szolzsenyicin *A Gulag szigetvilág* (*The Gulag Archipelago*) és Alexander Dolgun *An American In The Gulag* című műveikben is megemlítenek.

Ez az utazás Kazahsztánba megrázó, felemelő és egyben hátborzongató is volt. Lépkedni azon a földön, ahol szüleink egykoron oly sokat szenvedtek, látni a még álló épületeket, megmaradt tábori részeket, mindannyiunk szeméből könnyeket csalt elő.

¹ Az egykori táborrendszerről készült képeket lásd a mellékletekben!

2. kép: A szezkazgáni emlékmű
(Menczer Erzsébet tulajdona)

Elismerés és megbecsülés illeti Kazahsztán emlékezetpolitikáját, mely jóval előrébb tart, mint hazánké. Magyarországon, országgyűlési képviselőként én nyújtottam be 2012-ben azt a törvénytervezetet, melynek elfogadása óta a Szovjetunióba hurcolt magyar politikai rabok és kényszermunkások nemzeti emléknapja november 25-e. 23 évvel a rendszerváltás után nyílt csak meg a lehetőség arra, hogy emlékezetpolitikánkat végre a helyes irányba tereljük, és 28 évnek kellett eltelnie, hogy végre méltó emlékművet sikerült állítani a szovjet megszállás áldozatainak emlékére, mely az idők végezetéig fogja emlékeztetni az embereket a XX. század történelmének legszomorúbb, milliók számára szenvedéssel teli, gyötrelmes korszakára, melyet még mindig elég hiányosan tanítanak.

A magyarok több mint 2000 fő- és altáborban szóródtak szét. Azerbajdzsánban 44, a Baltikumban 158, Belorussziában 131, a Kola-félsziget térségében 53, Grúziában 65, Kazahsztánban 39, Moldáviában 15, Észak-Oroszországban 119, Leningrád térségében 53, Közép-Oroszországban 627, az Urálban 276, Szibériában 64 táborban raboskodtak magyarok.

A kazah és magyar nép szenvedéstörténete azonos! A sztálinista diktatúra, a kegyetlen bolsevik rendszer nem kímélt senkit. Éppúgy bebörtönözték, tömegesen lágerekbe hurcolták őket is, sőt a kazahokat már előbb is koncentrációs lágerekbe zárták, mint honfitársaimat!

Hosszú ideje már mindennek, remélem, ma már mindenki belátja, hogy ez bizony népirtás volt!

Köszönöm Kazahsztánnak, hogy szövetségünk a múltunk megismerésében, helyzetételében és lezárásában! Emlékezni és emlékeztetni! Ezt kaptuk örökségül, ez a feladatunk!

GULAG PRISON COLONIES IN KAZAKHSTAN

The Organization of Hungarian Political Prisoners and Forced Workers (hereinafter: SZORAKÉSZ), who were in the Soviet Union, celebrated its 30th anniversary last year. Since the establishment of the association, one of its most important tasks has been to preserve the memory of the Hungarians deported to the Gulag camps of the Soviet Union. The founding members of SZORAKÉSZ were the survivors of the Gulag and their family members, who set a goal not to let the stories of their comrades who had died in the camps fall into oblivion. I myself, the president of the association, am a descendant of Gulag survivors. My parents were political prisoners for 9 and 10 years in the darkest GULAG prison camps in the Soviet Union. My father founded SZORAKÉSZ in 1989. After several years of diplomatic negotiations, our association erected a monument in 2019, in Zsezkazgan – originally called Dzsezkazgan – in honor of the Hungarian political prisoners taken there. I would like to report on this event in my brief summary.

HAVASI JÁNOS

A KÖZMÉDIA SZEREPE A SZOVJET ÖNKÉNYURALOM ÁLDOZATAI EMLÉKÉNEK MEGŐRZÉSÉBEN

Tisztelt Elnök úr, tisztelt Konferencia! Kedves Kollégák!

Köszönöm a lehetőséget, hogy szólhatok néhány szót a közmédia szerepéről a háborús áldozatok emlékének elevenen tartásában.¹ A konferencia vége felé haladva érzem annak sürgető igényét, hogy igyekezzek mondandómat szűk keretek közt tartani. Ennek megfelelően előadásomat akár egy mondatban is összefoglalhatnám: a magyar rádiónak és televízióknak, valamint a központi hírszolgáltatásnak alapvető feladata, sőt kötelessége, hogy műsoraiban gyakran és részletesen foglalkozzon a magyar történelem sorsfordító eseményeivel, így a második világháborút követő megtorlásokkal, a civil lakosságot is sújtó elhurcolásokkal.

A közmédia felelőssége több ágon gyökerezik. Mindenekelőtt a nevében is szereplő közszolgálat kötelez rá minket. A közel 1 millió családot érintő hadifogság, munkaszolgálat, kényszermunka és büntetőtábor mély nyomokat hagyott a társadalom életében. S akkor még nem beszéltünk a katonaviseltek millióiáról és azok családtagjairól, a hősi halottak hozzátartozóinak soha nem múló, generációkon át öröklődő fájdmáról.

A kérdést akár úgy is föltehetnénk: hogy ne lenne feladata a közmédiának az ilyen széles társadalmi réteg életét alapvetően befolyásoló történelmi események hiteles bemutatása, elemzése?

Sajnos, hosszú évtizedeken át a sajtó, a rádió, az állami filmipar, majd 1958-tól a televízió vezetői úgy gondolták, hogy nekik ezekkel a gyászos, rosszlelkű dolgokkal semmi tennivalójuk sincs. Az irányadó tömegdal útmutatásának megfelelően igyekeztek a múltat végképp eltörölni. Vagy, ha mégis, az uralkodó rendszer elvárásainak megfelelően a győztesek apológiáját zengték, tovább sulykolva a „bűnös nép” tudatát az amúgy is apatikus közvéleménybe. Az idősebb nemzedék még jól emlékszik rá, hogy legfeljebb Karsai

¹ Az itt közölt szöveg a *GUPVI, GULAG – Magyarok a szovjet lágerbirodalomban 1944/45–2019/20* című konferencián elhangzott előadás szerkesztett formában, lábjegyzetekkel kiegészítve.

Elek² *A berchtesgadeni sasfészekről a berlini bunkerig*, vagy Dold-Mihajlik³ *Ordasok között* című pártos rádiósorozataiból tájékozódhatott a nagyközönség a második világháború eseményeit illetően. A filmvászon se vége, se hossza nem volt a sematikus szovjet és jugoszláv partizántörténeteknek.⁴ A *Szállnak a darvak* című, 1957-ben elkészült szovjet film Tatjana Szamojlovával legalább igazi minőség volt: a film humánus üzenete némi vigaszt jelentett sok százezer férjét, fiát gyászoló asszony számára a világban. Nem véletlenül kapott Arany Pálmát Cannes-ban, pedig akkor még javában dúlt a hidegháború.

A magyarok által elszenvedett háborús traumáról 1989-ig még beszélni sem volt szabad. Ez az elhallgatás és elhallgattatás is hozzátartozott a „bűnös nép” penitenciájához. Magyar királyi katonatisztet pozitív szerepben feltüntetni teljesen elképzelhetetlen volt. Az egyoldalúságnak, a sematizmusnak, a dolgok fekete-fehér színben történő láttatásának még az olyan drámai filmalkotások is áldozatul estek, mint a Cseres Tibor⁵ regénye alapján készült *Hideg napok*.

Az első bizonytalan lépést az árnyaltabb történelemszemlélet felé a Bokor Péter által szerkesztett *Századunk* című történelmi dokumentumműsor jelentette. Első adását 1965-ben sugározta a Magyar Televízió. A dátum bizonyára nem véletlenül esik egybe az új (gazdasági) mechanizmus nyitányával, amely a szellemi életben is átmeneti pezsgést hozott, hogy aztán egy 1972-es központi

² Karsai Elek (eredeti nevén Klein Elek, 1922–1986) történész, szociológus, egyetemi docens, levéltáros. Az 1948–1990 közötti magyarországi történetírás egyik meghatározó alakja volt. Fő kutatási területe a két világháború közötti Magyarország és főként a második világháború időszakának története volt.

³ Jurij Dold-Mihajlik (1903–1966) szovjet–ukrán író. Legismertebb műve az *Ordasok között*, amelyből film is készült. Ez egy második világháborús kalandregény, amelynek hőse, Grigorij Honcsarenko beépül az SS-tisztek közé. Grigorij háború utáni „hőstetteinek” történetében – *Fekete lovagok között* – a szerző Honcsarenko olaszországi és hispániai vitézkedését írja le. Itt Heinrich von Goldring álnéven leplezi le a fasizmust.

⁴ Példaként lásd: Jugoszláviában: *Szlavica* (1946), *Kozara* (1962), *Célpont a hid* (1969), *Neretvai csata* (1969), *Sutjetska* (1971), amelynek forgatásán Tito is megjelent. Szovjetunióban: *Ellenterv* (1932), *Bányászok* (1937), *Nahimov tengernagy* (1946), *Felszabadítás* (1975), *Jöjj és lásd!* (1985); Lengyelországban: *A négy páncélos és a kutya* (1966–1970); Magyarországon: *Teljes gőzzel* (1951).

⁵ Cseres Tibor (eredeti nevén Portik Cseres Tibor, 1915–1993) Kossuth-díjas magyar író, 1987 és 1989 között a Magyar Írók Szövetsége elnöke volt. Történelmi regényei és tényfeltáró írásai kulcsfontosságúak voltak a magyar nép történelmi lelkiismeretének és büszkeségének ápolásában a XX. század második felében. *Hideg napok* (1964) című regényében drámai erővel mutatja be az újvidéki zsidó és szerb lakosság elleni magyar atrocitásokat. Az ellenoldal vérengzéseiről 1991-ben szintén ő maga írt tényyszerűségében is helytálló dokumentumregényt, a szerbek helyett is fejet hajtva a mintegy 30 000 magyar és német áldozat emléke előtt.

párthatározat ismét behúzza az ideológiai kéziféket.⁶ Ebben a műsorban kormányzótanácsi jegyzőkönyvek és más dokumentumok alapján neves színészek segítségével rekonstruálták az 1939–1945 közötti időszak fontosabb lépéseit. Így tárgyalták ki például Teleki Pál öngyilkosságának körülményeit, a Magyarország hadba lépését megelőző vitákat, a Szálasi-puccs drámai pillanatait. Tekintettel arra, hogy itt eredeti dokumentumok alapján dolgoztak a dramaturgok, a szocialista történelemszemlélet kialakítása és erősítése a narrátorra maradt.

Nemeskürty István⁷ *Requiem egy hadseregért* című tanulmánykötete törte meg a csendet a doni katasztrófa körül. Könyve számos tévedést és több tendenciózus, a hadtörténészek által azóta már megcáfolt állítást tartalmazott. Az a legkevesebb, hogy a szekszárdi 18. gyalogezred háborús ikerezredét, a 48-ast kinevezi székesfehérvárinak vagy, hogy egy zászlóaljparancsnokot kétszer említ meg két különböző ezred kötelékében. De sajnos Nemeskürty nem kevesebbet állít, mint hogy az akkori hadvezetés tudatosan küldött vágóhídra számára nem kívánatos társadalmi csoportokat.

„Fasiszta kormány fasiszta hadseregéről van szó; rablóhadjáratban részt vevőkről. Talán győzelmet kívántunk volna neki? Nem, nem erről van szó! Nem a 2. magyar hadseregéről, mint fasiszta katonai szervezetről, hanem az abba kényszerített, cinikusan halálba hajszolt emberekről van szó.”⁸ Ez olvasható az 1974-ben megjelent könyv fülszövegében. Ez lenne az erkölcsi elégtétel? Nyilván nem. De a brezsnyevi–kádári korszakban ilyen rutinszerű fasisztázás nélkül elképzelhetetlen lett volna egy háborús munka megjelentetése. Az elégtétel – bármilyen csekély volt is – magának a témának a fölvetése, és az egyszerű közkatonák áldozattá és nem bűnözővé minősítése volt. A *requiem* liturgiáját követő fejezetbeosztás pedig abban a korban egyértelmű jelzés volt a gyász, a szolidaritás kifejezésére a halottaikat addig némán sirató családok számára. (1. kép)

⁶ A Nyers Rezső közigazdász nevével fémjelzett reformtörekvések elfojtásában döntő szerepet játszottak az 1968-as prágai események. A szenilitás mind erősebb jeleit mutató Brezsnyev szovjet pártfőtitkár attól tartott, hogy a szocialistának mondott diktatórikus rezsim működésének mindenfajta lazításában a „nép ellenségei” a szocialista tábor más országaiban is a gyengesség jeleit fogják látni. Kádár János válaszút elé került: vagy ő húzza be a kéziféket, vagy a nyakában lihegő keményvonalas ellenfelei – Biszku Béla és társai – veszik át a hatalmat. Ezért a párt fő ideológusára, Aczél Györgyre támaszkodva egy 1972-es párthatározattal véget vetett a gazdasági és társadalmi rendszer óvatos demokratizálásának.

⁷ Nemeskürty István (1925–2015) Széchenyi-, József Attila-, Balázs Béla- és Kossuth-nagydíjas író, irodalom- és filmtörténész, egyetemi tanár, nyugállományú dandártábornok. A *Requiem egy hadseregért* című esszékötet első kiadása 1973-ban jelent meg a Magvetőnél. A szerző a kor elvárásainak megfelelően tendenciózusan és számos ténybeli tévedést elkövetve mutatja be a magyar királyi 2. hadsereg doni tragédiáját, de azt a gesztust, hogy művét valóban rekviemnek szánta, mindenképpen értékelni kell. Ilyen hozzáállással addig nem született történelmi munka a magyar hadsereg világháborús szerepvállalásáról.

⁸ NEMESKÜRTY 1974.

1. kép: Fejfa magyar katonák sírján a Don-kanyarban, Kolomejcevóban
(Havasi János felvétele, 2011)

Természetesen annak idején a közmédia is bőségesen foglalkozott a könyvvel. A *Requiem egy hadseregért* olyannyira felcsigázta a közvélemény érdeklődését a doni tragédia részletei iránt, hogy hatása alól a filmesek sem vonhatták ki magukat. Sára Sándor⁹ 1979-től kezdődően három éven keresztül vett fel interjúkat a hadjáratban részt vett katonákkal. A *Krónika* című sorozat eredetileg

⁹ Sára Sándor (1933–2019) a Nemzet Művésze címmel kitüntetett, kétszeres Kossuth- és Balázs Béla-díjas magyar operatőr, filmrendező, érdemes és kiváló művész. Dokumentumfilmekkel kezdte pályáját, majd az 1960-as, 1970-es években egyéni látásmódjával hozzájárult a magyar filmművészet nemzetközi elismertetéséhez. Amikor az 1960-as években enyhülni kezdett a belpolitikai helyzet, Huszárík Zoltánnal csatlakoztak a Balázs Béla Stúdió fiatal alkotókból verbuválódott csapatához. Operatőrként dokumentalista jellegű rövidfilmeket kezdett forgatni, majd 1962-ben első meghatározó rendezése is elkészült, a 17 perces *Cigányok*. Filmjeiben korának érzékeny pontjaival foglalkozott. Első nagyjátékfilmjét 1968-ban rendezte meg *Feldobott kő* címmel. A játékfilmes bemutatkozást később olyan munkák követték, mint a *Holnap lesz fácán*, a *Nyolcvan huszár*, a *Tüske a köröm alatt*, a *Könyörtelen idők*, a *Vigyázók*, majd *A vád*. A rendszerváltás közeledtével visszatért a dokumentumfilmhez. Figyelme azokra a kollektív történelmi fájdalmakra irányult, amelyekről évtizedeken keresztül tilos volt nyilvánosan beszélni. A bukovinai székelyek közelmúltbeli hányattatásait tárja fel a *Sír az út előttem* című többrészes filmposz, míg a *Csonka Bereg*, a *Té még élsz?*, a *Lefegyvert ellenséges erők* és a *Magyar nők a Gulágon* című dokumentumfilmjei a háború következtében idegen fogságba került, elhurcolt és meggyötört emberek sorsával figyelmeztetnek múltunk keserves üzenetére.

25 részből állt, de a 17. levetítése után maga Kádár utasította a Magyar Televízió vezetőit a sorozat leállítására.¹⁰ A közvetlen kiváltó okot az adta, hogy egy volt tizedes hosszasan ecsetelte szerelmi viszonyát egy ukrán partizánnővel. A filmek alapján készült könyvet pedig 1983-ban bezúzták.

A doni filmsorozat évek múlva *Pergőtűz* címmel, alaposan megrövidítve került a nézők elé. Sára Sándor a későbbiekben készített dokumentumfilmet az elhurcolt kárpátaljai férfiakról és a Gulágra hurcolt magyar nőkről is.¹¹ Ez utóbbi dokumentumfilm volt az alapja 1994-ben napvilágot látott, *A vád* című játékfilmjének.

Azt gondolhatnánk, hogy a rendszerváltoztatás felhúzta az addig ki nem beszélt történetek zilipjét, és tucatjával készültek televíziós- és rádióműsorok a „málenkij robot”, a törvényesnek álcázott megtorlás – vagyis magyar állampolgárok kényszermunkára ítélese –, a német kitelepítés és hasonló genocídiumok témakörében. Nem így történt. Az imént hivatkozott játékfilmet, Sára Sándor *A vád* című, igaz történeten alapuló alkotását is jeges csend, a kritika fanyalgása fogadta.

1999-ben indult el a Magyar Televízió *Aranyfüst* című televíziós heti magazinműsora, mely a beszédes *Mit üzen a múlt a jövőnek?* alcímet viselte. Az a megtiszteltetés ért, hogy e műsor felelős szerkesztőjeként meghatározó befolyásom lehetett a kezdetben három-, majd kétórás magazin tartalmára. Kezdetektől fogva tudatosan kerestük a szemtanúkat, s szakértőink, interjúalanyaink segítségével igyekeztünk a lehető leghitelesebben bemutatni a háborús eseményeket, valamint a megtorlások szereplőit, helyszíneit. A műsorfolyam második évétől kezdve az *Aranyfüst* szisztematikusan, heti rendszerességgel mutatott be magyarországi katonatemetőket, szólaltatott meg helytörténészeket, egykori hadifoglyokat, elítélteket és „málenkij robotosokat”. A Magyar Televízió e szombat reggeli történelmi magazinja riportot sugárzott egyebek között a Berlin és Varsó körül lezajlott ütközetek magyar résztvevőiről, a Vörös Hadsereg eddig eltitkolt magyarországi rémtetteiről. Az *Aranyfüst* végül többszöri sugárzási időpont-változtatás után 2006-ban szűnt meg, lényegében indoklás nélkül.

Szerencsére az akkori tévévezetés lehetővé tette, hogy 2007-ben *Sírjaik hol domborulnak?* címmel új, félórás heti magazin induljon, amely már kifejezetten az eltűnt vagy bizonyíthatóan meghalt katonák, hadifoglyok, kényszermunkások sírjainak felkutatását, a hozzátartozók tájékoztatását, az általuk leírt vagy elmondott történetek feldolgozását tekintette feladatának. Kérem, ne vegyék szerénytelenségnek, ha megjegyzem, hogy e műsor stáblistáján is az én nevem volt olvasható a felelős szerkesztő helyén. Ezt csak azért említem, mert ma sem tudok elfogultság nélkül beszélni a mintegy tízfős szerkesztőség belső és külső munkatársainak elkötelezett, odaadó munkájáról. A műsor fennállásának hat éve alatt

¹⁰ MURÁNYI 2018.

¹¹ TÓTH–SZALAI 2020.

2. kép: Egykori barakképület Kadievka-Irminóban
(Havasi János felvétele, 2007)

több ezer nézői levelet dolgoztunk fel, több száz sikeres keresést hajtottunk végre, az esetek nagy részében együttműködve a *Háborús Keresőszolgálat* című weboldal szerkesztőivel. Utóbbi egyik alapítója, Bús János¹² hadtörténész több alkalommal is szerepet vállalt a televíziós műsor által kezdeményezett ukrainai, oroszországi és nyugat-európai riportutakon. Emlékezetes dokumentumfilmek láttak napvilágot a Don-kanyarból, Galáciából, a Donyec-medencéből. Tudósított a műsor 2003-ban a rudkinói 2. magyar temető felavatásáról. 2007-ben egy mohácsi vállalkozót kísértünk el az egykori Vorosilovgrád – ma Luganszk – megyébe, ahol édesapja vesztette életét egy Kadievka nevű településen. (2. kép) Ez az út azért is emlékezetes számomra, mert sikerült megtalálnunk azt a lágert is, ahol édesanyám raboskodott 1948 végétől 1949 októberéig. (Első táborának helyét két évvel később sikerült azonosítanunk Sztalino, a mai Donyeck közelében.)

A műsor több alkalommal is elkísérte Bús János hadtörténészt kárpátaljai és galíciai kutatóútjaira. Így többek között Körösmező, Tiszaborkút, Szkolé

¹² Bús János hivatásos tűzértsztként végzett az akadémián, de hadtörténeti érdeklődése a hadisír-kutatás felé egyengette életútját. Az 1990-es és 2000-es évek fordulóján évekig vezette a Honvédelmi Minisztérium Központi Irattárát. Legjelentősebb munkája a Szabó Péterrel közösen írt *Béke poraikra* című háromkötetes enciklopédia, amelyben a doni, a Kárpátok előterében és Magyarországon, illetve Nyugat-Európában folyó harcok magyar hősi halottjainak adatait, eltemetési helyét közlik.

települések temetőiben sikerült magyar katonasírokat azonosítani. A Kárpátokon túli Galíciában pedig Tatarov, Gyelatin, Kolomea, Mikulicsin és Ivano-Frankovszk környéke volt a célterület.¹³ Minden egyes riportútról legalább négy-öt televíziós anyag készült, amely a műsor heti sugárzása, továbbá a műholdas csatornákon történt ismétlése révén több százezer nézőhöz jutott el.

Az *Aranyfüst*, majd a *Sírjaik hol domborulnak?* című műsor szerkesztősege minden alkalmat megragadott arra, hogy a Don-kanyarban is forgathasson. Erre leginkább akkor jutott lehetőség, amikor Magyarországról hivatalos küldöttség utazott Voronyezsbe és környékére. Így a már említett rudkinói temetőavatást követően Somogy megyei katonai és múzeumi küldöttséggel további két alkalommal járhattuk végig a magyar 2. hadsereg egykori védőkörleteit.¹⁴ Ott volt stábunk Hende Csaba¹⁵ kíséretében, amikor 2013-ban öt magyar katonának adták meg a végtisztességet Rudkinóban, s koszorúzták meg a bolgyirevkai 1. magyar gyűjtőtemetőt. A doni forgatásokon készült kisriportokat a *Rekvium* című félórás dokumentumfilmben foglaltuk össze.

Az említett műsor kiemelt figyelmet fordított a kényszermunkára elhurcolt ártatlan civilek szenvedéstörténetének. Számtalan Magyarországon, Felvidéken, Erdélyben és Németországban élő szemtanú szólalt meg a magazinban. Mint említettem, az első helyszíni riportútra 2007-ben nyílt meg a lehetőség, amikor is a stáb – a kijevi magyar nagykövetség minden lebeszélési kísérletével dacolva – a Donyec-medencében forgatott. Munkánkat a helyi televízió egyik szerkesztője, Andrej Sepilov¹⁶ segítette, aki értékes felvilágosítással szolgált a régi bányák és lágerek elhelyezkedését illetően. Ezen az úton sikerült azonosítani azt a 6001-es számú kadijevka-tyeplogorszki hadikórházat, ahol a velünk utazó mohácsi autókereskedő édesapja vesztette életét egy 1947-ben megkísérelt szökés után.¹⁷

¹³ Itt, a Kárpátok előterében súlyos védelmi harcokat folytattak magyar és német alakulatok 1944 nyarán. Miután a július végi szovjet offenzíva miatt tarthatatlanná vált a helyzetük, visszavonultak a Kárpátok gerincén húzódó Árpád-vonalba (erődítményrendszerbe).

¹⁴ A delegáció vezetője Puskás Béla, a Somogy Megyei Temetkezési Intézet igazgatója volt, aki maga is elkötelezett hadisírkutató.

¹⁵ Hende Csaba jogász, ügyvéd, politikus. 2010-től 2015-ig honvédelmi miniszter, 2017-től az Országgyűlés törvényalkotásért felelős alelnöke.

¹⁶ Andrej Sepilov a donyecki rádió zenei szerkesztője volt a 2000-es évek első évtizedében. A magyar forgatócsoport egyik tagja, a kárpátaljai származású Debreceni Mihály kérte fel helyi összekötőnek.

¹⁷ Kadijevka Luganszktól nyugatra mintegy 80 kilométerre fekszik, 1978-tól Sztahanovnak hívták, mert az emberfeletti normateljesítéseiről híressé vált bányász e város tárnáiban kezdte karrierjét. 2016 óta hivatalosan Kadiivkának hívják, de orosz nemzetiségű felkelők tartják uralmuk alatt az önkényesen kikiáltott Luganszki Népköztársaság égisze alatt. A város északnyugati része Tyeplogorszk, az egykori Irmino, ahol az elhurcolt civilek mellett a 144-es számú hatalmas hadifogolytábor rabjai bányászták a szenet.

Itt, ezen szakmai közönség előtt bevallhatom, hogy túl a riporter érdeklődésén, engem családi vonatkozások is motiváltak. Mindenképpen szerettem volna megtalálni azt a két tábor, ahol édesanyám 1945 februárja és 1949 októbere között raboskodott. Az elsőről csak annyit tudtam, hogy az 1035-ös számot viselte és Szpartaknak hívták. Mind édesanyám emlékezete, mind a tábori lapok tanúsága szerint a lágert a 35-ös bánya kiszolgálására hozták létre.

Szpartak, az első tábor megtalálásával 2007-ben kudarcot vallottunk. Többször is elmentünk mellette, de az az információ, hogy a települést ma Sirokó-ének hívják, csak később jutott tudomásomra, így Ilovajszkából nem kanyarodtunk el a bányatelep felé. Így a második lágerra, a kényszermunka utolsó évének helyszínére, az 1034-es számú Kantarnára összpontosítottunk. A térkép segítségével nem volt nehéz megtalálni, ott volt, ahol a műholdkép jelölte: Sahtyorszktól – az egykori Katiktól – északra, szénporos utak találkozásánál.¹⁸ Házai szétszórva egy lapos dombtetőn. (3–4. kép)

Buszmegállóban álldogáló, jól öltözött asszonyokat szólítottunk meg, merre lehetett a háború utáni fogolytábor. A helyi kórház főnővére első szóra vállalta, hogy elkalauzol bennünket.

A régi bányaépületekből és a kantarnai lágerekből¹⁹ mára szinte semmi sem maradt. Utóbbi helyén ma játszótér van, ha annak lehet nevezni azt a néhány rozsdásodó hintát és vasrudat. A bánya működik még, de felszíni létesítményeit teljesen átépítették, csak a foglyok által felhúzott egyszintes bányászházak állnak még, s a rabok útjának is nevezett kövesút kínál látnivalót.

A falu polgármestere akkoriban egy kárpátaljai, ruszin származású bányamérnök volt. Aprólékosan megmutatta a település minden zegét-zugát. Megnézhetük a foglyok által épített barakkokat, amelyeket még ma is használnak az itt élő családok. Találkoztunk egy 82 éves nénivel is, aki hajszálpontosan úgy mesélte el az 1948-as tragikus felhőszakadás történetét, ahogy később egy mekényesi bácsi és édesanyám szigetújfalui rabtársai. Anyám nem volt még Kantarnában, amikor egy hatalmas nyári eső után átszakadt a közeli víztározó gátja, és a lezúduló víz szabályosan elmosta a tolnai és baranyai munkások barakkjait. Az árvízben 49-en lelték halálukat, akik ma is Kantarnában vannak eltemetve. A szemtanúk visszaemlékezései szerint még a ruhát is letépte szerencsétlenekről az irtózatosságtól. Holttestüket a fákról szedték össze túlélő sorstársaik. Ezután települt fel az új tábor a dombtetőre, s anyám már ide érkezett meg 1948 decemberében.

¹⁸ Katik tipikus Donyec-medencei bányatelep félúton Donyeck és Luganszk között. A háború után a „málenkij robotra” hurcolt polgári személyek Katik vasútállomásán lettek szétosztva a környék bányáinak munkaező-szükséglete szerint. (Példaként lásd: NAÁR é. n.) A várost az 1960-as évek óta Sahtyorszknak nevezik (ukránul Sahtarszk).

¹⁹ Kantarna – mai ukrán nevén Kontarne – apró bányatelep Katik-Sahtyorszktól 15 kilométerre északra. Az 1034-es számú munkászáslóalj foglyai dolgoztak itt.

3. kép: A katiki (sahtyorszki) pályaudvar. Az egykori rabok szétosztásának helye
(Havasi János felvétele, 2009)

4. kép: Donyeci táj Kantarna környékén
(Havasi János felvétele, 2007)

A temetőt nem volt nehéz megtalálni, bár a sírjelek már réges-rég elenyésztek. A polgármester pontosan ismerte a helyet, de azt már az említett orosz néni mesélte el, hogy 20 éven keresztül minden évben kijött egy katonai bizottság ellenőrizni a sírjelek állapotát. Aztán egyszer csak lebontották a kerítést, s minden fejfát elvittek. Lejárt a nemzetközi egyezmények által előírt határidő... Talán kegyeleti okból a lakosság azóta sem építkezett arra a területre. Igaz, már nem is temetőként tekintenek rá: konyhakertként hasznosítják.

2009-ben a Magyarországi Németek Pécs-Baranyai Nemzetiségi Köre által szervezett kegyeleti út résztvevőivel kerestük fel ismét a települést. A polgármester megígérte, hogy fakesztet állítat a halottak emlékére, rá öt évvel később pedig egy kantarnai asszony telefonált Pécsre, hogy ha anyagi segítséget kap Magyarországról, maradandóbb sírjelet állít. A jelenleg is zajló polgárháború azóta nyilván százszorosán felülírta a jó szándékú kezdeményezést. Kantarna éppen a frontvonalban fekszik, s azóta talán újabb „málenkij robotosok” ássák itt a lövészárkokat.

Szpartak rejtélye 2009-ben oldódott meg, amikor a már említett tábori lapok nyomán Ilovajszk felé irányítottam a pécsi kegyeleti zárandokok autóbuszát. Hatalmas vasúti csomópont ez a városka, Donyecktól 30 kilométerre délkeletre, az Azovi-tenger, illetve Luganszk felé vezető utak kereszteződésében. Két esztendővel azelőtt is áthaladtunk már Ilovajszk irdatlan vasúti felüljáróján, nem is sejtve, milyen közel a megoldás. Itt is egy helyi asszony sietett segítségünkre, pillanatok alatt pótolva a hiányzó információt: „*Szpartakot ma Sirokoénak hívják. A 35-ös kettős bánya központja.*”

S valóban: Ilovajszkot kelet felé elhagyva kitárult a síkság, hogy aztán ismét két hatalmas meddőhányó állja utunkat. Ezeket már a 35-ösből termelték ki. Amikor autóbuszunk leparkolt a falu központjában, az egyik házból otthonkás, fejkendő néni tipegett elő. Mintha egy színésznő lépett volna ki a világot jelentő deszkákra, minden mozdulata méltóságot sugárzott, s az orosz szavak is tanárosan, kicsit teátrálisan peregtek szájából. „*Ne keressenek itt már semmit, mindent elfedett a gaz. Bozót verte föl a régi fogolytemetőt is. Egyedül a klubházuk maradt meg*” – mutatott a szemben lévő, viszonylag jó állapotban lévő épületre. „*Hatalmas bánya volt ez itt lent, sokak szerint nagyobb, mint a moszkvai metró. Sok német dolgozott itt. Fiatal lányok, férfiak. De csak az egyiknek a nevére emlékszem: Annuska... Annuska Umhaltnak hívták.*”²⁰

Természetesen a 2009-es kutatóútról is dokumentumfilm készült – *Időutazás a Donyec-medencébe* –, csakúgy, mint a Magyarországi Németek Pécs-Baranyai Nemzetiségi Köre által szervezett 2012-es uráli kegyeleti zárandokútról,

²⁰ IDŐUTAZÁS A DONYEC-MEDENCÉBE... é. n.

5. kép: Magyar hadifoglyok emlékműve az Urál keleti oldalán Nyizsnaja Turában
(Havasi János felvétele, 2012)

Idegen ég alatt címmel. Rendezője az azóta elhunyt szegedi televíziós kollégám, Jurkovic János volt.²¹ (5. kép)

A szóban forgó műsornak a témaválasztásán kívül egyedi vonást kölcsönzött az is, hogy a szerkesztőség nem elégedett meg a riportok megszervezésével, leforgatásával és adásba szerkesztésével, hanem önálló kutatómunkát is végzett. Itt Cserhalmi Edina kolléganőnk nevét feltétlenül meg kell említenem. A szerkesztőség titkárnőjeként nem csupán napi adminisztrációs teendőit végezte el példás fegyelemmel, hanem a nézői levelekben leírt információk és a rendelkezésünkre álló katonai adatbázisok alapján igyekezett megtalálni az eltűnt hozzátartozókra vonatkozó veszteségi adatokat is. Amennyiben sikerrel jártunk, a család értesítése mellett azonnal leforgattuk történetüket.

²¹ Jurkovic János (1959–2013) újságíró, televíziós szerkesztő, stúdióvezető, szépiró. 1984-ben a *Szolnok Megyei Néplap* kulturális rovatánál kezdett el dolgozni, majd 1986-ban a MŰOSZ újságíró iskoláját végezte el. 1988 végén néhány kollégájával megvált a megyei laptól, és 1989. május 5-én szabad szellemű orgánumot jelentettek meg *Maholnap* címmel. 1992 októberében maholnapos társaival megalapította a *Telegráf* című hetilapot, amelynek kezdetben főszerkesztője volt. 1993 márciusától a Magyar Televízió híradójának tudósítójaként dolgozott, de emellett munkatársa volt *A hétnek*, az *Aranyfüstnek*, a *Parlamenti napló*-nak és még sok más műsornak is. 2001. május 7-től haláláig, 2013. február 18-ig az MTV Szegedi Körzeti Stúdiójának vezetője volt.

A *Sírjaik hol domborulnak?* című műsor 2013-ban sajnos végleg lekerült a képernyőről, de gazdag archívumát sikerült egyben megőriznünk, s reméljük, hogy – a Háborús Keresőszolgálatával együtt – egy napon az önálló „málenkij robot” kutatóintézet számára átadhatjuk.

Jelenleg a televízió hírműsorai a napi aktualitások szintjén foglalkoznak a történelmi megemlékezésekkel, illetve a Duna és az M5 kulturális csatorna úgynevezett beszélgetős műsoraiban szerepelnek a korszakkal foglalkozó szakemberek (*Rejtélyes XX. század, Ez itt a kérdés*). Ez a két csatorna rendszeresen műsorára tűz háborús témájú dokumentumfilmeket is, de jó alkalmat kínálnak a téma fölelevenítésére az évfordulók, emléknapok is.

A rádióban mind a mai napig a *Vasárnapi Újság* című magazin adja közre leggyakrabban az elhurcoltak történeteit, de az évfordulók kapcsán gyakran megfordulnak más történelmi tárgyú műsorok stúdiójában is a gulág és a „málenkij robot” kutatásában elmélyült történészek. (Például a Kossuth Rádió *XX. századi történelem* című programjában.)

A közmédia elemi kötelessége, hogy időről időre elővegye és adásba szerkeszse gazdag archívumának azon értékes darabjait, amelyek az egykori szemtanúk vallomásait rögzítik. Célszerű lenne ezeket az oktatás számára is felajánlani, hiszen ma már csak elvétve találni olyan túlélőt, aki összefüggően és hitelesen el tudná mondani a vele történeteket.

Az internet fejlődésével, az önálló videó- és podcast-csatornák megjelenésével új távlatok nyíltak a közmédia számára is. Nem elképzelhetetlen, hogy a jövőben ismét elindulhat egy tematikus műsor a második világháború s az azt követő időszak eseményeinek bemutatására. A felület adott, a technikai lehetőségek sem képezhetik ennek akadályát.

Végezetül e helyütt is szeretném hangsúlyozni egy önálló „málenkij robot” kutatóhely felállításának fontosságát. E konferencia résztvevői számára ismert tény, hogy a meglévő szakmühelyek minden tiszteletre méltó törekvése ellenére a „málenkij robotnak” nevezett eseménysor elmélyült, részletes kutatásával egyik jelenlegi intézet sem foglalkozik. Az önálló kutatóhely feladata lenne egyebek között a már meglévő tengernyi publikáció – visszaemlékezés, tanulmány, szakdolgozat, helyi monográfia –, valamint a nem kevesebb hangzó- és videóanyag összegyűjtése a Kárpát-medencéből, továbbá ezek szisztematikus rendszerezése, feldolgozása és nyilvánosságra hozatala egy jól áttekinthető, központi honlapon. A közmédia birtokában lévő szakmai anyag legméltóbb helye is ezen kutatóhely archívuma lenne. Természetesen ideális esetben a folyamat fordítva is működhetne: a kutatóhely archívumának legérdekesebb darabjaiból válogatást adhatna a közrádió és a köztelevízió is. Fogjunk össze, hogy ez az elképzelés végre valóra váljon!

Köszönöm szíves figyelmüket!

FELHASZNÁLT FORRÁSOK ÉS IRODALOM

Magántulajdon
Havasi János

- IDŐUTAZÁS A DONYEC-MEDENCÉBE... é. n.: *Időutazás a Donyec-medencébe. A Pécsi Német Kör 2009 nyarán kegyeleti utat szervezett Donyeck és Luganszk megyékbe...* https://www.facebook.com/watch/?ref=search&v=402086343284625&external_log_id=8c8a8f68-3eb1-433f-b966-b7bf2c7fd5b4&q=Magyar%20katonas%C3%ADrok – letöltve: 2021. szeptember 7.
- MURÁNYI Gábor 2018: *Pergőtüzek krónikája*. <https://mult-kor.hu/pergotuzek-kronikaja-20180301> – letöltve: 2021. szeptember 7.
- NAÁR János é. n.: *Elhurcolás – 1945. január 2.* <http://narr.hu/PDF/elhurcoltak.pdf> – letöltve: 2021. szeptember 7.
- NEMESKÜRTY István 1974: *Requiem egy hadseregért*. Budapest, Magvető Könyvkiadó.
- TÓTH Eszter Zsófia – SZALAI Laura 2020: *Akik nem tudtak felejteni: magyar nők a Gulágon*. <https://mult-kor.hu/akik-nem-tudtak-felejteni-magyar-nok-a-gulagon-20201125> – letöltve: 2021. szeptember 7.

THE ROLE OF THE PUBLIC MEDIA IN THE MEMORY OF THE VICTIMS OF SOVIET DICTATORSHIP

The writer is the director responsible for Hungarian public-service radio programmes. For years, he himself has been intensively researching the fate of missing Hungarian soldiers, prisoners of war and deported civilians.

The most important statement of his presentation is that: the basic task and even the duty of the Hungarian radio and television and the central news service is to deal frequently and in detail with the turning points of Hungarian history, such as the retaliation after the Second World War and the retaliatory measures against the civilian population. In his view, the responsibility of the public media is rooted in several branches: above all, the public service, which is also included in its name, is obliged to monitor the research, and the huge number of families involved also justifies it.

The writer describes in detail the activities of the Hungarian Radio and Television in this field in the period before and after the change of regime. He reports on the programmes he himself edited and – also based on his personal experiences – on the major sites of camp research in Russia and Ukraine.

Finally, the author supports with arguments the need to set up an independent Hungarian “Malenkij robot” research institute.

DUPKA GYÖRGY

30 ÉVE INDULT EL A GULAG-GUPVI TABUDÖNTŐ KUTATÁS ÉS ÉPÜLT FEL EMLÉKEZETPOLITIKÁNK EPICENTRUMA, A SZOLYVAI EMLÉKPARK (1989–2019)

ELŐZMÉNYEK

A kárpátaljai magyar férfiak internálásának ügyét elsőként Kovács Vilmos (1927–1977), vidékünk legtehetségesebb írója, költője, polgárjogi harcosa érintette *Holnap is élünk* című regényében, 1965-ben. Bátor megfogalmazása szerint „*a férfinépet tizennyolctól ötvenötig elvitték munkára. Azt ígérték, hogy három nap múlva hazaengedik őket, de már eltelt öt hónap, és sehol senki. Sőt egyeseknek halálhíre is jött*”.¹ Könyvét – megjelenése után röviddel – a szovjet hatóságok kivonatták a kereskedelmi forgalomból, majd a könyvtárakból is.

1972 tavaszán a kárpátaljai magyar polgárjogi aktivisták több mint 1000 kárpátaljai magyar értelmiségi támogató aláírásával, beadvánnyal fordultak a Szovjetunió Kommunista Pártja központi bizottságához és a szovjet Legfelsőbb Tanács elnökségéhez, amelyben kisebbségi jogaik biztosítását kérték, köztük az 1944. november 26-án a Zakarpatyszka Ukrajina Néptanács által elfogadott sovinszta hangulatú Kiáltvány/Manifesztum magyarelles kitételeinek megsemmisítését követelték. Rámutattak arra, hogy „*a hírheft határozat eredményeképpen következhetett be területünk magyar férfilakosságának (18-tól 50 évig) internálása (1944), tekintet nélkül az egyének pártállására és előző magatartására*”.² A hatalom a szervezőket, néhai Fodó Sándor³ ungvári egyetemi tanárt, későbbi kisebbségi politikust,

¹ KOVÁCS 1965: 27.

² BOTLIK–DUPKA: 1991: 167–168.

³ Fodó Sándor (1940–2005) kárpátaljai magyar nyelvész, irodalmár, egyetemi tanár, politikus, a Kárpátaljai Magyar Kulturális Szövetség (KMKSZ) alapító elnöke. Iskoláit Visken végezte, majd 1967-ben az észtországi Tartu egyetemén szerzett nyelvészeti diplomát. Kezdeményezésére, aktív közreműködésével 1989. február 26-án, Ungváron alakult meg a Kárpátaljai Magyar Kulturális Szövetség (KMKSZ), amelynek első elnökévé választották. 1996 márciusában a KMKSZ VII. tisztújító közgyűlésén nem jelöltette magát újra elnöknek; Fodó tiszteletbeli elnök lett, és az is maradt haláláig.

Kovács Vilmos⁴ író és S. Benedek András⁵ irodalmárt meghurcolta, munkahelyükről elbocsátotta.

16 esztendőnek kellett eltelnie, hogy a *Kárpáti Igaz Szó* című megyei napilap egyik 1988. novemberi számának vezércikke az olvasói levelek kapcsán, először említse meg az 1944. őszi megtorlás következményeit. „*Tucatnyi aláírással ellátott beadvánnyal kopogtatott be szerkesztőségünkbe [Kárpáti Igaz Szó – D. Gy.] N. Jenő⁶ uzsgorodi lakos, aki a felszabadulást követően a terület határain túl sokadmagával nehéz fizikai munkát végzett. Erről korábban még beszélni sem volt ildomos, s Nagy Jenő és társai természetesen igazolást sem kaptak arról, hány hónap »munkaviszonyuk« volt. [...] Kérjük a szerkesztőséget, hogy legyenek a segítségünkre – állt a beadvány végén – [...], ha igazolást kapnánk, nyugdíjkiegészítésért folyamodnánk.*”⁷

Természetesen a „málenkij robot” tényét tagadó kommunista veteránok is megszólaltak a korabeli sajtókiadványokban. A *Kommunizmus Zászlaja* című nagyszülősi hetilap egyik 1989. októberi számában egy Klavgyija Zabroda nevű párttag nagy bajnak tartotta azt, hogy „*vannak olyan emberek, akik különböző rágalmatokat terjesztenek, mondván, hogy 1944-ben minden magyar nemzetiségű férfit elhurcoltak. Az ilyen és hasonló rémhír nem más, mint az ellenségeskedés szítására tett kísérlet, még hozzá nemzetiségi alapon.*”⁸

A Mihail Gorbacsov nevéhez fűződő korszak második felében a hatalom álláspontja szerint nem az államszocialista időszakot, hanem a sztálini személyi kultuszt terheli a felelősség.

⁴ Kovács Vilmos (1927–1977) kárpátaljai magyar költő, író, szerkesztő, polgárjogi harcos. 1958-tól az ungvári Kárpáti Kiadó magyar osztályának lektora, főlektora, osztályvezetője. Támogatta az *Együtt* című szamizdat folyóirat beindítását, az ungvári Forrás Stúdió (1967–1971) fiataljait. Tevékeny részt vállalt a kárpátaljai magyarság polgárjogi mozgalmaiban. 1971-ben sorozatos támadások érték, állásából önként távozott. Életének utolsó esztendeit a tudományos kutatómunkának szentelte.

⁵ Dr. S. Benedek András (lásd még: Benedek András, S. Stumpf, családi nevén Stumpf B. A., 1947–2009) kárpátaljai magyar költő, művelődés- és irodalomtörténész, kritikus. 1966–1967 között az *Együtt* című irodalmi szamizdat folyóirat alapítószerkesztője. 1967-ben a Forrás Ifjúsági Stúdió egyik szellemi irányítója, 1969-től a Kárpáti Könyvkiadó szerkesztője. A szovjetrendszer bíráló tevékenysége miatt a Kárpáti Kiadóban megszűnt a munkahelye. 1976-ban települt át Budapestre. Hosszabb ideig az Országos Idegennyelvű Könyvtár nemzetiségi osztályának vezetője volt. Hét önálló munkája jelent meg, ebből kettő verseskötet.

⁶ Nagy Jenő „málenkij robotra” elhurcolt túlélő.

⁷ Kárpáti Igaz Szó 1988. november 15.

⁸ Kommunizmus Zászlaja 1989. október 10.

A MŰHELYMUNKA, AZ EMLÉKPARKÉPÍTÉS

1989. október 20-án a Népképviselők Kárpátaljai Területi Tanácsa mellett magyar munkacsoport alakult,⁹ amely tisztázni kívánta az 1944 őszén Kárpátaljáról munkatáborokba hurcolt magyar férfiak sorsát.

A munkacsoport összetétele: Antonik Tibor, a beregszászi járási Lenin Kolhoz elnökhelyettese; Gerzánics Mária, a Szovjetunió népképviselője, a nagyszőlősi központi járási kórház osztályvezető orvosa; Dupka György, a Kárpáti Kiadó szerkesztője; Gajdos Béla, a Beregszászi Gazdaságközi Építővállalat mestere; Daday Árpád, a Beregszászi Járási Belügyi Osztály vezető nyomozója; Daskevics Jurij, az USZSZK TA és Felsőfokú Oktatási Minisztériuma tudományos-kutató laboratóriumának (Ungvár) tudományos munkatársa; Szabó Béla, a *Kárpáti Igaz Szó* helyettes szerkesztője; Orosz József, az Ungvári Járási Ügyészség vezető nyomozója; Váradi-Sternberg János professzor, a Hungarológiai Központ tudományos főmunkatársa.

A munkacsoport az 1930-as és az 1940-es években, valamint az 1950-es évek elején történt megtorlások áldozatainak rehabilitálását elősegítő bizottság mellett működött. A bizottság élére e sorok íróját választották.¹⁰

1990. augusztus 26-án a megválasztott képviselők közül újjászervezték a Népképviselők Kárpátaljai Területi Tanácsának a Rehabilitáltak Jogainak Visszaállításával Foglalkozó Munkabizottságát. A 17 tagú testület (magyarok, németek elhurcoltak ügyvivői: Dupka György, Alekszej Korszun) vezetője Molnár Bertalan, a megyei végrehajtó bizottság első elnökhelyettese lett. A dokumentációs ügyviteli feladatot Dupkáné Kövy Edit látta el, aki közel 200, a túlélőktől, hozzátartozóktól beérkezett levelet iktatott és dolgozott fel, a beregszászi levéltár iratai alapján 30 000 hadifogoly és internált nevét gépelte át, és megszervezte a bizottság által rehabilitált személyek névsorának közlését a megyei ukrán és magyar sajtókiadványokban.

A testület megbízta Alekszej Korszun ezredest, hogy a moszkvai állami levéltárakban¹¹ gyűjtsön olyan dokumentumokat, amelyek megvilágítják az 1944-es novemberi elhurcolás politikai hátterét, valamint vizsgálja meg, itt őrzik-e a

⁹ Kárpáti Igaz Szó 1989. július 12.

¹⁰ DUPKA 1993a: 121.

¹¹ A GULAG-GUPVI-iratokat őrző fontosabb moszkvai levéltárak: Orosz Föderáció Elnökének Levéltára/Архив Президента Российской Федерации, Moszkva (AP RF/АП РФ); Történelmi Dokumentumok Kollekciónak Központi Levéltára/Центральный Архив Коллекции Исторической Документов, Moszkva (САКИД/ЦАКИД); Orosz Föderáció Hadügyminisztériumának Központi Levéltára/Центральный Архив Министерства Обороны Российской Федерации, Moszkva (САМО РФ/-Ф); Oroszországi Föderáció Állami Levéltára/Государственный Архив Российской Федерации, Moszkva

hiteles lágerlistákat. E sorok íróját, mint a megyei tanács képviselőjét felkértek, hogy hasonló dokumentumokat kutassak fel a Kárpátaljai Területi Állami Levéltár beregszászi fiókintézetében.¹²

A levéltári kutatómunkával párhuzamosan, valójában a civil összefogásra épülő anyaggyűjtést az 1989. november 18-án Beregszászban¹³ megtartott emlékkonferencia indította el, amely többek között arról is döntött, hogy szorgalmazza az 1944 őszén „háromnapos” munkára elhurcoltak névjegyzékének összeállítását. Határozat született a Szolyvai Emlékpark felépítéséről a GUPVI 2. számú szolyvai gyűjtőtábor rabtemetőjének területén.

Célunk volt továbbá, hogy a sztálinizmus és a második világháború áldozatainak tiszteletére feliratos emlékhelyek létesüljenek,¹⁴ a túlélők visszaemlékezései napvilágra kerüljenek és az internáltak kárpótlása, erkölcsi, politikai rehabilitációja hatósági feladattá váljon. Fontosnak tartottuk az emlékezetpolitikát, illetve az emlékünnepek megszervezését, hogy minden év novemberében együtt emlékezzünk a nemzetiségük miatt internáltakra, jeltelen tömegsírokban nyugvó halottjainkra.

Az augusztusi moszkvai puccs¹⁵ leverése előtt és alatt világossá vált, hogy a kommunista diktatúra által elkövetett törvénytelenések feltárását egyre többen akadályozzák, megpróbálják leplezni. Ezekben a napokban kiderült az is, hogy a kemény vonalat képviselő kommunista funkcionáriusok többek között *„döntöttek a rehabilitációs bizottság új összetételéről is, így felfüggesztették Alekszej Korszun és Dupka György tagságát, le akarták állítani a magyar férfiak 1944. évi novemberi internálásával kapcsolatos levéltári kutatásokat is. Dupka György*

(GARF/ГАРФ); Az Orosz Föderáció Újkori Történelem Dokumentumainak Tanulmányozásának és Őrzésének Központja/Российский Центр хранения и изучения документов новейшей истории, Moszkva (RCHIDNI/РЦХИДНИ); Orosz Állami Hadtörténeti Levéltár/Российский Государственный Архив Военной Истории, Moszkva (RGAVI/РГАВИ); Orosz Állami Katonai Levéltár/Российский Государственный Военный Архив, Moszkva (RGVA/РГВА); Orosz Állami Szociál-Politikai Történelmi Levéltár/Российский Государственный Социально-Политический Исторический Архив, Moszkva (RGASZPI/РГАСПИ).

¹² DUPKA 1993b: 264–265.

¹³ Veress Gábor, a Beregszászi járás akkori első titkára a beregszászi fórum összehívása ellen hevesen tiltakozott és akadályozni próbálta munkáját.

¹⁴ Eddig Kárpátalja 124 településén 252 emlékjelet állítottak.

¹⁵ Az orosz keményvonalas kommunista vezetők, illetve a nyolcak csoportja kezdeményezte a korábbi elnök, Mihail Szergejevics Gorbacsov szovjet politikus, 1985-től az SZKP főtitkára, a Szovjetunió elnöke reformkísérletei ellen az 1991-es sikertelen puccskísérletet. A puccs vezetője, Gyennagyij Janajev, korábbi szovjet belügyminiszter volt, aki a puccs idején a Szovjetunió ügyvezető elnökévé nyilvánította magát. Az általa vezetett szovjetrendszer védelmező kommunista puccsisták 1991. augusztus 19-én bejelentették, hogy Gorbacsov elnök beteg. Egy fekete-tengeri üdülőhelyre szállították, és Gorbacsov vetélytársai magukat

és Tóth Mihály kezdeményezésére a területi tanács magyar képviselőcsoportja kérvénnyel fordult Leonyid Kravcsukhoz, az Ukrán SZSZK Legfelsőbb Tanácsa elnökéhez, amelyben sürgetik a 4. Ukrán Front Katonai Tanácsa 1944. november 13-i 0036. sz. határozata alapján az NKVD-csapatok által családi otthonukból internált hadköteles személyek kártérítéssel rehabilitálását.¹⁶

Hasonló tartalmú beadványt kapott Magyarország kormányfője is. 1992. október 17-én Kárpátaljára látogatott dr. Sepsey Tamás címzetes államtitkár, az Országos Kárrendezési és Kárpótlási Hivatal elnöke, aki közérdekű bejelentést tett, miszerint segíteni akarnak a politikai okokból internált magyarokon is, jogsérelmük egy részének orvoslását a magyar állam vállalta fel. Az Országos Kárrendezési és Kárpótlási Hivatal bő két hónap leforgása alatt 30 000 kárpótlási borítékot kapott Kárpátaljáról.

Ezzel egy időben a megyei tanács 11 fős magyar képviselőcsoportja¹⁷ (frakcióvezető: Tóth Mihály) is határozattervezetet nyújtott be *Az internált állampolgároknak járó kedvezményeiről* címmel. Azonban kellő támogatás hiánya miatt nem sikerült a területi tanács 1992. december 23-i ülésének napirendjére tűzni, mert a kommunista képviselők „karácsonyi ajándék” gyanánt leszavazták a tervezetet.

Az egyeduralom trónjáról letaszított kommunista párt elvakult aktivistái minden lehetséges módon akadályozták akkori kezdeményezéseinket, ám a mozgalmat már nem tudták leállítani. A korabeli médiák közül csak a *Kárpátalja* című, Miskolcon megjelenő hetilap vállalta fel az eddig tabutémának számító, a zsidó holokauszthoz hasonló, etnikai tisztogatásként minősíthető 1944-es kárpátaljai népirtás ügyének teljes megvilágítását. Irányításommal az internáltakról begyűjtött és összeállított anyagokat, a mártírok névsorát 1990–1992 között ugyancsak a *Kárpátalja* közölte folyamatosan, falvankénti bontásban.¹⁸

helyezték hivatalba. Felfegyverzett csapatokat mozgósítottak Moszkvában, de fegyveres összetűzésre nem került sor, mert a tömeg felsorakozott Borisz Jelcin mögött, aki akkor az Orosz Államszövetség elnöke volt. A puccs csak két napig tartott, és az összeesküvők később börtönbe kerültek, és áruháznak bélyegezték őket. Később, 1994-ben amnesztiát kaptak. Az 1991 decemberében elküldött puccskísérletük nagyban hozzájárult a Szovjetunió és a kommunista párt későbbi széteséséhez, a szovjet köztársaságok önállósulási törekvéseinek kibontakozásához. Azerbajdzsán, Észtország, Grúzia, Fehéroroszország, Kazahsztán, Kirgizisztán, Lettország, Litvánia, Moldova, Örményország, Ukrajna, Tádzsikisztán, Türkmenisztán és Üzbegisztán bejelentették, hogy ki kívánnak lépni a Szovjetunióból. Majd bekövetkezett a végső összeomlás és Oroszországgal egyetemben a függetlenedés mellett foglaltak állást.

¹⁶ DUPKA 1993b: 271–272.

¹⁷ Az 1990-es helyhatósági választások alkalmával a KMKSZ 11 képviselőt juttatott be a megyei testületbe. Jelöltjei bekerültek a Beregszászi, az Ungvári és a Nagyszőlősi járások tanácsába is. Az összefogáson alapuló magyarok első történelmi sikert hozó választási eredménye az akkori hatalmat is meglepte, és a KMKSZ meghatározó politikai erővé nőtte ki magát.

¹⁸ A Kárpátaljai Magyar Kulturális Szövetség lapja, főszerkesztője Mankovits Tamás. Az áldozatok névsorát Dupka György adta közre.

A kárpátaljai magyar lágerirodalom első gyűjteménye társszerzőinek többsége is a túlélők közé tartozott, így adtam ki saját költségemen a sztálini lágerekben született verses leveleket, imákat,¹⁹ a könyvért befolyó összeget pedig felajánlottam a Szolyvai Emlékpark építésére.

Helytörténészekről és levéltárosoktól szintén kaptam értékes dokumentumokat, amelyek felhasználásával állítottam össze a sztálinizmus kárpátaljai áldozatairól szóló első emlékkönyv anyagát, amely 1993-ban, közreadásomban jelent meg.²⁰ A könyv anyagának angol változata is elkészült és felkerült egy kanadai honlapra.²¹ További felhívásunkra megmozdult szinte egész Kárpátalja magyarsága, a posta egyre-másra hozta a túlélők visszaemlékezéseit. Ebben a tárgykörben eddig mintegy 40 kiadvány jelent meg.

Az 1991–2017 között felépült Szolyvai Emlékpark mintegy 100 márványtáblájára eddig 335 település 11 723 áldozatának a neve került felvésésre. Közük Csonka-Bereg, a szlovákiai Ung-vidék, a romániai Halmi és térsége áldozatainak neveit is megörökítettük.²² (1. táblázat)

Ország, megye, térség	Érintett települések száma	A felvett áldozatok száma
UA, Kárpátalja	300	9426 (ebből 4733 civil, 3905 katona, 738 munkaszolgálatos)
Magyarország, SZSZB megye, Csonka Bereg	26	1939
Szlovákia, Nagykapos és térsége	17	199
Románia, Szatmár megye (Halmi és térsége)	12	159
Összesen	355	11 723

1. táblázat. A Szolyvai Emlékpark márványtábláira felvett nevek összegzése
(Dupa György számítása. Bővebben lásd: DUPKA 2017.)

Kárpát-medence szintjén az egyik legnagyobb és leglátogatottabb Emlékparkban ökumenikus gyászszertartásra, megemlékezéssel és koszorúzással egybekötött központi rendezvényre kerül sor minden év november közepén. (1–5. kép)

¹⁹ DUPKA 1992.

²⁰ DUPKA 1993b.

²¹ DUPKA 2012.

²² DUPKA 2017.

1. kép: Megemlékezés a Szolyvai Emlékparkban
(Szemere Judit felvétele, 2016)

2. kép: Az elhurcoltak nevét őrző emléktáblák egy része a Szolyvai Emlékparkban
(Fuchs Andrea felvétele, 2018)

3. kép: A Szolyvai Emlékpark központi keresztye, amelyet a több ezer elhurcolt nevét őrző márványtablák vesznek közre (Fuchs Andrea felvétele, 2018)

4–5. kép: A 2008-ban felszentelt Mártírok Kápolnája (Szemere Judit felvétele, 2016)

2017. december 7-én felavattuk a Sztálini Terror Áldozatai Kárpátaljai Emlékmúzeumát az ungvári Duhnovics Ház alagsorában. 2021. február 25-től az újraszerkesztett, háromnyelvű (magyar, ukrán és német), *A totalitárius kommunista elnyomó rendszer kárpátaljai tevékenységét dokumentáló anyagok* címet viselő kiállításnak a Munkácsi Vármúzeum ad végleges helyet.²³ Ugyanitt felavattuk Bródy András,²⁴ Kovács Vilmos,²⁵ Romzsa Tódor²⁶ és Volosin Avgusztin²⁷ mellszobrát, Haklik Sándor²⁸ római katolikus esperes domborműves emléktábláját (a négy mellszobor és a dombormű alkotója Mihajlo Beleny, Ungvárhoz közeli ókemencei szobrász) és Bródy András domborműves emléktábláját is (alkotója Matl Péter munkácsi szobrász).

A Szolyvai Emlékparkbizottság keretében tovább folytattuk az etnikai tisztogatással kapcsolatos feltáró munkát a levéltárakban és a túlélők körében. A kutatási eredményekről különböző nemzetközi szakmai konferenciákon, emléküléseken, ukrán–magyar, magyar–német, magyar–magyar történésztalálkozókon számoltunk be. Az elhangzott előadásokat könyv alakban is megjelentettük.

²³ A múzeum alapítója és fenntartója a Szolyvai Emlékpark. Az *Ez történt 1944 őszén* projekt kurátora Dupka György volt. Az általa összeállításra került dokumentumok, levéltári iratok, kiadványok, pannók bemutatják magyarul, ukránul és németül Kárpátalja tragédiáját, a GUPVI és GULAG-táborokba elhurcolt kárpátaljai lakosokat, akiknek egyetlen bűnük a származásuk volt, hogy a Magyarországhoz visszakerült Kárpátalján 1938–1944 között magyar állampolgárok voltak. A legutóbbi adatok szerint az állandó kiállításnak átlagosan naponta 700–800 fő látogatója van.

²⁴ Bródy András (1895–1946) ruszin politikus, 1938. október 11–26. között Ruszinföld (Podkarpatská Rus) első miniszterelnöke, 1939-től 1944-ig magyar országgyűlési képviselő volt. A háború után, 1945. november 25-én a szovjet NKVD letartóztatta, majd az Ungváron működő Rendkívüli Bíróság 1946 májusában kollaboráció (a Horthy-rendszerrel való együttműködés) vádjával halálra ítélte. 1946. december 7-én végezték ki.

²⁵ Lásd a 4. lábjegyzetet!

²⁶ Romzsa Tódor (1911–1947) boldoggá avatott munkácsi görög katolikus püspök, vértanú. A KGB az első sikertelen merénylete után a súlyosan megsebesült püspököt az egyik KGB-ügynök egy kuráre-injekcióval megmérgezte. Romzsa Tódor halála 1947. november 1-jére virradó éjszaka állt be. A merénylet célja a hívők megfélemlítése, a papok megtörése volt, de ez mégsem következett be.

²⁷ Avgusztin Ivanovics Volosin (1874–1945) ruszin nemzetiségű görög katolikus pap, ukrán patrióta politikus. A rövid ideig létezett (1939) független Kárpát-Ukrajna miniszterelnöke volt. 1945 májusában a szovjet kémelhárítás egyik egysége (SZMERS) letartóztatta. A moszkvai Butirka börtönbe szállították, ahol ismeretlen körülmények között 1945. július 19-én hunyt el. Holtteste jelenleg is ismeretlen helyen nyugszik.

²⁸ Haklik Sándor (1893–1949/1950) ráti római katolikus plébános, szentszéki tanácsos, az Alsóungyi kerület esperese, a kárpátaljai római katolikus egyház vikáriusa, vértanú. Az NKVD 1949. július 13-án letartóztatta, Ungváron 25 évi szabadságvesztésre ítélték. Állítólag a kijevei börtönben ismeretlen körülmények között halt meg. Holtteste jelenleg is ismeretlen helyen nyugszik.

Az elhurcolások tényének elismertetése ügyében Ukrajna a mai napig hallgat. Kárpátalján először Szerhij Usztics, a népképviselők megyei tanácsának elnöke, Ukrajna népképviselője ismerte el 1994. november 26-i keltezésű, hivatalos nyilatkozatában, hogy 1944 őszén, a sztálini rezsim idején, vidékükön tragikus események történtek: *„Magyar, német és más nemzetiségű férfiakat hurcoltak el hadifogoly-táborokba és szigeteltek el a külvilágtól.”* A megyei tanács nevében kijelentette: *„Fejet hajtunk az áldozatok emléke előtt, osztozunk az áldozatok szeretteinek, hozzátartozóinak gyászában, együttérzésünket fejezzük ki az ártatlanul megszenvedetteknek.”*²⁹

A megyei tanács magyar képviselőcsoportjának 1992-ben leszavazott beadványa óta 29 év telt el, közben három egymást követő parlamenti ciklusban négy magyar parlamenti képviselő: dr. Tóth Mihály (1994–1998),³⁰ Kovács Miklós (1998–2002),³¹ Gajdos István (2002–2006, 2012–2014),³² valamint dr. Brenzovics László (2014–2019)³³ képviselősege alatt többször javasolták Ukrajna kormányának, parlamentjének az internált magyar férfiak erkölcsi és anyagi kárpótlását, ezzel kapcsolatos beadványaik azonban süket fülekre találtak.³⁴

A Szolyvai Emlékparkbizottság kutatói műhelyéhez csatlakozott történészek egybehangzó véleménye szerint a kárpátaljai magyar és német polgári lakosság 1944. évi internálásának témaköre Ukrajnában a rendszerváltás után sem vált hivatalosan a tudományos kutatás tárgyává. Ennek kapcsán fontos megjegyezni, hogy az Ukrán Nemzeti Tudományos Akadémia Történettudományi Intézete

²⁹ DUPKA–KORSZUN 1997: 152.

³⁰ Dr. Tóth Mihály a jogtudományok kandidátusa, alkotmányjogász, kárpátaljai magyar politikus, az UMDSZ tiszteletbeli elnöke, a Szolyvai Emlékpark elnöke, 1994–1998 között az ukrán parlament képviselője volt. Eddig több mint 30 tudományos írása jelent meg. Az MTA külső köztestületi tagja.

³¹ Kovács Miklós, Sz. (Szürtei) kárpátaljai magyar politikus, közíró. 1996–2014 között a Kárpátaljai Magyar Kulturális Szövetség (KMKSZ) elnöke, 1998–2002 között az ukrán parlament képviselője volt. 2015-től nem vesz részt a KMKSZ életében, a magyar kormány ukránjai tanácsadója lett. Politikai esszéket, elemzéseket ír, amelyek különböző kiadványokban jelennek meg.

³² Gajdos István kárpátaljai magyar politikus, vállalkozó. 2002–2014 között az Ukrán Magyar Demokrata Szövetség (UMDSZ) elnöke, 2002–2006, majd 2012–2014 között az ukrán parlament képviselője volt. 2014-től az UMDSZ elnökségi tagja. Részt vesz a Szolyvai Emlékpark munkájában.

³³ Dr. Brenzovics László történész, kárpátaljai magyar politikus. 2014-től a Kárpátaljai Magyar Kulturális Szövetség (KMKSZ) elnöke. 2014–2019 között az ukrán parlament képviselője volt. Eddig több írása, könyve jelent meg. Az MTA külső köztestületi tagja.

³⁴ Sajnos a Kárpátalján és szerte a volt Szovjetunió területén lágertemetőkben nyugvó ártatlan áldozatok ellen elkövetett bűncselekmény tényét és a „málenkij robot” áldozatainak legalább az erkölcsi rehabilitációját elismerő illetékes parlamenti határozattervezetet az Ukrán parlament még mindig nem fogadta el.

támogatásával 2007-ben megjelent 4192 bibliográfiai tételt tartalmazó *Repressziók Ukrajnában /1917–1990/ tudományos segédanyagok bibliográfiai mutatója* című gyűjtemény összeállítói a kárpátaljai magyarság elhurcolását taglaló ukrán és magyar nyelvű publikációkról nem vettek tudomást.³⁵

A Kárpátaljai Megyei Rehabilitációs Bizottság tagjaként a Kárpátaljai Területi Állami Levéltár anyagán kívül feldolgoztuk és felhasználtuk a KGB Kárpátaljai Főosztálya, a Szovjetunió Belügyminisztériuma Kárpátaljai Főosztálya, az SZKP Kárpátaljai Területi Bizottsága archívumának, továbbá az Orosz Állami Katonai Levéltár, az Orosz Föderáció Állami Levéltára, az Orosz Föderáció Elnökének Levéltára, az Orosz Állami Szociál-politikai Történelmi Levéltár, illetve az Orosz Föderáció Hadügyminisztériumának Központi Levéltára 1944–1955 között keletkezett iratait, amelyek a kárpátaljai magyarság és németiség elleni megtorlásra, a politikai perekre vonatkoznak.³⁶

Szerkesztőbizottsági tagként vettem részt egy közel félezer olyan levéltári dokumentumot tartalmazó ukrán–orosz gyűjtemény kiadásának előkészítésében, amelynek összeállítója, főszerkesztője Alekszej Korszun³⁷ ukrán történész volt. A határozatok többsége a 4. Ukrán Front, az NKVD, a SZMERS/Szmers (jelentése: halál a spionokra) és más belügyi alakulatoknak, főtiszteknek Kárpátalján a helyi lakossággal szemben elkövetett háborús bűnös cselekedeteire is fényt derít. A 800 oldalas kiadvány többek között tartalmazza azokat a perdöntő okmányokat is, amelyek meggyőző adatokkal, nevekkal alátámasztva bizonyítják az 1944 őszen és különösen 1945 elején a szovjet katonai hatóságok és megtorló egységek (NKVD, SZMERS és más belügyi alakulatok) által elkövetett törvénytelenéseket.³⁸

A Szolyvai Emlékparkbizottság archívuma több mint 300 adatközlő, túlélő feljegyzett közleményével, memoárgyűjteménnyel, veszteséglistákkal, lágerben

³⁵ Бабич–Патокa 2007: 519.

³⁶ A felsorolt moszkvai állami levéltárak a rendszerváltozás, a Szovjetunió összeomlása után korlátozott formában, témában megnyíltak az oroszországi és a külföldi kutatók számára. A kárpátaljai elhurcolásokkal kapcsolatos perdöntő dokumentumok nagy részét sikerült felkutatni és magyarul is megjelentetni. Lásd: DUPKA–KORSZUN 1997.

³⁷ Alekszej Korszun történész, ezredes, a *Történelem által rehabilitáltak. Kárpátalja Megyei Könyvének* kiadói csoportvezetője. A Szolyvai Emlékpark GULAG-GUPVI kutatóműhelyének tanácsadója. 1981 óta Kárpátalján él. 1991-ig a Kárpátaljai Megyei Állambiztonsági Főosztály vezetőjének első helyettese. 1984 óta saját kezdeményezésére kutatja a szovjethatalom által elkövetett, a vidék lakossága, különösen az itt élő magyarok és németek ellen irányuló megtorló akciókkal kapcsolatos levéltári anyagokat. Nyilvánosságra hozta a lágerélet borzasztó körülményeit tükröző levéltári dokumentumokat. Több levéltári dokumentumgyűjtemény egyik összeállítója, valamint különböző könyvekben és időszaki kiadványokban megjelenő számos publikáció szerzője. 2017-ben kimagasló tevékenysége elismeréseként Magyar Arany Érdemkereszt polgári tagozat kitüntetésben részesült.

³⁸ Корсун 2012.

keletkezett levelekkel és lágerversekkel stb. rendelkezik. Sajátos adatbázisa a fentiekén túl értékes információkat tartalmaz.

A rendszerváltás utáni időszakban csupán néhány kárpátaljai történész (Bendász Dániel,³⁹ Alekszej Korszun,⁴⁰ Roman Oficinszkij,⁴¹ Olekszander Pahirja,⁴² Mihajlo Delehan,⁴³ Omeljan Dovhanics)⁴⁴ tartotta fontosnak az 1944–1945 között lezajlott sztálini szovjetizálás rémségeinek és áldozatainak, valamint az etnikai tisztogatás módszereinek bemutatását.

2004-ben a II. Rákóczi Ferenc Kárpátaljai Magyar Főiskola Lehoczky Tivadar Intézete is nagyszabású kutatást indított, a túlélők és az elhunytak hozzátartozói kérdőíves vizsgálatát egy részletes adatbázis létrehozása céljával. A főiskola Lehoczky Tivadar Társadalomkutató Intézete *60 éve hurcolták el a kárpátaljai magyar férfiakat (1944–2004)* címmel 2004. november 26-án nemzetközi tudományos konferenciát rendezett, melynek anyaga és a hozzá kapcsolódó adatbázis az intézmény honlapján is elérhető.⁴⁵ A „málenkij robot” problémájának kárpátaljai kutatására Molnár D. Erzsébet fiatal kutató, a főiskola docense vállalkozott, aki másfél évtizede különböző felméréseket végzett a túlélők körében, szociológiai módszerrel elemezte a beregszászi levéltárban tárolt, 1945 júliusában keletkezett listákat, amelyeken a településen nem tartózkodó katonaköteles férfiak nevei szerepelnek.

A beregszászi főiskolán és az Ungvári Nemzeti Egyetem Ukrán–Magyar Oktatási-Tudományos Intézet (UMOTI) Magyar Történelem és Európai Integráció Tanszéken a „málenkij robot” témából több dolgozat, diplomamunka született a végzős diákok tollából.

³⁹ Bendász Dániel (1938–2019) görög katolikus pap, nyugalmazott esperes, kárpátaljai magyar egyháztörténész. Számos egyháztörténeti közleményt, tanulmányt és könyvet publikált magyar, ukrán és ruszin nyelven. Feldolgozta, könyv alakban is kiadta a gulágra hurcolt, hitvalló görög katolikus papok szenvedéstörténetét.

⁴⁰ Lásd a 37. lábjegyzetet!

⁴¹ Román Oficinszkij a történelemtudomány doktora, az Ungvári Nemzeti Egyetem Történelmi Kara Ukrajna Történelme tanszékének professzora.

⁴² Olekszandr Pahirja a történelemtudomány kandidátusa, a kijevi Tarasz Sevcsenko Nemzeti Egyetem oktatója. Számos tanulmány, több monográfia szerzője. Társzerzője a Horváth Miklóssal közösen kiadott *Kényszerkirándulás a Szovjetunióba. Magyar deportáltak a KGB fogságában – 1956* című dokumentumgyűjteménynek.

⁴³ Mihajlo Delehan ukrán történész, levéltáros, a történelemtudomány kandidátusa. *A Kárpátaljai Területi Állami Levéltár beregszászi osztályának magyar provenienciájú fondjai és leírásai egységei 1919-ig és 1938–1945 között* című, Kutassy Ilonával készített munkája magyar nyelven is megjelent.

⁴⁴ Omeljan Dovhanics (1930–2009) ukrán történész, újságíró, szerkesztő, a történelemtudományok kandidátusa. Számos tanulmány, több monográfia szerzője.

⁴⁵ MÁLENYKIJ ROBOT É. N.

Az ukrán kutatók közül Alekszej Korszun,⁴⁶ a Szolyvai Emlékparkbizottság tagja folytatott figyelemreméltó levéltári kutatást, amelynek köszönhetően a megyei rehabilitációs bizottság és a Szolyvai Emlékparkbizottság mellett a széles közvélemény is első kézből értesülhetett a 4. Ukrán Front megtorló intézkedéseiről. Az elsődleges forrásdokumentumokat több gyűjteményben adta közre.

Roman Oficinszkij történész a *Kárpátalja 1919–2009. Történelem, politika, kultúra* című, ukrán és magyar nyelvű nagymonográfiában általános körképet készített erről az emberi tragédiákkal telített korszakról, ám a 4. Ukrán Front és az NKVD Kárpátalja 1944–1945-ös szovjetizálására vonatkozó levéltári dokumentumainak teljesebb ismertetését hiányoljuk tanulmányában.⁴⁷

Oroszországban a sztálinizmus korszakában végrehajtott megtorlásokról, a második világháborút követő repressziókról, a GUPVI és a GULAG táborrendszeréről, az áldozatokról már a rendszerváltás előtt is, de különösen utána szinte megszámlálhatatlan publikáció keletkezett. Azonban a hadifoglyok és internáltak kérdéskörével, különösen Kárpátalja vonatkozásában kevés kutató foglalkozik. Kárpátalja meghódítására, a magyarok és németek etnikai népirására, a terület szovjetizálására vonatkozóan az első összefoglaló munkának a kárpátaljai kisgejőci származású Zseliczky Béla⁴⁸ Moszkvában élő és dolgozó történész kismonográfiáját tekintem, aki az Orosz Tudományos Akadémia Szlavisztikai Intézetének főmunkatársa. Kárpátalja 1920–1945 közötti sorsfordító évtizedeit főleg a szovjet–csehszlovák és magyar diplomáciai kapcsolatok szemszögéből vizsgálja a moszkvai levéltári anyagok alapján. Többek között nyíltan megnevezi a szovjet katonai és diplomáciai és állami vezetők bizalmát élvező, utasításait végrehajtó kárpátaljai származású, Moszkvában kiképzett NKVD-ügynököket, akik közreműködtek Kárpátalja Szovjetunióhoz csatolásában, az itteni magyarság kollektív megbüntetésében, a politikai, társadalmi életből való teljes kirekesztésében, közel 40 000 katonaköteles férfi internálásában.⁴⁹ Felbecsülhetetlen szolgálatot tettek Sztálinnak és vezetőmunkatársainak, mint írja: *„Szerepük nélkül nem érthető meg igazán mindaz, ami Kárpátalján végbement 1944 utolsó hónapjaiban, s ami meghatározta a terület későbbi*

⁴⁶ Lásd a 37. lábjegyzetet!

⁴⁷ OFICINSZKIJ 2010.

⁴⁸ ZSELICZKY 1998.

⁴⁹ Néhány konkrét személy neve, akik Sztálin és Berija parancsait Kárpátalján végrehajtották: Ivan Ivanovics Turjanica (Turef) (1901–1955) az NKVD kárpátaljai ügynöke, a kárpátaljai kommunista mozgalom vezető személyisége. 1939-ben a Szovjetunióba emigrált, ahol különböző beosztásokat kapott. Jelentkezett az I. Csehszlovák Hadtestbe, annak egyik kötelékében harcolt. Hazatérése után Karpatszka Ukrajina Kommunista Pártja Központi Bizottságának első titkára, majd a Népi Tanács elnöke (1944–1945) lett. Kárpátalja Szovjetunióhoz történő csatolása után a megyei pártbizottság és a megyei tanács vezetője, ezenkívül az

*hovatarozását.*⁵⁰ Zseliczky kismonográfiájának egyes megállapításai (a ruszin/ukrán ügy, a szovjet–csehszlovák diplomáciai kapcsolat története, a népbizottságok munkácsi első kongresszusa, Kárpátalja újraegyesítésének kérdése stb.) heves vitát váltott ki a patrióta ukrán történészek körében. Köztük a magyarul is jól tudó Kobály József ukrán történész szerint a könyv szerzője „*bármennyire is elkötelezte magát a tárgyilagosság, az objektivitás és a pártatlanság mellett, összességében véve a fő problémák megítélésében egy egészen tisztán kivehető irányvonalat követ, melynek lényege a csehszlovák, és különösen az ukrán politikai törekvések létjogosultságának a megkérdőjelezése a magyar(országi) orientációval szemben.*”⁵¹ Tapasztalatunk az, hogy magyar szemszögből nézve Kárpátalja 1944-es szovjet, illetve ukrán hatalmi érdekből történő lecsatolásának kérdésfeltevése napjainkban is egyet jelent az ukrán politikai törekvések ez irányú létjogosultságának a megkérdőjelezésével.

A kutatás szempontjából jelentős eseménynek számít a Varga Éva Mária által kezdeményezett *Magyar hadifoglyok a Szovjetunióban* című dokumentumgyűjtemény orosz⁵² és magyar⁵³ változatának megjelentetése, amely 145 levéltári iratanyagot hoz nyilvánosságra. Megítélésem szerint még gazdagabbá tehetné volna a hasznosnak ítélt forráskiadványt, ha a Kárpát-medencéből elhurcolt

SZSZKSZ Legfelsőbb Tanácsának képviselője (1946), az USZSZK Legfelsőbb Tanácsának képviselője, elnökségének tagja (1947) volt.

Vaszil Pavlovics Ruszin (1919–2005) az NKVD kárpátaljai ügynöke, vérbíró. 1940-ben az NKVD öt évre ítélte, mint szovjet határsértőt. 1944 szeptemberében az NKVD partizánparancsnokként vetette be Kárpátalján. A Rendkívüli Bíróság, a megyei bíróság, valamint a megyei végrehajtó bizottság elnöke volt.

Szova Petro Petrovics (Szova Péter) (1894–1984) az NKVD kárpátaljai ügynöke, Ungvár polgármestere, majd a Néptanács elnökének helyettese.

Alekszej Logojda az ungvári Rendkívüli Bíróság tanácsának tagja, 1945 tavaszától a nagybereznai körzet ügyésze. Az NKVD utasításai alapján közreműködött az egykori magyar állami közhivatalnokok, a privát és civil szféra vezetői, a rendfenntartó erők, a német és magyar hadsereg egyes katonáinak, tisztjeinek felelősségre vonásában, koncepciók perек lebonyolításában, a 15, 20 évig tartó szabadságvesztések kiszabásában, a halálos ítéletek meghozatalában.

Ivan Vasziljevics Andrasko (1919–1984) az NKVD kárpátaljai ügynöke. 1944-től 1946-ig Zakarpatszka Ukrajina, 1946-tól 1952-ig Kárpátalja megye főügyésze. Az NKVD utasításai alapján, mint fővádló közreműködött (az ungvári Rendkívüli Bíróságon) az egykori magyar állami közhivatalnokok, a privát és civil szféra vezetői, a rendfenntartó erők, a német és magyar hadsereg egyes katonáinak, tisztjeinek felelősségre vonásában, koncepciók perек lebonyolításában, a 15, 20 évig tartó szabadságvesztések kiszabásában, a halálos ítéletek meghozatalában. 1952-ben kizárták a pártból, mivel a csehek alatt egy polgári lap munkatársa volt. Ezt követően haláláig különböző bírósági, ügyvédi feladatokat látott el.

⁵⁰ ZSELICZKY 1998: 94.

⁵¹ KOBÁLY 2000.

⁵² БОРИСОВ et. al. 2005.

⁵³ VARGA 2006.

munkaképes lakosság kálváriájával kapcsolatos dokumentumokkal is gazdagította volna iratgyűjteményét, hiszen az általa átvilágított orosz levéltárak ilyen forrásokmányokban is bővelkednek.

Oroszország egyes régióiban a központi és fő munkatáborokról teljesebb körű feldolgozások születtek, de azok nem tárgyalják a Kárpátaljáról internáltak ügyét.

Magyarországon, illetve a Kárpát-medencében a rendszerváltás után nyílt lehetőség az elmélyült levéltári kutatásokra, mivel a hadifoglyok, internáltak sanyarú sorsáról, személyes tragédiáiról egészen 1989-ig nemigen lehetett beszélni.

A Kárpát-medencében a GULAG- és GUPVI-témakör, a magyarok és a németek internálásával kapcsolatos történetek teljes, objektív, történelmi feldolgozása, egy összefoglaló nagy monográfia megírása még mindig várat magára. Egy ilyen összefoglaló jellegű tanulmánygyűjtemény megjelenése a levéltári forrásokra épülve, alapvetően tisztázná a Szovjetunióban raboskodó hadifoglyok, internáltak, GULAG-rabok máig vitatott létszámát, tragikus sorsát, tábori életét stb.

Véleményem szerint ma sem vesztettek aktualitásukból a Bodnár Tibor 1989 júliusában megfogalmazott olvasói levelében feltett kérdések: *„Mi volt ezeknek az embereknek a bűne? Mi lett a sorsuk? Vajon hogyan történhetett meg mindez? Kinek az indítványára?”*⁵⁴

Mi is történt 1944 novemberében? Miért nevezem Szolvát Magyar Golgotának, miért kellett Kárpátalja elcsatolásáért sok ezer magyarnak elpusztulnia? Ezek a kérdések foglalkoztatják ma is a túlélőket, a hozzátartozókat és a leszármazottakat.

Ha a számok nyelvén fejezzük ki Kárpátalja sorstragédiáját, akkor van miről beszélni, írni, hiszen az 1941–1959 közötti népszámlálási adatok⁵⁵ szerint Kárpátalján a kollektív bűnösséggel megvádolt magyarság mintegy 100 000 fővel, a németiség 3000 fővel lett kevesebb. Összetettebb vizsgálatra szorul e nagymértékű népfogyatkozás (ebbe a fogalomkörbe beletartoznak a menekültek, a szülőföldről való elűzöttek, az internáltak, a kitelepítések, a GUPVI- és GULAG-rabságban elhalálozottak stb. száma). Ennyibe került a második világháború és az erőszakos szovjetizálás.

⁵⁴ Kárpáti Igaz Szó 1989. július 16.

⁵⁵ Lásd: DUPKA 2011: 32, 77.

ÖSSZEGZÉS

A veszteségekről a számháború már három évtizede tart. Azonban a mérvadó GULAG- és GUPVI-kutatók⁵⁶ legutóbbi adatfeltárásai igazolják, hogy a történelmi Magyarországról mintegy 1 millió embert (fogságba esett katonát, ártatlanul internált civil férfit, nőt, fiút, leányt GUPVI-lágerbe, illetve GULAG-rabságra ítélt polgárokat) hurcoltak el a Szovjetunióba kényszermunkára, akiknek 30-40 százaléka meghalt az embertelen körülmények következtében.

Be kell látnunk azt is, hogy több mint 40 éves lemaradásban vagyunk a téma kutatásában, hiszen csak a rendszerváltoztatás óta lehetséges ez. Sajnos a GULAG/GUPVI-téma több millió magyar leszármazottat érint, de kiemelt jelentősége ellenére egyik, a korszakban kutatásokat folytató intézetben (MTA, NEB, VERITAS stb.) sincs ilyen irányú kutatócsoport: kivételt képez egy-két kutató, akik az évfordulók idején hallatják hangjukat, amely eltörpül a holokauszt kutatása mellett!

A GULAG/GUPVI-kutatók és az emlékezetpolitikát ébren tartó civil szervezetek egyhangúlag kinyilvánították annak szükségességét, hogy a magyar állampolgárok szovjetunióbeli kényszermunkára – a GULAG és a GUPVI lágeribe – történt elhurcolásának a 75. évfordulóján Budapesten létre kell hozni a GULAG-GUPVI Dokumentációs, Kutató- és Emlékközpontot, amely egy helyen koncentrálná az eddigi kutatási eredményeket, az összegyűjtött tárgyi és írásos emlékeket, segítené, összefogná, koordinálná a további kutatásokat, támogatná az iskolai oktatást, valamint állandó és méltó helyet biztosítana a megemlékezéseknek.

⁵⁶ Az általam is támogatott Gulág- és Gupvikutatók Nemzetközi Társasága elnökének, Dr. Bognár Zalánknak történészvéleményét tartom helytállóknak.

FELHASZNÁLT FORRÁSOK ÉS IRODALOM

Magántulajdon
Fuchs Andrea
Szemere Judit

- BOTLIK József – DUPKA György 1991: *Ez hát a hon... Tények, adatok, dokumentumok a kárpátaljai magyarság életéből 1918–1991*. Budapest–Szeged, Mandátum – Universum.
- DUPKA György (szerk.) 1992: *Istenhez fohászkodva... 1944 Szolyva. Verses levelek, imák a sztálini légerekből 1944–1957*. Ungvár–Budapest, Intermix Kft.
- DUPKA György (szerk.) 1993a: *A KMKSZ történetéből. Dokumentumok, tények, adatok 1989–1993*. Ungvár–Budapest, Intermix Kiadó.
- DUPKA György (szerk.) 1993b: *Egyetlen bűnük magyarságuk volt. Emlékkönyv a sztálinizmus kárpátaljai áldozatairól, 1944–1946*. Ungvár–Budapest, Patent – Intermix.
- DUPKA György 2011: *Fogyó, gyarapodó nemzetiségek, érdekképviseletek Kárpátalján*. Ungvár–Budapest, Intermix Kiadó.
- DUPKA György 2012 (szerk.): *Genocide the tragedy of the Hungarians of Transcarpathia*. http://www.hunsor.se/dosszie/hungarian_genocide_in_transcarpathia.pdf – letöltve: 2021. szeptember 9.
- DUPKA György 2017: *A Szolyvai Emlékpark névlistája*. Ungvár–Budapest, Szolyvai Emlékparkbizottság – Intermix Kiadó.
- DUPKA György – KORSZUN, Alekszej 1997: *A „malenykij robot” dokumentumokban*. Ungvár–Budapest, Intermix Kiadó.
- KOBÁLY József 2000: Kárpátalja-történet: látószögek egymás mellett. *Regio* 2000/1. 285–290.
- KOVÁCS Vilmos 1965: *Holnap is élünk*. Uzsgorod, Kárpáti Kiadó.
- MÁLENYKIJ ROBOT é. n.: *Málenyikij robot*. <https://kmf.uz.ua/mr/index.html> – letöltve: 2021. október 4.
- OFICINSZKIJ, Roman 2010: Szovjet Kárpátalja (Kárpátontúli terület) 1944–1991. In FEDINEC Csilla – VEHES, Mikola (főszerk.): *Kárpátalja 1919–2009. Történelem, politika, kultúra*. Budapest–Ungvár, Magyar Tudományos Akadémia Etnikai-nemzeti Kisebbségkutató Intézete – Ungvári Nemzeti Egyetem Politikai Regionalizmus Kutatóintézete. 209–351.
- ÚJSÁGCIKKEK
Kárpáti Igaz Szó 1988. november 15.
Kárpáti Igaz Szó 1989. július 12.
Kárpáti Igaz Szó 1989. július 16.

- Kommunizmus Zászlaja 1989. október 10.
- VARGA Éva Mária (főszerk.) 2006: *Magyar hadifoglyok a Szovjetunióban. Dokumentumok (1941–1953)*. Moszkva–Budapest, ROSSZPEN – MKTK.
- ZSELICZKY Béla 1998: *Kárpátalja a cseh és szovjet politika érdekerében. 1920–1945*. Budapest, Napvilág Kiadó.
- БОРИСОВ, Д.И. – ВАРГА, Е. М., ВОРОНЦОВ, В.Л. – КОРОТАЕВ, В.И. – ПЫЛОВА, Л.А. – ТАРХОВА, Н.С. (szerk.) 2005: *Венгерские военнопленные в СССР. Документы 1941–1953 годов*. [Magyar hadifoglyok a Szovjetunióban. Dokumentumok 1941–1953.] Москва, Российская политическая энциклопедия.
- БАБИЧ, Є.К. – ПАТОКА, В.В. (szerk.) 2007: *Репресії в Україні (1917–1990 рр.)*. *Науково-додоміжний бібліографічний покажчик*. [Megtorlások Ukrajnában (1917–1990). Tudományos és kiegészítő bibliográfiai mutató.] Київ, „СМОЛОСКИП”.
- КОРСУН, О. М. (szerk.) 2012: *Закарпатські угорці і німці: інтернування та депортаційні процеси 1944–1955 рр. Архівні документи і матеріали*. [A Kárpátaljai magyarok és németek: internálása és deportálása 1944–1955 között. Levéltári dokumentumok és anyagok.] Ужгород, Всеукраїнське державне видавництво «Карпати».

IT WAS 30 YEARS AGO THAT THE GULAG-GUPVI RESEARCH, WHICH HAD BEEN CONSIDERED TABOO, WAS BEGUN, AND THE MEMORIAL PARK IN SZOLYVA, THE EPICENTER OF OUR NEVER-FORGET POLICY, WAS CONSTRUCTED (1989–2019)

Thirty years ago, more precisely on the 20th October 1989, a Hungarian working group was formed within the framework of the Subcarpathian Regional Council of the People's Representatives with the intention to clarify the fate of the Hungarian and German men taken away in the fall of 1944 from Subcarpathia into labor camps. It was the memorial conference in Beregszász, held on the 18th of November 1989 that, in parallel with the archival research, initiated the collection of material actually based on civil cooperation. It stimulated, among other things, the compilation of the lists of those deported for "three-day" labor in the fall of 1944; it urged the construction of the Memorial Park of Szolyva on the territory of the former slave-cemetery of the GUPVI collecting camp No 2 in Szolyva; and initiated extensive research, the publication of studies, reminiscences and document-collections.

Between 1991 and 2017 the names of 11,733 victims of 335 settlements were carved on marble tablets at the Szolyva Memorial Park. Among them the names of the victims of Csonka-Bereg in the Slovakian Ung Region, and the Romanian Halmi and its district were also immortalized. In mid-November of each year ecumenical memorial services, central events connected with commemoration and wreath-laying, also take place in the biggest and most frequented Memorial Park in the Carpathian Basin.

It became public that about one million people (POWs, wrongly interned civilian men, women, boys and girls), citizens condemned to slavery, were dragged away from historical Hungary to hard labor in the camps of the GUPVI or the Gulag in the Soviet Union. 30-40 percent of these people died as a result of inhuman conditions. At the same time, we have also to admit that we lag behind more than forty years in research on the topic. In the Carpathian Basin, the writing of comprehensive monographs had to wait. We consider it a matter of national importance that the GULAG-GUPVI researchers and the NGOs, committed to the never-forget policy, initiated the creation of the GULAG-GUPVI Documentation, Research and Memorial Center in Budapest. The Center concentrated in one place the results of the research carried out so far in the Mother Country, Transylvania, the Highlands, the Southland and Subcarpathia, and could bracket and coordinate further investigation and provide a place for the collection of documents.

VELÜNK ÉLŐ TÖRTÉNELEM. TAPASZTALATOK A MAGYAR NEMZETI MÚZEUM MÁLENKIJ ROBOT EMLÉKHELYEN

A MÁLENKIJ ROBOT EMLÉKHELY LÉTREJÖTTE

Magyarország Kormánya az 1009/2015. (I.20.) Kormány határozattal 2015. január 20-án meghirdette a Szovjetunióba hurcolt politikai foglyok és kényszer munkások emlékévé a Kárpát-medencében élők 1944–1945-ben megkezdődött kényszer munkára hurcolásának 70. évfordulója alkalmából. Az emlékeknek hála több mint 200 emlékmű és/vagy emléktábla készülhetett el, és a központi Málenkij Robot Emlékhely is otthont kapott Budapesten, a ferencvárosi pályaudvarnál.¹

Az Emlékhely létrehozásának igénye már a Gulág(-Gupvi) Emlékévet megelőzően is napirenden volt a civil szervezetek körében.² A Gulágkutatók Nemzetközi Társasága³ elnöksége javasolta a Gulág Emlékbizottságnak, hogy fontos lenne a Kárpát-medencében élő magyarság számára létrehozni egy központi kegyeleti helyet – a több mint 300 000 „málenkij robotra”, tehát ítélet nélkül, tömegesen a GUPVI, vagyis a Hadifogoly- és Internáltügyi Főparancsnokság lágeribe elhurcolt civil honfitársainkra⁴ emlékeztető központi kegyeleti helyet –, amelynek megvalósítására Budapestet, a ferencvárosi pályaudvar melletti területet javasolták.⁵ Azért erre esett a választás, mert ezen a pályaudvaron haladt keresztül a katonai és civil foglyokat szállító szerelvények nyugatról kelet felé, hiszen akkoriban csak a déli vasúti összekötő híd helyén épített ideiglenes

¹ Közel 300 kötet, szakirodalom, visszaemlékezés, forrásgyűjtemény került kiadásra és több tucat képző- és táncművészeti, valamint zenei és filmes alkotás készült el a GUPVI- és GULAG-táborokat megjárt százazrek történeteiből. (KOVÁCS 2017.)

² 2013-ban civil kezdeményezésre létrehozták a „Málenkij robot” Emlékbizottságot, mely az elhurcolások 70. évfordulójának méltó megemlékezését hivatott előkészíteni. Elnöke Stark Tamás, alelnöke Bognár Zalán volt. Tulajdonképpen ennek a kezdeményezésnek köszönhetően jött létre a Gulág Emlékbizottság, mely Kárpát-medencei szinten kegyelettel emlékezett meg a 70. évfordulón a Szovjetunió GULAG- és GUPVI-táborába elhurcolt közel 1 millió magyar állampolgárra. (BOGNÁR–MUSKOVICS 2017: 385–386.)

³ 2019-ben az egyesület neve Gulág- és Gupvikutatók Nemzetközi Társasága névre változott.

⁴ BOGNÁR 2017: 76–86.

⁵ BOGNÁR–MUSKOVICS 2017: 388.

1. kép: A Magyar Nemzeti Múzeum Málenkij Robot Emlékhely.

Az emlékművet Párkányi Raab Péter szobrászművész és Birkás Gábor építész alkotta.

A figurális alkotás a hidegháborús légtoltalmi óvohellyel
a környék emblematikus együttesévé vált
(Makra Mónika felvétele, 2019)

hídon volt Budapesten folyami átkelőhely, valamint Budapest-szerte a legtöbb szélpostát⁶ a rákosrendezői és a ferencvárosi pályaudvarnál találták.⁷ A Málenkij Robot Emlékhely megvalósítását a Kommunizmus Bűnei Alapítvány vállalta magára. Az Emlékhely átadására 2017. február 26-án, egy nappal a Kommunista Diktatúra Áldozatainak emléknapját követően került sor. (1. kép)

⁶ A korabeli Magyarország területéről a Szovjetunió kényszermunkatáborába gyakran a hozzátartozók tudta nélkül elhurcolt emberek a gyalogmenetek közben a forgalmasabb helyeken elejtett vagy a bevagonyozás után a marhavagonokból kidobált cédulákkal próbáltak hírt adni családjaiknak. Ezeket az eldobált leveleket hívjuk szél- vagy kőpostának. Ezeknek az üzeneteknek a többsége célba is ért, mutatva az akkori magyar társadalom együttérzését és összefogását.

⁷ BERÉNYI–KENESEI–MAKRA 2019: 12.; BOGNÁR 2018: 272.

A POKOL BUGYRAI... „MÁLENKIJ ROBOT” – KÉNYSZERMUNKA A SZOVJETUNIÓBAN

A Magyar Nemzeti Múzeum (MNM) munkatársai kapták feladatuk, hogy az emlékművel szinte egybeolvadó háromszintes, hidegháborús légókockában létrehozzanak egy kiállítást, amelyből a mai kor embere megismerheti, hogy felmenőivel mi történt több mint 70 évvel ezelőtt. A kiállítás kurátorai, Baják László és Balahó Zoltán, az MNM történészei, akik a teljesség érdekében bevonták a témát kutató történészeket, muzeológusokat a kiállítás létrehozásába.⁸ A forgatókönyv elkészítésére, valamint a kiállítás fizikai megvalósítására mindösszesen fél év állt rendelkezésre. Az MNM új állandó kiállítása 2017. november 25-én a Szovjetunióba hurcolt magyar politikai rabok és kényszermunkások emléknapján nyílt meg *A Pokol bugyrai... „Málenkij robot” – Kényszermunka a Szovjetunióban* címmel. A kiállítóhely három szinten, összesen nyolc kamrán keresztül mutatja be az elhurcoltak életét az összeszedésétől a hazajövetelig,

2. kép: Az áldozatok kamrája
(Csákvári Zoltán felvétele, 2019)

⁸ BAJÁK–BALAHÓ 2017.

és az azt követő nehéz évtizedeket a rendszerváltoztatásig. Az épület maga egy hidegháborús atombunker, mely ablaktalan, szűk tereivel kellően nyomasztó ahhoz, hogy a „málenkij robotra” elhurcolt százezrek történeteit bemutassa.

Kevés tárgyi emlék kerül bemutatásra a kiállítóhelyen. Egyrészt azért, mert akik hazajöhettek, nem sok mindent hozhattak magukkal, másrészt a bunker sajátos körülményei nem teszik lehetővé az állagmegóvást. A kamrákban inkább fényképek és dokumentumok másolatai kaptak helyet különleges környezetben, valamint néhány rekonstrukciós videó. Az egyik kamrában például túlélőkkel készített interjúkat nézhet meg a látogató. Néhány kamrában hanghatások kísérik végig a képsorokat. A legmegrázóbb kamra az ötödik, az áldozatok kamrája. Itt három fejfa található egy vakítóan fehér szobában, miközben szívdobogás hallatszódik az éterből, amely az egész bunkerben áthatol. Egy lüktetés, mely végigkíséri a látogatót. (2. kép)

A bunker terei adottak, bővíteni nem lehet a légókockát, pedig bőven lenne még mit bemutatni. Megfelelő kiállítóterben lenne számos tárgyi emlék, amelyeket ki lehetne állítani. A témát kutató történészekkel, helytörténeti kutatókkal és a civil szervezetekkel azon dolgozunk, hogy a GUPVI-, valamint a GULAG-lágerekbe elhurcolt százezrek történeteinek bemutatása ennél nagyobb teret kapjanak a jövőben.

CÉL: AZ ÁLDOZATOK ÜZENETEIT A JELENKOR GENERÁCIÓJÁNAK ÁTADNI

Szinte minden második magyar család érintett a szovjet elhurcolásokban. Nagyon sok adósságunk van még, hisz egészen az 1990-es évekig nem is beszélhettek erről a túlélők, a levéltárak pedig nagyon nehezen nyíltak meg. Bognár Zalán kutatásai alapján a korabeli Magyarország területéről több mint 1 millió főt hurcoltak el – kétharmad részben katonákat és egyharmad részben civileket – a Szovjetunió GUPVI- és GULAG-táborába, akik harmada vagy az itthoni gyűjtőtáborokban, vagy a kifelé vezető út során, vagy a kinti lét viszonyosságai miatt már sosem térhetett haza.⁹ A Szovjetunió területén és a hazai (hadi)fogoly gyűjtőtáborokban elhunyt honfitársaink többsége ma is jeltelen tömegsírokban fekszik. A túlélők 1989-ig hallgatásra voltak ítélve, a Rákosi- és a Kádár-korszakban sok esetben hátrányos megkülönböztetés érte őket és családtagjaikat, amiért „a Szovjetunióban építették a kommunizmust”. Minden elhurcolt életútja más és más, minden történet máshol kezdődik és máshol ér véget, egy valami azonban megegyezik: mindenki maradáno nyomot hagytak a kényszermunkán

⁹ BOGNÁR 2017.; STARK 2017b.

eltöltött évek. A fogolytáborok okozta trauma megjelenhet a második, sőt a harmadik generációban is. Ez az úgynevezett transzgenerációs trauma.¹⁰

A „málenkij robotra”, (hadifogságra elhurcolt magyar lakosság tragédiáját 2013 óta kutatom. Azóta több mint 150 interjút készítettem, túlélőkkel, családtagokkal és leszármazottakkal, de több ezer olyan személlyel találkoztam a Kárpát-medencében, akiknek szüleit, nagyszüleit, dédszüleit vagy éppenséggel ükszüleit hurcolták el a Szovjetunióba csak egy „kis munkára”.¹¹ Az MNM Málenkij Robot Emlékhely kulturális menedzseri pozícióját 2018 és 2020 között töltöttem be.¹² Tanulmányomban több mint két év tapasztalatát osztom meg önökkel, amely jól mutatja, hogy a magyar társadalomban nem csak 1945 után volt égető kérdés a hadifogolyügy, hanem bizony ma is sok család érzi magán a második világháború nyomait. Külső szemlélőként, kutatóként és a Gulág- és Gupvikutatók Nemzetközi Társasága tagjaként már a kezdetektől fogva figyelemmel kísértem az Emlékhely életét. Első tárlatvezetésem 2018 januárjában tartottam. Nagy izgalommal vágtam bele a munkálatokba, hisz nagy felelősség volt rajtam, egy nemzet traumájának a súlya, amelynek feldolgozásához a „málenkij robotra” elhurcolt százazrek családtagjai végre fizikai helyszínt is kaptak.

A kiállítóhely ad egy kiváló történelmi hátteret: egy nyomasztó, szűk folyosókkal és kamrákkal ellátott színteret, ahol kellően át tudja érezni a látogató, hogy milyen lehetett akár egy zsúfolt marhavagonban utazni vagy egy levegőtlen szénbányában dolgozni. Kidolgoztam egy tárlatvezetési módszert, ami még személyesebbé, átélhetőbbé tette a több mint 70 évvel ezelőtti eseményeket. Saját kutatási eredményeimet használtam és használom mai napig is minden előadásom alkalmával. Minden tárlatvezetést a jelenlévő látogatók kérdései, érdeklődési köre szerint alakítottam, éppen ezért sosem volt két egyforma vezetés, mindig újítottam, bővítettem az aktuális tapasztalataim szerint. A látogatók kérdéseire nem lehet előre felkészülni, és rengeteg volt belőlük. Sokan hozták be megmutatni családi relikviáikat, egy-egy féltve őrzött levelet, fotót,

¹⁰ SINGER 2011: 73–76.

¹¹ A szovjet katonák azt mondogatták, hogy csak három-öt napra kell elmenni romeltakarításra az összegyűjtött civileknek, de a valóságban ez sokaknak három-öt évet jelentett a Szovjetunió GUPVI-táborában. *Makenykaja rabota*, magyar áthallásban málenkij robot, magyarul annyit tesz szó szerint, hogy kis munka. Az idézőjelet azért használjuk következetesen, mert a valóságban ez nem kis munka volt.

¹² A konferencia 2019. november 25-én került megrendezésre, de mivel a tanulmánykötet megjelenése a pandémia miatt csúszott, így célszerűnek láttam a konferenciát követő tapasztalataimat is belevenni az előadásom írott változatába. Az Emlékhelyen kulturális menedzseri pozíciómat 2018. június 26. és 2020. november 30. között töltöttem be, az ezt megelőző időszakban, 2017 decemberétől a múzeum megbízott tárlatvezetője voltam.

dokumentumot vagy tárgyi emléket. Közel 5000 látogatót kísértem körbe két és fél év alatt, akik a Kárpát-medence legkülönbözőbb szegletéből érkeztek.

Nem egyszer fordult elő, hogy az Emlékhelyen döbbsen rá a látogatók, hogy az itt elhangzottak az ő családjukat is érintette, és erről próbáltak nekik a szülei, nagyszülei mesélni, csak akkor még a megfelelő történelmi háttérismeretek nélkül nem érezték át a hallottak súlyát. A vezetések időtartamát másfél órába tudtam beszorítani, de sok esetben ezt követően még órákig ott maradtak az érdeklődők, hogy kibeszéljék, elmeséljék a szeretteiket ért megpróbáltatásokat. Sok ember nekem mesélte el először, hogy milyen atrocitások érték a felmenőit a háború utolsó évében és azt követően. Az Emlékhelyre nem csak kíváncsiságból, érdeklődésből kezdtek el tömegével járni a látogatók. Sokan válaszokat keresnek, hogy megtudják, mi történt pontosan családtagjaikkal. Igyekeztem információk kárpótlást adni az elhurcolásokban érintett családoknak. Számomra ez már több pusztá tárlatvezetői, történészi munkánál. Ezért is tartom fontosnak, hogy az Emlékhely tárlatvezetőit és kulturális menedzseri pozícióját olyan személy töltse be a jövőben is, aki a témában és az interjúzásban kellően jártas és a korszak kutatója.

Többféle feldolgozási folyamatnak voltam a szem- és fültanúja. Vannak olyanok, akik már 1989 előtt is mertek otthon, a négy fal között mesélni egy-két részletet gyermekeiknek. Vannak, akik csak a vasfüggöny megszűnését követően adták át emlékeiket az unokáknak. Sokan a mai napig félnak, szégyenkeznek a velük történetek miatt, és történeteik velük együtt sírba szállnak. Megint mások egy idegen ember előtt hamarabb megnyílnak, mint családtagjaik előtt.

A legfiatalabb látogató eddig kilencéves volt, a legidősebb 92. Az emberek nagy utat képesek megtenni azért, hogy egy-egy tárlatvezetésre vagy megemlékezésre eljőjenek az Emlékhelyre. Kanadától Oroszorszáig, Lengyelországtól Ausztráliáig jártak már nálunk. Az Emlékhely látogathatóságát azonban több körülmény is nehezíti. Nincs állandó nyitvatartása, így csak az előre meghirdetett időpontokban tudják megtekinteni az érdeklődők a kiállítóhelyet (ezenkívül kis létszámú csoportokat is fogad előre bejelentkezés útján), valamint az épület nem akadálymentesített, így a mozgásukban korlátozott és az idősebb látogatók nem tudják megtekinteni a kiállítást, amelynek kamráihoz több mint száz lépcsőfok vezet.¹³

Ahogy fentebb említettem, a legfiatalabb látogató egy dédunoka volt, a kilencéves Kamilla, akinek a dédnagymamája járta meg a Szovjetunió kényszer-

¹³ A tárlatvezetések időpontjáról és az előzetes bejelentkezés módjáról az MNM Malenkij Robot Emlékhely honlapján (malenkij.hu), valamint Facebook oldalán (<https://www.facebook.com/malenkijrobotemlekhely>) tájékozódhatnak.

3. kép: Az Emlékhely legfiatalabb látogatója, a kilencéves Kamilla, akinek dédnagymamáját hurcolták el a szovjetek. Az MNM munkatársai készítettek egy applikációt, amely különböző interaktív, látványos feladatokkal, QR-kódok használatával segít elmélyíteni minden korosztály számára a tárlatvezetésen hallottakat (Makra Mónika felvétele, 2018)

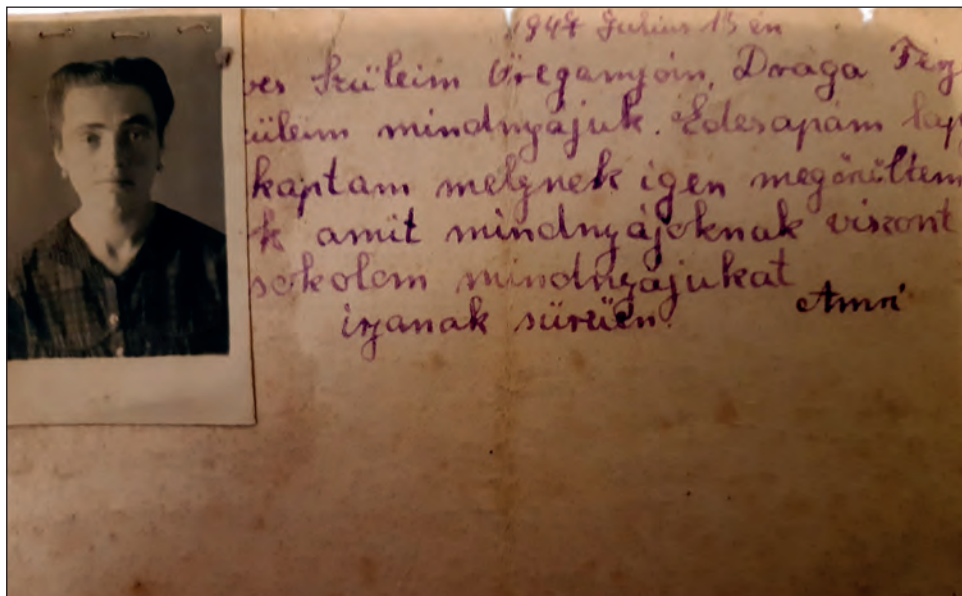
Egy szörnyűséges életút a sok közül! Azt gondolnánk, hogy egy ilyen fiatal gyermek nem értheti még, mi történt a felmenőivel, de Kamilla és családja (kilenc fővel voltak jelen!) ennek ellenkezőjéről tett tanúbizonyságot. A kislány nagyon is átérezte a múlt súlyát és helyén tudta kezelni a hallottakat. A tárlatvezetésen kérdéseivel és felvetéseivel mindenki látásmódját mélyítette. Vendégkönyvünkben az alábbi írást hagyta: „*Nagyon szép volt itt minden és nagyon érdekes volt minden. Jó volt itt. 2018.9.23. Kamilla*”. Kamilla két évvel később, szintén családja körében ellátogatott hozzánk Majorszki András előadására,

munkatáborait. (3. kép) Herr József-nét, született Schmidt Annamáriát 19 évesen, 1944. december 27-én hurcolták el a szovjetek a Tolna vármegyei Kocsoláról, a községi iskola udvaráról. 1945. január 6-án vagonírozták be Baján.¹⁴ Marhavagonokban utaztak három héten át, Románián keresztül Kadijevkába.¹⁵ Szénbányában dolgozott, csilléket pakolt, nehéz fizikai munkát végzett. Hogy hazatért, abban keresztény hitének és az ott-hon hagyott, akkor 20 hónapos gyermekének, Kamilla nagymamájának, Herr Klárának volt a legnagyobb szerepe. (4. kép) Erős hitével és rendíthetetlen akarásával másokat is felkarolt, bátorított, betegségükben ápolt. 1947 októberében térhetett haza, 48 kilogrammra lefogyva. Sokáig nem örülhetett családjának, szeretteinek, mert 1948 márciusában férje szülei-vel együtt ötüket kitelepítették. Az akkori NDK területére, a pirnai gyűjtőtáborba szállították őket, és innen kerültek Burgstättba, ahol a család unokatestvérei a mai napig élnek.¹⁶

¹⁴ Kocsoláról 79 főt hurcoltak el 1944. december 28-án. (BOGNÁR 2018: 802.)

¹⁵ Ma Sztahanov, Ukrajna.

¹⁶ Interjú Erdészné Braun Angélával és Braun Krisztinával (Kamilla édesanyja), Herr Józsefné Schmidt Annamária unokáival. Budapest, 2019–2021. A hangfelvétel a szerző tulajdona.

4. kép: Schmidt Annamária levele, rávarrva arcképével, melyet hazaküldött Kocsolára, a családjának: „Szeretett Kedves Szüleim Öreganyám Drága Férjem Kislányom. Édesapám lapját V. 25-it megkaptam melynek igen megörültem. Én jól vagyok amit mindnyájoknak viszont kívánok. Csókolom mindnyájukat. Írjanak sűrűen. Amri”.

A levelezőlapot a 7144/1204 számú lágerből küldte
(Erdészné Braun Angéla tulajdona)

ahol megmutatta nekünk, hogy két év alatt mennyit fejlődhet egy gyermek gondolkodásmódja és mennyi mindenre emlékezhet két év távlatában.

Az Emlékhely koordinátoraként egyik legfontosabb feladatomnak tartottam, hogy február 25-én és november 25-én, a két nagy emléknapon megemlékezéseket szervezzünk. A megemlékezéseken minden alkalommal nagy létszámban vettek részt az elhurcolásokban érintett települések képviselői, valamint az áldozatok családtagjai. A 2019. február 25-i megemlékezés örök emlék marad számomra. A rendezvény előkészítése miatt jóval korábban a helyszínen voltam, amikor arra lettem figyelmes, hogy valaki egy idős emberrel az oldalán érkezik az emlékmű elé. Hosszasan csodálták a látványt, majd egy kis idő elteltével, helyet kínáltak őket. Kutatói vénám beszélgetésre sarkallt, és nem telt sok időbe, míg kiderült, hogy a 92 éves Thanhoffer Imrét Cegléd-ről hurcolták el a szovjetek. (5. kép) Családján kívül még sosem mesélte el másnak a történetét, de hallott az Emlékhely létrejöttéről és most elérkezettnek látta az időt, hogy másokkal is megossza az általa megélteteket. Imre bácsit 1944. december 23-án családjával együtt bevitték egy gyűjtőhelyre Cegléden,

az Iparosok Kultúrházába.¹⁷ Hárman voltak fiútestvérek. Ő volt a legfiatalabb, akkor 17 éves. Édesapját és édesanyját négy nap után elengedték, a fiúkat azonban bent tartották, majd pár napra rá bevonaglózták őket. Az út igen hosszú volt a Szovjetunióba, 1945. március elején érkeztek meg a Donbászba.¹⁸ Öt évet töltött kényszermunkán, későbbi feleségét is kint ismerte meg a táborban. Két testvére mellett három unokatestvérét is elhurcolták a szovjetek, a hat főből csak kettő tért haza, a többiek kint alusszák örök álmukat. 1949 novemberében érkezett haza Debrecenbe. A történetek élete egészére kihatással voltak.¹⁹ Imre bácsi sokat mesélt az Emlékhelyen és felkészülten hozta a lágerben készült fényképeinek, valamint dokumentumainak másolatát. Az egyik képnél elakadt a lélegzetem: „*De hát Imre bácsi, ez a fotó a kiállításban is szerepel.*” Lassú léptekkel feljutottunk a második emeletre, ahol a harmadik kamrában több csoportkép közül kettőn is felismerte magát Imre bácsi.²⁰ (6. kép) Úgy gondolom, az Emlékhely többek között ezekért a pillanatokért jött létre.

A harmadik kamrában található csoportképeken nem először fordult elő, hogy valaki felismerte családtagjait vagy akár önmagát. A tárlatvezetésem is ehhez mérten alakítottam ki. Tudtam, hogy abban a teremben sokakból előtörnek majd az érzelmek. A tárlatvezetés az épületen kívül vette kezdetét, az emlékmű tövében, majd ezt követően léptünk csak be a bunkerbe, ami önmagában is egy nagy élmény. A fogadóhelyiségben egy 12 perces interjú-összevágást nézhetnek meg a látogatók, ahol négy mezőberényi túlélő mesél az átéltekről.

¹⁷ Ceglédről Bognár Zalán monográfiája alapján több mint 80 főt hurcoltak el több hullámban 1944–1945 között, akik nagy része férfi volt. (BOGNÁR 2018: 784.) Stark Tamás forrásgyűjteményében, mely a Külügyminisztérium Hadifogoly Osztályának iratanyagát dolgozta fel, 59 főt ír Ceglédre, melyből 55 férfi, 4 nő. (STARK 2017a: 462.)

¹⁸ Donbász = Donyec-medence orosz rövidítése. Ma Ukrajnában található, a Krím-félsziget fölötti területen. Ebben a térségben több száz GUPVI-tábor működött. Számos, a korabeli Magyarország területéről ártatlanul, ítélet nélkül elhurcolt polgári személy évekig ebben a térségben raboskodott kényszermunkán. Főként bányákban, fakitermelésekben, kolhozokban, téglagyárakban dolgoztak, valamint romeltakarításnál használták fel a munkaerejüket.

¹⁹ Kutatótársaimmal, Györfi Erzsébettel és Csákvári Zoltánnal 2019-ben kétszer is jártunk Cegléden Thanhoffer Imrénél. A fent leírt részletek az interjúkból valók. Családjaiból csak ő és testvére, Ferenc térhetett haza. Károly bátyjuk tüdőgyulladásban hunyt el a Szovjetunióban, de nem mondták meg nekik, hogy hol lett eltemetve. 73 év után a Honvédelmi Minisztérium (HM) Hadtörténelmi Intézet és Múzeum online adatbázisából kiderítettük és elmondtuk Imre bácsinak, hogy hol nyugszik a testvére. Az adatbázis szerint 1946. január 6-án hunyt el. Makajevkában, az 1025-ös temető 16. sírjában nyugszik. (https://katonakagulagon.hu/index.php?page=adatlap&type=prisoner&id=1260&fbclid=IwAR2UCGQfW81WxiiwW4_6j2W2R7XkwUSgfhRdc7f0eUIQzGwEulcFc-rssE – letöltve: 2021. október 24.)

²⁰ Fontosnak tartom megjegyezni, hogy a kiállításba a kurátorok más kutatóktól kapták a képeket, nem Thanhoffer Imrétől. Több esetben előfordult, hogy egy-egy fotót több példányban készítettek el a Szovjetunióban, így lehetséges, hogy egy ugyanazon fotó több településen is felbukkan.

5. kép: Makra Mónika történész és Thanhoffer Imre „málenkij robot” túlélő a kiállítóhely harmadik kamrájában, melyben két fotó is található, amelyen Imre bácsi szerepel (Györke Erzsébet felvétele, 2019)

6. kép: Szovjetunióban kényszermunkán. 1948-ban készült fotó, amely a kiállításban is megjelenik. Imre bácsi elbeszélése szerint a snyiznyói piacon készítették. A képen balról jobbra: Thanhoffer Károly, Schulcz János, Thanhoffer Ferenc (Thanhoffer Imre tulajdona)

Ezt követően utunk az első kamrába vezet, ahol Budapest ostromáról és a hadifogolylétszám-kiegészítésről hallhat a látogató. Itt sokakban már előtörnek a családi emlékek vagy a történelem órán tanultak. A második kamrában a magyarországi gyűjtőtáborokról és a fogolygyűjtési folyamatokról beszélünk, ahol a látogató ismét közös pontot találhat, ami mesélésre készíti. Majd következik a harmadik kamra, ahol a ma határon túli területeken történt etnikai tisztogatásokról és a német származásúak jóvátételi munkára hurcolásáról hallhatnak. Ezen a ponton mélyül el igazán a csoportos beszélgetés, a közösen gondolkozás, és sokan visszaigazolják az általam elmesélt történeteket. A légókocka legfelső szintjén képtelenek, de megérkezünk a Szovjetunióba. A kamra első felében, egy a Szovjetunió GULAG- és GUPVI-táborait ábrázoló térképen sokan elkezdik keresni azokat a településneveket, melyeket otthon hallottak. Többen itt látják először vizuálisan, hogy milyen messze voltak otthonaiktól szüleik, nagyszüleik,

amikor elmesélték, hogy melyik táborokban raboskodtak. Továbbhaladva, a kamra második felében már egy lágerben találjuk magunkat. Itt lehetőség van leülni egy körbe, ahol először a tábori életről, levelezésről, ételmezésről, higiéniai körülményekről meséltem, majd megosztottam saját családtörténetemet. Ugyanis pár éve tudtam csak meg, hogy az én üknagypapám is kint hunyt el kényszermunkán.²¹ A kiállítóhely harmadik szintje a tárlatvezetések katarzisa. A negyedik kamrára érik el a látogatók azt az állapotot, amikor már kellő történelmi háttérismeret áll rendelkezésükre, hogy kontextusba helyezték saját felmenőik történeteit. Bátrabban mernek megszólalni, megpróbálják rekonstruálni, hogy mi is történhetett a hozzátartozójukkal, miért hurcolhatták el németes hangzású neve miatt, vagy csak az utcáról szedték össze?

A kiállítás kurátorai nagyon jól használták a bunker tereit. A falak, a lépcsők, a plafon és a talaj is egészen a harmadik emeletig feketére vannak festve, ezt követően minden fehérre vált. Ez egy tudatos tervezés, ehhez igazítottam a tárlatvezetések is. Egészen idáig a kibeszélés státuszában voltunk, jelképesen ezt követi a megbocsájtás, a feloldozás, az elengedés fázisa. A már említett ötödik kamra, az áldozatok kamrája az egyik legmeggrázóbb pontja a kiállításnak. Itt hagytam egy-két percet a látogatóknak, hogy elmerüljenek a saját gondolataikban, valamint egyperces néma csenddel emlékeztünk az áldozatokra. Ezt követően már csak lefelé haladunk az épületben. Az utolsó két kamrában a hazaérkezés körülményeiről és az azt követő évekről esik szó, valamint arról, hogy a rendszerváltást követően hogyan kezdődött meg a hallgatás falának ledöntése. A tárlatvezetés végeztével a legtöbben még egy vagy fél órát a helyszínen maradtak beszélgetni, feldolgozni a hallottakat, még egyszer körbe sétáltak, fotóztak.

Az érdeklődőknek meséltem a családtörténeti kutatás lehetőségeiről, kiindulópontjairól is. Sok esetben a tárlatvezetések után pár héttel, hónappal, de előfordult olyan is, hogy egy évvel később is jöttek pozitív visszajelzések, hogy mennyit segített nekik ez az alkalom, és hogy sikerült megtalálniuk egy újabb kirakós darabját szeretteik életéből. Egy-egy tárlatvezetést követően kerültek elő családoktól levelezések, dokumentumok, fényképek, tárgyi emlékek. 2020. január 15-én a Kispesti Kós Károly Általános Iskola tantestülete látogatott el az Emlékhelyre, ahol a tantestület két tagja, Schulcz Ágnes és Schulcz Zsuzsanna,

²¹ Bayer Károly (1907–1945) honvéd volt, de épp eltávját töltötte, tehát nem teljesített katonai szolgálatot, amikor Taksonyból 1945 januárjában civilként, közel 800 helybélivel együtt útnak indították a kiskunlacházi gyűjtőtáborba. A Szovjetunió területén lévő kényszermunkatáborból többször szökni próbált, és az utolsó alkalommal egy szovjet tiszt agyonlőtte (hazaérkezett társai elbeszélése alapján tudjuk). A HM Hadtörténeti Intézet és Múzeum online adatbázisából kiderült, hogy 1945. november 30-án hunyt el és Makajevkában, az 1025-ös temető 205. sírjában nyugszik, ugyanabban a temetőben, ahol Thanhoffer Imre bátyja. A taksonyi elhurcoltakkal kapcsolatos visszaemlékezéseket lásd: MAKRA–GÁRDONYI 2017.

7. kép: Schulcz János unokái, Schulcz Ágnes és Schulcz Zsuzsanna felismerték a nagypapát azon a bizonyos hármass csoportképen (Makra Mónika felvétele, 2020)

egy testvérpár felismerte nagypapáját, Schulcz Jánost azon a képen, amelyen Thanhoffer Imre is rajta van. (7. kép) Nagyon megható pillanatok ezek, ilyenkor át is adtam a szót az érintetteknek, hogy ha szeretnék, meséljék el saját történeteiket. A vezetés végére minden pedagógus a téma hatása alá került, ezt bizonyítja a vendégkönyvben hagyott üzenetük is: *„Megrendítő és tanulságos délutánt töltöttünk itt. Rengeteget tanultunk nem csak a történelemből, de emberiségről, értékekről, emberi sorsokról is. És tanúi lehettünk annak, amikor két, 50-en túli unoka, felismeri és megnevezi a képeken nagypapáját! Kicsit mi is a történelem részesei lettünk... Köszönjük Mónikának a fantasztikus vezetést! Kispesti Kós Károly Általános Iskola tantestülete. Zuborné Sallai Márta, intézményvezető.”*

A „málenkij robotról”, a gulágról és a gupviról a rendszerváltás előtt tilos volt nemhogy tanítani, de beszélni is. 1989 után is nagyon nehezen épültek be a tankönyvekbe ezek a témakörök. Mai napig nem kap kellő hangsúlyt az oktatásban, pedig a holokauszt, a kitelepítés, a lakosságcsere, 1956 (és még hosszan lehetne folytatni a sort) mellett ez is ugyanúgy érintette a lakosság egészét, és ugyanúgy kihatással volt az azt követő évtizedekre. A generációs szakadékok áthidalásához

nélkülözhetetlen ezen időszak megismerése a történelemből. A tanárok munkáját hivatott segíteni az a tanári kézikönyv, melyet a Magyar Nemzeti Múzeum munkatársaival írtunk 2019-ben. A hiánypótló írást Berényi Mariannával és Kenesei Zsófia Orsolyával készítettük el és a teljesség igényével próbáltunk minden hasznos információt összegyűjteni, amely a pedagógusok munkáját segíti a „málenkij robot” témakörének feldolgozásánál. A segédletben megtalálhatóak a fontosabb megemlékezések dátumai, az iskolai megemlékezésekhez vers-, zenei- és filmajánlók, térképek, lexikonok, bibliográfia, tesztek a diákok számára, valamint rövid ismeretterjesztő leírások a történelmi háttér ismertetéséhez.²²

A felnőtt- és a diákcsoporthoz hasonló arányban érkeznek az Em-lékhelyre. (8. kép) Tapasztalataim szerint, a diákokat teljes mértékben leköti a téma. Próbáltam mindig odafigyelni arra, hogy ahonnan érkeztek, abból a térségből hozzak fel példákat. Sok esetben ezt értékelték, vagy ki tudták egészíteni a hallottakat. Minden vezetés alkalmával a lelkükre kötöttem, hogy menjenek haza és beszélgessenek a nagyszülőkkel. Amíg megtehetik, hallgassák meg őket és érdeklődjenek a saját családjuk múltja iránt. Nem egyszer fordult elő, hogy a diákok a vezetések után egy-két nappal felkerestek, hogy leültek beszélgetni ott-hon a szülőkkel, nagyszülőkkel és megköszönték, hogy felnyitottam a szemüket. A legmegrázóbb eset számomra az volt, amikor a nőket ért atrocitásokról, a kint született gyermekekről meséltem egy osztálynak. Valamiért ez a téma nagyon lekötötte a figyelmüket. A vezetést követően egy lány a csoportból félrehívott és zokogva köszönte meg nekem, hogy erről ilyen őszintén és nyíltan meséltem, mert most már megértette, hogy az ő édesanyja miért nem tudja őt „igazi anyai szeretettel szeretni”. Elmesélte, hogy a dédnagymamáját megerőszakolták a szovjetek az ostrom alatt, és ebből az erőszakból egy nem kívánt gyermek született: az ő nagymamája, akit sosem tudott elfogadni, mindig csak az a szörnyű nap jutott a dédnagymamának eszébe, ha a lányára tekintett. Így hát a nagymamának megrázó gyermekkorra volt, és ez mai napig kihatással van az édesanyjára, valamint a középiskolás lány életére is. Ez a történet is jól megmutatja a transzgenerációs traumák működését. Saját bevallása szerint így, hogy hallott más ilyen esetekről, megkönnyebbült, és most már képes lesz megérteni az édesanyját. Úgy gondolom, egy múzeum elsődleges dolga az, hogy gondolkodásra készítessen, és másodlagos a lexikális tudás bővítése. Lehetséges, hogy ez a lány nem jegyezte meg, hogy mettől meddig tartott Budapest ostroma, de az biztos, hogy most már átérzi az ostrom jelentőségét és valami plusszal ment haza.

²² BERÉNYI–KENESEI–MAKRA 2019. A tanári kézikönyv online is elérhető az alábbi linken: <https://mnm.hu/hu/publication-issue/pokol-bugyrai-malenkij-robot-kenyszermunka-szov-jetunioban> – letöltve: 2021. október 24.

8. kép: A győri Audi Hungaria Schüle végzős diákjaival szakadó hóesésben az Emlékhely előtt
(Makra Mónika tulajdona, 2018)

A felnőtt- és a diákcsoportok mellett nyitottunk a külföldi látogatók felé is. A múzeum munkatársaival kidolgoztunk egy angol nyelvű tárlatvezetést, a kiállításban található videókat feliratoztuk, készült angol nyelvű kiállításvezető is. Az Év Európai Múzeuma díj jelölésünk után több külföldi csoport megkeresett minket.

2020. február 9-én, Újhartyánból érkezett egy csoportos megkeresés. A csoportot Manger Henrik foglalta le, akinek a neve ismerősen csengett számomra. Már amikor megláttam a vezetéknevet tudtam, hogy ez egy újabb mérföldkő lesz az Emlékhely életében. Ugyanis a harmadik kamrában van egy csoportkép, amelyen újhartyáni foglyok szerepelnek, a kép közepén egy kisbabával, akit Manger Jánosnak hívnak, aki nem más, mint Henrik bátyja. (9. kép) Manger János történetét minden alkalommal elmeséltem, nem csak a drámai hatás kedvéért. Nagyon kevesen tudják, de a szovjetek sok esetben hurcoltak el terhes asszonyokat, valamint számos kisbaba született a kényszermunkatáborokban. Több olyan gyermekkel készítettem interjút, akik valamelyik szovjetunióbeli táborban jöttek világra. János édesanyját, Fajth Erzsébetet 1945. január 9-én hurcolták el szülőfalujából, Újhartyánból, közel 150 honfitársával együtt. Novi Donbasz területén több lágert is megjárt, míg nem a 32-es táborban megismerkedett leendő férjével, aki konyhán dolgozott. Erzsébet két hónapot töltött ebben a lágérben, és ez idő alatt szerettek egymásba és házasodtak össze.

9. kép: Manger Henrik és testvére, Manger János, aki Novi Donbaszban született, és a mögöttük található lágerképen csecsemőként szerepel (Makra Mónika felvétele, 2020)

Hat hónapos kismama volt, amikor újra bányába küldték dolgozni, ahol súlyos balesetet szenvedett, de szerencsésen túlélte. 1948. december 27-én megszületett János, de haza csak 1949 októberében térhettek.²³ A csoportból nemcsak a Manger családnak volt mesélni valója, minden csoportagnak volt több családtagja is, akik megjárták a Szovjetuniót, de több olyan történetet is elmondtak, amikor már hiába várták haza szeretteiket. A csoport szinte mindenkit meg tudott név szerint említeni a képen látható személyek közül. Megkérdeztem Jánost, hogy esetleg nem tudja-e, hogy a kereszt, melyről egy kép található a kiállításban, hol van most. Erre a válasza nem számítottam: „Persze, *hogy tudom, otthon van a szobám falán*” – ez volt maga az élő történelem óra!

²³ SZEBENI 2017: 320, 324.

EREDMÉNYEK ÉS RENDHAGYÓ PROGRAMOK

A kiállítóhelyet alig egy év nyitvatartást követően, 2019-ben jelölték az Év Európai Múzeuma díjra (EMYA), és több száz jelölt közül a legjobb 40 közé került. 2019 nagy mérföldkő volt az Emlékhely életében, ugyanis az EMYA szarajevói díjátadójára készítettünk egy kisfilmet, amellyel még ugyanabban az évben elnyertük az AVICOM online multimédia-fesztiválon az arany helyezést.²⁴ (10. kép) A téma 2019-ben, eddig soha nem látott, nagyfokú nemzetközi figyelmet kapott, hisz mindezt követte november 25-én Gera Marina színművésznő Emmy-díja, melyet az *Örök tél* című nagyjátékfilmben nyújtott alakításáért kapott. Szász Attila rendező és Köbli Norbert forgatókönyvíró alkotópáros munkája a „málenkij robotra” elhurcolt százezrek történeteit elevenítette meg a filmvásznon, amelyért több mint 30 nemzetközi díjat zsebelhettek be, és ezt koronázta meg a női főszereplő Emmy-díja, amit pont a november 25-i emléknapon, a konferenciánk napján adtak át. A színésznő az áldozatoknak ajánlotta a díját, ami nagyon megható pillanat volt, mert ezzel történelmet írt több szempontból is!

10. kép: Varga Benedek, az MNM főigazgatójának beszámolója Szarajevóban, az EMYA rendezvényén az MNM Málenkij Robot Emlékhelyről.

Háttérben az AVICOM díjnyertes kisfilm angol nyelvű változata

(Makra Mónika felvétele, 2019)

²⁴ A díjnyertes kisfilmet lásd: <https://m.youtube.com/watch?v=PsKZ7XMzJ8Q&t=19s> – letöltve: 2021. október 24.

11. kép: Majorszki András „Sztálin lovása”. *Bodnár Lajos mezőzombori bíró története* címmel tartott előadást az MNM Málenkij Robot Emlékhelyen.
Jelen volt Bodnár Antal Nándor, a zombori bíró dédunokája
(Makra Mónika felvétele, 2020)

Az MNM Málenkij Robot Emlékhely betonkockájának éppen annyi előnye is van, mint amennyi hátránya. Egy hidegháborús atombunker látványa önmagában sokak figyelmét felkelti. Az utóbbi években megszorodtak a látogatható légópincék, sok volt óvóhelyen kiállítást rendeztek be, így gondoltam a „bunkerfanatikusokra” is. Csecserits Artúr, az Erődítés Történelmi Egyesület vezetője több alkalommal tartott épülettörténelmi sétát az Emlékhely bunkerében, ahol a létesítmény története és működése volt a központban. Nagy hangsúlyt fektettem továbbá arra, hogy a fővároson kívül élő helytörténelmi kutatókat, történészeket is megszólaltassuk az Emlékhelyen. Ezért indult útjára 2020-ban egy előadásorozat is, ahol elsőként Márkus Beáta adott elő a dél-dunántúli internálásokról, majd Majorszki András a Miskolc környéki elhurcolásokról beszélt. (11. kép) A COVID-19 világjárvány kitörését követően az online térbe költöztünk át, melynek előnye, hogy az előre felvett beszélgetések, előadások sokkal több emberhez jutottak el. Körösi Mihály a Békés megyei elhurcolásokat ismertette, Benkő Levente és Papp Annamária az erdélyi deportálásokról mesélt, Muskovics Andrea Anna a tárnoki helytörténelmi kutatásának részletes eredményeiről számolt be. Megszólaltattunk egy fiatal unokát, Hadas Patrikot, aki dédszülei történetét osztotta meg velünk Ceglédbercelről, majd ismét egy mikrotörténelmi kutatás került előtérbe Szigetszentmártonból:

12. kép: A Múzeumok Majálisán, 2019-ben, az MNM Málenkij Robot Emlékhely standját nagy érdeklődés övezte.

A foton balról jobbra: Dán Vanda, Makra Mónika és Csákvári Zoltán,
az Emlékhely csapata
(Makra Mónika tulajdona)

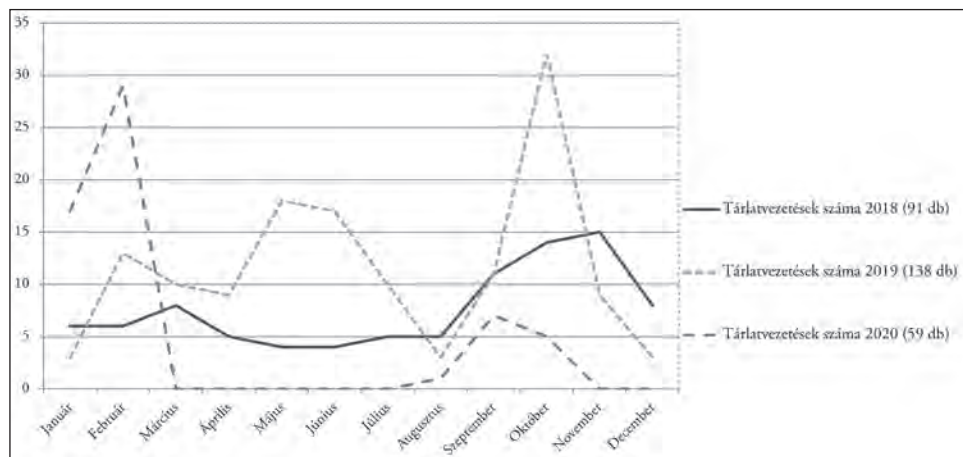
Schreiner Mihályné Erika mesélt a település 1944–1945-ös eseményeiről. Végezetül Dunajszky Géza tartott előadást a felvidéki magyarság szovjet kényszermunkára hurcolásáról.²⁵

A tárlatvezetések és az előadások mellett az Emlékhely csatlakozott a Múzeumok Majálisához, a Múzeumok Éjszakájához, a Kutatók Éjszakájához, a Múzeumok Őszi Fesztiváljához, valamint a Tanárok Napjához. (12. kép) Ezenfelül több könyvbemutatót szerveztem, amelyeket a bunker korlátozott férőhelyszáma miatt a Magyar Nemzeti Múzeum főépületében rendeztünk meg. Bemutattuk többek között Bognár Zalán, Benkő Levente és Papp Annamária, Hajagos Csaba, valamint Murádin János Kristóf legújabb kötetét.

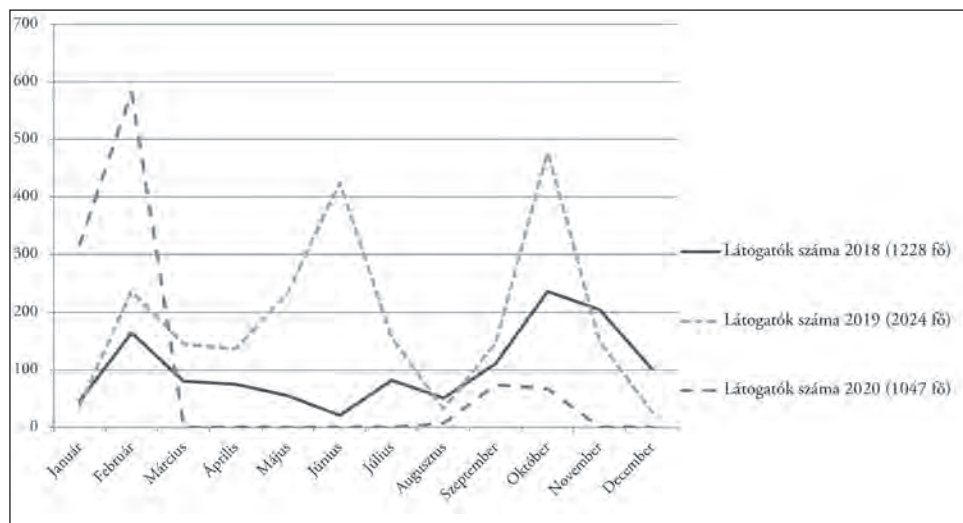
Az Emlékhely látogatószáma és programjainak száma évről évre növekedett. (1–2. ábra) 2018-ban 91 tárlatvezetésen, összesen 1228 fő vett részt. Az Emlékhely

²⁵ A felsorolt előadások az MNM Málenkij Robot Emlékhely Facebook oldalán visszanezhetőek. Az oldalt lásd: <https://www.facebook.com/malenkijrobotemlekhely> – letöltve: 2021. október 24.

fokozatosan épült be a köztudatba. A kiállítóhelynek nincs állandó nyitvatartása, valamint a szűk terei miatt egyszerre maximum 25 főt tud csak befogadni. Mindezek nagyban megnehezítik a látogatószám dinamikus növekedését és az Emlékhely hírének gyors terjedését. A célzott megkereséseknek és hírleveleknek köszönhetően azonban év végére mind az iskolás-, mind a felnőtt csoportok megtaláltak minket. Az Emlékhely második évében 138 tárlatvezetésen

1. ábra: Az MNM Málenkij Robot Emlékhely tárlatvezetései száma 2018–2020 között (Makra Mónika szerkesztése)

2. ábra: Az MNM Málenkij Robot Emlékhely látogatóinak száma 2018–2020 között (Makra Mónika szerkesztése)

2024 fő vett részt, amely több, mint 40 százalékos növekedést jelentett az előző évhez képest. A 2020-as esztendőt nagyon jól nyitotta az Emlékhely, hatszorosára nőtt a tárlatvezetések száma! A kezdeti lendületet azonban a COVID-19 járvány megakasztotta. Jól látszik a három év alapján – ha a 2020 márciusától következő pandémiás időszakot nem vesszük figyelembe –, hogy az Emlékhely kifejezetten keresett a február 25-i és november 25-i emlénapok környékén, valamint megfigyelhető, hogy egyes települések azokban a hónapokban keresnek meg minket, amikor a saját településükön a „málenkij robotra” elhurcolás megtörtént. Például január hónapban kimondottan azon településekről érkeztek nagyobb számban iskolás- és felnőtt csoportok, ahonnan német származás indokával szedték össze a lakosságot egy „kis munkára”. A 2020. januári nagyobb kiugrásánál is ez figyelhető meg az ábrán. Egyértelműen augusztus (a nyaralások miatt) és december (az ünnepek miatt) azok a hónapok, amikor a legkevésbé látogatott a kiállítóhely.

ZÁRSZÓ

Összességében elmondható, hogy az MNM Málenkij Robot Emlékhely egy régóta várt színtere a közös emlékezésnek. Létrejöttével nagy adósságunkat rőt-tük le az áldozatok felé. Véleményem szerint nagy hiányossága az emlékműnek, hogy eredetileg az alján, a fekete gránitlapokra fel kellett volna vésni az elhurcolásokban érintett települések neveit is, ezzel még inkább ösztönözve az érintett településeket az Emlékhely felkeresésére. Eddigi tapasztalataim tükrében úgy látom, fontos lenne, hogy állandó nyitvatartással üzemeljen a kiállítóhely. A bunker épülete nem bővíthető, az akadálymentesítés nem megoldható, így hosszabb távon szükség lenne egy megfelelő épületegyüttesben, egy állandó, korszerű kiállítást létrehozni a GULAG- és GUPVI-táborokba elhurcolt száz-ek emlékére. Mindezen hiányosságok természetesen nem a múzeumnak róhatók fel. Úgy gondolom, a lehetőségekhez képest az Emlékhely teljesítette a rövidtávon kitűzött célokat, és reméljük, a jövőben több figyelmet kap, és lesz lehetősége folyamatosan fejlődni.

Ezúton szeretnék köszönetet mondani a Magyar Nemzeti Múzeum munkatársainak – különösképp Kenesei Zsófia Orsolyának, aki az elejétől fogva a szívéen viselte az Emlékhely sorsát és kialakította a kiállítóhely múzeumpedagógia-hoz kapcsolódó tereit és kidolgozta a foglalkozásokat –, a Gulág- és Gupvi-kutatók Nemzetközi Társasága valamennyi kutatójának, a Magyarországi Németek Pécs-Baranyai Nemzetiségi Körének, a Szolyvai Emlékparkbizottságnak, a Szovjetunióban volt magyar politikai Rabok és Kényszermunkások Szervezetének, a Gulágokban Elpusztultak Emlékének Megőrkítésére Alapítványnak,

hogy támogatták a munkám és az Emlékhely működését. Különösképp szeretném megköszönni külsős tárlatvezetőinknek, barátaimnak – Csákvári Zoltánnak, aki a kezdetektől velem együtt segítette az Emlékhely életét, valamint Dán Vandának és Váradi Norbertnek, akik 2019 tavaszától csatlakoztak az Emlékhely csapatához –, hogy amikor kellett, mindig ott voltak, és számíthattam a munkájukra. Szeretnék köszönetet mondani továbbá Bakó Bálintnak, Bíró Csillának és Bukszár Zsanettnek is, akik az MNM Málenkij Robot Emlékhely külsős tárlatvezetői voltak egy rövid ideig, de annál nagyobb lelkesedéssel és lelkiismeretesen végezték munkájukat, hisz a cél közös volt, az áldozatoknak méltó emléket állítani.

VÁLOGATOTT BEJEGYZÉSEK AZ EMLÉKHELY VENDÉGKÖNYVÉBŐL²⁶

„Köszönjük a kiállítást, külön a tárlatvezetést. Örülök, hogy a »vidéki«, így a mezőberényi németiség viszontagságairól sem feledkeztek el a kiállítás rendezői. További hasznos történelmi feltáró munkát kívánunk a »málenkij robot« ügyében.”

Körösi Mihály, 2018. augusztus 22.

„Nagyon sok mindent hallottunk már a Málenkij robotról (Családunk, barátaink érintettek) minden így volt, ahogy kedves Mónikától is hallottuk. Köszönjük.”

F. Józsefné., P. Éva,²⁷ 2018

„Köszönöm a tartalmas tárlatvezetést. Hálás vagyok a sorsnak, hogy ennyi dolgot megtudhattam a Malenykij robotról. Hosszú utat kellett megtenni, hogy ezt halljam. További sok sikert a kutatásokhoz.”

Veres Orsolya Ilona (Tiszapéterfalva, Kárpátalja), 2018. november 10.

„Nagyon köszönjük Mónikának a tárlatvezetést, a szervezést, a sok éves kutatómunkát! Nagypám, Monduk Lajos volt sok társával elhurcolva Gyömrőről Baskíriába, majd onnan Grúziába.”

Szekeres Ágnes, 2019. február 10.

²⁶ Az Emlékhely vendégeknyvébe koordinálásom alatt 79 oldalnyi bejegyzés született. A számos beírás közül 17 darabot válogattam ki, melyek jól mutatják, hogy milyen fontos a magyar társadalom számára az MNM Málenkij Robot Emlékhely létrejötte, hogy végre van egy hely, ahol kibeszélhetik a családok az őket ért traumákat.

²⁷ „az én édesapám 1956. okt. 25-én a Kossuth tér áldozata”.

„Kedves Mónika és Zoltán! Nagyon köszönöm a tárlatvezetést és a meghívást. Keresem a szavakat... Nagyon sok információval és sokkoló történetekkel lettem gazdagabb. Ezt minden Magyar embernek látnia, hallania kell. Örülök, hogy részese lehettem valamennyire annak, hogy ezt felépítettétek. Sok kérdés jelent meg a fejemben a témával kapcsolatban, mondhatni, hogy totálisan célba ért az ami miatt elkezdtétek ezt az egészet. »EMLÉKEZZ« Rájuk. Csak így tovább! Felébresztitek a múltat!”

Dubecz Attila, 2019. július 24.

„Köszönöm a tárlatvezetést, a kedves, tárgyilagos hangot, amely segített, hogy a Szovjetunióban elhunyt, Kolozsvárról elhurcolt nagyapám Szász Gergely emlékét felidézsem. Nagyapának személyi igazolványt ígértek, de malenkij robot lett belőle. Soha nem felejtjük kedves emlékét leányai és unokái. Erőt és kitartást a munkához!”

Péter Rozália (Kolozsvár) és Mezey Györgyné (Kolozsvár, Vecsés),
2019. augusztus 3.

„Kedves Mónika! Mint volt tanítványunkra nagyon büszkék vagyunk, köszönjük a tárlatvezetést. Munkádhoz további lendületet és sok sikert kívánunk.”

Taksonyi nyugdíjas pedagógusok csoportja, 2019. szeptember 17.

„Kedves Mónika! Köszönjük szépen a vezetést, köszönjük, hogy közvetlen és személyes volt, ami nagyon sokunkat megérintette. Ezzel a témával mi is foglalkozni fogunk, hiszen kihat ránk is. Sok sikert kívánunk a további kutatáshoz!”

Mosonmagyaróvári Piarista Gimnázium 12.a tanulói, 2019. szeptember 19.

„Kedves Mónika! Köszönöm, hogy megtudhattam, hogy a falu, ahol felnőttem, Kiskövesd, 35 főt hurcoltak el. Egy faluból, ahol a teljes fő, most is csak 500 körüli. Plusz köszönöm a személyes élményeid megosztását.”

Kata (Felvidék), 2019. szeptember 19.

„Félelmetes belegondolni, hogy mindaz, ami megtörtént olyan átlag emberekkel és azok rokonaival történt, amilyenek mi is vagyunk.”

Dorottya és Eszter (ELTE Trefort), 2019. október 25.

„Megrázó, elgondolkodtató élményben volt részünk. Szeretettel és tisztelettel emlékezünk a Fegyvernekről elhurcoltakra.”

2019. november 9.

„Falunkból, Ikladról sok honfitársunkat elhurcolták, mivel a svábok ekkor a nemkívánatosok közé tartoztak. Több rokonom ott is halt meg, illetve eltűntnek nyilvánították. Köszönöm a Rájuk való megemlékezés lehetőségét!”

Riedl Zsuzsanna, 2019. november 30.

„Nehéz megszólalni és bármit is mondani, a sírás kerülget. Nagyon sajnálom, hogy amikor kicsi voltam, nem figyeltem nagyapámra, szüleimre, akik meséltek... Isten nyugosztalja őket.”

Tóthné V. E., 2020. január 21.

„Zebegényből elhurcolt rokonaim emlékét őrizve tettük meg ezt a látogatást. Felkavaró volt, hogy mi is tudnánk rengeteg borzalomról beszámolni, amit még az utolsó percben megtudtunk.”

G. J., 2020. január 30.

„Thank you for your time in sharing your museums important word with us. Memory is vital to presenting the truth of what the victims of communist dictatorship endured, and may that memories be a blessing.”

Marc Dillard (U.S. Embassy), 2020. február 18.²⁸

„Hajrá Mónika! Ne lohadjon lelkesedésed, akik hazajöttek bennük is a kitartás adta az erőt. Teljesüljön elképzelésed a legfelső fokon. Apám sem mert szólni haláláig, »mert visszaviszik« és a 3 év 11 hónap és a szökés borzalmait elképzelhetetlenek. Minden évben emlékezzünk!”

2020. február 24.

„Drága Mónika és Professzor úr (és mindenki, aki ezt a kiállítást megalkotta)! Nagyon szépen köszönjük a szuper anyagot, látszik, hogy borzasztóan sok munkátok van és volt benne, és köszönjük a csodálatos, cenzúrától mentes, lelkes vezetést! Reméljük, hogy megmaradtok!”

Nagy Veronika, 2020. szeptember 1.

²⁸ „Köszönöm, hogy időt szakított arra, hogy megossa velünk a múzeuma fontos üzenetét. Az emlékezet létfontosságú ahhoz, hogy bemutassuk az igazságot arról, hogy mit éltek át a kommunista diktatúra áldozatai, emléküik legyen áldott.” (Mahmoudi-Komor Judit fordítása.) Marc Dillard az Amerikai Egyesült Államok budapesti nagykövetsége diplomatájának bejegyzése.

FELHASZNÁLT FORRÁSOK ÉS IRODALOM

Magántulajdon

Csákvári Zoltán

Csákvári Zoltán, Györke Erzsébet, Makra Mónika

Interjú Thanhoffer Imre „málenkij robotra” deportált túlélővel. Cegléd, 2019–2021

Erdészné Braun Angéla

Györke Erzsébet

Makra Mónika

Interjú Erdészné Braun Angélával és Braun Krisztinával (Kamilla édesanyja), Herr Józsefné Schmidt Annamária unokáival. Budapest, 2019–2021.

Thanhoffer Imre

BAJÁK László – BALAHÓ Zoltán 2017: *A Pokol bugyrai... „Málenkij robot” – Kényszermunka a Szovjetunióban kiállításvezető*. Budapest, Magyar Nemzeti Múzeum.

BERÉNYI Marianna – KENESEI Zsófia Orsolya – MAKRA MÓNIKA 2019: *Magyar Nemzeti Múzeum Málenkij Robot Emlékhely. A Pokol bugyrai... „Málenkij robot” – Kényszermunka a Szovjetunióban. Segédanyag pedagógusok számára a kiállítás értelmezéséhez és a korszak történelmi háttérének tanításához, megemlékezések szervezéséhez*. Budapest, Magyar Nemzeti Múzeum. (<https://mnm.hu/hu/publication-issue/pokol-bugyrai-malenkij-robot-kenyszermunka-szovjetunioban> – letöltve: 2021. október 24.)

BOGNÁR Zalán 2017: 960 ezer vagy több mint 1 millió (hadi)fogoly? Az 1941–1945 között szovjet (hadi)fogságba vetett magyar állampolgárok (katonák és civilek) létszáma és halálozási arányuk. In BOGNÁR Zalán – MUSKOVICS Andrea Anna (szerk.): *Emberek az embertelenség világában. A Gulág és a Gupvi. A Gulágkutatók Nemzetközi Társaságának évkönyve 2015–2017*. Budapest, Gulágkutatók Nemzetközi Társasága – Kairosz Kiadó. 66–98.

BOGNÁR Zalán 2018: „Málenkij robot”. *A Magyarországról ítélet nélkül szovjetunióbeli kényszermunkára elhurcolt civilek története*. Budapest, Gulágkutatók Nemzetközi Társasága – Kairosz Kiadó.

BOGNÁR Zalán – MUSKOVICS Andrea Anna (szerk.) 2017: *Emberek az embertelenség világában. A Gulág és a Gupvi. A Gulágkutatók Nemzetközi Társaságának évkönyve 2015–2017*. Budapest, Gulágkutatók Nemzetközi Társasága – Kairosz Kiadó.

KOVÁCS Emőke (szerk.) 2017: *Gulág-Gupvi emlékévek. Zárókiadvány 2015–2017*. Budapest, Gulág Emlékbizottság.

- MAKRA MÓNika – GÁRDONYI Adrienn 2017: *Emlékezz Ránk!... azokra, akik „egy kis munkán” voltunk a Szovjetunióban*. Szigethalom, Magánkiadás.
- SINGER ZSUZSA 2011: A malenkij robot lélektani aspektusból. In BOGNÁR Zalán (szerk.): *Malenkij robot. „Egyetlen bűnünk a származásunk volt...”*. Német és magyar polgári lakosok deportálása „malenkij robot”-ra a sztálini légerekbe, 1944/45–1955. „Unsere einzige Schuld war unsere Abstammung...”. *Die Verschleppung deutscher und ungarischer Zivilisten zur Zwangsarbeit in die stalinistischen Lager 1944/45–1955*. Pécs, Magyarországi Németek Pécs-Baranyai Nemzetiségi Köre. 73–87.
- STARK Tamás 2017a: „...akkor azt mondták kicsi robot”. *A magyar polgári lakosság elhurcolása a Szovjetunióba korabeli dokumentumok tükrében*. Budapest, MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont Történettudományi Intézet.
- STARK Tamás 2017b: Kényszermunkatáborok a Szovjetunióban. In BOGNÁR Zalán – MUSKOVICS Andrea Anna (szerk.) 2017: *Emberek az embertelenség világában. A Gulág és a Gupvi. A Gulágkutatók Nemzetközi Társaságának évkönyve 2015–2017*. Budapest, Gulágkutatók Nemzetközi Társasága – Kairosz Kiadó. 52–65.
- SZEBENI Ilona 2017: *Merre van a magyar hazám? Kényszermunkán a Szovjetunióban 1944–1949*. Budapest, Orpheusz Kiadó.
- <https://www.facebook.com/malenkijrobotemlekhely> – letöltve: 2021. október 24.
- https://katonakagulagon.hu/index.php?page=adatlap&type=prisoner&id=1260&fbclid=IwAR2UCGQfW81WxiiwtW4_6j2W2R7XkwUSgfhrDc7f0eUIQzGwEulcFc-rssE – letöltve 2021. október 24.
- <https://m.youtube.com/watch?v=PsKZ7XMzJ8Q&t=19s> – letöltve: 2021. október 24.
- <https://malenkij.hu/> – letöltve: 2021. október 24.

**HISTORY LIVING WITH US.
EXPERIENCES AT THE HUNGARIAN NATIONAL MUSEUM
MALENKI ROBOT MEMORIAL**

On February 25, 2017, on the Memorial Day of the Victims of the Communist Dictatorship, and at the closing event of the Gulág-Gupvi Memorial Year, Hungary's first central Malenki Robot Memorial was handed over at the Ferencváros railway station in Budapest. On the 25th of November of the same year, on the day of remembrance of the Hungarian political prisoners and forced laborers deported to the Soviet Union, the Hungarian National Museum's latest permanent exhibition, entitled *Hell's Bugs*, opened its ferro-concrete door. "*Malenkij Robot*", *Forced Labor in the Soviet Union*, is located at the station's three-story ground-based air defense shelter, directly connected to the Memorial Site. The scene itself is depressing enough to make palpable the stories of the hundreds of thousands deported to forced labor. Through eight chambers, the exhibition presents the daily lives of the victims, from the gathering of the abductees to their return home. Almost every second Hungarian family was involved in the Soviet deportations. In the case of victims condemned to silence until the change of regime, the stories of family members who visited the "Malenkij robot" were forgotten in many families. The exhibition of the Malenki Robot Memorial can only be visited by prior registration or in the course of pre-arranged guided tours. In the last two years I have held guided tours for more than five thousand people. It is an uplifting feeling when the survivors themselves visit the Memorial Site and recognize themselves in the photos of the exhibition, or when relatives of victims recognize their loved ones. In my study, I present the most defining moments and stories of the last two years, what it is like when living history enters the bunker door, and why I consider it important for researchers and historians, like me, to work in similar facilities.

TÖBB MINT ÉLETTÖRTÉNETEK. SORSOK

Nagy ajándék, ha valakinek a hivatásbeli lehetőségei és feladatai, valamint a személyes motivációi egybeesnek. Én megkaptam az élettől ezt: múzeumi munkatársként, történészként feladatomban a múlt kutatása, a fellelt dokumentumok, tárgyak segítségével az emlékezés és az emlékeztetés. Ugyanakkor az én családom is – éppúgy, mint minden német nemzetiségű család a Kárpát-medencében – megszenvedte azokat a megpróbáltatásokat, amelyeket a második világháború utáni, a származáson alapuló kollektív büntetés jelentett.

Apai nagyanyámat „felvették” a jóvátételi munkára elhurcolandó civil személyek listájára, ám ő az első éjszaka – életét kockáztatva – megszökött. Ezt követően, félve, hogy ismét eljönnek érte, három hónapig elő sem mert jönni a rejtkehelyéről.

Anyai nagyanyám közel négy évet töltött kényszermunkán a Szovjetunióban. Az édesanyám mindössze négy, a nagynéném pedig hat éves sem volt, mikor a mamát 1944 karácsonyának másnapján elhurcolták. Az uráli lágeréveiből maradtak hátra azok a „málenkij robotos” családi ereklyék, melyek aztán elindították a kutatásban. (1. kép)

Sokszor nézegettem ezeket az emlékeket azzal az érzéssel, hogy de jó lenne, ha ezek a dokumentumok beszélni tudnának, és így többet tudhatnék erről az időszakról: az iskolában, az egyetemen semmit sem hallottunk a „málenkij robotról”, és sajnos a mamától sem tudhattam meg sokat, én pedig akkor még túl fiatal voltam ahhoz, hogy kérdezzek, hogy mélyebben érdeklődjek. *„Soha nem beszélt erről az öt évről, és nemcsak ő, mások sem. Csak annyit mondott néha, hogy a szél hidegebb, mint a hó, vagy a meleg krumpli olyan, mint a meleg ágy. És hogy a krumplit vékonyra kell hámozni, sőt még annál is vékonyabban...”*¹

Nem tudom tehát kívülállóként kezelni a kis munka hazugságával évekre a Szovjetunióba, jóvátételi munkára hurcoltak sorsát. Akkor sem tudnám, ha nem lenne a családom is érintett eme sokáig elhallgatott, az elszenvetőit testileg-lelkileg meggyöttrő kollektív büntetésben. Engem minden túlélővel és utódaikkal folytatott beszélgetés, minden lágerbéli fotó, dokumentum, minden lágerből származó tárgy megérintése mélyen megráz. Bevallom, hogy nem volt olyan beszélgetésem az érintettekkel, ahol ne könnyezettünk volna együtt a fájó emlékek

¹ DRAGOMÁN 2010: 327.

1. kép: Balról a nagymamám,

Schultz Istvánné, született Frank Erzsébet.

A 0060-as parancs értelmében – német származása miatt – 1944 karácsonyának másnapján hurcolták el, és csak 1948. július 27-én térhetett haza. Először a Kaukázusban lévő Groznij melletti, majd a baskíriai Oktjabrskij 1701. számú lágerben „tette jóvá azt, amit el sem követett”²

(W. Müller Judit tulajdona)

Az, hogy német nemzetiségűként értem a helyi dialektust, talán megkönnyítette az egymáshoz való közeledésünket. Volt túlélő, aki örömmel és készségesen fogadott, örült, hogy saját anyanyelvén beszélhet a lágeréletéről. Olyan egykori elhurcoltnál is voltam, aki előző nap elment fodráshoz, majd a legszébb ruháját húzta fel a beszélgetésre, és jártam néninél, aki finom süteményre fogadott. De azt is megéltem, hogy minden előzetes egyeztetés ellenére sem akart a néni beengedni, egy órán át faggatott, hogy ki vagyok és hogyan is bukkantam rá. Csak akkor engedett, mikor beazonosította, hogy a nagyma-

felidézésekor. Megéreztem és megértettem, hogy a „málenkij robot” néven elhíresült események csendes alatomossággal mérgezték nemcsak az egykori elhurcoltak, de családtagjaik, leszármazottaik életét is.

Hogy azok közül való vagyok, akik megörökölték a „málenkij robotra” hurcolt felmenőik keserű hagyatékát, arra indított, hogy 15 évvel ezelőtt egy szál diktafonnal és fényképezőgéppel a kezemben felkeressek szovjet légereket megjárta baranyai német asszonyokat. Munkámban a hangsúlyt – a levéltári kutatás, szakirodalom-olvasás mellett – a már oly kevés és idős túlélő felkutatására, a visszaemlékezések, a lágerből hazahozott fotók, tárgyak és dokumentumok összegyűjtésére fektettem. Az elmúlt másfél évtizedben több mint 30 egykori elhurcoltat kerestem fel, akik elmondták olykor azt is, amiről eddig nyilvánosan még senkinek nem beszéltek, és amikre tán már nem is nagyon akartak emlékezni. Hasonló, de mégis mind-mind más történet, sőt több mint történet: német nemzetiségi sors a Schwäbische Türkei³ területéről.

² OROSZ 2016. címe alapján (*Jóvátették azt, amit el sem követhettek...*)

³ Az egykori Baranya, Tolna és Somogy vármegyék németek által lakott területeinek elnevezése.

mámmal egy lágerben volt. Olyan érintett is akadt, aki nem engedte sokáig bekapcsolni a mikrofont, először nekem kellett magamról mesélnem, és volt, aki kiküldte a lányát a beszélgetéskor: nem akarta, hogy ő is hallgassa a visszaemlékezését. Egy másik túlélő ötször utasított vissza, pedig nagyon akartam a vele való beszélgetést: 17 éves volt, mikor elhurcolták, négy évet a bánya mélyén dolgozott a Donyec-medencében, hazajövelekor szembesült édesanyja öngyilkosságával és a kisémmizettségükkel, végül egy szerb származású falubéli barátnője családjánál húzhatta meg magát. Már lemondtam róla, aztán mégis kötélnek állt, és a csend megtört: még háromszor is visszahívott egy kis – egész délutános – beszélgetésre azzal, hogy eszébe jutott valami fontos, és ezt akár oroszul is el tudná mondani. (2–3. kép)

Beszéltek nekem az elképzelhetetlen szenvedésekről, az ismeretlen felé vezető „halálútról”, az iszonyú első évről, az éhezésről, a borzalmas munkakörülményekről, a csontig hatoló hidegről, betegségekről, halálról. Meséltek a kínzó honvágyról, a kiszolgáltatottságukról, emberi aljasságokról, erőszakról, sírásról, kilátástalanságról. És beszéltek az ott élő egyszerű emberek szegénységéről, akik ennek ellenére sem hagyták őket éhen halni: mikor koldulni jártak élelemért, mindig kaptak valamit tőlük. De beszéltek kitartásról, hitről, reményről, emberi segítőkészségről és arról is, hogy volt „lágerboldogság”.⁴ Elképesztő kitartással keresték a túlélés esélyét, és ehhez – bármily lehetetlennek is tűnik – megtalálták az életben tartó apró örömeket: közös pénzen harmonikát vettek, hegedűt készítettek, így csendültek fel a lágerben az otthoni dallamok. Kevés szabadidejükben, a fáradtságtól sokszor elcsigázva színjátszó köröket alakítottak, otthoni dalokat énekeltek, emlékkönyveket, verseket írtak, rajzoltak, festettek, emléktárgyakat készítettek, egyszerűen: élni akartak! Barátságok és szerelmek is szövődtek a lágerlakók között, sokan ott találták meg későbbi házastársukat. (4. kép)

Fontos volt a bizalom, hiszen fájdalmas titkokat őriztek, amit talán legjobb lett volna elfelejteni, csak hogy a felejtés nem volt lehetséges. És ahogy 40 évig nem volt lehetséges a beszéd, most már a hallgatás nem volt lehetséges.

„A lágerévek története ellenáll a hagyományos narrációnak: eleje és vége még talán van, hiszen van odaút és van visszatérés, de az ott töltött idő már másként formálódik, nem napról napra, hanem inkább tárgyról tárgyra, mert a tárgyak képesek arra, hogy kikényszerítsék magukból az elfojtott és elfelejtett, szinte nem létezővé tett emléket.”⁵

Magam is megtapasztaltam e fenti sorok igazságát, hiszen kutatásaim, gyűjtéseim során láttam azt, ahogy az egykori elhurcoltak előveszik a kényszermunkatáborból származó, féltve őrzött tárgyaikat, a múltjuk tanúit, és éreztem az

⁴ MÜLLER 2010: 263.

⁵ DRAGOMÁN 2010: 329.

2. kép: *Több mint élettörténetek. Sorsok.*

A „málenkij robotnak” emléket állító első kiállítás.

Pécs, Janus Pannonius Múzeum Várostörténeti Múzeum, 2009. Kurátor: W. Müller Judit
(JPM VM. Füzi István felvétele, 2009)

3. kép: Jekatyerinburg közelében egy nyírfaliget őrzi az egykori 314. számú láger magyar és német elhurcoltjainak örök álmát
(W. Müller Judit felvétele, 2012)

4. kép: A Nagymányokról elhurcolt Guth János „málenkij robotos” hagyatéka.

Konzervcímkek hátlapjából összefűzött 11 naplójában jegyezte le a Donyec-medencei Andrejovka 1026. számú lágerében történeteket.

A rózsafüzért és a szív alakú emléket is maga készítette a kényszermunka éve alatt (Hucker Józsefné tulajdona)

ezekhez fűződő, semmi máshoz nem hasonlítható viszonyukat. A fiókokból, a szekrényekből, de néha a padlásról előkerült, a „málenkij robot” időszakából származó tárgyak a mindennapjaik részévé váltak: a konzervdobozból készült pohárban gombok, a hazatéréshez szükséges ládában vetőmagok, más helyen szerszámok voltak. A grozniji piacon vásárolt takaró vasalóruhaként szolgált, a pufajka pedig téli udvari viselet lett.

Az elhurcoltak, legyen bármi is a jövő, emléket, nyomot akartak hagyni maguk után az utókor számára is: lefotóztatták a priccseiket, halott barátjaik sírját, lefényképezkedtek a mindennapos ruházatukként használt pufajkaikban, otthoni viseletükből átszabott ruháikban, mosolyt erőltettek arcukra. Méltóság és tartás árad ezekből a képekből, ám a tekintetek nem hazudhatnak.

Az emlékezés és emlékeztetés erejét, azt, hogy a sokáig elhallgatott fájdalmas titok milyen mély nyomot hagyott a lelkekben, a 2009-ben nyíló *Több mint élettörténetek. Sorsok* című időszaki- és vándorkiállításban is éreztem. Még soha nem láttam ennyi meghatódott, könnyező, ugyanakkor hálás

embert kiállítás-megnyitón, mint akkor. Emellett szakmai büszkeséggel tölt el, hogy ez volt az országban, és talán a világon is az első kiállítás, mely – több mint 60 év után – emléket állított a „málenkij robotra” hurcoltaknak. (2. kép) Körútján 12 helyen mutatkozott be az elhurcoltak életét bemutató, eredeti tárgyakat, dokumentumokat is felvonultató tárlat: így Sárospataktól Budaörsön, Tabon át Pécsváradig és Mecseknádasig, de eljutott Beregszászba, Freiburgba és Madridba is.

Ennek a tárlatnak a fogadtatása további erőt és elszántságot adott a kutatáshoz, az elhurcoltak emlékeinek gyűjtéséhez. Ennek eredményeit 2013-ban a Magyarországi Németek Pécs-Baranyai Nemzetiségi Körével együtt rendezett *TRAUMA* című kiállítás tárta a nyilvánosság elé. E kiállítás részeként került bemutatásra az „*Ott állok a sorban...*” című kollektív műalkotás, a PTE Művészeti Kara hallgatóinak fotósorozata, mely egy, a „málenkij robotról” tartott projektnap eredményeként született meg.

Ezen – az addig a polgári lakosság, köztük a nők elhurcolásáról semmilyen információkkal nem rendelkező hallgatóknak – a szovjet kényszermunka eseményeiről, a legújabb kutatások eredményeiről és személyes érintettségünkről beszéltünk, túlélők visszaemlékezéseivel is ismerkedtek, emellett lágerbéli tárgyak, dokumentumok, fotók, valamint az eseményeknek emléket állító filmek vetítése tette az egyetemisták számára érzékelhetővé és átélhetővé a lágerévek eseményeit. Nekünk előadóknak is nagy élményt jelentett az, ahogy a hallgatók feszülten figyeltek, érdeklődtek, megdöbbenek, visszakérdeztek. Érzékelhető volt, hogy a téma megérintette őket.

Feladatuk a projektnapot követően az volt, hogy saját műalkotáson keresztül mutassák be a hallottak, látottak nyomán a témával kapcsolatban rájuk gyakorolt érzelmi hatásokat. Elképesztően izgalmas, 178 képből álló egyedi fotósorozatot készítettek: alkotásaik helyszínéül felkerestek bányákat, elhagyott épületeket, vasúti állomásokat, kietlen pusztákat. Beöltöztek pufajkába, *sváb kendőt* (berliner kendő) vettek fel, egyénileg vagy csoportosan fotózkodtak, melyhez a lágerbéli fotók beállításait is alapul vették. A fotókba aztán „belenyúltak”: ráírtak, ráfestettek, kivágtak, hozzáragasztottak. A hallgatóknak, akik ma már végzett művészek, mindezzel döbbenetes erejű hatást sikerült elérniük, mi pedig ismét szembesülhettünk az emlékezés, az emlékeztetés erejével.

A Gulág-(Gupvi) Emlékév a deportálások 70. évfordulója kapcsán újabb lehetőségeket adott a „málenkij robotos” emlékezetnek. A Janus Pannonius Múzeum ennek keretében rendezte meg az újabb kutatásokat, gyűjtéseket reprezentáló emlékkiállítást „*Idegen ég alatt – Oroszöldön meggyötörve*” címmel, mely 2016–2020 között Párizs, Pécs, Tata, Pilisszentkereszt, Gerlingen és Stuttgart városában is bemutatkozott.

5. kép: Megemlékezés az egykori, ma is működő fűrésztelep kerítésénél
a baskíriai Oktjabrskij 1701-es láger lakóinak tiszteletére
(W. Müller Judit felvétele, 2012)

A fenti kiállítások anyagát többnyelvű katalógusok teszik maradandóvá, emellett egyéb kiadványok, hazai és nemzetközi konferenciák, valamint egyéb számos előadás és rendezvény keretében hajtunk fejet az elhurcoltak emléke előtt.

Közben nagy ajándékot kaptam a sorstól, és ez a kutatómunkámat is nagymértékben elősegítette: a Magyarországi Németek Pécs-Baranyai Nemzetiségi Körének szervezésében kutató- és zarándokutakon vehettem részt, melyek a Donyec-medencei, az Urál környéki, a kaukázusi és a közép-ázsiai egykori táborok, temetők, bányák, építkezések felkeresését tűzték ki célul. Ott állhattam útítársaimmal a Kaukázusban, a csecsenföldi Groznijban annak az egykori lágernek, valamint az Urál mentén annak a baskíriai fűrésztelepnek a helyén, ahol a nagymamám oly sok sorstársával együtt mintegy négy éven át jóvátételi „rabszolgamunkát” végzett. (5. kép) Kutatótársaimmal együtt megemlékezhettem itt az elhurcoltakról, elmondhattam egy *Miatyánk*ot a lelki üdvükért, és virágokat helyezhettem el társaimmal együtt az emlékműveknél. Utazásainkat, a kutatóutak eredményeit és eseményeit filmek is megőrik.

Régi adósságunk erkölcsi elégtételt adni az elhurcoltaknak és hozzátartozóiknak az ártatlanul megélt kollektív büntetésért, az évekig tartó kényszermunkáért és szenvedésekért.

De nem szabad elfelejteni azt sem, hogy nemcsak azok voltak áldozatok, nemcsak azok szenvedtek, akiket elhurcoltak, hanem azok a szülők, házastársak, gyerekek és más családtagok is, akik itthon maradtak, akik nem tudhatták, viszontlátják-e még valaha szeretteiket.

„A nagy kérdés nem is a visszatérés, hanem az emlékezet: az, hogy miként és hogyan lehet erre az egészre emlékezni, hogyan lehet beszélni róla, és megérteni a pontos részletekből kiindulva: attól kezdve, hogy miként folyik ki a száj szélén a mohón beletömött sárga homok, és milyen fájdalmas boldogság sebes kézzel a krumplit kikaparni a száraz földből, azon át, hogy miképpen változik meg a könnyek útja az arcon a lapátolás ütemes mozdulataitól, és milyen mozdulattal veszik kezükbe az asszonyok a tettetlenítéskor levágott copffukat, egészen addig, hogy mi módon lehet eljutni az éhségangyal láthatatlan arcáig. Hogyan lehet mindent úgy megjegyezni, hogy később mégis túl lehessen jutni rajta. Hogyan lehet egyszerre átélni és túlélni.”⁶

Erre a nagy kérdésre a válasz az egykori elhurcoltak sorsában, a kitartásukban, a hitükben, az élni akarásukban rejlik, a mi feladatunk pedig az emlékezés, az emlékeztetés a soha, sehol, senkivel üzenetével.

⁶ DRAGOMÁN 2010: 330.

FELHASZNÁLT FORRÁSOK ÉS IRODALOM

Janus Pannonius Múzeum Várostitörténeti Múzeum (JPM VM)

Magántulajdon

Hucker Józsefné

W. Müller Judit

DRAGOMÁN György 2010: *Beszéd és hallgatás*. In MÜLLER, Herta: *Lélegzethinta*.

Budapest, Cartaphilus Kiadó. 323–331.

MÜLLER, Herta 2010: *Lélegzethinta*. Budapest, Cartaphilus Kiadó.

OROSZNÉ STUMPF Éva 2016: *Jóvátették azt, amit el sem követhettek. A szerencsi gyűjtőtáborból a donbászi kényszermunkára*. Szerencs, Szerencs Város Német Nemzetiségi Önkormányzata.

MORE THAN LIFE STORIES. FATES

The first exhibition commemorating the “Malenkij robot” opened in 2009 in the City History Museum of the Janus Pannonius Museum in Pécs, with the title: *More than life stories. Fates*. The study, which started partly due to family involvement, presents the stages of the research, the experiences rich in emotions, and further exhibitions and other results of the 15-year scientific research that still continues today. The focus of the collecting work and the exhibition was on civilians who had been declared collectively guilty because of their German nationality. The recollections of the men and women of the Soviet forced-labor camps, their personal belongings, documents and photos from their deportation made palpable the otherwise inconceivable working and camp conditions, the duress of silence, and the torments of remembrance.

“The big question is not the return, but the memory: in what way and how to remember this whole thing, how to talk about it, and understand it from the exact details: from the moment of painful happiness when scratching the potato out of the dry ground with a scarred hand, through to the tears which run across the face with the rhythmic movements of the shovel, or the gesture of the women as they take in their hands the braids of hair, cut off at the delousing, to how the angel of hunger might be appeased. How to memorize everything so that you can get over it later. How to live and survive at the same time.”⁷

⁷ DRAGOMÁN: 2010: 330.

FORRÁSKÖZLÉS

**„MENTEK TIK... AZ OROSZ SZOVJET PARADICSOMBA,
AMIT LEROMBOLTATOK, MAJD FELÉPÍTITEK!”
ÉLET ÉS HALÁL A DNYEPROPETROVSZKI LÁGERBEN
EGY PARASZTEMBER VISSZAEMLEKEZÉSE
TÜKRÉBEN (1945–1948)***

Ismeretes, hogy legalább 550 000,¹ Bognár Zalán szerint mintegy 1 millió² főre tehető azon magyar állampolgárságú katonák és civilek száma, akiket a Vörös Hadsereg fegyveresei Magyarországról a Szovjetunió valamelyik GULAG- vagy GUPVI-táborába deportáltak. Bár a pontos létszám meghatározásában a szakutatók között vannak viták,³ az azonban vitathatatlan, hogy nagyon sokakat érintett ez a helyzet, szinte nem akadt olyan család, ahol ne lett volna elhurcolt rokon. A korszakból fennmaradt hivatalos iratok⁴ szemérmesen hallgatnak arról, hogy a kényszermunkatáborokban fogvatartottak sokasága mi mindenen ment keresztül, legfeljebb a halálozási statisztikák rubrikái, a fogságban elhunytak 30-40 százalékosra becsült aránya⁵ sejteti az embertelen körülményeket. Nem véletlen, hogy súlyosan megfenyegették azokat, akik túlélve a borzalmakat, a hazatérésük küszöbén álltak: nem beszélhetnek erről soha, sehol, senkinek, s ha mégis megszegnék a hallgatást, akkor visszakerülnek a lágerbe. A túlélők többsége magával vitte a sírba a fogolytáborban töltött időszak emlékeit. Csak nagyon kevesen akadtak, akik a tiltás dacára magukra vették annak kockázatát, hogy papírra vetve dokumentálják mindazt, amin keresztül mentek fogságuk éveit alatt.⁶

* A tanulmány az MTA BTK Lendület Tíz Nemzedék Kutatócsoport kutatási programja keretében készült.

¹ Varga Éva Mária 550 000-565 000-re, Füzes Miklós 600 000-re, Korom Mihály és Stark Tamás 700 000-et meghaladóra becsüli a számukat. (VARGA 2009: 168.; FÜZES 1994: 32.; KOROM 1984: 3.; STARK 1991: 40.) Lásd még: STARK 1995.; 2002a.; 2002b.; 2006.; 2007.; 2017a.; 2017b.; 2017c.

² BOGNÁR 2017a: 92–93.

³ A problémakör és a különböző számítások legutóbbi áttekintései: BOGNÁR: 2017a: 66–93.; 2017b: 45–70.

⁴ Lásd: VARGA 2009.

⁵ BOGNÁR 2017a: 91–92.

⁶ A Magyarországon maradtak közül lásd: Rózsás 1986.; 1987.; 1995. Böröcz Sándor evangélikus lelkész az 1960-as években írta meg életrajzi regénye kéziratát: Böröcz 1993. Rózsásról lásd: STARK 2012. Böröczről lásd: RÁC 2007. Emigrációban élő tollából: FÉNYES-TÓTH 1959.

A kommunista rendszer bukása kellett ahhoz, hogy többekből felfakadjanak az átélt emlékek, s azt készek legyenek elmondani az őket kérdezőnek, vagy saját maguk leírják.⁷

Az utóbbiak közé tartozik Vincze Mihály (1925–2017) is, aki hazaérkezése után került a hajdúsági Nagyhegyesre, ahol én magam is felnőttem. Az író-politikus Veres Péter álmodta meg, hogy Balmazújváros és Hajdúszoboszló között, a Rickl-uradalom egykori központja ideális hely lenne egy új település számára.⁸ Amikor 2014 tavaszán Mihály bácsit az 1952-ben alapított szocialista falu múltjáról kérdezgettem, megemlítette, hogy unokái noszogatására pár esztendeje négy spirálfüzetbe megírta a visszaemlékezéseit.⁹ Megengedte, hogy ezekről elektronikus másolatot készítsék, s tudományos munkáimban felhasználjam.¹⁰ (1–2. kép)

A szerző látásmódjának megértéséhez szükséges az élete fontosabb momentumait felvázolni.

1925. október 5-én született a mezőnagymihályi határában lévő Duda tanyán, egy 11 gyermekes falusi gulyás negyedik csemetéjeként. A mélyszegénységben élő sorstársaihoz hasonlóan már kora gyermekkorától munkára fogták. Édesapja Igrici, Emőd, Mezőcsát, Szentmargitapuszta után 1941-ben a hortobágyi Borsós tanyán vállalt tehénpásztorkodást. Amikor 1944. október elejére az egész Hortobágy a Tiszáig hadszínterré vált, a hónap közepén családjuk a Mezőcsát határában lévő Potornya tanyára költözött, ahol édesapja egyik testvére lakott a házanépével. Innen kerekedett fel 1944 novemberében Mihály, s megkereste Budapesten Kálmán fivérét, akivel hazaútjuk során került szovjet katonák fogságába. Hadifogolynak minősítve egy Dnyepropetrovszk melletti fogolytáborba deportálták. A szépen hangzó utópista szólamokat a kizsákmányoltak felszabadításáról, a társadalmi javak egyenlő elosztásáról rokonszenvvel fogadta, mivel meglehetősen erősen jellemezte az egalitáriánus gondolkodás. Ezt a 82 évesen, 2007 januárjában papírra vetett sorai is tanúsítják: „...*abban az időben, mikor én gyerek voltam és bármelyik szülőnk valami pogácsát vagy sült tököt, pattogatott kukoricát vagy bármit süttött, azt a gyerek a saját barátjának letört egy falatot és odaadta a má-*

⁷ Példaként lásd: ÁRVA–POZSONYI 1989.; KORMOS–VÁRHELYI 1990.; SZEBENI 1992.; KASSAY 1993.; MÉSZÁROS 2000.; KORMOS 2001.; MIKLÓSI 2003.; ÉZSIÁS 2004.; KOPÁCSI 2007.; MENCZER 2007.; MOLNÁR 2007.; ASZTALOS 2013.; KRETZ–MÁRKUS 2013.; BOGÁR 2016.; KONDOROSY 2017: 590–717.; GÚTH 2020.

⁸ GAZDA 2000: 33–52.

⁹ Egy korábbi és néhány később papírra vetett visszaemlékezésével együtt a családja kézirat gyanánt, ISBN szám nélkül 40 példányban kinyomtatta – meglehetősen sok félreolvasást tartalmazva – egy debreceni nyomdával Vincze Mihály memoárját. Lásd: VINCZE 2015.

¹⁰ Visszaemlékezései az 1950-es évekre, illetve a Kádár-korszakra: SZULOVSKY 2019.; 2020.

siknak. Vagy emlékszek rá mikor gyerek voltam és éltük a természet örömét és az erdőben felmászunk a fára a szarka vagy a vércse vagy a varjú fészket kirabolni, ha tojást találtunk a fészekben beletettük a rongysapkánkba, a szánkba vettük és úgy másztunk vissza a földre és a szerzett tojást összeraktuk és egymás között szétosztottuk, nem számított, hogy ki mennyit lel a fészekbe. Ez a jelenség nem volt előre megbeszélve, de ezt egy természetes elosztási módnak tartottuk, ez egy öröklött íratlan szabály volt a gyerekek között és még a szülő is rászólt a gyerekére, ha ez alól ki akarta vonni a gyerek magát. Tehát ez mind a nevelés íratlan szabálya. És ha napjainkat figyeljük, hogyha valami kéregetés van, mondjuk az elesett árva vagy betegek, gyerekek számára, a jelenség az, hogy a szegényebb sorsú ember hamarabb ad, mint a gazdagabb.”¹¹

Még a kommunizmus építésének Szovjetunióban történő nyers gyakorlatával való szembesülés sem kérdőjelezte meg benne az ideológiai komisz-szárók által sulykolt eszme igazságtartalmát. Csaknem négy esztendő múltán, 1948 augusztusában térhetett haza a fogolytáborból. Mivel szülei időközben a Hortobágyról Nagyhegyes határába költöztek, miután 1949-ben Tiszacsegén megházasodott, 1950 márciusában ők is Nagyhegyes határában telepedtek le, elfoglalva egy elzavart kulák tanyáját és földjét, majd belépett a téeszbe. Visszaemlékezéseiben évtizedekkel később őszintén elismerte, hogy az elűzésben ő is tevékenyen részt vett. Lelkiismeretét ez már akkoriban is bántotta, így amikor bő egy év múlva elkezdték faluvá fejleszteni a tanyaközpontot, ők is beköltöztek az egyik újonnan épült házba. A köz ügyei iránt érdeklődő, értelmes és szorgalmas ember volt, belépett a kommunista pártba¹² – csak miután már 85 éves is elmúlt, azután szüntette meg MSZP-tagságát –, s 1952-től a rendszerváltásig, 38 éven át tanácstag volt. A köztiszteletben álló, szorgalmas és becsületes gyermekeket nevelő, családszerető és önzetlenül a közért munkálkodó parasztembert 2000-ben Nagyhegyes díszpolgárává választották. 92 esztendő korában, 2017. június 24-én hunyt el.

Vincze Mihály a fogságba kerülése időszakáról az egész életútjára való visszaemlékezés keretében írta meg az élményeit. Beszélgetéseink során elmondta, hogy nem kívánta megszépíteni a múltat, arra törekedett, hogy őszintén leírja azt is, amire már nem büszke, hogy hajdan megtette. Az emlékeinek a leírása idővel teljesen magával ragadta, örömet okozott számára a múlt felidézése

¹¹ VINCZE 2015: 132.

¹² „Így utólag, ha valaki megkérdezné tőle, hogy miért lettem kommunista, csak azt a feleletet tudom rá mondani, hogy azért, hogy ne legyen mezítalás paraszt ember, hogy ne kelljen a nagyságos úrnak könyörögni levett kalappal, hogy adjon valami munkát, hogy a családját el tudja tartani, hogy ne kelljen öregségére istállóban befejezni az életpályáját, hogy jusson a bőséges kosarából mindenkinek.” (VINCZE 2015: 131.)

mi elkerültünk le patyogóra a vajamóddal.¹³⁹
 Nagyon elváltunk gémbenedre is a jó
 pillát-sárig isó-hóban elkerültünk
 nyugdásolni szinte minden második
 lépésnél össze vogytunk a hóba, fátta is
 az órák is, hogy neheren lépkeztünk is
 nem is értettük a sorakozót montát is,
 hogy gyakoroljuk a lépéseket mert
 már képpen itt fagyunk meg, a hóban
 2800-an érkeztünk a rendelkezéssel elbál
 kb 15-20 fő-mes nemoráltt le a vajamóddal
 órákne elaludtunk.
 Majd egy félóra múlva sorakozót rendeztünk
 csendes bonyult idő-vált art maxalták az órák,
 hogy kb 15-20 - hideg van tehát aránylag
 türelem. Elindul a menet kb két óra, me-
 vált a fagyaltallos hat hasanló-barak
 egymás mellett mint a Fogyásni
 mind a hat ünervált mi-váltunk az első
 akik el foglaltuk a barakokat.
 Négy barakba szállásoltak el lenniük.
 De art az út-ratas látványt ami itt is lenni-
 kut. A falbarakok kb 2 méter magassá-
 váltak is 2 méterenként egy ablak
 amelyik egy méter széles is 12 méter
 magas is ez mind a két oldalán,
 de mind a hat egyforma típus volt.

1. kép: Részlet Vincze Mihály spirálfüzetbe írt kéziratából
(A Vincze család tulajdona)

az egész emberiség talpon taposzkalt,
 vagy odahint a barakba, vagy kint sétált az
 udvaron a hóban, odahint arézt vált jobl
 hogy az emberek által ki lehelt pára me-
 gyitette volna a hirtelen levegőt de a hirt oldalán
 úgy mond megittott ablakkeret kívántotta
 a ki lehelt párákat,
 De, azt az érzést és már egymást sem mentik-
 semmi nemennyel kintani és úgy érzétek
 hogy még azok a zenevésztelen orosz
 hatona örök is minégytőlünk fagyoskodnak
 És nem, hogy mielőltünk gondoskodnának
 azok aki idehordták bennünket, de még
 az örököt se váltották le este óta a hogy
 a teher autóval megérkeztek az óta talpon-
 rannak,
 Reggelne nem számoltam meg, de ahogy
 ki vart és meg láttuk ahol a barakban,
 hal kint a hó tetején az emberi hullákat
 minden neményünk elvessett,
 Kint járhattam az udvaron és néztem a
 nagy hó síkságot az egyik felől csak
 azt lehetett látni míg a másik felől a
 párolgó várost, Aligénünk a várostól nem
 messze volt és a lager felé olyan rétorant
 épületek tűntek fel horzánk az első épület
 olyan 6-700 méterre lehetett.

2. kép: Részlet Vincze Mihály spirálfüzetbe írt kéziratából
(A Vincze család tulajdona)

és papírra vetése: „Azt gondoltam mikor belefogtam az élményem leírásába, hogy ebbe a füzetbe bőven belefér a kérésetek. De írás közben jött meg az étvágyam, és most már nem törődök vele, hogy elolvassa-e valaki az eszembe jutott élményeim leírását, tovább folytatom, ha a természet és a magasságos megengedi. Talán nem azért, mert ti kíváncsiak vagytok a családom történetére. Hanem az én magam öreg örömteljes napjaimnak is jól esik a szülők és a testvérek felemlékezése és a velem történt 80 év eseménye. Köszönöm néktek, hogy hozzásegítettetek az életem felidézésére. Én magam legalább jót szórakozok rajta, a többivel nem törődök, hogy tinéktek mi a véleményetek, az a ti dolgotok, ha egyáltalán beleolvastok a füzetbe.”¹³

Elemi iskolai végzettséggel rendelkezve nem kísértette meg írói ambíció, esély sem látszott arra, hogy valamikor a családja körén kívül idegenek is olvasói lehetnek majd. Tehát egyáltalán nem motiválta mások előtt a saját alakjának felmagasztalása, piedesztálra állítása. Egyedül az vezette, hogy élettörténete esetleg tanulságul szolgáljon gyermekei és unokái számára.

A kíméletlen őszinteség tetten érhető a deportálásáról szóló beszámolójában is. Nem idealizálja sem magát, sem a tábori hétköznapokat, szépítés nélkül ír az önzés szerepéről a túlélésben. Például: „...az élni akarás minden pillanataért küzdeni kellett, és az embert ösztöne arra készíteti, hogy már nem számít semmi, csak én maradjak életben. Az ember mikor reggel felébred, és azt veszi észre, hogy a mellette fekvő társa megholt, nem hogy sajnálkozna rajta, hanem örül, hogy ő még felkelt. Még ez semmi, de már magamban elkezdtem a vagyon hagyatékaikhoz hozzájutni, először is a kincset érő katona huszárköpeny, csajka, kanál, no, most már ez is van nekem, mert eddig nem volt.”¹⁴

De azt a kései utókor olvasóját talán mosolygásra készítő mozzanatot is megörökíti, hogy egy elhunyt fogolytársa katonaruháit megkaparintva miként nyilvánult meg az ő esetében is a „ruha teszi az embert” szólás igazsága: „...öltöztem felfelé, minden civil hazai ruhám otthagytam és a megörökölt huszár szakaszvezető öltönyét vettem fel minden rendfokozattal együtt. És olyan boldogan járkáltam benne és még egy kis tartásom is volt hozzá. De sokat gondoltam rá a tizenegy nap alatt, míg szanitéckedtem, hogy de jó volna, ha odahaza így ebben az öltözékben meglátnának, különösen mikor ott a fogolytáborban szakaszvezető úrnak szólítottak. De nem csak a közkatonák, hanem még a főtörzsőrmester is szakaszvezető úrnak szólít, de nem lepődtem meg, mert én már tábornoknak is éreztem magam, mikor a sok lecsigázott emberek között feszengetem, mert nekem nem volt most már semmi bajom, csak az a sok tetű nem volna bennem.”¹⁵

¹³ VINCZE 2015: 5.

¹⁴ VINCZE 2015: 67.

¹⁵ VINCZE 2015: 70–71.

Ahogy az értelmiségi deportáltak memoárjai,¹⁶ úgy Vincze Mihály visszaemlékezése is azt tanúsítja, hogy a kényszermunkatáborba hurcoltak rendszerint különbséget tudtak tenni fogva tartóik olykor brutálisan embertelen viselkedése és a helyi társadalom, a Szovjetunióban élő különböző etnikumú, egyszerű emberek között: nem vetítették ki esetleges ellenszenvüket az utóbbiakra. Vincze sorai azt tükrözik, hogy nincs nyoma benne a gyűlöletnek, vagy az ellenézés legkisebb jelének sem az őrei iránt; annál inkább megnyilvánul a helyzetükbe való beleélés és együttérzés: „...úgy éreztük, hogy még azok a szerencsétlen orosz katonák örök is mi végettünk fagyoskodnak. És nem, hogy mirőlünk gondoskodnának azok, akik idehoztak bennünket, de még az öröket se váltották le este óta, ahogy a teherautóval megérkeztek, azóta talpon vannak.”¹⁷

Az elhúzódó fogságban tartásuk magyarázatául különösebb fenntartások nélkül elfogadta a szovjet tisztok okfejtését: „...bosszankodtunk miért kell nekünk, mint magyaroknak három év után is Oroszországban hadifogoly lenni, mikor már tudtuk, hogy Rákosi Mátyás van hatalmon, aki száműzve volt Magyarországról, és semmi nem történik a hadifoglyok hazavitelében? Mikor erről az orosz légerparancsnokot megkérdeztük, az volt a felelet, hogy mi azért vagyunk itt még mindig, hogy a németekkel harcoltunk, Oroszországban garázdálkodtunk és a vesztes félnek jóvátételt kell fizetni a háborúban okozott károkért. [...] És különben is ti mit kerestetek 1942-ben Oroszországban?”¹⁸

A tárgyilagosságra törekvésén túl Vincze Mihály visszaemlékezésének forrásértékét az is növeli, hogy lényegében a civil emberek fogolytáborba deportálásának első hullámát örökíti meg. Az elhurcolás fenyegető réme különböző erősséggel jelenik meg memoárja lapjain. 1944. november 21-én reggel „*elébünk áll egy nagy tányérsapkájú orosz katonatiszt. Mellette egy hatalmas megtermett, civilbe a ruszin származású tolmács. Mondják nekünk, most, hogy elmegyünk Mezőcsátra, ott van az Orosz komendó és majd Csáton adnak mindenkinek hivatalos orosz dokumentumot, és mindenki mehet nyugodtan a zsebiben az orosz igazolással haza a családjához. [...] Majd mikor elhangzik a hivatalos beszéd, az orosz tiszt elköszön a maga nyelvén, a tolmács még ott áll egy kis ideig, amíg az orosz tiszt elment, de nem messzire tölünk. Mondja nekünk a tolmács már egyenes maga által fogalmazott mondatokban. A következő mondatokat. »Mentek tik az anyátok büdös picsájába, de nem haza! Majd mentek az orosz szovjet paradicsomba, amit leromboltatok, majd felépítitek. Oda mentek, de nem haza.«.*”¹⁹

¹⁶ Példaként lásd: RÓZSÁS 1986.; 1987.; 1995.; MENCZER 2007.

¹⁷ VINCZE 2015: 65.

¹⁸ VINCZE 2015: 75–76.

¹⁹ VINCZE 2015: 46–47.

Éppen ezért november 21-én este megkérdezték Mezőkeresztesen „*a civilektől, hogy mit tudnak, hogy tényleg elengedik Mezőcsáton a foglyokat? Igen, mondták, hogy ma is hazajött három ember Mezőnyárádra. Meg voltunk győződve, hogy tényleg elengednek bennünket Csáton.*”²⁰

Ezzel együtt, november 22-én továbbra is erősen foglalkoztatta őket ez a kérdés: „*Beérünk Gelejre, menet közben érdeklődünk az ottani lakosoktól, hogy ők mit tudnak a dologról. Ez úgy tíz óra körül lehetett, mondják a gelejiek, hogy igen Csáton igazolják a katonákat, és akinek tiszta a gatyája, tehát aki nem bűnös, azt hazaengedik.*”²¹

Azután Mezőcsát határában az útépitésre – a szó eredeti értelmében –, málenkij robotra kirendeltektől ugyancsak megkérdezték, hogy „*mit tudnak az elengedésünkről. Már úgy egy óra táj fele járt az idő. Majd kapjuk a választ, hogy igen, Csáton van a szűrő, tehát elengedik azokat, akik nem bűnösök. De még máma senkit nem láttak, hogy jött volna errefelé, még tegnap is vagy tíz ember, azaz katoná ment Gelej felé, akiket hazaengedtek és ők is erre figyeltek fel, hogy még máma nem találkozott ilyen emberrel, hogy elengedtek volna valakit. Kezdtünk tanakodni egymás között, hogy biztosan kifogyóban van az utánpótlás, tehát kevesebben szöknek meg a katonák a magyar hadseregből.*”²²

Úgy tűnik föl, hogy Vincze Mihály ösztönösen ráérzett a túlélés Olofsson Placid atya és társai által megfogalmazott egyik fontos törvényére,²³ az élet apró örömei észrevételének a fontosságára: „*Én azt tapasztaltam, hogy a nehéz időkben is megvolt szinte minden nap a maga bánata, de valami csepp öröm még akkor is adódott és még azt is hozzáteszem, hogy nem várt öröm, csak úgy jött magától és én ezt felhasználtam mindig a nehéz helyzet elkendőzésére.*”²⁴

Sokat elmond Vincze Mihály személyiségéről, hogy visszaemlékezése egyik kinyomtatott és bekötött példányába golyóstollal Márai Sándor *Füveskönyvének*

²⁰ VINCZE 2015: 48.

²¹ VINCZE 2015: 48.

²² VINCZE 2015: 48.

²³ „*Háromezerötszáz kilométerre az otthonunktól az volt a legfontosabb, hogyan tudjuk túlélni a nyomorúságot. Közösen megfogalmaztuk a túlélés négy szabályát: 1. A szenvedést nem szabad dramatiszálni! Nem szabad panaszkodni, mert attól gyengébb lesz az ember. 2. Az öröm szükséges a túléléshez. Ezért észre kell venni és tudatosan kell keresni az élet apró örömeit. 3. Nem vagyunk tökéletesek, de itt és most kell megmutatnunk, hogy különbek vagyunk rabtartóinknál. Ez mozgósítja az életenergiákat. 4. A negyedik szabály kicsit vallásos: akinek van hová kapaszkodnia, annak könnyebb. Mi hívők, ha a Jóistenbe kapaszkodunk, rájövünk, hogy Ő is akarja túlélésünket. A négy szabály a beszélgetések során alakult ki – nem én találtam ki –, és áthatotta az egész lágeréletünket.*” (ÉZSIÁS 2004: 39.)

²⁴ VINCZE 2015: 132.

gondolatát írta be mottó gyanánt: „*Megéltem a legtöbbet, a legnagyobb szerűbet, az emberi sorsot. Más és jobb nem is történhetett velem.*”²⁵

A közlés során a szöveg hű visszaadására törekedtem, csupán a központozás terén eszközöltem kisebb javításokat az érthetőség kedvéért. Benne hagytam nyelvi hibákat, fogalmazásbeli pongyolaságot is. Az élőbeszéd tájnyelvi formáját tükröző eredeti kéziratból csak néhány redundáns, feleslegesen ismétlésekbe bocsátkozó részt hagytam ki, ezt a szokásos módon, zárójelbe tett három ponttal jeleztem. Ahol szükségesnek mutatkozott, szögletes zárójelbe iktatott kiegészítéssel tettem egyértelművé a szöveget.

VINCZE MIHÁLY VISSZAEMLEKEZÉSE²⁶

[A fogságba esés]

Ez történik nov. 19-én Erzsébet napon: dél felé jár az idő, nagyon szép napsütéses idő volt. Már nagyon el voltunk fáradva meg éhesek is voltunk. Bementünk egy nagy tábla szőlőbe, de már le volt szüretelve, de azért csak tallóztunk annyit, hogy jóllakjunk. Utána egy kicsit lepihentünk és az volt a szándékunk, hogy estével elmegyünk Ostoros községbe. Ez állítólag már csak 6 km-re van tőlünk. Tehát leültünk egy partos helyen, a nap jól odasütött, elaludtunk, egyszer csak arra ébredünk, hogy kegyetlenül aknáznak a hegytetőn keresztül le Egerbe. Tehát mi a senki földjén vagyunk. Nem is volt semmiféle mozgás. Majd elindultunk estefelé Ostorosra. Onnan voltak nálunk a Hortobágyon summások, és gondoltuk, hogy csak adnak valami ennivalót. Csend volt az egész tájon, csak néha-néha hallatszott ágyúdörgés, de nagyon közelről. Jól besetédett, mikor Ostorosra beértünk. No, azt az érzést, amit ott láttunk, nem nagy a falu az igaz, de ott egy embert sehol nem vettünk észre, se egy házból lámpavilág vagy valami gyertyafény nem volt, csak a vak setétség. Se kutyaugatás vagy macskanyávogás, semmi, csak a nagy síri csend. Még abban az időben utcai világítás sem volt. Sőt, még villanyvezeték sem, csak a nagyvárosokban volt saját villany fejlesztése a világításra. Tehát ott vettük észre, hogy erről a területről már a német és a magyar katonaság is kivonult és az oroszok meg még nem vonultak be. A lakások be voltak zárva, sehol senki csak a távoli setétségből az oroszok ágyúinak a torkolatúze és az utána való ágyúdörgés. Addig bolyongtunk a

²⁵ Vesd össze: MÁRAI 2012: 246.

²⁶ A visszaemlékezést eredeti formájában közöltük. A kötetben másutt alkalmazott kiemeléseket ezért itt nem használtuk.

faluban, hogy egyszer úgy vettük észre, hogy a falu közepén vagyunk, mert egy csapos kúthoz értünk és egyszer csak odaért egy öregember is, megörültünk a találkozásnak és mindjárt érdeklődtünk, hogy a keresett családokat hol találjuk meg? Az útbaigazítás a vak setéségekben olyan pontos volt az ismeretlen helyen, hogy egyből odataláltunk, de még mindig kellett neki majd egy fél óra, mire a hegyoldalban a borospincesoron megtaláltuk a kedves ismerősöket. Tehát az egész falu lakossága a házakból éjszakára a borospincékbe vonult.

Mondanom se kell, hogy egy-egy pincében 50-60 ember volt, mi meg még ezzel szaporítottuk a létszámot. De azért befogadtak bennünket. Ez lehetett este úgy hét óra felé és érdeklődtek, hogy hol járunk mi ott? Mire elmondtuk az úti célunkat és megvacsoráztattak bennünket pirítós kenyérrel. Majd úgy 10 óra körül éjjel zörgetik az ajtót. Kinyitják az ajtót kívülről. Bejön három orosz katona, most láttam először orosz katonát, kérdezik a magok nyelvén, hogy Nyemcki szoldát jesz?²⁷ Én nem tudtam, hogy mit kérdeznek, de volt, aki megértette, hogy német katonát kérdi, hogy van-e itt. Tehát mutogattak kézzel-lábbal, hogy nincs. De Kálmánt²⁸ egyből kiszúrták, hogy ő az mindjárt ki is rángatták az ajtón, nekem ebben a pillanatban még a lélegzetem is elállt, hogy Kálmánt kivitték. Én meg ijedtemben a puskalövés dörrenésére koncentráltam, hogy mikor lövik agyon Kálmánt. De hál' Istennek egy kis idő múlva visszaengedték. Átmotozták, és visszaengedték, tehát megkönnyebbültünk. De már közben észrevettük, hogy a többi pince ajtóiban is razziáznak, jajgatnak, múltó sikítózás szűrődött be a síri csendben a pincébe. Az emberek kitalálták, hogy ez így nem lesz jó, hogy kívülről be lehet jönni a pincébe és belülről a tele boros hordókat egymásra rakták szorosan az ajtóhoz, hogy ne tudjon senki bejönni. A csel sikerült és így egész éjszaka síri csend volt, a gyertyákat eloltották, csak a puská ropogások hallatszottak be. Koromsetét, nehéz, füledt levegő keletkezett már reggelfelére. De szerencsére a kinti zaj is elcsendesedett és így a hordókat eltávolítottuk az ajtóból és kinyitottuk, hogy hadd szellőzzön a pince levegője.

Még setét volt, kb. 5 óra körül lehetett az idő, mindenki ébren volt, csak a gyerekek aludtak, a felnőttek meg esetleg ülve és reszketve a félelemtől velem együtt néha-néha elbóbiskoltunk.

Nagy nehezen kezdett virradni. Mi ketten Kálmánnal voltunk csak idegeknél, a négy család, akik a pincében velünk voltak, azok mind helybeliek voltak, lehettünk a pincében kb. 35-40 fő összesen. Nem mondták a többi pincelakótársak sem, hogy mi csak nehezítettük a helyzetüket, hogy közéjük mentünk, de kínosan éreztük magunkat, különösen attól fogva, hogy Kálmán gyanús volt az oroszoknak, hogy nem-e német katona? [...] Ahogy kezdett pitymallani, mi

²⁷ Helyesen: *Nyemeckij szoldát jeszty* [немецкий солдат есть]? Magyarul: Van német katona?

²⁸ Vincze Kálmán, a visszaemlékezés szerzőjének a bátyja.

is elköszöntünk mindenkitől, megköszöntük, hogy befogadtak bennünket és elmentünk. Az útirány Mezőcsát Potornya tanya lett volna, ahonnan elindultunk nov. elsején.

[...] Ostoros község nov. 20. Aránylag csend volt a faluban, mert az útirány a falun keresztül vezetett. Tehát már más világban vagyunk, ugyanott, ahol tegnap este a setében bolyongtunk. Mert most már találkoztunk emberekkel, de ezek nem magyarok, hanem mind orosz katonák. Nem szóltak hozzánk, de mi sem ő hozzájuk. Majd a pincében az éjjeli lakótársaktól kapott útbaigazítást követtük, hogy merre menjünk.

Tehát a következő falu Novaj lesz, kb. az úton öt kilométer, de ha a hegyen keresztül megyünk, akkor csak kettő km. Mi a rövidebb utat választottuk. [...] Novaj felőli hegy oldalából állandóan aknáztak át Eger felé, mi meg éppen abba az irányba mentünk. Egy darabig megálltunk a hegytetőn és majdhogynem élveztük a siralmas látványt és a hangot, ahogyan az aknalövedék repült egy pár méterre a fejünk felett, tehát láttuk az aknalövedéket a levegőben ahogyan átsuhant a fejünk felett. Már meguntuk és tovább mentünk, de nem azért untuk meg, hogy már nem szeretjük a látványt, hanem féltünk, hogy nem tud átrepülni a hegyen és ott landol előttünk. Nem is kellett sokat menni, megláttuk a hegyoldalban, hogy egy csapat orosz katona két aknavetővel fogyasztja az aknákat. Tehát ezek a katonák működnek. Mi meg mintha mi sem történe, a legtermészetesebben mentünk oda, mert a gyalogút oda vezetett, vagyis azon a gyalogúton értük el Novajt. A katonák kb. 10 méter távolságban lehettek a gyalogúttól és ők végezték tovább a feladatukat. Mi meg mentünk volna el mellettük, voltak vagy 15-en. Látták, hogy mi nem látogatóba megyünk ő hozzájuk, mert mellettük el akarunk menni. Egyszer csak ránk kiáltanak, hogy „sztojj”.²⁹ Intenek, hogy menjünk oda. De a nagy munkában egy másik orosz katona int és magyaráz, hogy menjünk tovább. No, gondoltuk, hogy nekik se kellünk. A falutól kb. 200 m-re volt ez az állás. Ahogyan elérjük az első nem éppen csinos házat, látjuk, hogy már várnak bennünket, de nem sóval meg kenyérrel, mint ahogy ez náluk divat, hanem egy szuronyos puskás orosz katona. Mi itt is el akartuk játszani, hogy figyelembe se vesszük a jelenlétüket, de nem sikerült. Még oda se értünk, már inti, hogy fáradjunk be. Bent a pitvarban voltak vagy hatan, ők a magok nyelvén beszéltek, mi meg a mi nyelvünkön. Így osztán jól megértettük egymást, kiforgatták a zsebeinket, jól áttapogattak bennünket, de nem találtak nálunk még csak egy zsebkendőt se. Így oszt megörültünk, hogy ettől is megszabadultunk. Elindultunk ki az udvarról, mert még kerítés se volt. Mi nagy bátran, ahogy megyünk a járdán, arra lettünk figyelmesek, hogy jön utánunk egy orosz katona, persze a puska a vállán. Mondja nékem Kálmán,

²⁹ Helyesen: *Sztoj* [стой]! Magyarul: Állj!

mert én mentem elől, ő utánam, hogy te, ez minket kísér. Utána mondja Kálmán, hogy ha az utca sarkához érünk, forduljunk le balra és akkor megtudjuk, hogy utánunk jönnek-e. Tényleg úgy is volt, elérjük a legközelebbi utcasarkot, lefordultam balra, Kálmán még nem kezdett bele a lekanyarodásba, már elkialtotta magát a kísérem, hogy „sztojj”³⁰ és int, hogy tovább előre. No, mondja Kálmán, hogy ez minket kísér. Úgy is volt, nemsokára odaértünk a községházára, bemegyünk és látjuk, hogy itt már nagy katonatisztek vannak. Megint jól áttapogatnak bennünket, zsebeket kiforgatták. Behívják Kálmánt először, hogy mi járatban van, hova akar menni. Utána engem is behívnak, ugyanazok a kérdések felém is elhangzottak. Kálmánt nem küldték ki, hogy tényleg igazat mondtunk-e? Majd miután megvolt a kihallgatás tolmács által, mondja nekünk a tiszt, hogy meg ne próbáljunk szökni, mert abból nagy baj lesz. Mivel, hogy mi Mezőcsátra akarunk menni, ott mindenkinek adnak „bumácskát”,³¹ tehát írást, és mindenki hazamehet a családjához. Innen elkísértek bennünket egy másik házhoz, ahol már 6 magyar katona volt fogva tartva. Majd egy jó fél óra múlva kaptunk fejenként három szem főtt krumplit és útnak indítottak bennünket, mind a nyolcunkat Mezőkövesdre. Lehetett du. 2 óra nov. 20. Párosával elindultunk Mezőkövesdre, de nem az úton mentünk, mert ott nagy sár volt, ahogy a tankok felvágták az utat, kövesút meg nem volt, hanem a gyepon és a szántáson toronyiránt. Minket pedig egy lóhátas orosz katona kísért, ennél az embernél puska nem volt, hanem a derékszíja körül volt kézigránáttal tűzdelve. Már jól ránk esteledett, még a községtől voltunk vagy 5 km-re. Mire elértük Kövesdet, már a köd is leszállt, tehát alkalom lett volna a szökésre, de nem próbálkozott meg vele senki. Községben meg, ahogy elértük az első épületet, az orosz katona leszállt a lóról és vezette, magyarázta nekünk, hogy majd ő megyen elől, mi meg menjünk utána. Úgy is volt, a korom sötétben semmit nem láttunk, csak a lovat. Ez az orosz katona nem az úton ment, hanem a kerteken és utcákon keresztül-kasul, ahogy szokták mondani. Egyszer csak megáll egy ház előtt, nagy nótaszó hallatszott ki belőle, de oroszul. Akkor vettük észre, hogy a mi kísérem azért ment az utcán is keresztbe meg a kerteken keresztül, hogy a nótaszó irányába ment. No, megérkeztünk, már nagyon elfáradtunk. Bemegyünk a pitvarba, de egyenként megint áttapogatnak bennünket, a zsebeket kiforgatták, semmi senkinél, utána azon tanakodtunk, hogy érdekes, ezek az oroszok nem bíznak saját magokban, ahányszor átadnak bennünket, annyiszor megmótoznak?

Én utolsónak mentem be a pitvarba, látom, hogy a pitvar közepén egy zománcos veder jó félig borral és vizes zománcos ivóbádoggal merítik, mint a

³⁰ Lásd az előző jegyzetet!

³¹ Helyesen: *bumácska* (бумажка). Magyarul: irat, cédula, dokumentum. Az orosz *bumága* (бумага), papír, okirat szóból.

vizet és egymásnak átadják a csuprot és isszák a veder tartalmát. Bizony már jó ideje fogyaszthatták, mert egyik másik már alig tudott bennünket megtapogatni, de a nótázást nem hagyták abba, csak arra a kis időre, míg minket fogadtak. Miután egyenként átmotoztak bennünket, be a házba tuszokoltak. Bent már 17 fő magyar katona volt, minket közéjük, el lehet képzelni egy kis falusi ház volt, 4x4-es szoba, benne egy kemence és mi 25-en. Csak ültünk a földön egymás ölében és úgy töltöttük az éjszakát. Én, mint legfiatalabb, felültem a búbos kemence tetejére és a lábamat a kemence torkára tettem, a fejemet előlről, tehát a homlokommal támasztottam a falat összekucorodva, mert a fenekem, amire ültem nem volt távolabb a padlástól, mint 60 cm. De a többi embernek sem volt kényelmesebb helye. Itt vettem észre először, hogy nem egyedül vagyok a kemence tetején. Nagyon mozogtak a gatyakorcba és bizony a lábam szárába is elkezdtek sétálni a hívatlan vendégek, akiket egész éjjel kosztolni kellett a véremből, ez volt a ruhatetű. Nagy nehezen megvirradt.

Nov. 21. Egész éjjel nem engedtek ki senkit salakolni,³² hanem bent a házban a sarokba kellett üríteni. El lehet képzelni azt a bűzt. Az orosz katonák meg szinte egész éjjel fújták és dúdolták nekünk a szép orosz altató dalokat a pitvarban.

Reggel nyolc óra felé kinyílik a ház ajtaja, sorakozó kifelé. Megörültünk és szinte újjászülettünk a jó friss levegőn. Ahogy 5-ös sorba felsorakoztattak bennünket, elébünk áll egy nagy tányérsapkájú orosz katonatiszt. Mellette egy hatalmas megtermett, civilbe a ruszin származású tolmács. Mondják nekünk, most, hogy elmegyünk Mezőcsátra, ott van az Orosz komendó³³ és majd Csáton adnak mindenkinek hivatalos orosz dokumentumot, és mindenki mehet nyugodtan a zsebiben az orosz igazolással haza a családjához. (Megjegyzem, hogy ez tényleg igaz volt, csak arra nem gondoltam, hogy eme orosz dokumentumra négy évet kellett várni.)

Majd mikor elhangzik a hivatalos beszéd, az orosz tiszt elköszön a maga nyelvén, a tolmács még ott áll egy kis ideig, amíg az orosz tiszt elment, de nem messzire tőlünk. Mondja nekünk a tolmács már egyenes maga által fogalmazott mondatokban. A következő mondatokat. „Mentek tik az anyátok büdös picsájába, de nem haza! Majd mentek az orosz szovjet paradicsomba, amit leromboltatok, majd felépítetek. Oda mentek, de nem haza.”

Erre a katonák felmorajlottak és még a tiszt is meghallotta a morajlást, és hátra szólt a tolmácsnak, hogy mi van? A tolmács oroszul mondott a tisztnek valamit, mire a tiszt csapott egyet a kezével és mondta, hogy nicssivaly.³⁴ A menet elindult két fegyveres katonával Mezőkövesdről Szentistván falu irányába.

³² Értsd: az illemhelyen szükségét végezni.

³³ Helyesen: *komendatúra* (комендатура). Magyarul: parancsnokság.

³⁴ Helyesen: *nyicsivo* (ничего). Magyarul: semmi.

Szentistvánt ahogy elértük, már igencsak látták, hogy magyar katonákat kísérnek a falu felé és mikor beértünk a faluba egyszer csak kiszaladt egy házból egy idősebb néni egy nagy házi kenyérrel és egy köcsög tejjel, közben a menet nem állt meg. Az asszonynak kikapták a katonák a kezéből a kenyeret és a köcsög tejet, erre a katonai menet összeröffenet és az öreg nénit ellökték. A katonák egymás szájából marták ki a kenyeret, a tejből meg nem is ivott senki, mert a nagy igyekezetben nem fért a köcsög szájához senkinek a szája, mert mire az egyik a szájához vette volna, a másik már el is rántotta, nehogy neki ne jusson. Ez így ment mindaddig, míg a köcsög az egész tej tartalmával a földön landolt. Közben a menet ment tovább és a menetoszlop is helyreállt, a két orosz katona puskatus segítségével.

Beértünk a főtérrre, látjuk ám, hogy már várnak bennünket. Egy másik irányból 36 fős hasonló sorsú katonák Poroszló irányából érkeztek, őket négy katona kísérte. Mi is megálltunk. Az örök paroláztak egymásnak és a két menetoszlopból egy lett és a menet elindult Mezőkeresztes felé.

Erre megszólalt a Szentistváni templom déli harangja, éppen 12 óra.

Még mondták is a katonák, hogy kiharangoznak bennünket. A másik csoportban is volt három civil ruhás ember. Így már öten voltunk civilek. Mezőkeresztesre estével megérkeztünk a községházára. Már kezdett setétedni, amikor odaértünk, de nagyon el voltunk már csigásodva, mert mióta a három szem főtt krumplit megettük Novajon, azóta nem ettünk, ezt tudták a kísérő őrök is. Majd a kis bíróval kidoboltatták a faluba, hogy érkezett a községházára hatvan eléhezett magyar katona orosz kísértettel, vannak közöttük civilek is. És hála az ottani lakosoknak valahonnan szereztek két birkát és hozzá burgonyát és már nyúzták is a birkát. Mindent a keresztesi emberek csináltak és az asszonyok megpuccolták a burgonyát. Minékünk nem lehetett csinálni semmit. De hál' Istennek már nyolc óra felé sorakoztunk a vacsorára, birkahúsból gulyásleves volt és egy szelet kenyér. Kegyetlen jólesett a vacsora. A községházán a tanácsteremben háltunk és a lóistállóban.

Nov. 22. Másnap reggel elindul a menet Mezőcsátra, nem ettünk, de minket Kálmánnal nem is érdekelt. Majd eszünk otthon. 18 km-re voltunk Mezőcsáthoz. Az induláskor észrevettük, hogy nem azok az örök kísérnek bennünket, akik idáig voltak velünk. Átadtak bennünket másik öröknek, ezek már nyolcan voltak. Közben érdeklődtünk még akkor este Keresztesen a civilektől, hogy mit tudnak, hogy tényleg elengedik Mezőcsáton a foglyokat? Igen, mondták, hogy ma is hazajött három ember Mezőnyárádra. Meg voltunk győződve, hogy tényleg elengednek bennünket Csáton.

Megyünk a kövesúton boldogan Gelejen keresztül és az én szülőfalum mellett, Mezőnagy Mihály mellett. Beérünk Gelejre, menet közben érdeklődünk az ottani lakosoktól, hogy ők mit tudnak a dologról. Ez úgy tíz óra körül

lehetett, mondják a gelejiek, hogy igen Csáton igazolják a katonákat, és akinek tiszta a gatyája, tehát aki nem bűnös, azt hazaengedik. Nagyon megörültünk, hogy no, végre már. Ahogy Gelejt elhagytuk, nemsokára megláttuk Kálmánnal Potornyát, ahonnan elindultunk nov. 1-jén. No, gondoltuk, hogy mi már itthol vagyunk. A Potornya tanya kb. másfél kilométerre volt a kövesút mellett balra, ahogy mentünk mondtuk is a többieknek és dicsekedtünk, hogy már mi hazaértünk, de nem baj, hogy még vagy öt km-t tovább kell gyalogolni, igaz a másik 5 km, vissza, de megéri, mert az örök úgysem engedték volna meg, hogy lelépjünk, mert nekik minden emberrel el kell számolni. Nemsokára, ahogy elhagytuk a Potornyát, egy csapat civil ember dolgozott a kövesút javításán. Ezek már mezőcsátiak voltak, tehát ezek voltak az eredeti málinki³⁵ robotosok. Összeszedték a civileket és orosz katonák kíséretével ki kellett nekik menni útjavításhoz, de ezeket az embereket este hazaengedték. Ez így ment egy jó pár napon keresztül, míg a front el nem haladt.

Kérdeztük őket is, hogy mit tudnak az elengedésünkről. Már úgy egy óra táj fele járt az idő. Majd kapjuk a választ, hogy igen. Csáton van a szűrő, tehát elengedik azokat, akik nem bűnösök. De még máma senkit nem láttak, hogy jött volna erre felé, még tegnap is vagy tíz ember, azaz katona ment Gelej felé, akiket hazaengedtek és ők is erre figyeltek fel, hogy még máma nem találkoztak ilyen emberrel, hogy elengedtek volna valakit. Kezdtünk tanakodni egymás között, hogy biztosan kifogyóban van az utánpótlás, tehát kevesebben szöknek meg a katonák a magyar hadseregből. Mert rajtunk kívül mind szökött katona volt, még ha úgy vesszük Kálmán is azért, hogy ő civilbe volt. A másik három civil ruhás ember, akik Szentistvánon csatlakoztak hozzánk, azok meg szintén a frontról szöktek meg, mint munkaszolgálatos besorozott civil ruhás zsidók voltak, amit már korábban említettem. Beérünk Mezőcsátra, a várva várt községben megyünk a főtérré irányába. Én jól ismertem a községet, mert 1935-ben oda jártunk a Szekulesz-tanyáról³⁶ iskolába, mikor a táskából kilötyögött a petró³⁷ és a combomat felmarta. Elérjük a főteret, ahol Kálmánnal együtt jól tudtuk, hogy hol kell a község házára befordulni. Mi hátul voltunk, az öt civil a legutolsó sorban. Már kiabálni akartunk, hogy nem jó irányba megyünk, mert az eleje a sornak nem a község háza felé balra, hanem jobbra a bírósági épület felé, ahová mi is jártunk iskolába Juliska húgossal '35-ben, mert az iskola is ott volt vele szemben. Ez vagy négyszáz méterre volt még a kanyarulattól. Mikor az eleje a csapatnak odaért a bírósági kapu irányába, meglepődtünk mind

³⁵ Helyesen: *málenkij*. A *málenkij robot* (маленький робот) szó szerinti, eredeti jelentése: rövid ideig tartó kényszermunka.

³⁶ Egy mezőcsáti zsidó földbirtokos, Szekulesz Imre tulajdonában lévő tanya Csát határában.

³⁷ A petróleum rövidítve. Petróleumlámpákban világításra használt olajszármazék.

a ketten, hogy innen is továbbmegy a menet, meg sem állt az egész községben. Először arra gondoltunk Kálmánnal, hogy biztosan nem tudják, hogy ez Mezőcsát. Mi tudtuk Kálmánnal, hogy Ároktő irányába megyünk. Közben, míg a községen keresztüljöttünk, megláttuk a járdán ácsorgó kíváncsi emberek között Tokai Imrét, akivel a Hortobágyról együtt menekültünk el. Ők nem mentek a Potornyára, mert a községben volt egy rokonuk és oda menekültek. Kiabáltunk a sorból, hogy Imre itt vagyunk! Mire ő azonnal felismert bennünket, még egy darabig vagy 100 métert kísért bennünket a járdáról és közölte velünk a szomorú hírt, hogy Lajos öcsénk meghalt. Csak annyit mondott még Imre, hogy gránát találta el. Még Imre hazaszaladt és kb. egy fél óra múlva szaladva utolért bennünket, nagy örömeinkre hozott nekünk tarisznyát, benne egy jó darab kenyér, és az örök mivel, hogy hátul voltunk az utolsó sorban, megengedték, hogy ideadja nekünk. Ezzel búcsút intettünk menet közben egymásnak és mi jóízűen nagyon gyorsan elfogyasztottuk a kenyeret. Mezőcsátot már ekkorára elhagytuk vagy két kilométerre, tehát még Ároktő 10 km-re volt, majd félútban engedtek az örök 10 perc pihenőt. Még mitől kezdve Keresztesről elindultunk, pihenő nem volt csak itt.

Ez az út pedig Keresztesről Ároktőig kb. 30 km volt. Az örök azért nem adtak több pihenőt, hogy mire besetédik Ároktőn legyünk. [...]

A rövid pihenés után elindultunk tovább, mi ketten, már Kálmánnal könnyebben lépkedtünk, hogy a Tokai Imre által hozott tarisznyát kiürítettük. Jól beesteledett, mire Ároktő paplakására megérkeztünk. Minket az öt civil ruhást, beszállásoltak bennünket egy disznóólba és kívülről ránk zárták a malac ólat. Majd később rájöttünk, hogy ez azért van, hogy mi civilben vagyunk és könnyebben meg tudunk szökni. A többi fogoly katonákat meg a tehénistállóba. Őrájuk meg az ajtót sem zárták be. Várták a vacsorát velünk együtt, de ez csak másnap 9 óra felére érkezett meg, azt láttuk a disznóól ajtó hasadásán keresztül, hogy egy nagy kondérból meregette egy orosz katona a levest konzerves dobozokba, mert nem volt még a katonáknak se csajkájuk, se kanál és így itták meg a borsólevest. Majd miránk is ránk került a sor, bivalyhússal volt főzve, de jó volt. Ez volt nov. 23-án. Majd másnap 24-én este későn kb. 8 óra felé észrevettük, hogy megint érkezett egy csapat magyar katona.

Úgy jó fél óra múlva szólnak az oroszok, kifelé sorakozó mindenkinek. Mi be voltunk zárva és minket is kiengedtek, de nagyon sötét volt. Kálmán mindjárt mondja nékem, hogy most itt lesz az alkalom a szökésre. Közben eleredt az eső és minket visszaküldtek a disznóólba, a többieket meg a tehénólba.

Majd a frissen érkezőket pedig az udvaron felállították, az örök pedig az eresz alatt álltak, a viharlámpa égett az eresz alatt és így örködtek felettük egész reggelig. Majd reggel, mikor kezdett virradni újból kisorakoztunk és elindult a menet Tiszacsege irányába. Itt megint felcsillant a remény, hogy ismerős

helyre megyünk. Mikor a csegei komphoz értünk látjuk, hogy nem komppal kelünk át a Tiszán, hanem úszó fahídon, ami hordóból és nagy farönkökből volt összekapcsolva.

Átgyalogoltunk a Tiszán, voltunk már kb. 250-280 ember, mi a civilek a hátsó sorban voltunk, de most már 12 fő volt a civil ruhás foglyok száma. Miránk jobban ügyeltek, mint a katonákra, mert nagyobb esélyünk volt a szökésre, mivel, hogy civil ruhában vagyunk.

Megyünk a csegei³⁸ kövesúton, majd mikor már kiértünk a faluból, Csegén az állomás felől a szélső kocsmá irányába megállunk és hátulról leolvasnak 80 embert, szerencsére beleestünk, mivel a leghátsó sorban voltunk.

Minket be a kocsmába irányítottak, de nem az udvarba, hanem egyenesen a kimérő helységbe, igaz nem működött, tehát még a kimérő pult se volt benne. Ez volt a sokat emlegetett Tóth kocsmá. A többiek meg elindultak Margita irányába. Ez volt nov. 25-én, kilenc óra körül volt. Minekünk az volt a dolgunk, hogy a csegei vasútállomásra érkeztek a teherkocsikban orosz lőszeresládák, főképpen ágyúlövedékek. Ezeket a vagonokat kipakoltuk, és jöttek a Tiszán keresztül az orosz teherautók, hozták a frontról, azaz az elfoglalt területről az elzabrált holmit, főképpen zsinnes szárított dohányt, különböző nyers állatbőrök[et], [...] a marha és ló vagy birkabőrök, ez mind a harcossal katonák táplálkozásánál keletkezett.³⁹ Vagy ruhanemű, de még festmények is szerepeltek a zsákmányban, amit hoztak az orosz teherautók. Ezeket bepakoltuk az üres vagonokba, amiből már előre kipakoltuk a lőszeres ládákat. Ez így ment dec. 3-ig. Nekünk csak ez volt a dolgunk. Egyszer engemet áthívtak a mellettünk lévő, Vánstok⁴⁰ féle [házba, ő] fakereskedő volt Csegén, míg el nem vitték a családjával együtt a németek '44 augusztusában. Tehát ebben a házban az udvaron magyarázza oroszul nekem az orosz tiszt, hogy gyűjtsak tüzet és melegítsek vizet, mert ő fűródni akar, de nem csak ő, hanem többen is. Hát egy nagy benzines hordóba hordtam vizet és teljesítettem a kívánságát. De nagyon sajnáltam, hogy a szép bútorokat fel kellett darabolnom tüzelésre. Majd magamra hagytak és egyre az járt az eszembe, hogy „olajra lépek”. Az utcai ablakon keresztül elő is készítettem, az ablakzárakat kinyitottam, hogy azzal se kelljen bíbelődni a szökés pillanatában. Igen ám, de volt egy nagy bökkenő, mert a kocsmájában az utca felől kívülről ott volt az ór kb. 50 m-re és ugyan az épület kissé el, azaz L alakú volt és a kiugró része kissé fedezte az ablakot, de olyan szerencsétlen

³⁸ Tiszacsegei.

³⁹ Az eredeti mondat kuszaságán a szövegből kihagyott szakasszal („*amit a frontkatonák gondolom, hogy*”) is csak enyhíteni tudtam.

⁴⁰ Helyesen: Weinstock. 1924-ben Weinstock Áron volt az egyik fakereskedő Tiszacsegén. (MAGYARORSZÁG KERESKEDELMI, IPARI... 1924: 1435.)

ferde szögben feküdt az épület, hogy nem takarta rendesen az ablakot, az ablak kiszögellését. És így ez a tervem is füstbe ment. [...]

Közben mikor Csegén lecsatoltak bennünket, sikerült Annus testvérünknek üzeni, hogy Csegén vagyunk. Ő másnap felkeresett bennünket és tudtuk, hogy tovább megyünk és arra kértük, hogyha van otthon Gyenes sógornak fehérneműje, hozzon nekünk, mert már több mint egy hónapja, hogy nem cseréltünk fehérneműt és rengeteg a tetű bennünk. Annus még aznap vissza is jött, és az oroszok meglátták, hogy tiszta ruhát hozott nekünk. Ők erre rácsaptak és Annus testvérnek adtak helyette vagy 15-20 inget és ugyanennyi férfi alsógatyát, hogy vigye el haza és mossa ki, holnap mármint másnap hozza vissza tisztán. Annus testvér egész éjszaka a szomszédasszonyával mosták a fehérneműt, közben Gyenes sógor meg befűtött a kemencébe, hogy reggelre megszáradjon. De megjegyzem, hogy azok a ruhák is tele voltak tetűvel, csak forró vasalóval lehetett gyéríteni, de kiirtani nem lehetett. Hiába főzték a ruhát, a kitermett tetű ugyan elpusztult, de a serke az kibírta a forrázást és így újratermelődött. Ezért cserébe megígérte a parancsnok, hogy ha tovább megy a menet, minket Kálmánnal elengednek. Bízunk benne és vártuk a fejleményt.

Dec. 3-an este már lefeküdtünk, lehetett kb. 8 óra. Egyszer csak mondja az egyik őr, hogy azonnal sorakozó, kint koromsetét volt. Megyünk az állomásra, gondoltuk, hogy sürgős rakományt kell elvégezni. De ahogy odaértünk, mindjárt tudtuk, hogy megyünk tovább, de marhavagonban. Két kocsit kaptunk nyolcvan, 40-40 fő egy-egy kocsiiban. No, mondja Kálmán, itt az alkalom a szökésre. Nagyon setét volt és a szökést úgy terveztük, hogy mikor megyünk a vagonba felfelé hirtelen a vagon alatt átsuhanunk és már el is nyel a setétség. Sajnos meg se tudtuk kísérelni a tervünket, mert ekkorára vagy 10 orosz katonára viharlámpával körülfojták a két vagon és a tervünk fuccsba ment. Így aztán bemásztunk a marhavagonokba és ránk húzták kívülről az ajtót, lassan elindultunk. Akik nem ismerték a tájat közelebbről, azt az örömet szereztek meg maguknak, hogy nyugatnak, vagyis délnek megyünk, tehát Budapest felé. Mi Kálmánnal nagyon jól tudtuk, hogy merre kell vonaton Debrecenbe menni. Igaz, hogy Pestre is abban az irányba kell menni, de csak Ohatig,⁴¹ onnan tovább abba az irányba Egyek felé Budapestre. Kálmánt a többiek jól összeszidták, hogy olyan okos és ne lázítson. Lassan a vitának vége lett és megérkeztünk Ohatra. Csak utána hökkent meg a társaság, mikor a vonat elkezdett vélünk visszafelé menni. Mert egy darabig úgy tűnt, mintha visszafelé menne a vonat, majd egy idő után eltért Hortobágy irányába. Utána síri csend lett a vak setét hortobágyi tájon. Mi szinte minden buckát ismertük e tájnak. A vonat lassan

⁴¹ A Hajdú-Bihar megyei Egyek község külterülete, az ott lévő vasútállomás pontos neve Ohat-Pusztakócs.

ment, de nem állt meg csak Újvároson és Nagyháton, utána a debreceni Pavilion laktanya háta megett, a Dohánygyár felől. Mi észrevettük jó előre, hogy melyik állomás következik és még az idő múlásából azt is pontosan tudtuk, hogy mikor érünk oda az általunk vélt állomásra. Tudtuk jól Gyökérkút, Halastó, utána a mi állomásunk Nagyhortobágy. Hej, de nagyot sóhajtottunk, mikor odaértünk, sajnos a vak setétben még az épületet sem tudtuk megpillantani.

Ennek még volt egy igen fontos előzménye. Mikor már tudtuk, hogy Hortobágy felé megyünk, mivel jól ismertük a terepet, tudtuk, hogy a Hortobágy folyón átvezetett vasúti híd rossz volt, már vagy két éve, és a vonatok mikor elérik a mátai úti rámpát, ott volt a figyelmeztető vasúti híd táblajelző, hogy lassan menjen a vonat, mert rossz a híd. Az utolsó lehetőség a szökésre. No, végre még haza is hoznak bennünket, gondoltuk. A vagon, amelyikben utaztunk, 2 ablak volt rajta vasrácsos, de üveg nélkül, eredetileg így gyártják. Szerencsére ahol mi álltunk az ablakon nem volt rács, az ablak kb. 40x40-es lehetett, és oda a rács helyett egy rossz bicikliváz volt felakasztva. Már Kálmán előre eltervezte a helyesnek vélt biztos szökést. Mikor észrevettük, hogy a Halastó állomást elhagyjuk, mert a vonat nem állt meg, Kálmán leakasztotta a kerékpár vázát az ablakról és szabaddá tette. Sújga a fülembe, hogy én megyek előbb, ő segít a kijutáson, majd ő meg a kerékpár vázának a segítségével kiegyensúlyozza magát utánam. Szerencsénk volt a kivitelezésben, mert az ablakot mindkettőt szabaddá tették számunkra, mert ott süvített be a jó friss debreceni szél. Szinte hajszál pontosan tudtuk minden mozdulatát a vonatnak, amúgy sem ment gyorsan a szerelvény, de ahogyan a mátai⁴² rámpát elhagytuk már csak éppen, hogy ment a vonat, tehát még gyalog is gyorsabban megy az ember. Nagyon megörültünk. No, mondja Kálmán, kezdjem a műveletet, de hassal lefelé és farral kifelé. Már a lábam kint volt, erre megszólal egy hang bent a vagonba, hogy „Továris pleni pasli!”⁴³ Erre a hangra megszólal a kinti nyitott fékező állásról a géppuska ropogása. Kálmán már nem engedett el, hogy ugorjak, hanem visszarántott. Odajött az ablakhoz az az ember, amelyik kiabált az örnek, amelyik éppen a mi vagonunk kinti fékező teraszán volt. Erre a többiek is hozzáfogtak kárpátolni,⁴⁴ hogy mit akarunk mi? Bajba akarjuk keverni őket? Nem sikerült. De Kálmán nagyon mérges lett és a vak setétben felfedezte, hogy ki kiabált és megtudta, hogy egy munkásszolgálatos zsidó ember. Kálmán a sarokba szorította a setétben és jól elverte, ököllel ütötte és farral nyomta a sarokba, úgy hogy a

⁴² Mátá: lakott hely a Hortobágyon.

⁴³ Helyesen: *Továris plennyik pasli* (товариш пленник пошли)! Magyarul: Fogoly elvtárs indulás!

⁴⁴ Kárpál: pöröl, veszekszik; pirongat, korhol valakit. Vesd össze: O. NAGY–JUHÁSZ–SZŐKE 1987: 654.

nadrágba eresztett. Mondta nekünk, vagyis Kálmánnak, hogy majd Debrecenbe felelünk a tetteinkért. Utána lecsendesedtünk. Igaz, hogy bűz volt odabenn; de lassan megérkeztünk Debrecenbe.

Dec. 4.-e napfeljött tájba húzták el a vagonajtót. Kálmán figyelmeztetett, hogyha leszállunk, menjünk a tömegben mentül hátrább a mi vagonunktól. Ez sikerült is, kb. 4, vagy 5-ik vagon iránt sorakoztunk be. A sértett civil ruhás ember mikor kijöttek a tiszték a laktanyából, elébek állt és elkezdett magyarázni, hogy őt megverték. Na, mutassa meg, hogy ki volt? Hozzá fogja kutatni a sorban az embereket, majd nagy nehezen rámutatott egyre, erre az egész társaság, aki a mi vagonunkban volt ráförmedt. Ekkor vette észre az orosz tiszt, hogy a zsidónak piszkos az ülepe, ráförmedt, hogy menjen a sorba. Itt voltunk 4-től 9-ig a Pavilon laktanyában. Mikor mi odaérkeztünk, kb. 300-an voltunk, december 9-re lehettünk kb. 1800-2000 fő, tehát ez is egy gyűjtőhely volt.

9-én sorakozó volt, a szerelvény már ott állt a Pavilon laktanya háta megett. Ötvenesével mentünk ki a vagonba, mert ennyi ember fért el benne. Mikor felmáztunk a vagonba az egyik sarokba láttuk, hogy egy téglá nagyságú lyuk frissen ki van vágva. Mindjárt mondták a többiek, hogy ez a lyuk jelzi, hogy hosszú útra megyünk. Elindult velünk lassan a vonat.

Elköszönünk Debrecentől

Másnap reggel mikor kivirradt, olvassuk az állomás nevét. Nagykereki: dec. 10-e. Következő nap dec. 11., 12., 13. Aradtól kb. 2 km-re a nyílt pályán megállt a vonat, három napig sehová. De azt az érzést se kívánom senkinek. Már kegyetlenül fáztunk és éhesek voltunk, ezt mondani már nem merem, mert nincs jelentősége. 11-én este állt meg a vonat. 12-én reggel láttuk a vagon nyílásokon, hogy Aradnál vagyunk, ugyanis az ötven ember között voltak erdélyiek, akik jól ismerték a terepet, tehát harcoló katonák, akik már megjárták a hadak útját.

A vonat ahogyan megállt a nyílt pályán és mi végeztük a vagon sarkában lévő lyukon a dolgunkat, a hideg hatására az ürülék egymásra fagyott úgy, hogy felért a lyukig. 12-én délután látjuk a hasadékon keresztül, hogy egy csapat asszonyféle, de egyenesen a vonat irányába jön. Valahogyan megtudták, hogy magyar katonák vannak a vagonokban, hát kíváncsiak voltak, hogy nincs e közöttük odavalósi, mint ahogyan ez már ilyenkor szokott lenni.

Hát persze, hogy volt, csak nem a mi vagonunkban és nem a katona hozzátartozója volt az a személy, aki érdeklődött. De mégis nagyon örült az illető, hogy tudott üzeni. Egyébként az örök is résen voltak, mert mikor meglátták, hogy a vonat irányába tartanak, felsorakoztak a vonat mellett. Ahogy odaértek, hozzá fognak érdeklődni. Hát persze a vagonból való kiabálás és az érke-

zők között, ez az öröknek nem tetszett és eltanácsolták a hívatlan látogatókat. De voltak, akik ennivalót is hoztak kosarakban. Az örök mondták, hogy ha a foglyoknak hozták, rakják le a kosarakat, majd ők odaadják a foglyoknak a tartalmát. Úgy is volt, lerakták a kosarakat és különböző ruhakendőket, amibe csomagolták az ennivalót. Az asszonyokat eltanácsolták és megkezdték a kosarak tartalmát szétosztani. De csak 100 pengőért adtak egy darab kenyeret vagy egy db lángost. Hát bizony ekkorára már a sok motozás után nagyon kevés katonánál volt már pénz, de azért elkelt a lángos is meg a kenyér is. Ez volt még a számomra külön élmény, hogy az örök nem az ajtót húzták el, mert azt nem merték kinyitni. De nem is az ablakon keresztül, mert az vasrácsos volt és magasan, hanem a vagon alján kellett a 100 pengőt kinyújtani, azon a bizonyos lyukon, ami ki volt vágva a salak eltávolítására. De amint említettem már, hogy a lyukig felemelkedett az a bizonyos oszlop. De nem volt probléma, mert az örök belerúgtak és eldőlt és szabaddá vált a csereút. Tehát itt cserélt gazdát az új, oroszok által gyártott 100 pengős és a régi magyar 100 pengős. Figyelmeztettek is bennünket, hogy akinél még van ilyen pénz az szabaduljon meg tőle, mert tovább már nincs rá szükség.

Másnap reggel nagy örömeinkre elindult a szerelvény, de szinte felfrissültünk. Ezt a jó érzést csak az tudja, aki hasonló helyzetben volt már. Az erdélyi hegyek között zakatolt még vélünk a teherszerelvény 7 nap. December 20-ig.

Megérkezés Fogsániba⁴⁵

Úgy hívták ezt a román helységet. Ez egy hatalmas gyűjtőláger volt a város szélében. Kb. 15.000 fő befogadására volt alkalmas. Egy barakkba 1000-1200 ember volt. Fa barakkok voltak, egymás mellett 18 db.⁴⁶

Mikor elfoglaltuk a barakkokat, annyira bezsupoltak bennünket, hogy egymás ölében ültünk és így aludtunk. Szerencsénk volt, hogy jó meleg volt odabenn, pedig nem tüzeltek. De nem is kellett, mert az a sok ember bemelegítette a barakkot. Ellehet képzelni 10.000-12.000 ember egy udvaron és ennyi embert etetni micsoda feladat és nyűg volt. Sorrend, minden barakk meg volt

⁴⁵ Focșan: román város Moldva és Havasalföld határán. Helyes neve magyarul: Foksány. Német neve: Fokschan.

⁴⁶ A Románia legnagyobb lágereként számon tartott szovjet fogolytábor a város déli részén helyezkedett el. Gyakorlatilag egy több egységből álló lágerrendszerként működött. (BENKŐ–PAPP 2017: 249–251). Talán részben ezért, részben a túl nagyvonalú számolás (a 18 barakkban 1000-1200 ember minimum 18 000, maximum 21 600 főt jelent) miatt – olybá tűnik – Vincze Mihály alábecsülte az otlétekor a táborban lévők számát, illetve a befogadóképességét. A foksányi fogolylétszám megbecsülésének nehézségeiről lásd: BENKŐ–PAPP 2017: 259–264.

számozva, és amelyik barakkba elhelyeztek valakit, az nem mehetett másik barakkba. Az úgy volt megoldva, hogy minden barakknak külön jelhangja volt, és aki a jelhangot nem tudta, nem mehetett be. Arról tudták, hogy idegen, menjen másik barakkba. Ez azért volt így megoldva, hogy az ételosztásnál ne keveredjenek, nehogy valaki kétszer menjen a kondérhoz. Példa egy reggeli osztás. Meghozta a teherautó a kenyeret, odaállt a valamelyik soron következő barakk végéhez, mert csak egy ajtón lehetett közlekedni. Az is a végébe volt. El lehet képzelni, ha valami tűz keletkezett volna odabent, hogy mi lett volna, míg az ezer embernél is több kijön azon a másfél méteres ajtón. Tehát ott tartok, hogy megjött a kenyeres autó, ez egy közönséges nyílt szabadplatós 3 t-ás teherautó volt és csak úgy szabadon rárakták a kenyeret. No, már most, az az ember, aki az udvaron tartózkodott, ha akkorára nem jött be a barakkba, az már nem is kapott kenyeret még akkor sem, ha tudta a jelszót. A jelszók közül csak egy párat, hogy mennyire rafinált volt, csak azért, hogy mentül kevesebben találják el, mert gyakori volt, hogy véletlenül eltalálták, például városneveket, Szeged, Debrecen, Szolnok stb. Ehelyett ilyenek: Balik, Kutyaszar, Moslák, Mezeipacirta, Sóder, Rókafarok stb.

Folytatom a kenyér osztást, ahogy a barakkból mentünk kifelé az első embernek odaadtak egy kenyeret és a következő tíz emberig nem adtak kenyeret senkinek. No, már most, ez az első alkalommal mikor megtörtént az első tíz ember kenyérosztása, ezt úgy osztottuk szét, az az leterítettünk, akinek volt egy pokrócot, ha ez nem volt senkinél már a tíz ember közül, akkor levetettük a katona köpenyt, én ez alól mentesítve voltam, mert civilbe voltam, mert nem akarta senki sem a köpenyt magáról levenni. Végre valaki elszánta magát és levetette a köpenyt, leterítette a földre és elkezdődött a kenyér széttrancsírozása tíz felé. Persze, hogy nem volt senkinél kés vagy bármilyen kenyérvágó eszköz. Csak tördelte, aki kapta a kenyeret. Mert nem merte odaadni senkinek, mert előfordult a vita hevében, hogy ekkorára közénk furakodott egy másik ember és ajánlkozott, hogy neki van kése és odaadták neki a kenyeret. Amint megkapta, nem merte elvinni az kenyeret, mert agyonvertük volna, hanem itt jött a csel, hogy letört belőle egy jókora darabot és a többit eldobta a földre és mi nem a tolvaj után rohantunk, hanem az eldobott kenyérré vetettük magunkat. Már akinek jutott, mert az első az volt, hogy a száját teletömte a kenyérdarabbal, aki hozzájutott az eldobott kenyérhez. Kenyérosztás csak egyszer volt egy nap, utána már ügyeltünk egymásra, csak az volt a baj, hogy mindig kicserélődött szinte az egész társaság, minden nap másik tíz emberrel kellett a kenyéren osztozkodni. A rendes szertartás a kenyér osztzkodásnál a következő volt. Tehát mikor az első ember megkapta a kenyeret, a következő ember meg fogta a kabátját hátulról és ez végig így ment, hogy egymás kabátját fogtuk mind a tízen mindaddig, míg az udvaron olyan kis térséget nem találtunk, hogy a kö-

penyt leterítsük, ahol tízfelé tudjuk a kenyeret darabolni. Az első itt is a jelszó volt, hogy nem másik barakkból jött-e valaki közénk. De ezt a jelszót csak hal-kan a fülébe kellett súgni a kenyérosztó embernek azért, hogy illetéktelen ember meg ne hallja, mert akkor közénk tolakodott és ő volt az első, aki kenyérhez jutott. Volt rá eset, hogy hiába fogtuk tízen egymás kabátját, mire a kenyeret szétdarabolta a kenyérosztó, akkorára már tíz ember helyett tizenhárom vagy tizenöt lett. Persze, hogy az utolsóknak már nem jutott kenyér. Mert az jutott előbb kenyér porcióhoz, aki tolakodott.

Utána levesosztás következett. Én ezidáig mióta fogoly vagyok mindig kölcsönkért csajkából ettem, mert se nékem, de Kálmánnak se nem volt csajkánk. Majd itt a fogsáni⁴⁷ láger konyhai szemétdombján végre találtunk négy kidobott üres konzerves dobozt, megvolt a nagy örömünk, hogy most már nem kell várni míg a másik megeszi a csajka tartalmát.

Tehát levesosztás kétszer volt egy nap. Ez a reggeli osztás kb. 7 órától 10 óráig tartott. Utána háromtól 6 óráig délután. El lehet képzelni míg 8-10 ezer embert kiszolgálunk, hogy mennyi időt vesz igénybe. Minden barakk, amikor rákerült a sor, ahogy mentünk kifelé a barakkból a foglyok közül szinte sorfalat álltak, míg a konyha elkerített részére értünk, ott 4-5 helyen osztották, illetve mérték a kásalevest. Ez általában burizs, köles kása, hajdina vagy lencse leves volt, de abban bármit is főztek, egy szem burgonyával nem talált senki. Utána már nem lehetett kimenni, mert jött a következő barakk, tehát úgy volt elkerítve a konyhai rész, hogy csak egy irányba lehetett közlekedni, nehogy valaki kétszer sorba álljon.

1944. Szentkarácsony este

A barakkba imitt-amott pislákolat egy-egy villanykörte, [...] megszólal a barakk elejéből egy erélyes hang, egy közönséges közülünk való katonaruhás fogoly. Egy hordó tetején állt és igazi magyar tiszta erélyes és érthető szavakkal elkezdett beszélni. De úgy ám, hogy szinte síri csend lett, el lehet képzelni, ezer embernek beszélni úgy, hogy azt megértsék még a barakk hátulján is. A beszéd rövid és érthető volt. Rövid tartalma így hangzott:

Kedves bajtársaim, Szenteste van, odahaza ezekben az órákban gyűjtják meg a karácsonyfákon a gyertyákat és a szereteteink ránk gondolnak, és nincs senki köztünk, hogy most ebben az órában ne gondolna ránk. Gondolatban meghívunk bennünket a karácsonyi asztalhoz, hogy közösen fogyasszuk el a karácsonyi vacsorát. De sajnos nem lehetünk köztük, és kicsi a remény, hogy

⁴⁷ Helyesen: foksányi.

még egyszer megöleljenek bennünket. Arra figyelmeztetek mindenkit, hogy nagyon ügyeljen mindenki saját magára, mert most olyan helyen vagyunk, hogy annak örülnek, ha mentül többen elpusztulunk, mert utána már nincs velünk probléma. Tehát vegyük figyelembe, hogy nem úgy kezelnek bennünket, mint egy kis csirkét, hanem úgy, mint ősszel a legyet, annak örülnek, ha mentül többen elpusztulunk...

Ezek után morgás és sajnáltuk saját magunkat.

A fadarabokba 5 méterenként voltak két oldalt az ágasok és kb. 2,5 méter magasságban voltak az ágasok deszkával összeszegezelve és a két deszka között a távolság kb. 20 cm volt, tehát amilyen vastag volt az ágas és az az ember volt szerencsés, aki ezt a fekhelyet el tudta foglalni. Tehát minden 5 méterenként 4 fő volt a nyertes, aki hamarabb felmászott, az már nyeregbe érezhette magát, mert utána már másik nem mászott fel.

Itt kényelmesen ki lehetett nyújtózkodni, csak ezzel is volt egy kis probléma, mert el lehet képzelni, hogy 20 cm távolság volt a felszegezt két deszka között és aki álmából erről lepottyant két és fél méterről, az nem úszta meg szárazon. Mert szerencsétlen embernek nem volt elég baja, hogy leesett, hanem utána még amit kapott azoktól az emberektől, akikre ráesett. De már a következő leleményes ember le is foglalta a leesett ember fekhelyét.

Így teltek az idők dec. 20-tól 1945. jan. 3-ig.

Január 2. Reggeli után mikor mentünk befelé a barakkba vagy négy fogoly policár⁴⁸ elkezdte a jobb ruhába lévő embereket külön csoportosítani, hát Kálmánt is eltérítették, mert egy hosszú nagy kabát volt rajta. Egyébként már az első nap megbeszéltük, hogy ha kimegyünk WC-be, vagyis WC-re mert volt egy nagy gödör ásva és ezen padlódeszka volt keresztbe fektetve és ezen kellett az ipsének egyensúlyozni magát, míg a dolgát végezte. Én nem láttam, de mondták a többiek, hogy bizony ritka nap volt, hogy bele ne pottyant volna valaki, mert a padlódeszka ugyan erős volt, de 1 méter távolságba volt lefektetve egy szál. No, de egy szálon guggoltunk 3-4-en és aki elvégezte a dolgát, szeretett volna menekülni a tetthelyről, mert fázott és nem győzte kivárni, míg a többi is elvégzi a dolgát, mert ha véletlenül szélen felállt az ürge, már a másik a helyére kucorodott. Így nem volt más választása a középtájon ülő embernek mint, hogy hirtelen átlépni a mellette lévő deszkára, ha éppen szabad volt az is, és ebből bizony előfordult a váratlan baleset. Tehát Kálmánnal megbeszéltük, hogy el ne tévesszük egymást, hogy melyik ágnál találkozunk, ami úgy volt megbeszélve, hogy ha fent van bármelyikünk bármelyik kakasülön, mert 9 ágas volt a barakkba, akkor ott keressük egymást és ez mindig sikerült is a nagy zsúfolt

⁴⁸ Helyesen: policáj = rendőr. Oroszul a *policéjszkij* (полицейский), s még inkább a *milicio-njér* (милиционер) kifejezés használatos a rendőrré.

tömegben. Tehát ott hagytam abba, hogy Kálmánt a reggeli után eltérítették. Kb. 100-an lehettek és kikísérték őket a lágerkapun, én úgy voltam vele, hogy munkára viszik őket. De már a vacsora levesosztás is megtörtént, még Kálmán sehol. Vacsora után megint sikerült a kakasülőre feljutni, de már akkor sejtettem, hogy valami nincs rendben. Mert a kivezényelt emberek, akiket munkára kísérnek, setétedésre hozzák őket. Este úgy kilenc óra körül bejönnek a fogoly policárok, akik általában ruszin, tehát kárpátaljai magyarok voltak, akik tudtak oroszul beszélni. Tehát bejönnek és hajtanak kifelé a barakkból mindenkit, minket is, akik a kakasülőn voltunk. Odakint az udvaron ötösével sorakozó. Már tudtuk, hogy nincs menekvés, menni kell tovább a szovjet paradicsomba.

Kiértünk a lágerkapun láttuk, hogy a másik irányból éppen akkor értek oda a lágerkapuhoz egy csapat ember, minket kísérték egy ellenkező irányba jobbra, Kálmánék meg balról érkeztek meg a munkáról. Erről a jelenetről csak négy év múlva tudtunk tudomást venni idehaza, amikor hazakerültem.

Ugyanis én az éjjeli sorakozónál le tudtam volna lépni, de nem akartam Kálmántól lemaradni, azt gondoltam, hogy Kálmánt már reggel a menettel elvitték és a kinti orosz lágerben találkozunk. De ez nem jött be. Mert amint az előbb említettem, Kálmánék akkor érkeztek meg a munkából, amikor mi mentünk kifelé a lágerből. Mikor Kálmán bement a barakkba és engemet nem talált a megbeszélrt ágasnál, mindjárt tudta, hogy elmentem a nagy útra.

Kálmán másnap, tehát 3-án reggeli után észrevette, hogy a következő barakkból ürítik az embereket sorakozóra, ő neki nem kellett volna, de azzal az elhatározással volt, hogy énvelem találkozzon az orosz lágerben. De neki sem sikerült, mert a következő szerelvényel ugyan jött utánam, de őket 300 km-rel tovább vitték. Így aztán csak négy év múlva találkoztunk idehaza. De kétszer is azt mondom, hogy hál istennek, hogy előbb nem találkoztunk odakint Oroszországban. Ugyanezen a véleményen volt Kálmán is, mert egymás kínját nem tudtuk volna egyikőnk sem túlélni. Erre számtalan példa volt nekem is, meg Kálmánnak is, mert azok az emberek, akik nagyon ragaszkodtak egymáshoz, előbb-utóbb elpusztult mindkettő.

Visszatérek Fogsáni⁴⁹ induló időre

Ahogy éjjel kijöttünk a lágerkapun, kb. 500 méterre volt a láger részére kiképezve egy álló fürdő a nagy útra indulók részére. Ez kegyetlen jól esett, mert mióta Debrecenből eljöttünk még a lábunkat sem mostuk meg, mert még a lábbelit le se vetettük, mert nem volt rá alkalom. Ugyanis a vagonban 11 napig

⁴⁹ Helyesen: foksányi.

míg jöttünk Debrecenből Fogsánig,⁵⁰ hideg volt a vagonban, a fogsáni⁵¹ hóban meg ha valaki levette, nem biztos, hogy többet találkozott vele, mert ellopták még a feje alól is. Esetleg csak az egyiket, mert egy fél lábbeli nem kellett. Csak így tudtuk a lábunkat néha pihentetni.

Vissza a fürdőbe itt le kellett vetkezni mindenkinek, a ruhákat összekötni egybe az egésztestet és mindenkinek adtak egy drótot, ami kb. 1 méteres volt és ezzel összekötni. Ez ment a száraz fertőtlenítőbe, ami igen fontos volt, mert még mindig az az ing és gatyka volt rajtunk, amit Tiszacsegén Annus hozott nekünk novemberben. Tehát el lehet képzelni, hogy milyen koszos volt rajtunk a fehérnemű, de még hogy koszos, de tetves is, hiszen a fertőtlenítőben csak a tetűtől szabadították meg a ruhánkat, a kosztól nem.

A fürdőben csak 10 percig folyt a víz, addig lehetett mosakodni. Utána még egy fél órát meztelenül várakozni kellett a ruhánkra, mert addig nem vették ki a fertőtlenítőből. Ennyi idő kellett a tetvek elpusztulására. A ruhánkat szerencsére megtaláltuk, mert mielőtt összekötöttük két azonos számot adtak, az egyiket a ruhára rákötöttük, a másikat meg a markunkba szorongattuk. Szerencsénkre nem ázott el a fürdés közben, mert pléhből volt. Majd nagy nehezen kiadták a ruhánkat, nem volt ugyan nagyon hideg odabent, de el lehet képzelni január 3-án hajnalban meztelenül várakozni fürdés után még egy fél órát, bizony csattogott a fogunk alaposan. De azért, amikor felöltöttünk, mintha újjászülettünk volna.

Nemsokára kezdett virradni, emlékszem rá szép, derült, havas hajnal hasadt ránk. A Celsius fokot nem tudtam én sem, meg másokkal sem közölték, de azt tudtam, hogy amikor a hó az ember talpa alatt nyikorog, akkor hideg van.

Napfeljött után felsorakoztattak bennünket és früstökre⁵² mentünk. Oda-hozták a lágerből a szakácsok a reggelit, a kásalevest és itt kaptunk először kiporciózott orosz kenyeret, kb. 25 deka lehetett egy adag, a kása leves meg fél liter, mert a merőkanál tartalma csak ennyit bírt és a szakácsok, ha merítették már a következő pikszisbe vagy a csajkába tették. Én a levest úgy ittam meg a pikszisből kenyérrel, mint ahogyan odahaza a tejet csuporból kenyérrel. Nem volt probléma, hogy nem volt kanalam, mert a leves alján maradt vagy öt szem hajdinakása és az utolsó nyelet maradék lével meglötyögtettem és hirtelen a számba borítottam. Utána újból felsorakoztunk és indultunk az állomásra, ahogy megyünk a kapun kifelé hát látjuk, hogy kívülről a kapuban nyolc eredeti román cigány hegedűvel a hóna alatt ott vannak, de meglátszott rajtuk, hogy ezek is hadifoglyok. Ahogy a menet megindult kifelé a kapun,

⁵⁰ Helyesen: Foksányig.

⁵¹ Helyesen: foksányi.

⁵² Értsd: reggeli. Német eredetű szó.

a zenekar rákezdi húzni a nagy hidegben, hogy „Most kezdődik a most kezdődik a tánc”. Régi magyar ismert nótát, utána meg azt a nótát, hogy „Országúton hosszú a jegenyesor, hosszú a jegenyesor hazáig”. Mikor a zenekar odaért, hogy „nincsen pénzem a vonatra”, ekkorára beleordítottunk bánatunkban a folytatásába és mondtuk a szép magyar búcsúzó nótát. Mikor kikergettünk az állomásra láttuk, hogy ott már nemcsak román vagonok vannak, hanem sarlós és kalapács jelzésű vagonok is. És széles és keskeny vasúti pálya, hát, persze, hogy a sarlós és kalapácsos jelzésű vagonok mellett állítottak meg bennünket. Itt hatvanásával foglaltunk el egy vagonot. Mikor felmáztunk a vagonba, mindjárt láttuk itt is a hosszú úti sarokba jelző lyukat. Ez megint arra figyelmeztetett bennünket, hogy estével nem érkezünk meg az úti célhoz. Majd lassan úgy tíz óra tájban elindul velünk a szerelvény január 3-án és január 13-án meg is érkeztünk Dnyetropetrovba.⁵³

[Élet és halál a dnyepropetrovszki fogolytáborban]

Ez volt a város neve. No, de ez az út sem volt alkalmas kirándulási útra. El lehet képzelni kb. 1500 km-t 10 nap alatt tette meg a szerelvényünk a téli hidegben, itt sem volt könnyebb az utazás, mint Debrecenből Fogsáinig.⁵⁴ Sőt a többi már le se írom, hogy milyen utunk volt.

Itt ért bennünket az irtózatos nagy csalódás, mert arra respektáltunk, hogy majd a fa barakkban felmelegszünk. A nyílt pályán megáll velünk a vonat setét hajnalban és még kb. két órát kellett várni, míg kivilágosodott. Majd egyszer elhúzzák a vagonajtót és mi elkezdtünk lepotyogni a vagonokból. Nagyon el voltunk gémberedve és a jó fél lábszárig érő hóban elkezdtünk bukdácsolni, szinte minden második lépésnél összerogytunk a hóban. Látták az örök is, hogy nehezen lépkedünk és nem is erőltették a sorakozót, mondták is, hogy gyakoroljuk a lépéseket, mert másképpen itt fagyunk meg a hóban. 2800-an érkeztünk a szerelvényvel, ebből kb. 15-20 fő már nem szállt le a vagonokból, örökre elaludtak.

Majd egy fél óra múlva sorakozót rendeltek. Csendes borult idő volt, azt mondták az örök, hogy kb. -15 – -10°C hideg van, tehát aránylag tűrhető. Elindul a menet, kb. két km-re volt a fogolytábor, hat hasonló barakk egymás

⁵³ A város neve helyesen oroszul Dnyepropetrovszk (Днепропетровск), ukránul Dnyipropetrovszk (Дніпропетровськ). Nevét a Dnyeper folyó és az 1878 és 1958 között élt Hrihorij Petrovszkij bolsevik forradalmár, szovjet politikai vezető nevének ötvözéséből kapta 1926-ban. 2016-ban az úgynevezett dekommutációs törvény következtében az ukrán parlament átnevezte. Mai neve: Dnyipro (ukránul: Дніпро).

⁵⁴ Helyesen: Foksányig.

mellett, mint a fogsáni.⁵⁵ Mind a hat üres volt, mi voltunk az elsők, akik elfoglaltuk a barakkokat. Négy barakkba szállásoltak el bennünket. De azt az irtózatos látványt, ami itt ért bennünket. A fabarakkok kb. 2 méter magasak voltak és 2 méterenként egy ablak, amelyik egy méter széles és 1,2 méter magas és ez mind a két oldalon, de mind a hat egyforma típus volt. De az ablakokban csak üvegszilánkok meredeztek. A hó még vastagabban volt odabent, mint kint, mert amikor szél fújt, behordta a havat. No, már most, ha azt akarjuk, hogy legyen fedél a fejünk felett, valamit csinálni kell, de mihozzánk senki nem szólt, hogy mit csináljunk. Ellestük a többi barakk társaktól a hótakarítás titkát, nekiestünk a barakk belsejéből a havat kitakarítani két oldalt az ablakokon keresztül. Lapát hiány miatt katona csajkával, már akinek volt, szerencsére legtöbb embernek volt, akinek meg nem volt csajkája, mint nekem is, mi meg lábbal húztuk a havat közelebb az ablakhoz, hogy szaporábban haladjon a kitakarítás. A hó vastagsága odabent kb. 20-25 cm lehetett, néhol vastagabb az ablakok irányában, ahogy a szél odahordta.

Megállapítottuk, hogy a front alkalmával lovak voltak benne, mert ahogy takarítottuk, a lovak patanyomai bele voltak süllyedve a földbe és a lovak ürülékei ott voltak a hó alatt megfagyva.

Mi meg elkezdtük a hótól külön válogatni és bent hagytuk, mert gondoltuk, hogy hasznát vehetjük még valamire. Mikor kitakarítottuk a barakkot, az ablak felső szintjét még nem érte el, hogy teljesen befedje, a nyílást még úgy átlagban 50-60 cm hiányzott. A hó olyan parázs volt, hogy szinte szétfolyt, hiába tapostuk, nem állt össze. Ha meg a kinti hóból próbáltuk pótolni, akkor meg befelé folyt a hó. Tehát a végtelen elkeseredésünkben abbahagytuk a munkát, mindig néztük a másik három barakk foglyait is, hogy azok hogyan oldják meg a nehéz feladatot, de mintha egy lenne az egész, ugyanaz a szerencsétlenség volt mindenütt. Próbáltuk egymást rávenni, hogy akinek pokróca van, ha Istent ismernek, adja oda, hogy az ablakra belülről akassza oda, legalább a fél oldalt. Mert ellehet képzelni a huzat megtette a hatását és legalább ezt szüntessük meg, mert különben reggelre ott fagyunk meg rakásra. De bizony senki nem volt hajlandó magától az egyetlen utolsó kincsét feláldozni a mások javára és 50 ablak volt egy barakkon. Kezdett esteledni, mindig féltünk az éjszakától, mert az éjjeli órák mindig hosszabbak, mivel soha nem tudtunk pihenni. De reménykedtünk, hogy hátha valakik megsajnálják bennünket és valami csoda történik, ha egyéb nem, de legalább éjszakára elvisznek bennünket valamerre.

Délelőtt úgy tíz óra körül értünk, azaz érkeztünk meg, de se kerítés vagy valami jelzőoszlop nem volt csak a hat egyforma barakk egyenlő 30 m távolságra egymástól. Az örök elfoglalták a két szélsőt, a másik négyet meg ide adták

⁵⁵ Helyesen: foksányi.

nekünk. Majd jól kezdett setétedni, mikor a város irányából nagy örömeinkre megérkezik négy teherautó. No, végre meg vagyunk mentve. Hát ilyen esetben is az emberi fantázia, ahány ember megnyilvánította a fantáziáját, annyi félet mondtak, de az mind jó volt, csak egyik sem lett igaz.

De abban azért mindenki bízott, hogy vacsorát kapunk, mert tegnap este, azaz 12-én délután kaptunk utoljára a vagonban 20 dkg kenyeret és 3 dl ká-salevest, amit még a vonatszerelvényen főztek. De bizony ebben is csalódtunk, mert az öröket leváltották, meg az egyik teherautó olyan 2-2,5 méteres karókkal volt megrakva meg villanydróttal. Ezt az elkapott kíváncsiskodó foglyokkal mindjárt üzembe is helyeztették, tehát a lágeren körülhúzták a drótot, a karókat csak úgy a hóba szurkálták le és a másik két karóval meg kikötözték, hogy el ne düljön. Ehhez aztán egy szál szűrős drótot kihúztak és ez lett a láger kerítése éjszakára, mert másnap már komolyabb kerítést csináltattak velünk. Meg az esti órákban villany is lett, de csak a kerítés négy sarkán, olyan reflektorféle világította meg a kihúzott kerítés vonalát. Kiadták a parancsot, hogy a kerítést senki ne közelítse meg. Ebből nem is igen volt probléma, mert nem igen volt senkinek szökhetnék kedve.

Voltak a számomra már nehéz és hosszú, keserves éjszakák a 22 éjjel közül, mert ennyi éjszakát utaztam összesen, mióta jövünk, vagyis én jövök Tiszacsegéről. De ez szörnyű volt számomra. Itt már feladtam a reményt. Mert közben a hangulat is olyan volt, de a jelen helyzet is azt bizonyította, amit karácsony éjjel mondtak a fogsáni⁵⁶ barakkban, mikor azt mondták, hogy annak örülnek, ha úgy pusztulunk, mint ősszel a legyek.

Majd felállítottak bennünket a barakkba, a kintről beszivárgott fény segítségével tízesével és mondja a szakaszvezető katona, hogy az álljon mindig a 10 ember élére, akinek még megvan a kenyérzsákja és a csajkája. Ez azért még a legtöbb katonának megvolt. Majd a szakaszvezető csináltatott velünk egy jobbra át-ot és parancsolta, hogy ülünk le és az első ember, akinél a kenyérzsák és a csajka volt az tegye a feje alá párnának ülve mindenki, tehát az első ember hajtsa a fejét a csajkára vagy a csajkát tegye a kenyérzsákjába és úgy tegye a feje alá és a többi fogoly meg hajtsa rá a mellette ülve fekvő barátja farára a fejét. Ez azért lett volna, hogy így a fagyos föld csak a jobb vagy a bal farunkat érje, tehát kinek milyen jobbra vagy balra át-ot vezényeltek, mert két oldalt voltunk 100-asával felsorakoztatva. [...] Így próbáltuk volna átaludni az éjszakát, mert már ezt a fekvő gyakorlatot az utazásunk során a marhavagonokban gyakoroltuk enélkül, hogy ezt bárki is mondta volna nekünk, csak azzal a különbséggel, hogy itt csak két vagy három ember aludt ebben a fekvő helyzetben.

⁵⁶ Helyesen: foksányi.

[...] Nagyon el voltunk ugyan csigásodva, de kevés ember tudott elszundítani, mert akinél volt még kenyérzsák azt tette a fagyos földdel érintkező fara alá és így nehezebben hűlt át a fara. De én kínomban a fagyos lószart tettem oda, amit már korábban a zsebembe tettem, hogy ne hűljön fel a farom. Körülbelül egy vagy két óráig bírta az emberiség ezt a kényszer fekvőhelyzetet, mert aki nem bírta tovább az felkelt, sokszor, azzal az ürüggyel, hogy vizelhetnékje van, utána meg már vissza se jött, inkább járkált odakint. És így lassan két-három óra múlva az egész emberiség talpon toporzékolt, vagy odabent a barakkba vagy kint sétált az udvaron a hóban. Odabent azért volt jobb, hogy az emberek által kilehelt pára melegítette volna a benti levegőt, de a két oldalt úgymond nyitott ablakhuzat kirántotta a kilehelt párát. ...már egymást sem mertük semmi reménnyel biztatni, és úgy éreztük, hogy még azok a szerencsétlen orosz katona örök is mi végettünk fagyoskodnak. És nem, hogy mirőlünk gondoskodnának azok, akik idehoztak bennünket, de még az öröket se váltották le este óta, ahogy a teherautóval megérkeztek, azóta talpon vannak.

Reggelre nem számoltam meg, de ahogy kivirradt és megláttuk hol a barakkban, hol kint a hó tetején az emberi hullákat, minden reményünk elveszett.

Kint járkáltam az udvaron és néztem a nagy hó síkságot, az egyik felől csak azt lehetett látni, míg a másik felől a párolgó várost. A lágerünk a várostól nem messze volt és a láger felé olyan szétszórt épületek tűntek fel, hozzánk az első épület olyan 600-700 méterre lehetett. Egyszer csak azt vesszük észre, hogy megint jön felénk a nagy hóban négy teherautó, de már nem tudtunk neki örülni úgy, mint tegnap este mikor megláttuk. De azért csak kíváncsiak voltunk, hogy vajon mit hoz? Hát persze, hogy az elsők a katona örök voltak, tehát most váltották le az öröket este óta. Minket meg elkezdtek sorakoztatni, vagy nyolcvan embert két ór. Először könnyen kezdtünk felsorakozni, örömmel csak innen el, úgy voltunk vele, hogy ettől már rosszabb helyre nem mehetünk. De közben, ahogy sorakoztunk megcsapta az orrunkat a jó friss kenyér illat, utána elkezdtünk gyorsan elszédelegni a sorból azzal a gondolattal, hogy megláttuk, utána a másik három teherautó dugig megrakva kenyérral a ponyva alatt. Nem akartunk sorba állni, mert ha elmegyünk valamerre, mi nem kapunk kenyeret.

De az örök közben mondták, hogy *davajkusáj, davajkusáj*.⁵⁷ Míg nagy nehezen megértettük, hogy enni visznek bennünket. Utána könnyen összeállt a sor és két ór kíséretével elindultunk a város felé amerről az autók jöttek, de közben azon gondolkoztunk, hogy a többiek miért nem jönnek? Az első épületet, ahogy elértük, kb. 800 métert kellett csak menni, hát megcsapja a jó finom ételszag az orrunkat, hát mondják nekünk, hogy kettesével menjünk oda az aj-

⁵⁷ *Davaj* (давай): menj, gyerünk! *Kusaj* (кушай): egyél!

tóhoz és minden két ember ragadjon fülön egy rocskát,⁵⁸ ami lehetett 50 literes tele sűrű burizs öreg kásával. Hát azt az örömet, ami ott ért bennünket. Ezt a kását kellett nekünk visszavinni a lágerbe a többi fogolynak. No, mondanom se kell, ahogy az ajtón kiléptünk és fél kézzel fogtuk a rocska fület, a másikkal meg belemarkoltunk a forró kása tartalmába. Elkezdtük termelni befelé a szánkba, de még én olyan finom ételt életemben nem ettem, az örök néha-néha a puska-tussal nagyokat ütöttek rajtunk, de nem fájt. Az a finom kása amilyen jólesett annak az éhes elcsigázott testünknek.

El lehet képzelni kb. 20-22 kg súly húzta a karunkat, és ahogyan kezdtünk felmelegedni, szinte mire a lágerhez értünk lepke könnyűnek éreztük a rocska tartalmát. De azt a boldogságot, hogy megmenekültünk az éh, s fagyhaláltól. És szinte egy óra leforgása alatt újjászülettem. Még láttam utána a haldokló fogolytársakat, rá se hederítettem, csak hogy én megmenekülhettem. Mert utána már úgy gondoltam, hogy soha többé már nem fordul elő vélem hasonló eset.

Közben, ahogy a konyhán voltunk, ott közölték velünk a szakácsok, hogy mondjuk meg a többieknek, hogy ne féljünk, hamarosan rendben lesz minden, kapunk rendszeresen enni és minden rendbe jön. Kérdeztük, hogy ők mióta vannak itt? Mondják, hogy vélünk jöttek, csak mikor megérkeztünk, őket mindjárt elvitték a teherautóval, ami az este a karókat hozta. 20 fő kellett, kérdezték tőlük, hogy van e közöttük szakács, hát, hogy a csodába ne lenne. Ilyen helyzetben mindenki szakács és pillanatok alatt 20 fő helyett 100 fő jelentkezett. De csak 20 főt engedtek fel a teherautóra. És ezek a szakácsok mondták, hogy nem vártak bennünket és az ottani városparancsnokságnak is meglepetés volt, hogy még az ottani lakosságnak sincs mit enni, és még erre fel 2800 hadifoglyot is odavisznek, hogy a város gondoskodjon a 2800 hadifogoly ellátásáról. Utána, ahogy megérkeztünk a lágerbe a kásával, 10-10 rocskát kellett egy-egy barakk elé letenni. Minket félreállítottak, míg a kását kiosztották. Egy fél literes kanállal mérték, eggyel kapott mindenki. Majd utána felsorakoztattak bennünket és elindultunk a városba, a legelső romos épületnél megálltunk, és ahogy jöttek utánunk a másik három barakk emberei, azok tovább mentek egy másik összedőlt épülethez.

Minden barakk foglyait elkülönítették, hogy ne keveredjünk össze. Egy-egy barakkból kb. 600-700 foglyot indítottak útnak a város felé. De mi nem tudtuk, hogy hová megyünk. Csak mikor megérkeztünk a tethelyre, még az a jó, hogy a távolság a lágertől nem volt több, mint 1-2 km. Tehát melyik barakk foglyait hol állították meg, attól függött a távolság. Én az első barakkhoz tartoztam és minket az első összedőlt épületnél megállítottak. Megjegyzem, hogy senki nem tudott semmit, hogy mit akarnak velünk, hogy hová visznek bennünket, csak akkor lettünk figyelmesek, mikor minket megállítanak

⁵⁸ Vödör, fejtöredény.

és a többiek meg mennek tovább. Mondja nekünk az őr, hogy mindenki pucoljon meg 4 téglát, és vegye a hóna alá, aztán sorakozó vissza a lágerbe. Mi elsők voltunk, mivel, hogy a legelső romos épületnél megálltunk és így mi érkeztünk meg visszafelé is. Már útközben tudtuk mikor a téglát cipeltük, hogy ez a mi javunkat fogja szolgálni.

Hát persze, hogy azt a lágerünk külső ablakai mellett a téglát lepakoltuk és az ablakokat elkezdtuk sorra betéglázni, de csak az északi oldalát és malter helyett havat használtunk. És láss csodát, estefeje, mikor a barakkba bent voltunk, a pára hatására elkezdett a hó malter összeállni és a téglát összekötöni, és a jég szinte egybekötötte az egész téglarakományt. A következő éjszaka már kellemesebb volt, már aki megérhette.

Nappal az volt a dolgunk, hogy a lágert körülkerítsük rendesen. A négy teherautó, miután a kenyeret és a kásalevest a konyháról meghozta, minden nap utána a városból hozta a láger részére először a kerítés oszlopokat és a szúrós drótot, mi meg állítottuk felfelé. Szinte egy hét múlva már aránylag elfogadható állapotba, lakhatóvá tettük a barakkokat. Két-három nap múlva már nem a fagyos földön feküdtünk, hanem fa priccsen.

De ahogy múltak a hideg januári napok, szinte már nem nagyon tudtunk örülni semminek, mert mint ahogyan az előbb említettem, egy hét múlva már lett villany, lett a barakkba dobkályha benzines hordókból és lett fa priccs emeletes. És később, már január vége felé, már minden negyedik ablakot rendes üveggel be tudtuk üvegezni, tehát már valamennyire éjjel nyugodtabban pihenhettünk.

Most már minden reggel 40 dkg kiporciózott kenyeret kaptunk és 7 dl levest este és reggel, tehát a hét deciliter levest azt megkaptuk kétszer naponta, de a 40 dkg kenyér csak reggel volt. Közben nappal kijártunk a városba. Romeltakarítás, vagy rossz épület bontás, hótakarítás stb. De mi mentünk, mert mindig abban reménykedtünk, hogy hátha lelünk a romok között valami ennivalót. De bizony nem leltünk mi semmi különösebbet, mint néha-néha egy-egy működő üzemi konyha szeméttelépén a kincset érő fagyos krumplihajat, ezt zsebre raktuk, már aki hozzájutott, és bent a lágerben a dobkályha oldalára ragasztottuk, mikor megsült megettük, de nagyon kellett rá vigyázni, hogy a másik fogolytárs le ne kapja előle. Vagy elhullott lócsont maradvány darabok, sőt lófej koponya csontot bevittük a barakkba, rátettük a dobkályha parázsára, és ahogyan szenesedett, az égett elszenesedett részét lekapartuk és a többit viszatettük, mindaddig míg el nem kopott.

Ezeket a szavakat nagyon szégyellem leírni, de le kell írnom, mert az élni akarás minden pillanataért küzdeni kellett, és az embert ösztöne arra készíti, hogy már nem számít semmi, csak én maradjak életben. Az ember mikor reggel felébred, és azt veszi észre, hogy a mellette fekvő társa megholt, nem hogy sajnálkozna rajta, hanem örül, hogy ő még felkelt. Még ez semmi, de már magamban

elkezdtem a vagyon hagyatékaihoz hozzájutni, először is a kincset érő katona huszárköpeny, csajka, kanál, no, most már ez is van nekem, mert eddig nem volt.

Ez az eset már február 20-a körül volt. Történt, hogy akik még dolgozni bírtak, minden nap menni kellett. Most valami építkezésnél dolgoztam és 50x50-es gödröt kellett a megfagyott földre egy feszítő, úgynevezett „spájszer” vassal kiásni, de el lehet képzelni, februárban -10, -15°C mínusz hidegben csupasz kézzel egész nap azt a vasrudat fogni és azt a kökemény fagyos földet a vasrúddal addig ütni, míg az az 50x50-es lyuk kiképződött. Egy ember csak egy gödröt ásott ki egy nap, de ezt mindenkinek meg kellett csinálni. Aki megcsinálta, az már járkalhatott zsebre dugott kézzel, míg a többi befejezi. De már ekkorára, tehát február 20. körül fele ember elpusztult, legtöbb ember végelgyengülésben vagy vérhas járványban, ez azzal járt, tehát aki beleesett a vérhasba, az már nemigen lábadozott fel többet. A munkától csak úgy lehetett megszabadulni, ha valaki lázas volt vagy vérhasban volt.

Tehát aki beteg volt, az jelentkezhetett a beteg barakkba, mert már ez is volt. Magyar katona „szanitész”⁵⁹ és egy orosz nő, olyan főápoló nővér-féle, úgy hívták, hogy „sesztra”.⁶⁰ Ezek ketten látták el az orvosi ügyeletet. Az orvosi vizsga a következő volt. A betegnek tízesével fel kellett állni és meztelenre levetkezni, utána az orosz és a magyar ápolók átadtak a betegnek egy lázmérőt, akinek láza volt azt már félreállították, akinek nem volt annak meg odaadtak egy papírdarabot, a sarokban volt egy küblik és abba kellett üríteni, de úgy, hogy a sesztra és a szanitéc láthassa a műveletet. Utána a papírszelettel kitörölte az ember fenekét és ha véres volt a papír, akkor az már félreállhatott.

Ezt a fajta betegvizsgálatot kilestem és másnap már jelentkeztem, hogy beteg vagyok. Majd adják a lázmérőt, nincs láz, adják a papírt, hogy menjek a küblikre, a dolgom végeztével kitörölöm a fenekem, hát látom, hogy a várt eredmény nem múlik el. Mutatom a sesztrának, ő meg int, hogy álljak a betegek közé. Ugyanis már a kifázás és a ritka kemény székelés aranyeret idézett elő és ettől lett véres a papír. Átvezetett bennünket hatunkat a szanitéc az ajtón és ott elszortírozott bennünket, hogy ki hova feküdjön, nekem már nem nagyon talált üres helyet. Egyszer csak szólt a másik két segédszanitécnek, hogy a fal mellől vigyék ki a hullát és én meg foglaljam el a helyét. Hát egy kicsit meghökkenstem, de hamar kapcsoltam, hogy ez nekem kedvező hely lesz, mert a fal mellett szélen mindig kényelmesebb volt lenni. Gyorsan, miként a hullát kihúzta a helyéről a két hullahordó, már másztam is a helyére, mintha Isten tudja milyen beteg lettem volna, közben össze-összekucorodtam és fogtam a hasam, nehogy

⁵⁹ Helyesen: szanitéc. Felcser.

⁶⁰ Helyesen: *sesztra* (сестра). Magyarul: nővér. Emberségükön sok élet múlt. Erről irodalmi igénytelül lásd: Rózsás 1995.

észrevegyék rajtam, hogy szimulálok. A frissen távozó barátom nem a legtisztábban hagyta ott az utolsó helyet, mert a deszka, amin feküdt elég nedves volt, hogy utoljára odaizzadt. De úgy voltam vele, hogy majd én felszárítom, még mindig kényelmesebb, mint a hidegben a vasrudat fogdosni. Közben, ahogy átjárt az idegen izzadságszag és felmelegedtem arra vártam, hogy a mellettem lévő fogolytársam majd csak szól valamit, de csak nyöszörgött és sóhajtozott, ha szóltam hozzá nem nagyon válaszolt és észrevettem, hogy tényleg beteg, mert nehezebbre esik a kérdésemre adott felelet.

Utána nem háborgattam. Majd estével ott is megkapjuk a hét deci korpalevest és múlatjuk az időt, kb. 80-100 fő lehetett a vérhasas barakkban, de estével a vacsoraosztás előtt, mert ilyenkor viszik ki az eltávozókat, vagy négy fő elment közülünk hordágyon. Vacsora után mindig sűrűbben járnak az emberek a küblikre, ez meg a barakk négy sarkában volt elhelyezve. Egy éppen az én lábamnál. A barakk deszkával három egyenlő részre el volt választva, a másik részében voltak a „tífuszosok”.

[...] Amikor még mindig szárítottam az előttem lévő fogoly eltávozása utáni nedves deszkáját, a mellettem lévő társam is elég sűrűn le-lemászott a priccsból, de engem nem háborgatott. Majd egyszer felébredek éjszaka, halványan lehetett látni, mert csak egy villanyégő volt a barakk közepén. Észreveszem, hogy az én szomszédom a lábamnál ül a priccs szélén, már sokára nem fekszik vissza a helyére, megfogom a vállát hátulról, mert én is csak felültem és úgy ráztam meg, hát észreveszem, hogy egybe mozog. Mindjárt leszállok és helyére mellém lefektettem, én meg mellé, és elkezdek leltározni. Mindjárt az első a csajka és a kanál, mert még ez nem volt nékem, utána a kenyérzsák meg a derékszűj, de nagyon fentem a fogamat a jó huszárköpenyre. Reggel mikor a kenyérosztás volt, már előtte ráhúztam a fejére a köpenyt, hogy ne lássák az arcát és felvettem az ő adagját is, ideadták könnyen, mert aki megbízta a szomszédját ebben az esetben már nem forszírozták. Még a levesét is felvettem és suttymban betermeltem a dupla früstököt. Majd egy jó óra múlva szóltam a segéd szanitécnek, hogy a mellettem lévő ember meghalt. Jöttek is nemsokára, és én ekkorára már levetkőztettem. Mondom a szanitéseknek, hogy már nekik nem kell a vetkőztetéssel bajlódni. Nem törődtek velem, sőt majdnem, hogy megköszönték, mert minden eltávozottat levetkőztettek, mert kellett a ruha a többieknek. Megkértem a szanitéceket, hagyják rám a bajtársam ruháját ha lehet, azt felelték, hogy semmi akadálya, igaz, hogy nem sokáig használhatod. De én örömmel megköszöntem nekik, hogy ideadták a szép huszárköpenyt, ennek nagyon megörültem, mert ezzel jól be lehetett takarózni, és még a többi rajtam lévő civil rongyos nagykabátot is beérte merejül.⁶¹ Még mindig maradt

⁶¹ Dél-borsodi tájszó, jelentése: teljesen, merőben. Vesd össze: SZINNYEI 1893: 1442–1443. hasáb.

egy örömem, hogy a huszár szakaszvezetőn, mert ez volt a rangja, aránylag még nem volt olyan rongyos az inge és a gatyája, mint az enyémmé. Igaz, hogy tetű még talán több mászkált benne, mint az enyémben, de ezt azzal magyaráztam meg magamnak, hogy a többiektől hallottam, hogy a beteg embert jobban szeretik a tetvek.

Ha jól emlékszem, nem volt módomban ezidáig se lecsereálni, de még kimosni se az ingemet és a gatyámat amióta Tiszacsegéről eljöttem. Most itt az alkalom, a barakk előtt volt egy vízcsap és kivittem az örökölt fehérneműt és megpróbáltam kimosni, de el lehet képzelni kb. -15°C hidegben, hogy milyen patyolat tisztára mosom az elárvult fehérneműt. Dörzsölni nem merem, mert szakadt széjjel és így ahogy a víz csepegett rá az ingre, csak nyomkodtam és így préseltem ki a két fehérneműből a nagyja koszt. Ezt nem én találtam ki, hanem láttam a többiektől, hogy ők is ezt a módszert alkalmazzák. Utána bevittem, magam alá tettem a kimosott holmit és jó két óra múlva lecsereáltam a csegei inget, gatyát. Azzal az elhatározással, hogy ez az idegen gatyá csak addig lesz rajtam, míg az enyémet kimosom.

De amikor már vettem lefelé, szinte darabokba lógott rajtam úgy az ing, mint a gatyá. A gatyát már nem is kellett levetni csak leszedni magamról, így aztán a mosásától is megszabadultam.

Maradt rajtam a huszár szakaszvezető volt fosos gatyája még egy pár napig. Mert egy pár nap múlva már lehetett válogatni az elhullott foglyok ruhaneműi közül. Nem akarom feleslegesen untani az olvasót, amit még egy hét feléig láttam a haldokló emberek között. De én leírom, hogy jól éreztem magamat közöttük, a szó átvitt értelmében. Mert nem fáj semmim és most már éhes se vagyok, mert szinte mindig dupla kenyérhez és leveshez jutok, amit a haldokló foglyok már nem tudnak elfogyasztani.

Ezt észre is vette a fő szanitéz, hogy én nem vagyok elcsüggedve és rám parancsolt, hogy azonnal szedjem össze magamat és álljak munkába, hogyhogy nem szégyellem magamat, hogy akik engemet kiszolgálják, azok sokkal betegbek, mint én.

Itt tényleg megresteltem magamat, de az csak addig tartott. Gondoltam, hogy nekem is lehet a „Tokaji hegyen szőlő” egyszer, mint ahogyan szokás volt mondani, arra, akinek jól megy dolga. Mindjárt mondta is a fő szanitéz, hogy először is hordjam ki és mossam ki a kübliket és a környékét takarítsam fel. Utána szóljak a másik segédszanitécnek, hogy hordjuk ki a halottakat. Ezt az utasítást nem, hogy elutasítottam volna, hanem a szó szoros értelmében örömmel tudomásul vettem és még dülledt is a mellem, hogy én segédszanitéc lettem egyből, mert ez a megszólítás már nekem kijár. Mondanom se kell, ahogy öltöztem felfelé, minden civil hazai ruhám otthagytam és a megörökölt huszár szakaszvezető öltönyét vettem fel minden rendfokozattal együtt. És olyan

boldogan járkáltam benne és még egy kis tartásom is volt hozzá. De sokat gondoltam rá a tizenegy nap alatt, míg szanitéckedtem, hogy de jó volna, ha odahaza így ebben az öltözékben meglátnának, különösen mikor ott a fogolytáborban szakaszvezető úrnak szólítottak. De nem csak a közkatonák, hanem még a főtörzsőrmester is szakaszvezető úrnak szólít, de nem lepődtem meg, mert én már tábornoknak is éreztem magam, mikor a sok lecsigázott emberek között feszengetem, mert nékem nem volt most már semmi bajom, csak az a sok tetű nem volna bennem. Kezdttem azzal a gondolattal is megbarátkozni, hogy nem is olyan rossz ez a fogolyélet. Hiszen itt vagyok, élek, huszár szakaszvezető vagyok, még a főtörzsőrmester is szakaszvezető úrnak szólít. Most már nem is éhezek és ennyi ember felett uralkodom. De jó volna azért hazamenni.

De sajnos 11 napig tartott a pütkösi királyság. Február 2-án észrevettem, hogy először fordult vélem meg, mióta fogoly vagyok, hogy az ennivaló nem esik jól, hiába gondoltam én rá a nehéz éhes napokra. Megettem én, de visszafelé kívánczolt a kásaleves.

Azért még estig dolgoztam, még vacsora után is levetkeztettünk 4 embert és kivittük a hulla barakkba. De én már nem vacsoráztam, nem esett jól. Egész éjjel magas lázam volt, reggel nagy nehezen felkeltem és elmentem seszrához, tehát nővérhez, meg se vizsgált csak mondta, hogy menjek a tífusz barakkba, ez egy nagyon csúnya betegség úgy hívják, hogy „flekktífusz”.⁶² A tetű okozza ezt a betegséget.

Az ennivaló egyáltalán nem esett jól, de nem is óhajtottuk csak a vizet kívántuk, de azt meg nem adtak, mert a tífuszos barakkból nem engedtek ki bennünket, azt mondták, hogy ragályos betegség, és aki ebbe beleesik, az ne számítson a túlélésre. De volt is benne valami, igaz, hogy még betegnek se kellett lenni, és már több mint fele elpusztult két hónap alatt az emberiségnek. No, abban a barakkban igaziból aratott a halál, ott is csak kb. 100 fő volt a férőhely a pricscseken. De ha bejött naponta 20-25 fő, ugyanannyi ki is ment a hordágyon. Már az én főszanitécem is bejött utánam, már a második nap és egy éjszakát bírt ki, utána őt is levetkőztették. Én öt napot töltöttem ott. De az öt nap alatt szinte alig ettem egy-két kanál levest, azt is azért, hogy a szomjamat oltsa. Az ötödik éjszaka már én is feladtam, hogy nincs tovább, már csak a nagy láz tüzelt bennem és a vizet kívántam állandóan. Nem engedtek vízhez jutni, mert azt mondták, hogy az veszélyes. Fogoly őr ült az ajtóban és jó enyhe olvadási idő volt és láttam nappal, hogy a barakkunk előtt barázdaszerűen csergedezik a frissen elolvadt hólé. Már lehetett kb. éjjel 10 óra körül, nem tudtam elaludni, csak az a múltó ész nélküli láz és a tetvek mintha mozgatnának és vízszomj

⁶² Helyesen: flekktífusz. A kiütéses tífusz régi neve. E fertőző betegséget ruhatetű vitte át emberről emberre. Nagyon súlyos lefolyással járt, magas halálozási arány jellemezte.

gyötört. Közben a mellettem lévő társamon már észrevettem, hogy nem nyög, elaludt. Én meg észrevettem, hogy az ajtóban ülő ő is elaludt. No, én meg úgy voltam vele, hogy most itt az alkalom, én nem szenvedek tovább. [...] Az ő nem vette észre szerencsére és én léptem még vagy hármat és már a csergedező barázda mellett térdepeltem. Pedig már akkor volt csajkám, de már akkor nem érdekelt semmi, csak a víz és a tudat, hogy gyorsan essek túl az elhatározásomon, hogy legyen vége a szenvedésemnek. Neki hasaltam és ahogyan ittam a vizet, az a kellemes lassú víz csergedezése megadta a víznyeléshez a ritmust, de az a kellemes jéghideg víz és én abban a tudatban, hogy most már nem számít akármilyen hideg, nyelem lefelé, hogy mentül előbb legyen vége. Már mikor nem bírtam nyelni, feemeltem a víztől a fejem, utána egy szusszanás és újból nekiestem és tovább ittam, míg bírtam. Hirtelen úgy éreztem, hogy megfagyott a hasamban a víz, lassan felálltam és betérferegtem a helyemre, az ő még mindig aludt. Arra ébredtem fel, hogy rázzák a lábamat, hogy itt a früstök. Hirtelen nem tudtam elképzelni, hogy hol vagyok?

Magamhoz tértem, és én nem győztem az Istennek hálálkodni, hogy mit tett velem, hogy életben maradtam, sírtam örömben és még a früstök is jólesett. Már délután jelentkeztem, hogy nincs semmi bajom és átmentem a lábadozó barakkba.

[...] Lassan felépültem, de már vissza nem mentem szanitécnek, utána megint romeltakarítás, lassan kezdett tavaszodni és mi egyre kaptunk a lágerbe a szomorú látványt mindenfele, a városban is csak a romhalmazt láttuk. Majd egyszer, ahogy takarítottuk a romot, reggel 8 óra felé volt az idő, arra lettünk figyelmesek, hogy az örök hozzá fognak táncolni. Hirtelen nem tudtuk elképzelni, hogy minek örülnek, hát halljuk és kiabálják nekünk, hogy „vajna kaput”,⁶³ tehát vége a háborúnak.

Május 9. [...] Vége a háborúnak. Aki ezt a pillanatot megérte és még ép ésszel fel tudta fogni, hogy mi történt, az tud igazán örülni az életének. Nem számít, hogy rab, fogoly, vagy éppen szabad ember, vagy katona. De ez a szó, hogy béke: ez mindentől fontosabb volt még azok számára is, akik a gyermekeiket, vagy legkedvesebb szeretteiket veszítették el a háború végett. Minden ember csak arra gondolt, hogy túlélte és vége minden félelemnek, és az a fontos, hogy életben maradt. Most már nem kell félni a háború borzalmaitól. [...] A 2800 ember közül 680-an megmaradtunk.⁶⁴ Ez rettenetes nagy biztonságot jelentett számunkra. Meg is változott szinte máról holnapra minden körülöttünk.

⁶³ Helyesen: *vojná káput* (война капут). Magyarul: a háborúnak vége.

⁶⁴ Ez az átlagosnak tekintett 30-40 százalékos halálozási aránynál jóval súlyosabb, 75,8 százalékos arányt jelent, vagyis négy rab közül csak egy élte túl a megpróbáltatásokat.

Másnap már a 40 dkg kenyér helyett 60 dkg és nem egyszerre, mint a 40 dekát, hanem háromszor 20 deka naponta kiporciózva. A leves is most már 3x7 deciliter + 2 deciliter sűrű kása. Minden délben. Egy pár nap múlva minden este egy csapott evőkanál cukor és egy evőkanál mahorka, azaz törött dohány, amiből 5 db cigarettát lehetett sodorni.

[Új lágérbén]

Nekünk ezt a lágert el kellett hagyni nagy örömünkre. Május 11-én mondták az örök, hogy mi hamarosan hazamegyünk és a mi helyünkre jönnek a németek és úgy is lett. Csak mi nem haza, hanem bent a városban Dnyeper partján foglaltunk el egy másik lágert, ez már olyan lakás-féle épületek voltak, tehát pitvar és jobbra-balra egy-egy szoba. Egy szobában 14 db vaságy és mindenkinek külön vaságy. És ami a legfontosabb, a tettektől mielőbb megszabadulni. Volt itt már egy fertőtlenítő zuhanyzó kialakítva és szinte minden harmadik nap ránk került a sor és egy hónap alatt kipusztult belőlünk a tetű, ami nagy szó volt.

Egy májusi reggel kérdik tőlünk, hogy ki akar kolhozba menni? Tehát mezőgazdasági munkára. Én szinte elsőnek jelentkeztem. 50 fő kellett, meg is lett az 50 fő önkéntes. Ugyanis a lágér kapott egy nagy darab földet, hogy termeljen a lágér saját magának burgonyát és káposztát, céklát stb. ami kell.

Mi felálltunk 50-en egy teherautóra és vitt bennünket, a várostól kb. 30-35 km-re. És egy helyen megállt és azt mondta nekünk az ör, mert csak egy jött velünk, hogy csináljunk magunknak egy földbunkert, mert itt fogunk nyaralni.

Tehát az 1945 nyarat kolhozban töltöttem. Augusztus utolsó napjaiban meg belénk esett egy különös betegség, amit úgy hívnak, hogy malária. Én is beleestem ebbe a betegségbe és visszavittek a lágérbe. Ott meg éppen akkor szedték össze a beteg foglyokat, hogy a betegeket hazaszállítsák. Én nagyon megörültem, hogy beteg vagyok és megyek haza, még tettem is magamnak rá egy lapátal, mikor az orosz orvos, mert már akkor is az volt, megvizsgált, ő tudta jól, hogy mi a bajom és miért vagyok lázas. Kérdezte, hogy fáj-e még valahol valami testrészem, én meg már előre felkészítettem magamat, hogy fogtam a hasamat, hogy nagyon fáj.

Erre azt mondja az orvos, hogy ilyen súlyos beteget nem lehet szállítani és úgy is pár nap múlva megy a másik beteg szerelvény és akkorára gyógyuljak meg és azzal majd hazamegyek.

Megjegyzem, hogy erre a szerelvényre még három évet kellett várnom.

Mikor a kolhozból visszajöttem a lágérbe, már a mi lágérünk mellett egy másik is volt kb. 3 m távolságra külön. De feltűnt nekem, hogy civilek és nők is vannak közöttük és magyarul beszélnek, majd mondják, hogy deportáltak a

kárpátaljai német ajkú svábok.⁶⁵ Nem tudtuk elképzelni, hogy miért hozták ide őket, mikor őket nem kísérik az örök a munkába és a lágerben sem őrzik őket. Majd az érdeklődésünkre elmondták, hogy őket összeszedték „málinki” robotra. És úgy kerültek ide, ők ugyan szálfádon mozoghattak, de felügyelet mellett voltak, tehát szökni nekik se lett volna célszerű. De nekik nem gondoskodtak élelemről, tehát maguknak kellett beszerezni, ami az elején igen keserves volt, mert a saját lakosságának is nehéz volt beszerezni az élelmet. Tehát mondhatni, hogy nekünk jobb volt a sorsunk, mert mi rendszeresen minden nap megkaptuk a háború után, tehát 1945 májusa után a 60 dkg kenyéret és a háromszori meleg ételt, no meg az egy kanál cukrot és a mahorkát.

Ezt az egyet nem tudtam megbocsájtani az oroszoknak, hogy miért kellett még a nőket is kivinni,⁶⁶ nemcsak a kárpátaljaiakat, hanem mikor hazajöttem és megtudtam, hogy még az újvárosi⁶⁷ és az ország minden területéről, még Dunántúlról is kivitték a nőket, aki német ajkú volt.⁶⁸ De itt jön az én dilemmám, hogy még Magyarországról is kivitték a nőket, de Németországból egyet se vittek ki.⁶⁹ Visszatérve a mi lágerünk mellett, hogy csodálkoztunk, hogy kihozták a nőket dolgozni. Majd ott fejtették meg a magyar hadifoglyok, mikor 42-ben a Don-kanyarban harcoltak a német katonákkal és a német katonák az orosz falvakból szedték össze a fiatal nőket és vitték ki Németországba hadi munkára. Az egyik helyen a következő eset történt. Ahogy szedték a német katonák össze a nőket és csoportosították a menetbe és az egyik háznál is volt egy kisgyermekes asszony, a férje a fronton volt. Hát az asszonyt is menetbe tuzskolták, mert nem akart elmenni, rimánkodott a német katonáknak, hogy ne vigyék el, mert néki kisgyermek van. Azt mondta néki a német katona, hogy hozza ki, és az asszony bemegy a házba és kiviszi a pólýában a csecsemőt, a német katona meg a karjában agyon lövi pisztollyal a gyermeket és azt mondja a német, hogy no, most már nincs gyermeked, és állj a többi közé. Tehát ennek a női deportálásnak is a visszavágó bosszú volt az oka. Csak ott tévedtek az oroszok, hogy nem a német nőket vitték el, hanem a magyar nőket. Ennek meg az volt vagy lehetett az oka, hogy mire a német nőkre került volna a sor, már telt ház volt és így kimaradtak.

⁶⁵ A kárpátaljai deportálásokról példaként lásd: DUPKA 1993.; 2014.; MOLNÁR D. 2016.; 2017.

⁶⁶ Nők Magyarországról a gulágon: FÉNYES-TÓTH 1959.; STARK 1993.; KORMOS-VÁRHELYI 1990.; SZEBENI 1992.; KORMOS 2001.; VÁRDY HUSZÁR 2002.; TÓTH 2017.

⁶⁷ Balmazújvárosiak fogolytáborba hurcolásáról lásd: ÁRVA-POZSONYI 1989.

⁶⁸ A dunántúli deportálásokról példaként lásd: BOGNÁR 2009.; GÁLLOS 2010.; KREZTMÁRKUS 2013.; MÁRKUS 2014.

⁶⁹ Téves kijelentés, Németországból is vittek nőket szovjet fogolytáborokba, még ha lényegesen kevesebbet is, mint férfit. Vesd össze: HILGER 2017: 41. Erről bővebben lásd: STARK 1996.; 2003.

[...] Dolgoztam malomban, mint rakodó, építkezésen, mint téglapucoló és malter hordó, vagy beton és téglagyárban. 47 tavaszán elmentünk 50-en Dnyetropetrovból Dnyetroderzsinszkibe.⁷⁰ Vasgyárban, majd később vagongyárban dolgoztam. Még annyit a fogoly élményeimről, hogy bosszankodtunk miért kell nekünk, mint magyaroknak három év után is Oroszországban hadifogolynak lenni, mikor már tudtuk, hogy Rákosi Mátyás van hatalmon, aki száműzve volt Magyarországról, és semmi nem történik a hadifoglyok hazavitelében? Mikor erről az orosz lágerparancsnokot megkérdeztük, az volt a felelet, hogy mi azért vagyunk itt még mindig, hogy a németekkel harcoltunk, Oroszországban garázdálkodtunk és a vesztes félnek jóvátételt kell fizetni a háborúban okozott károkért. És ennek fejében ti azért vagytok itt még mindig, hogy Sztálin és Rákosi Mátyás megegyeztek abban, hogy 50%-át a jóvátétel fejében a kint lévő hadifoglyok ledolgozzák.

És különben is ti mit kerestetek 1942-ben Oroszországban? Tehát ez a kijelentése az orosz lágerparancsnoknak egy őszinte, bátor kijelentés volt. Pedig ez egy századosi rangban lévő politikai tiszt volt. Erre a kijelentésre mi úgy vettük, hogy odahaza letettek rólunk és tovább kell küzdenünk az életben maradásért. Mert úgy éreztük, hogy nagyon igazat mondott.

Meg annyit, hogy idehaza én rólam ezidáig semmit nem tudtak. Majd 47 tavaszán a jó munkánkért kaptunk egy összehajtás üres levélborítékot, hogy ezt hazaküldhetjük, de csak azt az oldalát használhatjuk fel, amelyikre a hazai címet írjuk. Tehát a másik oldalát a levélpapírnak üresen kellett hagyni, mint válaszlapnak. Mert: csak ez a levél jöhetett vissza és ennek a túloldalát nekünk kellett megcímezni. Cirill orosz felírással. Ez a levél érkezett vissza három hónap múlva. Ez bizony nem csak nekem, hanem idehaza is megtette a nagy örömet.

Már mikor hazakerültem, akkor mesélték el, hogy a levél milyen örömet okozott a családnak. Ez is egy kis izgalmas fordulat volt, mert én a levelet a régi hortobágyi címre irányítottam, mert nem tudtam, hogy a szüleim hol laknak. Megérkezik a levél a Hortobágyra és nem talált célba, míg nem Gyenes Márton sógorom Tiszacsegéről ott dolgozott a Hortobágyon és ő fedezte fel, hogy ez az én levelem. Nagy örömmel magához vette és munkaidő után a Borsósra hozta édesanyáméknak gyalog. És még akkor az éjjelen vissza a Borsósra, ez kb. 30 km jövet-menet munka után éjjel, de azt mondta, hogy megérte, mert nagy örömet szerzett a családnak.

Majd 47 augusztusában érkezett vissza a válaszlevél. Megjegyzem, hogy felhívták rá a figyelmünket, hogy a levélbe csak is azt lehetett írni, hogy jól vagyok, egészséges és a szokásos jókívánságot. Majd a válasz levelet megkaptam és Józsi bátyám írta, hogy ő már otthon van és Kálmán is július 4-én érkezett haza. Nekem is

⁷⁰ Helyesen: Dnyeprudzerzsinszk.

meglett a nagy örömem, hogy megkaptam a válasz levelet és nagyon megörültem, hogy odahaza rendben van minden, mert csak egy pár sort lehetett a levélre írni és nem tudtam hová tenni mikor írta Józsi bátyám, hogy ő már otthon van. Mert annak végtelenül örültem, hogy Kálmán hazakerült, de arra még gondolni se mertem, hogy Józsi is kint volt az orosz fogságban. Mert Józsi is tudta, hogy nem lehet megírni, hogy hol volt fogságban. Majd csak mikor hazakerültem, akkor tudtam meg, hogy ő is fogságba került. 45 februárjában kivitték őket is a Krím-félszigetre Szevasztopolba. Kálmán meg Dombász vidéken volt. Józsi 46 szeptemberében jött haza, Kálmán 47 augusztusában, én meg 48. augusztus 27-én.

Még írta nékem Józsi, hogy ha hazakerülök Debrecenbe, mert tudta, hogy a foglyok oda mennek, ott szabadulnak, keressem fel Nyári Dezsőt, Péterfia utca 51. sz. Persze, hogy megvolt a nagy örömem, csak az volt a nagy baj, hogy vajon megérem-e valamikor azt az örömet. És megértem, de még egy teljes esztendő kellett rá várni.

Most a négyesztendei orosz fogságom próbálom minősíteni utólag, de ott is, mindig a négy év alatt mindig az járt az agyamban, hogy erről a szerencsétlenségről csak is az akkori magyar kormány [tehet]..., és én mindig azt hibáztattam, nem a fogva tartóimat. Mint már korábban említettem, hogy amikor megérkeztünk 1945 januárjában arra a szerencsétlen helyre, még javában folyt a háború, és az orosz harcoló katonáknak csak az volt a célja, hogy az ellenséget harcképtelenné kell tenni, mert a német és magyar katonáknak ugyanez volt a célja mikor az orosz földön harcoltak a Donkanyarban.

Ha rá gondolok, mikor 44 karácsonyán a fogsáni⁷¹ barakkban mondta a magyar katona fogoly, hogy most az a cél, hogy mentül több magyar katona pusztuljon el. Mikor a végcél január 13-án elértük, akkor már beletörődtünk a sorsunkba, hogy nincs tovább. Pláne mikor megtudtuk, hogy láb alatt vagyunk az ottani lakosságnak is. Mert jól tudták, hogy nekik sincs mit enni és még a nyakukra megyünk 2800-an. A többit már leírtam. Tehát ebben a helyzetben is a lehető legnagyobb gondossággal voltak irántunk, mert ha rá gondolok arra a kegyetlen elpusztult városra, és láttuk az ottani lakosságot is, mi mégis megkaptuk a 40 dkg kenyéret minden nap. De elmondták a civilek, hogy ő róluk meg senki nem gondoskodik, nekik még 10 dkg kenyér se jut. Ezekkel a jelenségekkel többször találkoztunk a négy év alatt. És mindig mondták, hogy ne panaszkodjunk, mert mirőlünk gondoskodik Sztálin, de ők meg éheznek és nyomorognak, csak a győzelemben bíznak, hogy idővel jobb lesz nekik is.

Mint már említettem, hogy 2800-an érkeztünk volna, de már útközben kezdtünk fogyatkozni, január 3-ra és mire a háború befejeződött, 680-an maradtunk, de még utána is folytatódott a sor, mert most meg már a tüdőbaj

⁷¹ Helyesen: foksányi.

gyötörte az emberiséget, hogy a 680 főből mennyi ember került haza, arról már nem tudok, csak annyit, hogy 47-ben mikor 50 embert átvittek egy másik városba, még egy év múlva jöttünk haza és az ötven fő is 14 fővel kevesebben értük meg az eredeti örömteljes napokat.

Ez azt jelenti, hogy félreértés ne legyen, hogy 47-ben a megmaradt 680 főből még a Dnyeper parti lágerben kb. 620 fő volt, még akiket otthagytunk. Rájöttünk, hogy azok az emberek éltek túl ezt a kegyetlen hideget és éhezést, akik a fronton nem voltak, vagy olyan helyen voltak, hogy a lövészárookban, nem sokat fagyoskodtak a harc alatt.

Tehát a civil lakossággal aránylag jól megvoltunk, megértettük egymást, a magyarokra csak azért haragudtak, hogy miért segítettünk a háború alatt a németeknek. És még ez nem volt elég, de egy lapáttal még rátettünk, mikor az oroszok elérték a magyar határt és Horti⁷² fegyverszünetet kért, a magyar hadsereg meg a németek oldalán tovább folytatta a felesleges vérontást, aminek meg is lett a fájdalmas következménye. És mi még azt mondtuk, hogy miért vittek ki bennünket hadifogságba? Hát ezért.

Szabadulás

A sok várakozás és reménykedés után végre egy váratlan augusztus 10-én délután három óra tájban bemegyünk a vagongyárból, mert ott dolgoztunk és a lágerkapuban mondja nekünk az orosz katona őr, hogy megyünk haza, azaz „pasli doma”.⁷³

Először nem akartuk elhinni, mert ezt a szót nagyon sokszor elhangoztatták mióta a háborúnak vége lett, mert mi abban reménykedtünk, de nem ok nélkül, hogy a háború befejeződött, béke van és nincs értelme, hogy ott tartsanak bennünket. Mert mikor elfogtak bennünket azt mondták, hogy azért kell hadifogolynak lenni, hogy míg a háború tart, a hadra fogható emberiség, akiket elfogtak, hogy hátba ne támadja a felszabadító orosz hadsereget. No de már régen béke van és még mi Oroszországban építjük a szocializmust.

Tehát megint idézek, mikor 44. nov. 21-én Mezőkövesden útnak indítottak Mezőcsát felé és a ruszin tolmáccsal elmondotta az orosz tiszt, hogy Mezőcsáton mindenkinek adnak dokumentumot és mindenki hazamegy a családjához. Mikor ezt letolmácsolta és az ő szabad mondása elhangzott, hogy mentek ti az anyátok pi... oda mentek ti, de nem haza. Mentek a szovjet paradicsomba, amit leromboltatok, azt mentek felépíteni. De sokat eszembe jutott, hogy mennyire

⁷² Helyesen: Horthy.

⁷³ Helyesen: *Pasli domoj* (пошли домой)! Magyarul: Indulás haza, gyerünk haza!

igazat mondott, talán még ő sem tudta, hogy tényleg igazat mondott. Azért mondom, már ekkorra egyedül voltam a lágerben, aki ezt a hangot hallottam.

Visszatérek [arra, hogy] a lágerkapun mikor bemegyünk, mondják nekünk, hogy a magyarok sorakozzanak, mert a lágerben voltak németek zömmel, azok voltak és japánok vagy 500-an, és mi magyarok vagy 200-an. Felsorakoztunk és a politikai tiszt egy orosz, azaz ukrán százados tiszt volt. Eléjük állt és megköszönte a magyaroknak a lelkes jó munkát, hogy segítettek az ukrán és a Szovjetunió városát felépíteni és jókívánságát fejezte ki a családjuk örömteli találkozásának. Jó egészséget és boldogságot a további életünknek. Most már mi a holnapi nappal elbúcsúzunk és hazamegyünk.

Erre egyszerre a kétszáz ember elkiáltja magát oroszul, hogy hurrá, hurrá, hurrá!!!

Éreztük, hogy az ukrán tisztnek is nagy öröme lett, hogy ennyi embernek ilyen nagy örömet közölhet. Mivel, hogy nyár volt és jó augusztusi meleg nap, mindenkinek ott a helyszínen a láger udvarán le kellett vetkezni meztelenre és már jött is az idegen katonai „komendó” azaz ellenőrző orosz katonai küldöttség, akik egyenként név szerint ők olvasták a neveket és úgy szólítottak a vizitáló sor elé, megkérdezték még egyszer, hogy mikor születtem és hol, anyja neve és az apja neve, mikor estem fogságba és hol. Ennek hajszálpontosan stimmelni kellett az ők által nézett adatokkal.

Utána a két karunkat fel kellett emelni azért, hogy a hónunk alatt nincs e betetoválvá a vércsoport jel, amit a németek annak idején minden SS katona hóna alá betetováltak, hogy melyik vércsoporthoz tartoznak. Ez A, B és 0-s betű lehetett az illető SS katona bal hóna alatt, ami azt jelentette, hogy önkéntes, úgynevezett nyilaskeresztes, tehát Hitler katona, akikre rá lehetett minden erőszakos vérengzést bízni és ezek nem függtek senkitől, tehát önként kivégezhettek bárkit, akit jónak láttak. [...] Sajnos magyar emberekben is voltak szép számmal, a mi barakkunkban is volt egy hajdúszoboszlói fiú. Még 45 év októberében összebarátkoztam vele. [...] Ő néki is a B betű ott virított a bal hóna alatt és kitörölhetetlenül meg volt bélyegezve. És megtudtam, hogy hajdúszoboszlói, én meg bemutatkoztam neki, hogy én meg hortobágyi vagyok. Úgy neki, mint nekem jólesett, hogy közeli földiek vagyunk. Igaz, ő többet tudott a Hortobágyról, mint én Szoboszlóról, mert én még soha nem jártam Szoboszlón. Mezei Tibornak hívták és még egy évvel fiatalabb volt, mint én. 1926-beli volt, tehát 18 éves. Az ő mondása szerint, ami elhithető volt, mivel az édesapja a városházán főjegyző volt,⁷⁴ a németek rábeszélétek, már a szorongatott

⁷⁴ Az 1944. év eleji adatokat tartalmazó országos tisztár tanúsága szerint ekkor dr. Szűcs János volt Hajdúszoboszló megyei város főjegyzője, Mezei családnevű ember nem szerepel a felsorolt vezető tisztviselők között. Vesd össze: MAGYARORSZÁG TISZTI CÍM- ÉS NÉVTÁRA 1944: 80.

helyzetben 44 nyarán, hogy álljon be SS katonának. Az ő elmondása szerint ő tiltakozott ellene, de a német parancsnokság az apját fenyegette meg, ha a fia nem fogad szót, ő még ekkor 18 éves volt és minden beleegyezés nélkül besorozták és egyből önkéntes SS alakulathoz. És így került a bal hóna alá a B betű. Tehát az utolsó hónalj vizsgálatnál ő is kiesett, és még a 200 főből másik kettő, tehát 3 fő SS és 4 fő volt csendőr, összesen heten nem élvezhették a hazamenet örömeit. El lehet képzelni, mint a kisgyerekek úgy sírtak, de nem sokáig, mert egy jó fél óra múlva már jött értük egy teherautó és elvitték őket egy másik lágerbe. Ez az én barátom üzent a szüleinek éntőlem, hogy ha hazakerülök, keressen fel a szüleit és mondjak róla, amit tudok, és ne aggódjanak miattam, majd csak hazakerül valamikor. Megjegyzem, hogy ő nem kaphatott levelet mivel, hogy SS volt. Most már végig írom, hogy mi lett az üzenet sorsa. Ahogy hazakerültem Hegyesre⁷⁵ eleinte mindig zsenírozott, hogy fel kéne a szüleit keresni, de ő közelebbi címet ugyan mondta, hogy milyen utca hány szám, de azt mondta, hogy ne az utcát keressenem, hanem a városházán keressenem az édesapját vagy a nevét és ott már mindenki ismeri.

Én mikor hazakerültem és én is amilyen fogadtatásban részesültem a debreceni Pavilon laktanyában, az ÁVO-s tiszt mikor bementem a kihallgató szobába mindjárt az volt az első szava, hogy mit kerestem én Oroszországban? Miért mentem én oda harcolni? Mondom neki, hogy engemet úgy vittek ki, mint levante. Nem akarta elhinni, rám akarta fogni, hogy partizánkodtam az oroszok ellen. Míg nagy nehezen elmagyaráztam neki, hogy hogy kerültem fogságba, de Kálmánról egy szót sem szóltam, nehogy baj legyen belőle. Mivel ő tényleg szökött katona volt, és én meg közben lámpalázat kaptam, hogy az oroszok azt mondták, hogy ki hítt⁷⁶ ide benneteket. Idehaza meg azt mondják, hogy miért mentem én Oroszországba? Tehát gyanúsna láta a tiszt a dolgot és azzal engedett el, hogy nagyon vigyázzak, mert megfigyelnek engemet. Így aztán nem is firtattam az én barátom szüleit. Majd 1953-ban érdeklődtem az én fogoly társam iránt a szoboszlóiaktól⁷⁷ és kapom a pontos információt, hogy az édesapját a front bejövetele után felakasztották. A fia, aki velem volt, 52-ben hazajött, de kb. egy fél év múlva meghalt tbc-ben. Így aztán nem kellett szégyenkezniem a lelki fogolybarátom miatt.

Vissza a lágerbe, ahol az előbb abbahagytam. Tehát a meztelen foglyok[nak] azt mondták, hogy most már ti hazamentek, de minden iratot, ha van valakinél bármilyen fénykép, akár otthoni, akár hazai vagy bármilyen papír vagy levélféle, mindenki adja le. Közte volt az én egyetlen féltett levelem is, amit Józsi bátyám írt, hogy majd én azt hazahozom. Mikor a féltett hazai levelek potyogtak

⁷⁵ Nagyhegyesre.

⁷⁶ Hívott.

⁷⁷ Hajdúszoboszló.

az udvar közepén a lángoló tűzbe, mi már akkor nem törődtünk vele csak, hogy ezt is megérhettük. Utána adják az ukászt,⁷⁸ hogy úgy ahogy vagyunk meztelenül csak a csajka, kanál és akinek van derékszíja és nadrágszíja azt veheti magához és irány 40-esével a lágerfürdőbe. Mikor a fürdőből kijöttünk a másik végénél már ott osztották mindenkinek a vadonatúj inget, ami nem gombos volt, hanem a megszokott madzagos és új gatyát, egy pár vadonatúj vászon bakancsot. Orosz katona nadrág, egy orosz gimnasztyorka, sapka nyári és egy pufajka. Ennyiből állt egységesen mindenkinek a hazai felszerelése. Utána már nem mehettünk a többiek közé, elkülönítettek bennünket egy külön részre és egész éjszaka a szabad ég alatt voltunk, igaz nem is vágytunk vissza a barakkba, mert odabent a barakkban most már meg a poloskától szenvedtünk az utóbbi időben nagyon sokat, hiába irtottuk minden héten nagytakarítás, a vaságyakat gázolajos ronggyal égettük és mostuk két-három nap múlva ugyanannyi lett. Ez még randább volt, mint a tetű, mert az embernek reggelre a nyakát és a keze csuklóját hólyagosra marta. Tehát mi a szabad, csendes augusztusi kellemes éjszakába a láger elkülönített részén voltunk és örömlünkben nem tudtunk elaludni. Dehogyan tudtunk volna még odabent sem. Egész éjszaka daloltunk és mulattunk és táncoltunk csak, hogy végre ezt a napot megérhettük. És annak meg különösen, hogy túléltek a kezdeti időket. Élünk és megyünk haza, csak ez járt az agyunkban. De sokat rá gondoltunk, hogy a rab, akit elítélnek, annak jobb a sorsa, mert az tudja, hogy mikor szabadul, de a fogoly az nem. 11-én reggel kb. 8 óra tájban látjuk, hogy idegen örök jönnek a kapunál befelé és egyenesen felénk tartanak és mondják, hogy álljunk be ötösivel és induljunk kifelé a kapun. Mikor a lágerkapuhoz érünk, megállunk és kilép a lágerparancsnok elénk és még egyszer megköszöni a magyaroknak a jó munkát és boldog hazaérkezést kíván a családunk körében. Ezzel mi is végképp elköszönünk a sok keserves eltöltött évektől.

Az állomás kb. 2 km volt, mikor kiértünk még nem volt ott a vonat majd egy fél óra múlva érkezett egy nyitott ajtajú tehervonat, de itt is ugyan csak dobolják, hogy „Országúton hosszú a jegenyesor”. Nekünk a szerelvény leghátuljában volt két vagon és abba kellett beszállni. És augusztus 11-től 24-ig döcögünk Máramaroszigetig. Itt kiszálltunk, ez egy átszűrő láger volt, itt voltunk 27-ig, tehát két nap. Itt egy kicsit meglepődtünk. Mert itt olyan emberekkel találkoztunk, hogy ők is a hadifogoly lágereiből jöttek, de már több mint egy hónapja, hogy itt vannak. Tehát ők is magyar katonák voltak a Horti⁷⁹ hadseregben szolgáltak, csak ők Délvidékiek voltak; ami jelenleg Jugoszláviához tartozik. Csak az a baj, hogy mikor elindultak hazafelé, közben Tito összevezett

⁷⁸ Helyesen: *ukáz* (указ). Az orosz eredetű szó jelentése: (törvényerejű) rendelet, parancs.

⁷⁹ Helyesen: Horthy.

Rákosival és így nem mehetnek haza. Ezek az emberek majd egy év múlva találkoztam vélek az Elepen.⁸⁰ Tehát ezek soha nem mehetek haza. [...]

Ezek voltak vagy 45-en, tehát már 48 nyarán elindultak Oroszországból hazafelé. Bácska vidékiek voltak. Még egy hónappal hamarabb, mint mi, és ők a politikai terület folytán soha nem térhettek haza, hiába adta ki őket a Szovjetunió. De a magyar kormány nem engedte őket haza. Így aztán ezek emberek, hogy az Elepen megalakult az Állami Gazdaság, ide deportálták el őket és lassan, de nagy nehezen beletörődtek a sorsukba, és később mikor már látták, hogy hiába várnak a szabadulásukra, mert még levelet se írhattak haza. Itt az Elepen legtöbb részük megnősült és itt alapítottak családot. Az még hozzátartozik, hogy az egyik ember mikor megnősült, én már a nevére nem emlékszem, csak az még mindig az eszemben van, hogy úgy mondták a nagybajuszú Nagy István lányát vette el feleségül, valahol itt volt a tanyájuk a Keleti csatorna mellett. És mikor megnősült, elköltözött a szoboszlói Állami Gazdaságba, ott valami üres tanyát kapott a gazdaságtól. Majd valami oknál fogva engedélyt kapott, hogy hazamehet a családjával együtt és az utolsó éjszaka a tanyában agyonlőtték a feleségével és a két kicsi gyermekükkel együtt 1952 őszén. Majd a többiek, akik itt maradtak 1991-ben, tehát 42 év múlva mehetek haza magyar útlevéllel, de ezek az emberek már soha nem láthatták meg a szüleiket. Krizán Józsi Óbecsére való volt és kérdeztem tőle, hogy milyen érzés volt hazamenni? Azt mondta, hogy nem nagy öröm, mert már akiket ismert volna, már nem találkozhatott vélek. Csak a távoli rokonsággal.

Visszatérve Máramarosra. Ott már Debrecenből jött elébünk egy civil politikus és tájékoztatott a hazai életéről bennünket, de szinte a beszédjéből ki lehetett érezni, hogy nem szívesen látott vendégek vagyunk vagy leszünk idehaza az új magyar népi demokratikus országban. Többek között, hogy ha van közöttünk volt csendőr, rendőr vagy SS, az jobb, ha visszafordul. De ugyanezt javasolta azoknak is, akik nem értenek egyet a népi demokratikus rendszerrel.

Közben kaptunk egy levelező lapot, hogy aki akar, írhat haza, hogy kb. egy pár nap múlva otthon leszünk. Hát persze, hogy én is írtam. Idehaza meg már több, mint egy éve, hogy azt az egy levelet küldtem, és azóta semmit nem tudnak rólam. Közben meg Juliska húgom szeretett volna férjhez menni, de ő azt mondta, hogy ő addig nem megy férjhez és nem lagzizunk, míg Mihály bátyám haza nem jön. De édesanyámék mégis rábeszélték, ha már nem is megy férjhez, legalább a jegygyűrűt vegyék meg. Úgy is volt, bejöttek Debrecenbe pont azon a napon, mikor én szabadultam. A dologról mit sem tudtak, ez a gyűrűvétel egy szombati napra volt kitűzve. 27-én reggel elindultunk hazafelé, délután 2 óra tájban érkeztünk meg a várva várt magyar határhoz Csap–Záhonyhoz. Mikor

⁸⁰ Hajdúszoboszló és Debrecen között fekvő Hajdú-Bihar megyei település.

a záhonyi állomásra megérkeztünk már megfőzték számunkra a jó babgulyást. Ott kb. egy órahosszat töltöttünk el az ebéddel. De ott is az volt a feltűnés, hogy már a magyar ÁVO-sok fogták körül a szerelvényünket, azzal magyarázták a jelenséget, hogy meg ne szökjön senki, mert már korábban volt rá példa, hogy az arra valósi hadifoglyok olajra léptek és ebből kellemetlenség származott.

Majd elindul velünk a vonat Debrecenbe, mert már tudtuk, hogy az lesz a végállomás. A nyíregyházi állomástól visszább, kb. 1 km-re a nyílt pályán megáll a vonat és egy kis idő múlva látjuk, hogy Nyíregyháza felől a házak irányából szalad a sok nép mifelénk, de mire az eleje odaért volna, már meg is indult a vonat és nem állt meg csak Debrecenben a Pavilion laktanya háta megett, ott ahonnan négy évvel ezelőtt elindult velünk. Tehát Nyíregyházán azért állt meg a nyílt pályán, hogy ne az állomáson kelljen mozdonyt cserélni. No, itt is meg volt a nagy meglepetés, mert ahogy megállt a vonat, a szerelvényünket közrefogták a magyar katonák és ÁVO-sok. Nem sok idő volt, mert a vagonok ajtaja egész úton nyitva volt és hamar leugráltunk és már mentünk is befelé a nagykapun, a vasutas zenekar meg fújta a Rákóczi indulót, mi meg sírtunk a meghatottságtól örömeinkben, hogy még egyszer meghallottuk a szeretett magyar indulót.

Négy óra tájban volt az idő, majd felsorakoztattak bennünket és egyenként abc névsor szerint át kellett állni a másik oldalra, tehát az orosz tiszt kísézőnk, aki végig kísért bennünket Dnyetroderzsinszkitól⁸¹ Debrecenig, átadott bennünket és elköszönt tőlünk, utána megint egy jó fél óra hosszat megint a magyar népi demokrácia elfogadásáról szolt a szöveg. Tehát megérkeztünk egy új Magyarországra, ahol más a rendszer és vegyük tudomásul, hogy egy kifosztott, lerombolt Magyarországra érkeztünk és ehhez alkalmazkodjunk, nehogy ellene szegüljön valaki. Mert ezt a romokból még ezután kell felépíteni. Tehát nem sok kedves szót kaptunk, szinte itt is úgy beszéltek velünk, mintha mi tettük volna tönkre az országot. Utána vacsorát kaptunk, burizs kásalevest, amit már a fogolylágerben megszoktunk. Majd a debrecenieket kiszóltították, 7-en voltunk, de egy sem debreceni, mert én is a kishegyesi tanyavilágba mentem. De azért semmi probléma nem volt belőle, mert Debrecenhez tartozott. Majd utána fürdés és orvosi vizsga, tüdőrontgen és utána egyenként kihallgatás, hogy mit kerestem én Oroszországban. Ez nagyon rosszul esett, két ÁVO-s tiszt nyaggatott. Majd kiállították a hadifogoly igazolványomat és adtak 20 forintot, ezt is beleírták az igazolványomba és ráírták, hogy *kiléphet*.

Ez volt életem legszebb olvasmánya. Elolvastam egy jó párszor akkor az éjszaka, mert már 10 óra fele járt az idő és én nem tudtam hova menni az éjszakába, utána már nem lehetett a többiek közé menni, mert egész éjjel folyt

⁸¹ Helyesen: Dnyeprodzerzsinszk.

a fürdés és az orvosi vizsga, én meg az udvaron virrasztottam. Jó augusztusi csendes idő, hiába heveredtem le, nem tudtam elaludni. Majd ahogy a nap jött felfele úgy kezdtem izgulni. Majd egyszer megszólal egy hangosbemondó és nevek után érdeklődnek, hogy ha itt van a foglyok között, jelentkezzen a kapunál. De állandóan szólt most már a hangosbemondó és még Miskolcra is és különböző városokból és falvakból hangzottak a nevek, de bizony a kapuhoz nem ment senki oda, csak nekem volt kilépési papírom. De most már egyre a torkomba szorult a szívem, csak úgy kalimpált, hogy tényleg igaz a jelenlegi helyzetem? Bele-belecsíptem hol a karomba, hol a combomba, hogy véletlenül nem-e álmodom most is, amit már nagyon sokszor megálmodtam. Egyszer csak megszólal egy fogoly tömegben egy ismerős ladányi⁸² fogolytársam, hogy Mihály az előbb téged kerestek a hangosbemondón. No, akkor aztán tényleg elfogott a lámpaláz és nekiindultam a kapunak. A laktanyából nem lehetett kilátni az utcai térre. Csak mikor odaérek, látom ugyan, hogy belülről ott áll egy rendőr és mutatom néki a kilépési igazolványomat és int, hogy menjek utána, kikísért a kapun, mert belülről be volt zárva. Hát mikor kilépek a kapun, meglátom azt a sok embert, el voltam ájulva, hogy az a rengeteg ember honnan jött oda és kívülről kb. 80-110 m-en két oldalt rendőrök biztosították az utat és azért voltam meglepődve, hogy én csak egyedül megyek, mert még a többiek, akik majd az állomásra mennek, még ezután jönnek kifelé. A másik meglepetés meg az volt, hogy én biztos voltam benne, hogy engemet már várnak odakint, mert már négy napja, hogy a levelet elküldtem és mivel, hogy már kerestek is a hangosbemondón, biztos voltam, hogy ott vannak értem. De végigmegyek a kijelölt szabad úton és énhozzám senki nem szólt. Majd mikor a tömeg kíváncsiskodókat elhagyom, vagy 10 m-re még visszanezék, hogy miért nem ismeretek engemet meg? No, gondoltam, hogy már mindegy, én nem szégyenkezem a tömeg előtt, hogy engemet nem ismer meg az édesapám. Majd nemsokára meglátok egy borbély üzletet és most már van pénzem is és megborotválkozok. A műhelybe nem volt senki csak a borbély. No, mindjárt kérdezősködött, mert látta rajtam, hogy honnan jövök. Nem győztem neki felelgetni. A pénzt nem fogadta el tőlem. Én elindultam a Péterfia út felé, mert csak úgy tudtam, hogy a Nagytemplomnál van, hogy érdeklődtem. Majd megtalálom és megyek az 51. szám felé, mikor elérem, látom, hogy két kisgyerek játszik a kapuban. Látják, hogy én ott bizonytalankodok, kérdi az egyik kit tetszik keresni? Mondom néki, hogy Nyári Dezsőt, mondja a gyerek, hogy menjek tovább. Ki van írva, hogy műhely és menjek oda. Tényleg meg is találtam, bemegyek. Voltak a cukrászdában vagy hatan az asztaloknál, ahogy bemegyek csak annyit tudtam mondani, hogy jó napot kívánok. Már a pult hátuljából ugrik is ki a kiszolgáló

⁸² Püspökladányi.

nagyságos kinézetű asszony és elsikítja magát és már a nyakamba is van, de meglepően szinte vadul hozzá fog éngemet csókolni, én meg csak állok ott, mint a faszobor, meg se mozdulok, mert hirtelen arra gondoltam, hogy ez az asszony összetévesztett valakivel. Csak utána látja rajtam, hogy meg vagyok lepődve és megszólal, hogy Vincze néni Mihály fia? Igen, az vagyok. Rám ismert édesanyámról és tudta a családuknak tagjait és azt is tudta, hogy én még oda vagyok. Mondom néki, hogy én megyek haza, szó se lehet róla, mondja ő. Gondoltam, hogy nem parancsol nékem. Majd leültetett egy asztalhoz és elébem tesz egy nagy tányér süteményt. Hát persze, hogy termeltem befelé, és mondja ám a családuknak minden aprólékos dolgát. Mondja, hogy ő elhiszi, hogy nagyon vágyok haza, de nem javasolja, mert rámegy az egész napom a gyaloglásra, és ha hazamegyek nem tudnak aludni, mert holnap reggel meg már 7 órára idebe lesz édesapám, édesanyám és Juliska húgom a vőlegényével jönnek jegyet váltani, és én ne vegyem el tőle a legnagyobb boldogságot, hogy ő adja át a legszebb nászajándékot. Különben is Józsi itt van Debrecenben a tudószanatóriumban és délután kimegyünk együtt és meglátogatjuk. Ennek már nem tudtam ellenállni és beleegyeztem a nagyságos asszony kérésének, mert mások így szólították és én rettenetes feszültségben éreztem magamat, hogy egy nagyságos asszony tényleg ennyire ragaszkodik hozzám? Megint arra gondoltam, hogy tényleg igaz ez ami most történik velem, hogy egy idegen, soha nem látott nagyságos asszony, aki kb. 20 évvel idősebb, mint én és magáz. De hogy ennyire kiszolgál és kedvemben jár, hogy ne menjek sehová holnap 8 óra feléig, adjam meg neki azt az örömet, hogy ő örvendeztesse meg velem a szüléimét.

Közben valamerről hazajött a férje és nagy örömmel dicsekedik néki, hogy én ki vagyok. Ahogy észrevettem, ő ugyan nem csókolt meg, de látszott rajta, hogy mikor kezét fogott velem és én már szinte húztam a kezem a tenyeréből, de ő tovább szorította a kezemet és én persze, hogy megint lámpalázat kaptam. És nem engedett el, hanem húzta a kezemet, hogy ülünk le, és beszélgessünk, de közben a vendégek jöttek mentek és az asztalunknál is egyre szaporodnak a különböző italok és a finom sütemények. Én annyira meg voltam lepődve, hogy hullt a könnyem. Egyre csak kínálgattak volna, de már a nagyságos asszony által elébem tett rétes tészta kiűrittettem, és az eszembe jutott, amit Máramaroszigeten az az ember mondott, hogy nagyon vigyázzunk az étkezésekre, mert már nem egy-két ember megjárta vele, hogy többet evett a kellesténél és nem tudták az életét megmenteni. Tehát nem azért jöttünk haza, hogy túlzabálás okozza [végét] az életünknek. Az itala meg különösen ügyeltem. A nagyságos asszony férje egyre mondogatta, hogy csak kóstoljam meg, de én nem mertem. Majd a sok csodálkozóim kérdezőseire már untam a sok traktálást és mondom a nagyságos asszonynak, hogy én csak hazamegyek, most már én is nagyságos asszonynak szólítottam. Erre

jön a felelet, hogy már megyünk is és mondta a férjének, hogy vegye át a kiszolgálást. Tehát a cukrászda üzem a lakástól kb.150 m-re volt. A két gyerek még mindig ott játszott az udvaron. Én ám nem akartam bemenni. De nem volt apelláta, bementem és már készítette is a nagyságos asszony az előre megpucolt és felaprított csirke paprikást és ahogyan sült alá az a jó finom itthol hagyott hagymás illatos hús, a nyálam elkezdett folyni. No, most már tényleg nem megyek, míg nem eszek ebből a finom illatos csirke paprikásból. Ebéd után elmentünk Józsi bátyámhoz. Megvolt a nagy öröm és két óra hosszas eszmecsere. Józsi is mondta, hogy ne menjek haza, reggelig már kibírom, és édesapámékkal holnap már hazamegyek.

Na, végre eljött a reggel, én aludtam egy jóízűt és reggel frissen ébredtem.

Tehát jönnek a szülők, nyílik a kapu, éngemet nem engedett ki az asszony, a házban bent voltam az emberrel és vártuk a fejleményt. Nyáriné mikor az udvaron megáll a szekér, mindjárt mondja a két szülőnek, hogy fáradjanak be, de nem akartak bejönni, hogy sietnek a piacra, mert a két pár hízott kacsát sürgősen el kell adni, mert Juliskáék már a vőlegénnyel elmentek jegygyűrűt nézni és kell az ára a gyűrűre.

Erre megszólal Nyáriné, hogy most ne törődjenek a gyűrűvel, adok én Vincze néninek olyan gyűrűt, hogy megemlegetik ezt a nászajándékot. Édesanyámék nem tudták elképzelni, hogy mi van, hirtelen arra gondolt édesanyám, hogy biztosan valami felesleges gyűrűje van a nagyságos asszonynak és azt akarja a négy hízott kacsá ellenében rátukmálni. Édesapám meg valami rosszra gondolt, hogy tán valami baj van. No, de nem sok idő volt, mert ez az eset szinte 2 perc alatt lezajlott és már bent is voltak a konyhában. Én meg bent reszkettem a hálósobában a férjével, ahogy bejöttek a konyhába Nyáriné bejön és int, hogy menjek, de a férje se maradt ki az élményből, két oldalt karon fogtak és úgy vezettek a két szülő elé, de már akkor én úgy sírtam, hogy egy szó se jött ki a torkomon, de még édesanyámnak sem, és mind a hárman összeborultunk és úgy sírtunk. Édesanyám fennhangon, mint akinek halottja van, és én kezdtem egy idő után vigasztalni, hogy most már ne sírjon, mert itthon vagyok és egészséges, de se én, se édesanyám a csókolódást nem akartuk abba hagyni. Mikor édesapámat is meg tudtam csókolni, ő sem akart elengedni és édesanyám elkapta a kezemet és azt csókolta, én meg hirtelen letérdeltem elébe és a lábát csókolgattam. Míg nagy nehezen lecsillapodtunk, mert még a két vendégfogadósnak is könnybe lettek a szemei a meghatottságtól.

Lassan magunkhoz térünk és elindultunk a piacra, már jó későn volt, de igencsak hamar elkelt a hízott kacsá, mert az illető, aki megkérte az árát, hogy ad egy pár kacsát mikor az árát kimondta édesanyám, mind a négyet megfogta és már fizette is a négy kacsá árát. Nemsokára találkoztunk Juliskával és a vőlegényével az utcán, az is elég meglepő volt, mert mire elindultunk,

hogy folytassuk utunkat, már körül álltak a kíváncsiskodók és mindenki csak engem nézett az orosz gimnasztyorkás ruhában, és tudták, hogy frissen szabadult fogoly vagyok.

FELHASZNÁLT FORRÁSOK ÉS IRODALOM

Magántulajdon
Vincze család

- ÁRVA Erzsébet – POZSONYI József 1989: *Deportáltak. Balmazújvárosról elhurcoltak visszaemlékezései*. Balmazújváros, Balmazújvárosi Múzeum Kiadása.
- ASZTALOS Zoltán 2013: *Kipótolt esztendők*. Pécel, Ébredés Alapítvány.
- BENKŐ Levente – PAPP Annamária 2017: A foksányi szovjet fogolytábor. Vázlatos adalék a 176. számú láger történetéhez 1945 első feléből. In BOGNÁR Zalán – MUSKOVICS Andrea Anna (szerk.): *Emberek az embertelenség világában. A Gulág és a Gupvi. A Gulágkutatók Nemzetközi Társaságának évkönyve 2015–2017*. Budapest, Gulágkutatók Nemzetközi Társasága – Kairosz Kiadó. 247–265.
- BOGÁR Ildikó 2016: *Nyolcszázézer. Elhallgatott történelem. Interjúk a Gulág túlélőivel*. Budapest, Kairosz Kiadó.
- BOGNÁR Zalán (szerk.) 2009: „Egyetlen bűnük a származásuk volt...” Német és magyar polgári lakosok deportálása „malenkij robotra” a sztálini lágerekbe 1944/45–1955. Pécs, Magyarországi Németek Pécs-Baranyai Nemzetiségi Köre.
- BOGNÁR Zalán 2017a: 960 ezer vagy több mint 1 millió (hadi)fogoly? Az 1941–1945 között szovjet (hadi)fogságba vetett magyar állampolgárok (katonák és civilek) lélekszáma és halálozási arányuk. In BOGNÁR Zalán – MUSKOVICS Andrea Anna (szerk.): *Emberek az embertelenség világában. A Gulág és a Gupvi. A Gulágkutatók Nemzetközi Társaságának évkönyve 2015–2017*. Budapest, Gulágkutatók Nemzetközi Társasága – Kairosz Kiadó. 66–98.
- BOGNÁR Zalán 2017b: *Gulag, Gupvi, „malenkij robot”. Magyarok a szovjet lágerbirodalomban*. Budapest, Magyar Napló – Írott Szó Alapítvány.
- BÖRÖCZ Sándor 1993: *Kiáltás a mélyből*. Budapest, Ordass Lajos Baráti Kör.
- DUPKA György 1993: *Egyetlen bűnük magyarságuk volt. Emlékkönyv a sztálinizmus kárpátaljai áldozatairól (1944–1946)*. Ungvár–Budapest, Patent – Intermix Kiadó.
- DUPKA György 2014: *A szovjet hatóság megtorló tevékenysége Kárpátalján (1944–1991)*. Ungvár–Budapest, Intermix Kiadó.
- ÉZSIÁS Erzsébet 2004: *A hit pajzsa. Olofsson Placid atya élete*. Budapest, Papirus Book.
- FÉNYES-TÓTH Olga 1959: *Nők a szovjet börtönben*. München, Mikes Kelemen Kör.

- FÜZES Miklós 1994: *Embervásár Európában. Hadifogoly magyarok a második világháborúban*. Pécs, Formatív Kft.
- GÁLLOS Orsolya (szerk.) 2010: *Orosz kényszermunkán. Pécsvárad és a környék német kisebbsége, 1944–1948*. Pécsvárad, Pécsvárad Várbaráti Kör.
- GAZDA László 2000: *Nagyhegyes falukönyve*. Nagyhegyes, Nagyhegyesi Önkormányzat.
- GÚTH Zoltán 2020: *Szibériai napló 1948–1954*. Budapest, Nemzeti Emlékezet Bizottsága.
- HILGER, Andreas 2017: Német foglyok szovjet lágerekben, 1941–1956. In KISS Réka – SIMON István (szerk.): *Gulag–Gupvi. A szovjet fogság Európában*. Budapest, Nemzeti Emlékezet Bizottsága. 39–55.
- KASSAY Kázmér 1993: *A vörös pók hálójában az arany Kolimán*. Budapest, Szerzői kiadás.
- KONDOROSY Szabolcs (szerk.) 2017: *Akiket Isten kihívott csatára. Negyvenöt magyar hadifogoly*. [Budapest], Országút Társulat.
- KOPÁCSI Zoltán 2007: Vorkuta. Visszaemlékezéseim. In MENCZER Gusztáv: *A Gulág rabtelepei*. Budapest, Századvég. 235–247.
- KORMOS Valéria 2001: *A végtelen foglyai. Magyar nők szovjet rabságban. 1945–1947*. Budapest, Kairosz Kiadó.
- KORMOS Valéria – VÁRHELYI András 1990: *Emberrablás orosz módra*. Budapest, Kelenföld – Magyar Nők Lapja.
- KOROM Mihály 1984: A magyar népi demokrácia első évei. *Valóság* XXVII/3. 1–9.
- KRETZ Eleonóra – MÁRKUS Beáta (szerk.) 2013: „Messze voltam én fogságban, nagy Oroszországban...” *Magyarországi németek szovjet kényszermunkán 1944/1945–1949*. Pécs, Magyarországi Németek Pécs-Baranyai Nemzetiségi Köre.
- MAGYARORSZÁG KERESKEDELMI, IPARI... 1924: *Magyarország kereskedelmi, ipari és mezőgazdasági cimtára*. Budapest, Rudolf Mosse Magyarországi Képviselete Rt.
- MAGYARORSZÁG TISZTI CÍM- ÉS NÉVTÁRA 1944: *Magyarország tiszti cím- és névtára* 51. Budapest, M. Kir. Központi Statisztikai Hivatal.
- MÁRAI Sándor 2012: *Füveskönyv*. Budapest, Helikon.
- MÁRKUS Beáta 2014: „Malenkij robot” Baranya vármegyében. *Múltunk* 2014/3. 62–104.
- MENCZER Gusztáv 2007: *A Gulág rabtelepei*. Budapest, Századvég.
- MÉSZÁROS Sándorné 2000: *Elrabolt éveim a GULAGON*. Ungvár–Budapest, Intermix Kiadó.
- MIKLÓSI Károly 2003: *Malenkij robot 1945–1947. Holocaust orosz módra*. Budapest, Cerberus Kft.

- MOLNÁR D. Erzsébet 2016: A kárpátaljai elhurcolások történelmi háttere a szovjet rendszer kiépítésének idején. In MOLNÁR D. Erzsébet – MOLNÁR D. István (szerk.): *A kommunizmus áldozatai, rehabilitációs alternatívák Kelet-Közép-Európában*. Beregszász, II. Rákóczi Ferenc Kárpátaljai Magyar Főiskola. 85–106.
- MOLNÁR D. Erzsébet 2017: A kárpátaljai magyar és német polgári lakosság tömeges elhurcolása szovjet kényszermunkatáborokba. In Kiss Réka – SIMON István (szerk.): *Gulag–Gupvi. A szovjet fogság Európában*. Budapest, Nemzeti Emlékezet Bizottsága. 239–258.
- MOLNÁR György 2007: Emlékezés az 1944–1954 közötti évekre. Közel tíz év a Gulag börtönlágerében. In MENCZER Gusztáv: *A Gulág rabtelepei*. Budapest, Századvég. 189–197.
- O. NAGY Gábor – JUHÁSZ József – SZŐKE István 1987: *Magyar Értelmező Kéziszótár* I. A–L. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- RÁC Dénes 2007: Böröcz Sándor életrajza. *Keresztyén Igazság Új* folyam 73. (2007. Tavasz.) 25–26.
- RÓZSÁS János 1986: *Keserű ifjúság. Szovjet fogságom naplója*. München, Borbándi.
- RÓZSÁS János 1987: *Éltető reménység. Szovjet fogságom naplója*. München, Borbándi.
- RÓZSÁS János 1995: *Duszja nővér. Egy ápolónő életmentő embersége a Gulagon*. Nagykanizsa, Czupi Kiadó.
- STARK, Meinhard 1996: Deutsche Frauen in Gulag. In STREIBEL, Robert – SCHAFRANEK, Hans (Hrsg.): *Strategie des Überlebens. Häftlingsgesellschaften in KZ und Gulag*. Wien, Picus Verlag. 168–205.
- STARK, Meinhard 2003: *Frauen im Gulag. Alltag und Überleben, 1936 bis 1956*. München, Carl Hanser Verlag.
- STARK Tamás 1991: *Hadak útján. A Magyar Királyi Honvédség a második világháborúban*. Budapest, Corvina.
- STARK Tamás 1993: Magyar nők a GULÁG-on. *História* 15/3. 9.
- STARK Tamás 1995: *Magyarok szovjet fogságban*. *História* 17/ 2. 21–24.
- STARK Tamás 2002a: Magyarok szovjet kényszermunkatáborokban. *Kortárs* 2–3. 69–82.
- STARK Tamás 2002b: Deportation of civilians from Hungary to the Soviet Union. *Annali dell’Istituto storico italo-germanico in Trento* XVIII. 605–618.
- STARK Tamás 2006: *Magyar foglyok a Szovjetunióban*. Budapest, Lucidus Kiadó.
- STARK Tamás 2007: Magyar foglyok a Szovjetunióban. *Hadtörténeti Közlemények* 12/1. 375–377.

- STARK Tamás 2012: Rózsás János emberségét a Gulag sem törte meg. Akkor szólalt meg, amikor itthon még mindenki hallgatott. *Magyar Nemzet* 75/303. (2012. november 6.) 6.
- STARK Tamás 2017a: „...akkor azt mondták kicsi robot”. *A magyar polgári lakosság elhurcolása a Szovjetunióba korabeli dokumentumok tükrében*. Budapest, MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont Történettudományi Intézet.
- STARK Tamás 2017b: Magyar foglyok a Szovjetunióban. In ERDŐS Kristóf – KISS Réka – ZILA Gábor (szerk.): *Szovjet fogságba hurcolt reformátusok a Kárpát-medencében*. Budapest, Református Közéleti és Kulturális Központ Alapítvány. 13–31.
- STARK Tamás 2017c: Magyar (hadi)foglyok a Szovjetunióban. In KINCSES Katalin Mária (szerk.): *Elhurcolva – távol a hazától. Szovjet fogságban raboskodott és ott meghalt magyarok adatbázisa és emlékeik, 1941–1955*. Budapest, Hadtörténeti Intézet és Múzeum. 21–40.
- SZEBENI Ilona 1992: *Merre van a magyar hazám? Kényszermunkán a Szovjetunióban, 1944–1949*. Budapest, Széphalom Könyvműhely.
- SZINNYEI József (szerk.) 1893: *Magyar tájszótár* Első kötet. A–Ny. Budapest, Hornyánszky Viktor kiadása.
- SZULOVSKY János 2019: „Ezekről az esetekről nem nagyon szeretünk beszélni”. Egy nagyhegyesi memoár-író parasztember visszaemlékezései az ötvenes évekre. In HORVÁTH Gergely Krisztián (szerk.): *Vakvágány. A „szocializmus alapjainak lerakása” vidéken a hosszú ötvenes években*. Budapest, Bölcsészettudományi Kutatóközpont – Nemzeti Emlékezet Bizottsága. 453–500.
- SZULOVSKY János 2020: „Azóta rájöttem, hogy a Kádár-korszak nem is lehetett volna hosszú életű”. Egy nagyhegyesi memoáríró parasztember visszaemlékezéseiből. In CSIKÓS Gábor – HORVÁTH Gergely Krisztián (szerk.): *Az árnyékos oldal. Vidéki Magyarország a rövid hatvanas években*. Budapest, Bölcsészettudományi Kutatóközpont – Nemzeti Emlékezet Bizottsága. 237–260.
- TÓTH Eszter Zsófia 2017: Magyar nők a GULÁG-on. In GÉCZI Róbert (szerk.): *Az Elbától Vorkutáig: a magyarok és magyarországi németek szovjet hadifogságban, kényszermunkán és a GULÁG-on című konferencián elhangzott előadások (2016. február 25–26.)* Budapest, Veritas – Magyar Napló. 275–279.
- VÁRDY HUSZÁR Ágnes 2002: Magyar nők szovjet kényszermunkatáborokban, 1944–1949. *Valóság* XLV/11. 29–35.
- VARGA Éva Mária 2009: *Magyarok szovjet hadifogságban (1941–1956). Az oroszországi levéltári források tükrében*. Budapest, Russica Pannonicana.
- VINCZE Mihály 2015: *Visszapillantás a boldog 90 éveimre*. Debrecen, Magánkiadás. (ISBN szám nélkül, terjesztésre nem került.)

**“YOU GO... TO THE RUSSIAN SOVIET PARADISE
TO BUILD UP WHAT YOU HAVE DESTROYED!”
LIFE AND DEATH IN A DNIPROPETROVSK LAGER
IN THE MEMOIRS OF A HUNGARIAN PEASANT (1945–1948)**

Mihály Vincze (1925–2017), a peasant with elementary schooling, decided to write his life story after his grandsons encouraged him to do so. On 20 November 1944 at the age of 19 he was arrested as a civilian by Russian soldiers in the outskirts of Novaj. He was considered a prisoner of war and was deported to a lager near Dnipropetrovsk. He was released only in August 1948. In his memoirs he gives an account of the miserable everyday life in the lager. He emphasized the significance of selfishness in everyday survival. While literature usually puts the death rate at 30-40%, according to his account this was doubled in the lager – out of four persons only one survived. In 1945, 2800 captives arrived in the camp; by 1947, only 680 were alive. Then he was transferred to another camp with his 49 comrades – a year later only 36 managed to return home alive. Similarly to the memoirs of the intelligentsia, he also confirms that prisoners were able to make distinctions between their – sometimes savage – warders and the local, multi-ethnic society: prisoners did not project their hatred upon the latter groups. In Vincze’s memoirs there is no sign of hatred, not even towards the warders; he rather approached them with empathy.

A KÖTET SZERZŐI

DR. BANK BARBARA

tag, Nemzeti Emlékezet Bizottsága

BENKŐ LEVENTE

történész és főszerkesztő (Művelődés), Kolozsvár

DR. BOGNÁR ZALÁN

tanszékvezető egyetemi docens, Károli Gáspár Református Egyetem
elnök, Gulág- és Gupvikutatók Nemzetközi Társasága

DR. CSEH GERGŐ BENDEGÚZ

főigazgató, Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltára

DR. DUPKA GYÖRGY

történész és titkár, Szolyvai Emlékparkbizottság

DR. HAVASI JÁNOS

igazgató, Duna Médiaszolgáltató Rádiós Médiaszolgáltatói Igazgatóság

KÖTELES LÁSZLÓ

helytörténész, Szepsi

általános alelnök, Szlovákiai Magyar Társadalmi és Közművelődési Szövetség –
Csemadok

MAKRA MÓNIKA

történész és kulturális menedzser, MNM Málenkij Robot Emlékhely
titkár, Gulág- és Gupvikutatók Nemzetközi Társasága

DR. MÁTHÉ ÁRON

elnökhelyettes, Nemzeti Emlékezet Bizottsága

MENCZER ERZSÉBET

elnök, a Szovjetunióban volt magyar politikai Rabok és Kényszermunkások
Szervezete

DR. MOLNÁR D. ERZSÉBET

főiskolai docens, II. Rákóczi Ferenc Kárpátaljai Magyar Főiskola

DR. MOLNÁR IMRE

történész-szociológus és diplomata, Pozsonyi Magyar Kulturális Intézet

DR. HABIL. MURÁDIN JÁNOS KRISTÓF

egyetemi docens, Sapientia Erdélyi Magyar Tudományegyetem

PAPP ANNAMÁRIA

történész és rovatvezető-szerkesztő (Szabadság), Kolozsvár

PROF. DR. SCHMIDT MÁRIA

főigazgató, Terror Háza Múzeum

DR. HABIL. SZABÓ CSABA

főigazgató, Magyar Nemzeti Levéltár

DR. SZEKÉR NÓRA

történész, Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltára

DR. SZULOVSKY JÁNOS

tudományos főmunkatárs, Magyar Tudományos Akadémia Bölcsészettudományi
Kutatóközpont Történettudományi Intézete

W. MÜLLER JUDIT

igazgatóhelyettes, Janus Pannonius Múzeum

GULÁG- ÉS GUPVIKUTATÓK NEMZETKÖZI TÁRSASÁGA

A Gulág- és Gupvikutatók Nemzetközi Társasága (GKNT) 2009-ben a Miskolci Egyetem Bölcsészettudományi Karának támogatásával, civil kezdeményezésként jött létre. Szakmai szervezetünk megalapításában kiemelkedő szerepet játszottak dr. Várdy Béla és dr. Várdy-Huszár Ágnes, a pittsburghi Duquesne Egyetem professzorai, valamint Zsíros Sándor történelemtanár és helytörténész. Tagjaink között neves magyar és külföldi professzorok, történészek, helytörténeti kutatók, tanárok és a túlélők leszármazottai is megtalálhatóak. Egyesületünk célja, hogy feltárja és bemutassa a szovjet fegyveres szervezetek által a GULAG büntetés-végrehajtási intézeteibe (börtöneibe, kényszerszermunkatáborába, kényszerszermunkatelepeire) és a GUPVI táborába katonai és civil hadifogolyként vagy internáltként rabszolgamunkára hurcolt személyek – elsősorban az ártatlanul, civilként, ítélet nélkül elhurcolt magyar fiúk, lányok, férfiak és nők – sorsát és történetét. E célok kitűzésének elsődleges oka, hogy a szovjetrendszer áldozatainak méltó emléket állítsunk és a – napjainkig is – háttérbe szorított, elhallgatott tömeges elhurcolás, emberirtás és szenvedés eseményeinek a feltárásával és közzétételével mindezeket a magyar és a többi nemzet történeti emlékezetének a részévé tegyük, hogy többé ilyen borzalmakra ne kerülhessen sor. Célunk továbbá az is, hogy olyan közösségek alakuljanak ki, amelyek a tragikus történeti tények ismeretében méltóképpen, kegyelettel emlékeznek sokat szenvedett elődeikre.

Fontosnak tartjuk a nemzetközi kapcsolatokat erősítését, építését. Egyesületünk számos határon túli magyar történésszel, amerikai, cseh, kanadai, lengyel, német, orosz, osztrák, ukrán kutatóval tart fenn kapcsolatot. Rendszeresen szervezünk szakmai fórumokat, konferenciákat és tanácskozásokat a gulág, a gupvi, illetve a „málenkij robot” témakörét kutató szakemberek számára. Ezek a rendezvények lehetőséget biztosítanak a téma legújabb kutatási eredményeinek bemutatására. Egyesületünk számos egyetemmel tart fenn kapcsolatot, melyekkel szakmai napokat és kutató szemináriumokat szervezünk.

A Gulág- és Gupvikutatók Nemzetközi Társasága, a Magyarországi Németek Pécs-Baranyai Nemzetiségi Köre és a Szolyvai Emlékparkbizottság indítványozta a 2015-ben meghirdetésre került Gulág(-Gupvi) Emlékév sorozatot. Egyesületünk kezdeményezte többek között Magyarország első központi Málenkij Robot Emlékhelyének létrejöttét Budapesten, Ferencváros vasútállomásánál, valamint a ceglédi Gulág-Gupvi Emlékhely létrehozását.

A GULÁG- ÉS GUPVIKUTATÓK NEMZETKÖZI TÁRSASÁGA ÁLTAL EDDIG MEGJELENTETETT KÖTETEK

2010

ZSIROS Sándor (szerk.): *Ember az embertelenségben*. Miskolc, Gulágkutatók Nemzetközi Társasága.

2012

ZSIROS Sándor (szerk.): *Szemelvények a gulágok memoárirodalmából*. Miskolc, Gulágkutatók Nemzetközi Társasága – Magyarországi Németek Pécs-Baranyai Nemzetiségi Köre – Örökségünk Felsőzsolca Alapítvány.

2017

BOGNÁR Zalán: *(Hadi)fogolytáborok és (hadi)fogolysors a Vörös Hadsereg által megszállt Magyarországon 1944–1946*. Budapest, Gulágkutatók Nemzetközi Társasága – Kairosz Kiadó.

BOGNÁR, Zalán: *The Fate of Hungarian, German, Austrian, Slovak, Polish, French, Italian and other POWs in Hungary Occupied by the Red Army 1944–1945*. Budapest, International Society of Gulag Researchers – Kairosz Publishing.

BOGNÁR Zalán – MUSKOVICS Andrea Anna (szerk.): *Budapest, Kárpát-medence – 'Málenkij robot', emlékezet. Gulágkutatók VII. nemzetközi konferenciájának kötete*. Budapest, Gulágkutatók Nemzetközi Társasága.

BOGNÁR Zalán – MUSKOVICS Andrea Anna (szerk.): *Ember az embertelenség világában. A Gulág és a Gupvi. A Gulágkutatók Nemzetközi Társaságának évkönyve 2015–2017*. Budapest, Gulágkutatók Nemzetközi Társasága – Kairosz Kiadó.

BOGNÁR, Zalán – MUSKOVICS, Andrea Anna (eds.): *People in the World of Inhumanity. The Gulag and the Gupvi. Yearbook of the International Society of Gulag Researchers 2015–2017*. Budapest, International Society of Gulag Researchers – Kairosz Publishing.

2018

BOGNÁR Zalán: „Málenkij robot”. *A Magyarországról ítélet nélkül szovjetunióbeli kényszermunkára elhurcolt civilek története*. Budapest, Gulágkutatók Nemzetközi Társasága – Kairosz Kiadó.

MELLÉKLETEK

Magyarok a határon innen és túlról a GULAG táboralban14.15-15.35 Üléselnök: **Szabó Csaba**

főigazgató, Magyar Nemzeti Levéltár

14.15-14.35 **Csah Gergő Bendegúz**

főigazgató, Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltára

A Szövetséges Ellenőrző Bizottság

és az elhurcolt magyarok

14.35-14.55 **Bank Barbara**

tag, Nemzeti Emlékezet Bizottsága

Az ellenség-kép új szintre emelése,

avagy a Kiss Szaléz ügy

14.55-15.15 **Szekér Nóra**

történész, Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltára

Csomóss Miklós és 6 társának története

15.15-15.35 **Molnár Imre**

történész-szociológus,

diplomata Pozsonyi Magyar Kulturális Intézet

Gróf Esterházy János

és pozsonyi társainak gulágra hurcolása és további sorsa

15.35-15.50 Szünet

Új kutatási lehetőségek, az elhurcoltak emlékezete15.50-17.00 Üléselnök: **Majorszki András**

gimnáziumi tanár; kutató; ügyvezető elnök, GKNT

Felkért hozzászólók:

15.50-16.05 **Szabó Csaba**

főigazgató, Magyar Nemzeti Levéltár

Megkésétt főhajtás. Az 1941 és 1956 között

a Szovjetunióba hurcolt magyarok adatainak feldolgozása

16.05-16.20 **Menczer Erzsébet**

elnök, Szovjetunióban volt magyar Politikai Rabok

és Kényszermunkások Szervezet

A GULAG rabtelepei Kazahsztánban

16.20-16.30 **Havasi János**

igazgató, Duna Médiaszolgáltató Rádiós

Médiaszolgáltatói Igazgatóság

A közmédia szerepe a szovjet önkényuralom

áldozatai emlékének megőrzésében

16.30-16.40 **Dupka György**

történész, titkár, Szolyvai Emlékpark Bizottság

30 éve indult el a gulág-gupvi tabudöntő kutatás,

és épült fel emlékezetpolitikánk epicentruma,

a Szolyvai Emlékpark (1989-2019)

16.40-16.50 **Makra Mónika**

koordinátor, MNM Málénkij Robot Emlékhely; titkár, GKNT

Velünk élő történelem. Tapasztalatok

az MNM Málénkij Robot Emlékhelyen

16.50-17.00 **W. Müller Judit**

igazgatóhelyettes, Janus Pannonius Múzeum

Több mint élettörténetek. Sorsok

Zárszó

Majorszki András

ügyvezető elnök, GKNT

Megemlékezés az Magyar Nemzeti Múzeum Málénkij Robot Emlékhelyen18.00-19.00 Köszöntőt mond: **Varga Benedek**

főigazgató, Magyar Nemzeti Múzeum

Megemlékező beszédet mond: **Menczer Erzsébet**

miniszteri tanácsadó; elnök, SZORAKÉSZ

Helyszín: 1097 Budapest, Fék utca 6. (Ferencváros vasútállomás)

MEGHÍVÓ

GUPVI 1944/45 –
2019/20
GULAG

Magyarok a szovjet légerbirodalomban

 GULAG-ÉS GUPVI/KUTATÓK
NEMZETKÖZI
TÁRSASÁGA

A konferencia meghívójának a könyv oldalához arányosított változata

<p>A Gulág - és Gupvikutatók Nemzetközi Társasága és az Országgyűlés Hivatala</p> <p>tisztelettel meghívja Önt a</p> <p>Gupvi, gulág – Magyarok a szovjet lágerbirodalomban 1944/45 – 2019/20</p> <p>című nemzetközi, tudományos konferenciára és megemlékezésre</p>	<p>PROGRAM</p> <p>10.00-10.40 A résztvevők köszöntése</p> <p>Bognár Zalán <i>elnök, Gulág - és Gupvikutatók Nemzetközi Társasága [GKNT]</i></p> <p>Megnyitó</p> <p>Latorcai János <i>alelnök, Országgyűlés</i></p> <p>Köszöntő</p> <p>Latorcai Csaba <i>közigazgatási államtitkár, Emberi Erőforrások Minisztériuma</i></p>
<p>Helyszín: Országgház, Felsőházi ülésterem Budapest V. Kossuth tér 1-3. (Belépés a főlépcső mellett a XII. kapun)</p> <p>Időpont: 2019. november 25. 10.00-17.00</p> <p>Beléptetés, regisztráció: 08.30-10.00</p> <p>Fővédnök: Kövér László az Országgyűlés elnöke</p>	<p>Gupvi, gulág 10.40-11.40</p> <p>Üléselnök: Földvárné Kiss Réka <i>elnök, Nemzeti Emlékezet Bizottsága</i></p> <p>10.40-11.00 Schmidt Mária <i>főigazgató, Terror Háza Múzeum</i> Rabszolgasorsra jutva</p> <p>11.00-11.20 Bognár Zalán <i>egyetemi docens, Károli Gáspár Református Egyetem; elnök, GKNT</i> 1 milliónál több vagy kevesebb? Az 1941-1945 között szovjet (hadi)fogságba vetett magyar állampolgárok létszáma és embervesztésége</p>
<p>Kérjük részvételi szándékát 2019. november 20-án 24.00 óráig jelezzze az alábbi elérhetőségek valamelyikén:</p> <p>info.gulag.gupvi@gmail.com +36 20 326 2598</p> <p>A jelentkezéskor kérjük adja meg születési dátumát (év, hónap, nap) és a személyazonosító okmányán (személyi igazolvány, útlevél, vezetői engedély) szereplő teljes nevét!</p> <p>A konferenciára kérjük hozza magával személyi azonosításra szolgáló igazolványát!</p> <p>A konferencián csak azok vehetnek részt, akik előzetesen regisztráltak!</p>	<p>11.20-11.40 Máthé Áron <i>elnökhelyettes, Nemzeti Emlékezet Bizottsága</i> A szovjetek magyar kollaboránsai - A kommunista párt ideiglenes karhatalmi szervei</p> <p>11.40-13.00 Ebédszünet</p> <p>Határon túli magyarok a GUPVI lágereiben 13.00-14.00 Üléselnök: Dupka György <i>történész, titkár, Szolyvai Emlékpark Bizottság</i></p> <p>13.00-13.20 Murádin János Kristóf <i>egyetemi adjunktus, SAPIENTIA Erdélyi Magyar Tudományegyetem</i> „Ha a jóisten hazasegít, nehezen fognak megismerni.” Erdélyi magyarok és németek a GUPVI lágervilágában és hazatérésük körülményei</p>
<p>Gulág- és Gupvikutatók Nemzetközi Társasága</p> <p>H-3515 Miskolc, Egyetemváros BTK Történettudományi Intézet B/2 IV. em. 401. +36 20 326 2598 info.gulag.gupvi@gmail.com facebook.com/gulagsegupvikutatoknemzetkozitarsasaga/ www.gulag.hu</p>	<p>13.20-13.40 Benkő Levente-Papp Annamária <i>történész, szerkesztő, Kolozsvár</i> Állampolgárság vagy/és nemzetiség? Romániai magyarok és németek alattvalói/etnikai hovatartozásának értelmezése a második világháborús fogság idején</p> <p>13.40-14.00 Molnár D. Erzsébet <i>főiskolai docens, II. Rákóczi Ferenc Kárpátaljai Magyar Főiskola</i> Túlélve a túlélhetetlent. „Málenkij robot”-ra hurcoltak visszatérése Kárpátaljára</p> <p>14.00-14.15 Szünet</p>

Telt ház előtt zajlott le a Gulág- és Gupvikutatók Nemzetközi Társaságának (GKNT) az Országgyűlés Hivatalával együtt 2019. november 25-én – a Szovjetunióba hurcolt magyar politikai rabok és kényszermunkások emléknapján – *GUPVI, GULAG – Magyarok a szovjet lágerbirodalomban 1944/45–2019/20* címmel rendezett konferenciája az Országház Felsőházi üléstermében¹

A konferencia kezdése előtti kép.
A konferenciát megtisztelte jelenlétével Boros Péter egykori miniszterelnök is

¹ A fotókat a 2019. november 25-i konferencián és megemlékezésen Bielik István készítette.

Latorcai János, az Országgyűlés alelnöke megnyitja a konferenciát

Latorcai Csaba, az Emberi Erőforrások Minisztériumának közigazgatási államtitkára köszönti a konferencia résztvevőit

Schmidt Mária, a Terror Háza Múzeum főigazgatójának előadásával kezdetét veszi a konferencia szakmai része. A pulpituson ülők balról jobbra:
 Majorszki András, a GKNT elnöke; Molnár D. Erzsébet, a II. Rákóczi Ferenc Kárpátaljai Magyar Főiskola docense; Földváryné Kiss Réka, a Nemzeti Emlékezet Bizottságának (NEB) elnöke; Matkovits-Kretz Eleonóra, a Magyarországi Németek Pécs-Baranyai Nemzetiségi Körének (pécsi Német Kör) elnöke; Menczer Erzsébet, a Szovjetunióban volt magyar politikai Rabok és Kényszermunkások Szervezetének (SZORAKÉSZ) elnöke

A hallgatóság között az első sorban ült Várady Jenő Antal, az egyetlen túlélő, aki el tudott jönni a konferenciára. Tőle balra Nagyné Pintér Jolán, a Gulágokban Elpusztultak Emlékének Megörökítéséért Alapítvány elnöke

Bognár Zalán, a GKNT elnöke,
a Károli Gáspár Református Egyetem docense tartja előadását

A hallgatóság között több határon túli, sőt tengerentúli kutató, történész is helyet foglalt

Máthé Áron, a NEB alelnöke tartja előadását

Murádin János Kristóf, a SAPIENTIA Erdélyi Magyar Tudományegyetem docense ad elő.

A pulpituson ülők balról jobbra: Majorszki András, a GKNT elnöke;
 W. Müller Judit, a Janus Pannonius Múzeum igazgatóhelyettese; Dupka György, a Szolymai
 Emlékparkbizottság titkára; Matkovits-Kretz Eleonóra, a pécsi Német Kör elnöke;
 Tóth Mihály, a Szolymai Emlékparkbizottság elnöke

Benkő Levente kolozsvári történész, a *Művelődés* folyóirat főszerkesztője tartja előadását

Papp Annamária
kolozsvári történész, a *Szabadság* folyóirat
rovatvezető-szerkesztője tartja előadását

Molnár D. Erzsébet,
a II. Rákóczi Ferenc Kárpátaljai Főiskola
docense tartja előadását

Cseh Gergő Bendegúz, az Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltárának (ÁBTL) főigazgatója kezdi a harmadik szekció előadásait

Szekér Nóra,
az ÁBTL tudományos kutatója tartja
előadását

Molnár Imre,
a Pozsonyi Magyar Kulturális Intézet
igazgatója tartja előadását

Szabó Csabának, a Magyar Nemzeti Levéltár főigazgatójának az előadásával kezdődött a negyedik szekció előadás-sorozata

Havasi János, a Duna Médiaszolgáltató Rádiós Médiaszolgáltatói Igazgatóság igazgatója tartja előadását

Menczer Erzsébet,
a SZORAKÉSZ elnöke tartja előadását

Dupka György,
a Szolyvai Emlékparkbizottság titkára
tartja előadását

W. Müller Judit,
a Janus Pannonius Múzeum igazgatóhelyettese tartja előadását

Makra Mónika, a Magyar Nemzeti Múzeum (MNM) Málenkij Robot Emlékhely kulturális menedzsere, a GKNT titkára tartja előadását
(Csákvári Zoltán felvétele)

A GKNT önkéntes csapata az országgházi konferencián. Balról jobbra: Bimba Brigitta, Majorszki András, Takács Donát, Csákvári Zoltán, Kovács Menyhért, Tóth Dorka, Tóth Áron, Panyi Zselyke, Gulyás István Flórián, Dán Vanda, Györke Erzsébet, Makra Mónika
(Makra Mónika tulajdona)

Megemlékezés az MNM Málnekij Robot Emlékhelyen.
A bunker falára M. Lovász Noémi, kolozsvári festőművész festménye van kivetítve
(Csákvári Zoltán felvétele)

Beszédet mond Varga Benedek, az MNM főigazgatója

Makra Mónika, az MNM Málenkij Robot Emlékhely kulturális menedzsere,
a GKNT titkára

Megemlékező beszédet mond Menczer Erzsébet miniszteri tanácsadó,
a SZORAKÉSZ elnöke

Az esti időpont ellenére közel százan jöttek el az ártatlanul, ítélet nélkül elhurcolt civil magyar állampolgárokra való megemlékezésre

Az egész napos eseménysorozat főszervezőjének, a GKNT-nek a nevében Bognár Zalán elnök és Majorszki András ügyvezető elnök koszorúzott az Emlékhelyen

Részlet a Szász Attila rendezésében és Gera Marina főszereplésével készült *Örök tél* című filmből. A képen Döbrösi Laura és Gera Marina. Havasi János írásából a forgatókönyvet írta Köbli Norbert, producer Lajos Tamás (<https://oroktel.hu/kepgaleria/54-jelenetfotok#pid=5> – letöltve: 2021. október 26.)

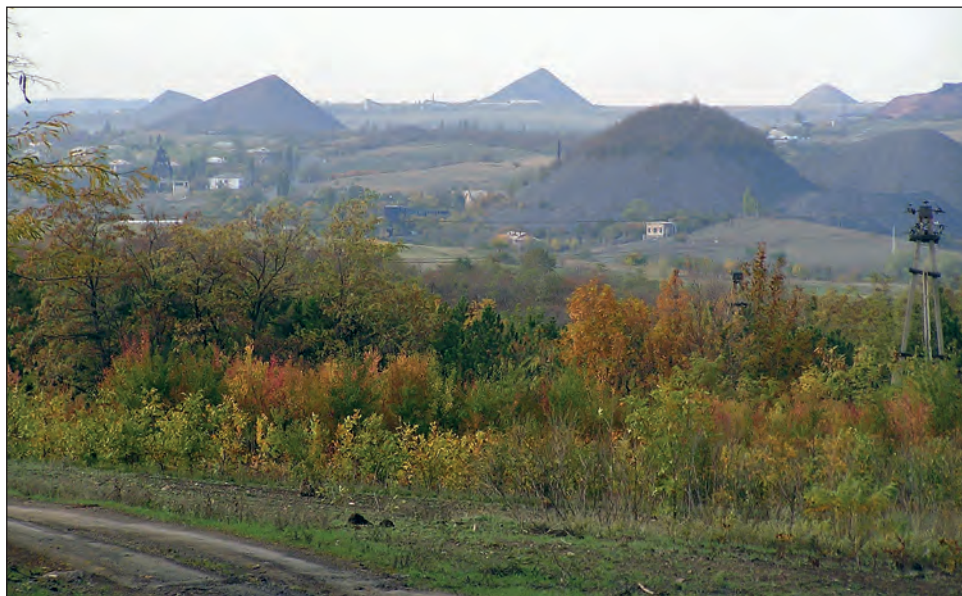
Éppen a konferenciánk napján, 2019. november 25-én kapta meg első magyarként az Emmy-díjat a „málenkij robotról” szóló *Örök tél* című film főszereplője, Gera Marina színművésznő. 2020. február 25-én a SZORAKÉSZ és a GKNT szervezésében került sor Óbudán a film levetítésére, amelyen az Emmy-díjas színművésznő is jelent volt. A filmvetítést követő kerekasztal beszélgetésnél készült a fotó. Balról jobbra: Menczer Erzsébet, Bognár Zalán, Havasi János, Gera Marina és az Emmy-díjat tartó Csapó Harold Gábor (Makra Mónika felvétele)

Tiszteletadás a magyar hősi halottaknak a rudkinói gyűjtőtemetőben (Don-kanyar)
(Havasi János felvétele, 2015)

Magyar hősi halottak emlékműve Bolgyirevkában (Don-kanyar)
(Havasi János felvétele, 2011)

Jellegzetes donyeci bányavidék Katik környékén
(Havasi János felvétele, 2007)

Régi aknatorony a Donyec-medencében, Davidovkában
(Havasi János felvétele, 2007)

Bányaút a Donyec-medencében, Kantarnában
(Havasi János felvétele, 2007)

Fogyok sírjai az Urálban
(Havasi János felvétele, 2012)

A múzeumként működő Perm 36-os büntetőtábor az Urál előterében
(Havasi János felvétele, 2012)

Eredeti kerítés, őrtorony és barakképület a Perm 36-osban
(Havasi János felvétele, 2012)

A tábor megmaradt kerítése Zsezkazganban (1992-ig Dzsezkazgan)
(Menczer Erzsébet felvétele, 2019)

A rabtelep bejárata Zsezkazganban
(Menczer Erzsébet felvétele, 2019)

Barakképületek romjai Zsezkazganban
(Menczer Erzsébet felvétele, 2019)

Barakképület romja Zsezkazganban
(Menczer Erzsébet felvétele, 2019)

Földbe vájt barakk Zsezkazganban
(Menczer Erzsébet felvétele, 2019)

Kivégző szoba maradványa Zsezkazganban
(Menczer Erzsébet felvétele, 2019)

A táborparancsnokság épülete Zsezkazganban
(Menczer Erzsébet felvétele, 2019)

A parancsnoki épület Zsezkazganban
(Menczer Erzsébet felvétele, 2019)